

МИРМУҲСИН

МЕЪМОР

Роман

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2014

УЎК: 821.512.133-3

КБК 84(5Ў)6

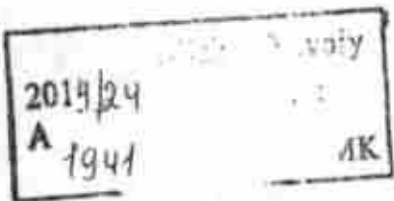
М 53

- *Узб. адаб.*

Мирмуҳсин

Меъмор: роман/Мирмуҳсин. — Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2014. — 304 б.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи тарихий асар. Қўлингиздаги китобда XV асрда Темурийлар салтанатида юз берган воқеалар меъмор Нажмиддин Бухорий образи орқали ёрқин ифодалаб берилган. Романни уқир экансиз, асар қаҳрамонлари билан бирга яшагандек бўласиз.

ISBN 978-9943-03-509-6

УЎК: 821.512.133-3

КБК 84(5Ў)6

© Мирмуҳсин

© Фафур Фулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2014

БИРИНЧИ ҚИСМ

I боб

СУИҚАСД

Рабиуссоний ойнинг йигирма учинчи куни, Ҳиротда, жума намозидан чиқиб келаётган Шоҳруҳ мирзога суиқасд қилинди. Ҳуруфийлар саркори – Фазлуллоҳ Астрободийнинг муридларидан бўлмиш Аҳмад Лур подшоҳга шахсан мурожаат этмоқ баҳонаси билан яқин бориб, пичоқ урди... Аҳмад Лур Жоме масжиди остонасида ушланиб, шу лаҳзанинг ўзида тилка-пора қилиб ташланди...¹

Бу хабар шу кунёқ Ҳирот аҳлига маълум бўлиб, уч анчо – подшо чопарлари шитоб билан Самарқанд сари югурди. Уларнинг қўйнида Мирзонинг жароҳатлангани ва бошқа махфий маълумотлар ёзилган нома Улуғбек мирзога борарди. Яна уч анчо Машҳаду Нишопурга, яна уч анчо Балх билан Астрободга олдинма-кейин жўнатилди. Кўп ўтмай Хуросону Мовароуннаҳр Мирзонинг қаттиқ жароҳатланганлигидан хабар топди. Аммо кўпларнинг хаёли дунёни ларзага солган темурийлар салтанатининг буюк тождорига қарши ўз ўлимини билгани ҳолда тиг кўтарган кимсада эди. Мана, бир неча йилдирки, пойтахт ҳам Ҳиротга кўчган, амирзодалар мирзо туғи остида.

Бундан етти йил аввал Ҳалаб шаҳрида Фазлуллоҳнинг маслакдоши – шоир Саййид Имоиддин Насимий ҳибс этилиб, оғир қийноқ билан қатл этилган эди. Яна ҳуруфийлар бош кўтариб, подшоҳга қарши суиқасд қилгани Ҳиротни ҳайратга солди...

Ҳирот шаҳри Кўҳисиёҳ тоғи этақларига жойлашган. Кўҳи сафеддан оқиб келган Ҳерирул дарёси ундан уч-тўрт чақирим пастдан оқиб ўтади. Дарвозаи Ироқ яқинида Низомия мадрасаси, Бозори Қандаҳор ва шу атрофда усти берк ҳовузлар ҳам бор. Ҳиротдаги гўзал бинолардан бири Жоме масжидидир. Бу бино шаҳарнинг шарқ томонида. У гурийлар ҳукмронлиги даврида, яъни XII–XIII асрларда барпо қилина бошлаган. Лекин бу бинонинг ҳақиқий санъат ёдгорлиги даражасига кўтарилиши Хуросон меъморлари – устод Қавом, устод Нажмиддин Бухорий ва кейинчалик Мир Алишер номи билан боғлиқдир. Навоий бу бинони тубдан қайта ишлатган: биринчи

---

¹ Абдураззоқ Самарқандий. «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн».

маротаба шарқ наққошлигига хос ранг-баранг нақшин гуллар билан безатган.

Ҳиротнинг диққатга сазовор жойларидан яна бири, Ҳерирудга қурилган Пули Молон бўлиб, унинг атрофидаги ерлар сайргоҳ эди. Бу гиштин кўприк ғоят кўҳна. Ривоятларга қараганда, уни Бибинур исмли зоҳид аёл товуқ боқиб сотиб қурган экан... Шаҳар ташқарисида ҳам зиёратгоҳлар кўп. Улардан энг улуғи Гозургоҳ, Кўҳисийёҳга яқин ердаги бу манзилга шоир Ансорий дафн этилган. Шу ердан Ҳирот кафт устида тургандай кўринади.

Суиқасд туфайли Ҳирот қамал қалъадек таҳлика ва қўрқув ичида қолди. Барча дарвозалар беркитилиб, ҳамма ерда навкарлар ва сарой фидойилари ҳозир у нозир турарди. Дарвоза фақат элчию анчоларга махсус рухсатнома билан очилар, мансабдор шахслар амирзода Иброҳим Султоннинг рухсати билан шаҳардан чиқа олишлари мумкин эди.

Шаҳар шимолидаги фалакка бўй чўзган миноралар ҳам, куёш нурида кўк кошнлари ярқираб турадиган Мусалло¹ ҳам хомуш ва хўм-райиб турарди. Кўк гумбазларни чарх уриб учадиган кабутарлар ҳам мадрасаларнинг гиштин деворлари қавақларига кириб, пусиб ётгандай. Арк рўпарасидаги миноралар, Аҳраман девдек бўй чўзиб, ҳамма кўчаларга, растаю равоқларга, карвон саройга, қуюқ кўланка ташлаб турувчи қалъа деворларига тикилиб турарди. Улар салтанатнинг бешафқат сарбозлари каби ҳаммани таъқиб остига олган, ҳамма вақт очиқ, мовий гумбаз бағридаги кўк гумбазчалар тенасида булутлар сузар эди. Гумбазлар ҳамоҳанглиги йўқ — кўзлар гумбази. Мусалло гумбази, миноралар гумбази, осмон гумбази ғоятда хомуш, улар бир-бирига қовоқ солиб турар, каппонда, расталарда савдо-сотиқ давом этарди-ю, аммо ортиқча бақриқлар, югуриб-елишлар, ёш-яланглар тўдасидаги гурунглар йўқ, фақат навқару сипоҳилардан чеккада кишилар бир-бирлари билан шивирлашиб, суиқасд ва ҳуруфийларга мансуб Аҳмад Лур ҳақида гаплашишарди. Улар айғоқчилардан ғоятда кўрқиб қолишган, суҳбатга нотаниш кимса кўшилиши биланоқ ҳамма ўрнидан туриб кетар эди.

Шаҳарнинг Машҳад йўлида юракларга ваҳшат солиб Ихтиёриддин қалъаси қад кўтарган, бу ерга оғир гуноҳ қилганлар ҳибс этиларди. «Худо ҳеч кимни бу ерга келтирмасин...» Бу сўз кексалар тилида «Лоҳовла...»дан кейин айгиладиган дуога ўхшаб қолган эди. Ҳибс этилиб, Ихтиёриддин қалъасига ташланган одамнинг бу ердан қайтиб чиққанини ҳеч ким билмайди.

---

¹ М у с а л л о — мадрасалар ансамбли бўлиб, кейинчалик Гавҳаршодбегим номи билан аталган. Бу бинолар (XV аср) меъмор Қавомиддин амалидир. 1885 йили уни инглизлар; майор Гельдиг ва Пикок динамит қўйиб портлатиб юборган.

Қалъага ҳамоҳанг яна бир қурқинчли ном Ҳирот аҳлига маълум. Бу ёш амирзода Иброҳим Султондир. У ўз бобосига таассуф қиларди – қаттиққўллиги, бешафқату маккорлиги билан номдор эди. Аммо бари бир суиқасдни ҳар ким ўзича ҳар хил талқин этарди.

Амир Темур томонидан Ширвонга бадарға қилинган ҳуруфиянинг асосчиларидан Фазлуллоҳ Астрободийнинг «Жовадони кабир» китобида фуқаро ҳуқуқи ҳақида бирмунча эркин фикрлар айтилганини сарой аҳли, жумладан, аҳли фузало билар, оддий фуқарога бу фикрлар «узун кулоқ» орқали наридан-бери етиб борган эди.

Ҳуруфийларнинг ақидасича, коинот абадул-абад, илоҳий ибтидо одамда ўз аксини топган, инсон худога ўхшаб яратилган. Коинот ҳаракати, инсоният тарихий даврий айланишидан иборат. Ҳар бир давр бошида Одам Ато пайдо бўлиб, охирида қиёмат бўлади. Илоҳий ибтидо пайғамбарликнинг, имоматликнинг илғор кўринишларида зоҳир бўлади... Улар, ҳар бир араб ҳарфида дунё гардишининг сўфиёна белгилари бор, ҳарфларда инсон юз тузилишининг илоҳий белгилари мавжуд, деб тушунадилар. Бу оқим тезда ғайри феодализм тус олиб, халқ ичида кенг тарқалади. Улар амирзода Мироншоҳни – дажвол, деб атайдилар. Кейинчалик, Сардрўд яқинида Жалойир билан бўлган жангда Мироншоҳ ҳалок бўлганидан сўнг, ҳуруфийлар энди имом Маҳдий пайдо бўлиб, ер юзида адолатли давлат ўрнатади, дейдилар. Улар Маҳдий сардорлигида авом зулмга қарши қурол билан кўтарилмоғи лозимлигини уқтирадилар. Ҳиротда, кейинчалик ҳуруфийларнинг катта гуруҳи борлиги, бу гуруҳ уларнинг ишларини давом эттираётганлиги, унга Фазлуллоҳнинг жияни – Хожа Аздудин ва Мавлоно Тариқ, Мағмур, Ҳорун бўзчи ва яна бир қанча раият-парвар аҳли фузало алоқадор экани маълум бўлди. Шоҳруҳ салтанати кейинчалик шоир Амир Қосим Анварни ҳам ҳуруфийликда айблайдди.

Аҳмад Лур, асли Луристон шаҳридан бўлиб, Ҳирот бозоридаги кичик бир тим ичида истиқомат қиларди. У ўрта яшар, кишиларни таажжубга солиб, устига донмо наमत ёпиниб юрар, кичик бир ҳужра ичида зар дўппи тикиб тирикчилик қиларди... Аҳмад Лур ҳақида мукаммал тафсилот наинки саройга, шу ҳафта ичида тилдан тилга ўтиб, бутун Хуросонга тарқалди.

Бу ҳолисалар саройда фавқулодда чора-тадбирлар кўришни тақозо этди: жароҳатланган подшоҳ ёнида жарроҳтабиблар билан гаплашиб турмоқ унинг учинчи ўғли Мирзо Бойсунқурга топширилди. Унинг қошида «салтанат кўрки» Гавҳаршодбегим ҳам бор эди. Амирзода Иброҳим Султонга мазкур суиқасдга алоқадор шахсларни тафтиш этиш, ҳибсга олиб, Ихтиёриддин қалъасига қамаш, жазолаш ишлари юклатилди. Кичик ўғиллари – Суюрғотмиш билан Муҳаммад Жўқийлар Журжон вилоятидан дарҳол Ҳиротга чақириб олинди.

Бу – темурийзодаларга нисбатан биринчи суиқасд булиб, салтанатни титратиб юборган эди. Боғи Зоғондаги хоналардан бирида жароҳатланган Шоҳруҳ ердан бир газ кутарилган ўрнида, тунда тўлғаниб ётарди. Жарроҳларнинг доруйи беҳуш бериб, жароҳатни тозалаб боғлагани, оғриқни тарқатадиган дорилар ичиришганига қарамай инграр, тепасида турган табибларни ҳам сезмасди. Атрофида олтин ва кумуш жомларда сув ва совун, юмшоқ оқ матолар, қон гўхтагадиган дори-дармонлар, куйдирилган латта, олтин косада мўмиё, жарроҳлик асбоблари турар. Табиблар «Алқонун»ни варақлашар, шайхулислом ва Жоме масжида имоми дамо-дам дуо ўқиб, дам урар эди.

Суиқасдга алоқадор ҳисобланиб, ҳибсга олинганлар ичида машҳур меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ўғли Низомиддин ҳам бор эди. Бу хабар дарҳол Иброҳим Султон орқали шу куниеқ салтанатнинг «иффату кўрки, оқилаи замон» Гавҳаршодбегим қулогига етди. У ўғли Бойсунқур мирзо билан гаплашиб, аввал дарғазаб бўлди, сўнг таассуф билдирди. «Не сабабдин шундоқ доно, бунинг устига салтанатга кўп хизматлари сингган, улуғ султоннинг инъому эҳсонларига сазовор бўлган устод Нажмиддин Бухорий фарзанди «бундоқ қабиҳ ишга» аралашди экан», деб ўйлади Гавҳаршодбегим. Шу лаҳза чуқур хаёлга чўмиб, онаси қошида турган Бойсунқур мирзонинг кўз олдида пойтахтда қад кўтараётган янги мадраса ва буюк Мусалло пайдо бўлди. Бу, Хуросон кўркини устод Қавом ва устод Бухорийлар қурган эдилар. Нажмиддиннинг асли ота-боболари Бухородан бўлиб, уруғлари Хурдаки – Бухорийларга бориб тақалади. Сарбадорлар ҳаракатига барҳам берилганидан кейин, бу ҳаракатга алоқадор одамлар ҳар томонга тарқаб кетган, Нажмиддин ҳам Хуросонга ана шу сабабга кўра келиб қолган эди. Сарой аъёнлари бу тарихдан яхши хабардор эдилар. Бойсунқур мирзо шуларни кўнглидан кечирди. Унинг кўнглида шубҳа пайдо бўлди. «Нажмиддин Бухорий – ёстиқ остидаги чаён эмасмикан?» деб хаёл қилди ва буни онасига айтган эди. Гавҳаршодбегим ўғлига андек оғир бўлишни, чуқур тафтиш, аниқ исбот бўлмагунча мўътабар кишиларга қаттиқ шубҳа билан қараб, таъқиб этмаслик лозимлигини ўқтирди. Лекин энг ёмони шу бўлдики, Мир Қосим Анварнинг ҳайдалиши, мавлоно Маъруф Хаттотнинг ҳибсга олиниши Жаъфар Табризий, Юсуф Андугоний, устод Қавом, устод Нажмиддин Бухорийлар юрагига ларза солди. Хаттотлар андуҳидан воқиф булган Бойсунқур мирзо ўз оғаси Иброҳим Султон олдида хомуш бош эгди. Чунки бу «мавлоно»ларнинг барчасига у ҳомий, унинг паноҳидаги кишилар эканини яхши биларди. Шу сабабли бундан бир йил аввал Мирзога «девони олий амири» унвони берилган эди.

У, отаси тепасида турган жарроҳу табибга кўз ташлаб, кейин ичкарига, ўз хонасига кирди. Оғаси Мирзо Улуғбек Хўжа Юсуф Андугонийни сўратиб, одам юборганида форсий икки байт ёзиб.

аччиқ ва кибор нома юборгани ҳам ёдига тушди. Бу гап Мирзо Улуғбекка ёқмаган эди...

Маълумки, Улуғбек мирзо Мовароуннаҳрда, Суюрғотмиш Адоқда, хуллас, ҳар қайсиси ўзи ҳокимлик қилаётган ўлкада фан ва санъат, ободончилик ишларига эътибор берардилар. Бойсунқур мирзо ўз қобилияти, ўткир зеҳни, ишбилармонлиги билан биродарларидан ажралиб турарди. Кейинчалик Тус, Машҳад, Астробод, Журжон вилоятларидан иборат мамлакатга отаси томонидан ҳоким этилиб тайинланди. Лекин у онаси Гавҳаршодбегим ёнидан жилмай, Ҳиротда яшарди...

... Жума кунни ярим тунда меъмор Нажмиддин Бухорий ҳовлисига бостириб кирган қурол-яроғли навкарлар ухлаб ётган Низомиддинни турғизиб, дарҳол қулларини орқасига боғлашди. Саросимада титраб турган меъморга салтанат буйруғи шундай эканини айтиб, Ихтиёридин қалъаси томон ҳайдаб кетишди. Кекса меъморнинг қалби тилка-пора бўлди. Эндигина мўйлаби сабз урган, яқингинада Фарғона жангидан қайтиб келган Низомиддиннинг ранги девор бўлиб оқариб кетган эди. У саросима ичида дам отасига, дам онасига қарарди; афсус, ичкари хонада, қозикда осиглиқ турган дамашқий шамширини ҳам қўлга ололмади. Ҳа-ҳув дегунча навкарлар уни туртиб олиб чиқиб кетишди. Меъморнинг «Кўйиб юборинглар! Ўғлимнинг гуноҳи нима?!» — деб қилган илтижоларига ҳам эътибор беришмади. «Мен улуғ ҳазратга устингиздан арз қиламан!» деди ота сарпойчан, сипоҳлар йўлини тўсиб. «Биз, ўғлингизни салтанат номидан ҳибсга олдик! Ҳар қанча арзингиз бўлса, амирзода ҳазратларига айтасиз!» — деди қилич яланғочлаган шоп мўйлабди сипоҳ. «Бу бир англашилмовчилик! — деди остонада донг қотиб қолган меъмор. — Низомиддин! Бу бир англашилмовчилик, эшитяпсанми, ўғлим, бу бир англашилмовчилик! Мен тонг отиши биланоқ ҳазрат ёнига бораман! Сенинг гуноҳинг йўқ! Бу бир англашилмовчилик эканини айтаман! Қўрқма, ўғлим...» — деди эшиккача оёқяланг чиқиб. Кейин яна сипоҳларга мурожаат қилди: «Уни уриб озор берманглар, унда гуноҳ йўқ, бу бир англашилмовчилик! Ахир мусулмон фарзандисизлар, унга озор берманглар! Мен тонг отиши биланоқ ҳазрат ёнларига бораман!..»

«Миясини еган чол! Озор берма эмиш! — деди қилич яланғочлаган навкар. — Аввал ўғлингнинг кимлигини билиб ол! Агар билганингда валдирамас эдинг! Қани, юр тезроқ!» У қўли боғлиқ Низомиддиннинг елкасига туртди. «Отажон, хайр! Онажон, мени кечиринг, хайр!..» — деди орқасига қайрилиб Низомиддин. Тўс-тўполондан юраги чиқиб кетган синглиси Бадиа дам акасига, дам тоқчадаги ханжарга қарар эди. Акасининг «ханжарни олиб бер», деган ишорасини кутарди. Низомиддин ишора қилишга ҳам улгурмади. Бадиа ҳам унга яроғини лип этиб олиб беролмади... Хонадони форат этилган меъмор кийиниб,

ҳозирнинг ўзидаёқ саройга бориб, арз қилмоқчи бўлди. Ҳазратга содиқ, умр бўйи сидқидилдан хизмат қилган бир меъморнинг хонадонига горат солиш – ёлғиз ўғлини ҳибсга олиш тўғрими!? Қани адолат! Ахир бу англашилмовчиликни келиб, отасидан сўраш, тафтиш қилиш лозим эмасмиди! Ухлаб ётган фарзандининг қўлларини боғлаб, ҳайдаб олиб кетиш... бу – зулм-ку! Бу ишлардан улуғ беканинг хабарлари бормикан? Бойсунқур мирзонинг хабарлари-чи? Наҳотки улар ўз кишиларининг содиқ эканлигини била туриб, унга даҳл қилишга розилик билдирдилар? Қайси гуноҳим учун? Ёки бу икки амирзода ўртасидаги олишувми? Саройдаги икки шаҳзода олишувия ораларидаги фитна бутун бир мамлакат бошини ташвишдан чиқармайди, дердилар. Фитнанинг азобини фуқаро тортади. Шундоқ бўлдимикан? Бойсунқур мирзо билан Иброҳим Султон ораларида нифоқ бормикан? Подшоҳга қилинган суиқасд бу нифоқни яна ҳам авж олдириб юбормадимикан? Мавлоно Юсуф Андугонийнинг Самарқандга, Мирзо Улуғбек ҳузурига юборилмагани ҳам шунинг учун бўлса-я?..

Меъмор ҳовлида, анча маҳалгача қаққайиб туриб қолди. Унинг хаёлидан сарой амалдорлари, саркорлар ўта бошлади. Бу ишларга меъморнинг нима алоқаси бор? Ёш йигитчанинг қўлларини боғлаб олиб кетиш адолатданми?!

У ҳассасига суянган ҳолда ҳовли ўртасида қаққайиб, очиқ қолган дарвозага тикилди. Оҳ-воҳ қилиб ўтирган хотини – Маъсума бекага ҳам эътибор бермасди. Бадиа бўлса нима қилишини билмай, ота-онасига қараб жавдирар, отаси бирон нажотли гап айтадигандай, унинг оғзига тикилар эди. Агар у қаттиқ ухлаб қолмаганида, навкарларнинг кириб келаётганини билганида, албатта ичкари хонадаги осиелиқ қилични унга тутқазиб, ўзи ханжар билан уларга ҳамла қиларди... Жуда бўлмаганда, акасини қочириб юборарди. Эҳ, аттанг!.. Ҳовли ўртасида қаққайиб турган Меъмор ниҳоят ҳушини йиғиб олди, ҳозир ярим тунда Арк томон бориш у ёқда турсин, шаҳар кўчаларида юриш ҳам мушкул эканини ўйлади. У қайтиб хонага кирди. Дарвоза ланг очиклигича қолди, атай ёлмади. Ҳассасини даҳлизга қўйиб, чакмонини қозиққа илди. Индамай ўз жойига келиб ўтирди. Боядан бери уни кўзатиб турган Бадиа отаси ёнига келиб, чўкка тушди. Онасига тасалли берди. «Бир нима денг?! Нима маслаҳат берасиз?» дегандек отасига тикилди. Меъмор ўзини қўлга олиб, қизининг сочини силади:

– Сабр қилмоқдан ўзга чорамиз йўқ. Бу бир англашилмовчилик, ҳақ йўлига қарор топади. Худо хоҳласа, Низомиддин тонгда қайтиб келади. Эҳтимол, орага бирон шубҳа ёки чақув тушиб, ўғлимизни ҳибс этгандирлар. Тафтиш қиладилар, сўрайдилар, ҳақиқатни билгач, бўшатиб юборадилар. Низомиддинда айб йўқ, у нима гуноҳ қилиши мумкин! Низомиддин ёмон йигит эмас, у ҳам худди ўзимдек салтанатимизга содиқ. Олий ҳазрат Амир Темур бинни Тарағай

баҳодирга, ундан кейин Мирзо Шоҳруҳ ҳазрати олийларига сидқидилдан хизмат қилаётган бир уста бўлсам, нечук менинг фарзандим салтанатга гайр бўлсин?! Йўқ, бу ишда бир англашилмовчилик бор. Ҳақиқатни топадилар. Низомиддинни бўшатиб юборадилар.

– Худододбек билан оралари бузуқ, деб эшитган эдим, – деди Маъсума бека. – Ёки шу сабаб бўлдимикан?

– Худододбек ҳақида гапирмагин! У одобли йигит, ўғлингнинг дўсти! Иккиламчи, у менинг қадрдоним устод Қавомнинг ўғли. Улардан ёмонлик чиқмайди. Қавом ҳазратлари ҳам дўстим, ҳам устозим... Йўқ, Худододбекдан ёмонлик чиқмайди! Ахир улар ёқалашган бўлсалар ёқалашадигандир, лекин ёқалашган йигитларни Ихтиёриддинга қамамайдилар. Тонг отиши билан мен биродарим Қавом ҳазратлари ёнига бораман, маслаҳат сўрайман. У зот ҳамма вақт менга кўмак берганлар, бу сафар ҳам кўмак берадилар. Устодни саройда қаттиқ эҳтиром қиладилар.

– Устод Қавом шу ерлик, бизнинг аслимиз Бухородан...

– Бадзабонсан! Бу гапни сен иккинчи бор оғзингга олма! Айб бўлади, – деди тутақиб Меъмор. – Хуросону Мовароуннаҳр бир туғ остидадирки, биз ҳаммамиз улуғ ҳазратга хизмат қиламиз. Биз, меъмору муҳандислар дилида бундоқ андиша ҳеч қачон бўлмаган. Хусусан, устод Қавомнинг диллари бундоқ андишадан холис.

Маъсума бека индамай қолди.

– Аммо Фазлуллоҳ кишиларининг анча вақт ўтиб кетганига қарамай кек сақлаб, бундоқ саъй ишларга ружу қилмоғи салтанатни дарғазаб қилмай иложи йўқ. Ишқилиб, худойи таоло улуғ султонни ўз паноҳида асрасин, тезроқ жароҳати битиб, ёстиқдан бош кўтарсунлар. Ана ундан сўнг яна осойишталик келиб, дилгирлик кетади. Бобомиз Хурдаки – Бухорийга алоқалор бўлганининг бизга дахли йўқ. Буни мен ўз хизмату садоқатим билан исботлаганман. Буни наинки устод Қавом, ҳамма билади...

То товонигача тушадиган узун ғалабия кўйлак кийиб, отасининг пинжида ўтирган Бадиа ҳозироқ акасининг кийимларини кийиб. Катвон дашти маҳорабасида эркаклар либосида жанг қилган баҳодир қиз бўлгуси келарди. Қани энди у акасининг ўтқир исфихонини яланғоч ушлаб, уни олиб кетган, отасига шунча ситам бераётган фанимлар бўйнига қилич солса! Энди у ҳам ёш эмас – ўн олтидан ўн еттига ўтмоқта...

У қаноти синган отасига қанот бўлгуси келарди; нега у ҳам ўғил бўлиб туғилмади?

Бадиа бир лаҳза хонадонини ғамхонага айлантириб кетган навкарлардан ғазабланиб, мислсиз ташвишга ғарқ бўлган ота-онасига раҳми келиб ўтираркан, хонага тушган гилам устида лойли этиклардан қолган изларга кўзи тушди. Подшо одамлари акасини турткилаб, дўқ уриб, қўлларини боғлагани хаёлида жонланди. У бераҳм кимсалар инсон

билан эмас, худди ҳайвон билан муомала қилаётгандек, акасининг қулларини бураб боғлашди.

Отаси, онаси олдида саросимага тушиб қолган Низомиддин уларга қаршилиқ кўрсатишни ҳам, кўрсатмасликни ҳам билмай, фақат отасига қараб жавдираб турарди. Отадан садо чиқмагач, у индамай туриб берди. Бўғизланадиган қўннинг оёқларини боғлагандек, унинг ҳам қўлларини орқага чандиб боғладилар. Даҳлизда, ланг очилиб қолган кўча эшикка қараб йиғлаб ўтирган Маъсума бека кафлларини очиб, тангрига мурожаат этарди: «Э худованди карим, мушқулимни осон қил! Боламини ўз паноҳингда асра, қолган умримни уқубатга ташлама!»

Бадиа ўрнидан туриб, кўча эшигини ёпиб келмоқчи бўлди. Отаси қайтарди:

— Чиқма, қизим! Очиқ қолса қола қолсин. Юрагимизни узиб кетишди, яна нимамишни олишарди. Одатда ҳибсга олишганда эшик олдида анча вақтгача айғоқчилар юради... Чиқма, қизим! Ақлим бовар қилмайди, тавба, у нима гуноҳ қилиши мумкин? Бу, шубҳасиз, англашилмовчилик бўлиши керак.

Бадиа нам кўзларини отасига тикди. Акасининг қаршилиқ кўрсатмагани, жуда бўлмаганда ўзининг унга қилич ёки ханжар узатиб юборолмаганига ич-ичида пушаймон еди. Бир одамни шундоқ кўз олдиларида қўйдек боғлаб олиб кетсалар-у, у қаршилиқ кўрсатолмаса! Акаси бундоқ одам эмас эди-ку! У жуда жангар, осонликча бўй бермайдиган, қўрқмас, дадил эди-ку! Нега у бўшашиб, итоаткор бўлиб қолди. Ёки ота-онаси олдида улар билан қиличбозлик қилишни лозим топмадими? Ҳарқалай, акасининг қаршилиқ кўрсатмай, уларнинг олдиларига тушиб кетгани Бадиага алам қилди.

Узун кўйлаги яшириб турган қадди-қомати, кўзлардаги фусуну лаблардаги латофат ногихоний ҳасрат ниқобига ўралди, унинг қалдирғоч қошлари, кўзларигаги чақин, оқ юзу лаблардаги доимий табассум йўқ. У отаси билан онасининг ҳасратига шерик бўлиб, юлдузлар чақнаган қора тунда мунгли ўтирибди. Бу соҳибжамол қиз олдида от ўйнатиб баҳодирлигини намойиш қиладиган Худододбеклар қани? «Марзу олижаноб»лигини намойиш қиладиган бу йигит, унинг ёлғиз акаси ҳибс этилганини билган бўлса, нечун жим? Отаси баъзан хуфия айтганидек, «ҳукмдорлар бир аждардир-ки, яқин юрмоқ ғоятда хавфли...» Устод Қавомнинг ўгли Худододбекдан кўра ҳам кўпроқ ўз диққатини тортиб юрадиган кўркам Бойсунқур мирзо бу лаҳза унинг кўзларига аждар, Иброҳим Султон эса, икки елкасидан икки илон ўсиб чиққан Заҳҳокка ўхшаб кўриниб кетди.

Шаҳар жанубида — баландлик устида қад кўтариб турган қалъаю Арк, шимол қисмидаги Мусалляю миноралар кўрқинчли бир қора тоққа ўхшаб, Бадианинг юрагига ваҳшат соларди. Унинг ҳажрида куйиб юрган Худододбек ҳам назарида совуқ бир нарсага айланди. Худододбекнинг оҳ-воҳларининг миси чиққандай бўлди. Устод Қавом,

гарчи отасининг яқин ошнаси булса ҳам, бу икки донгдор меъмор ўртасида азалий бир яширин рашку ҳасад мавжуд. Маъсума бека ҳам бу тўғрида илгари бир неча бор шама қилган бўлса ҳам, Бадииз бунга ортиқча эътибор бермасди. Энди мана бу воқеалар уни чуқур ўйларга толдириди.

Дарҳақиқат, бир қарашда иноқ дўсара кўринган Қавомнинг мижозиди шуҳратпарастлик унсурлари йўқ эмасди. У бу борада ҳар қандай яқин ошнасининг ҳам юзига чанг солишдан тоймасди. Аммо устод Қавом ўзининг мислсиз ва узоқ йиллик меҳнату санъати билан Хуросонда донг таратган. Уни Самарқанду Бухоро, Машҳаду Табриз усталаригача яхши билишар, Бибихонимга монанд бўлсин, деб қурилган Гавҳаршодбегим мадрасаси бу томони Ҳиндистон, бу томони Бағдодгача машҳур эди. Лекин ундаги шуҳратпарастлик, тама олдила подшоҳларга тиз чўкишдан ҳам, ўзгалар манфаатини босиб-янчиб ўтишдан ҳам қайтмаслигини кўнчилиқ биларди. Шу туфайли яқин ошналари уни: «Устод Қавом меъморлар меъмори эмас, подшоҳлар меъмори» дейишарди киноя билан. У асли ҳиротлик бўлгани сабабли, ўз ҳамшаҳарларини суяр. Бухорий, Андугоний, Самарқандийларга унча йўл бермасди. Меъморчилик санъатига алоқаси йўқ, доимо устод Қавом билан устод Бухорий орасини бузиб юрган «юмшоқ сунурги» Аҳмад Чалабийни эса қўллаб-қувватларди. Устод Қавомнинг бу феълини сафдошлари билсалар ҳам билмаганликка, ўзларини унинг феъллий ожизлигини сезмаганликка олишарди. Ахир бундай «дард»га мавлоно Шарафиддин Али Яздий ҳам дучор эдилар-ку! Баъзан мавлоноларнинг ўзини билган кимса қилмайдиган номақбул қилиқлари бўлади; бу қилиқ ойдаги доғга ўхшайди. Шу доғ туфайли кишилар ойдан кечмайдилар-ку! Денгиз устидаги чўпу кўпикларни эмас, унинг чуқур бағридаги дурру жавоҳирни кўра билганлар устод Қавом, устод Бухорийлар қадрига ета олади! Лекин, бари бир, Нажмиддин ва Юсуф Андугонийлар хонадонида устод Қавомнинг «ўлармонлиги», «беш қўлини баробар оғзига тикиши...» ҳақида турли гаплар юрарди. Бу гаплардан фарзандлар ҳам воқиф эдилар. Бадианинг кўз олдида отасининг шаън-шавкати билан масрур, доимо қамчиндек шай юрадиган, ҳиндиларга ўхшаш қорамағиз Худододбек билан келишган, салласи тепасига жиға тақиб юрадиган Бойсунқур мирзо келди. Уларга негадир нажот кўзи билан қарали – наҳотки амирзода, қолаверса, Худододбекнинг отаси – устод Қавом бу ишга эралашмай, унинг отасини бу кулфатда ёлғиз қолдирсалар? Бундай бўлиши асло мумкин эмас! Акаси Низомиддин, эҳтимол, бебошлиқ қилгандир, ёқалашгандир... Эҳтимол, бирон мансабдорни сўккандир, эҳтимол... эҳтимол... Бунинг учун Ихтиёрдинга олиб кетмоқлари шартми?! Бу ишда, дарҳақиқат, ё хусумат ё англашилмовчилик бор! Иккиламчи, Низомиддиннинг исмини Қавом ҳазратлари қўйганлари, Бадиани келин қиламан, деб тилларидан бол томиб гапирганлари ҳаммага маълум-ку! Шу туфайли унинг отаси

ўзининг яхши шогирдларидан бири бўлмиш Зулфиқор Шошийдан шубҳаланиб, уни Бухорога жунатиб юборган эди.

Зулфиқорни аввал шогирдим, ҳунаримнинг тираги, фарзандимдан аъло йигит. деб юрган Меъмор, ўз қизига мойиллигини сезиб, Ҳиротдан узоқлаштирди. Бу ҳақда вақтида хабар бермаган иккинчи шогирди Заврак Нишопурийдан ҳам қаттиқ хафа бўлди. Унинг нияти устод Қавом билан қуда бўлиш, икки меъмор «Гавҳаршодбегим» Мусаллосидек абадул-абад ёнма-ён туриш эди. Гарчи Худододбек билан Низомиддин толиби илм бўлмасалар, муҳандису меъморчиликка иштиёқ қўймаган бўлсалар ҳам, ҳарқалай, ўзларига мос бир хизмат топурлар, деб ўйларди. Аммо Зулфиқор Шошийнинг ғайрату иқтидорига дилидан қойил қоларди. Мана, илму қобилият! Устод уни отасига яхши сўзлар билан номалар ёзиб, яхши саруполар кийгизиб, сарбонга тайинлаб... жўнатган эди.

Зулфиқор Шоший эса, бу хонадондан асло кетгуси йўқ эди. У ҳатто Ҳиротда қолиб, бошқа бир ерда истиқомат қилса ҳам, устоднинг қўлида хизмат эгишни истарди. Наинки гишт териш, мардикорликка ҳам тайёр эди. Аммо меъмор хонадонининг ўз хатти-ҳаракатидан воқиф бўлиб қолганини сезиб, хижолат тортди ва жуда баланд дорга осилганини пайқади.

Зулфиқорнинг Бухорога жўнаши ҳақидаги «ҳукм» устод Қавом берган катта зиёфат кунни чиқарилган эди...

Бу гапларнинг бари Бадиа хаёлидан ўтди. Бадиа назарида бирдан жарликка тушиб кетганга ўхшаб, юраги орқага тортиб кетди. Бирварақайига шунча алам — отасининг тираги, ёлғиз аксининг қўллари боғланиб, олиб чиқиб кетилиши... Қандай огир! Бу фожиа катта кемага тушган дарзга ўхшарди. Ишқилиб бу «дарз» тезда беркитилсин, кема гарқ бўлмасин, дерди ўзига-ўзи Бадиа.

II боб

МЕЪМОР НАЖМИДДИН БУХОРИЙ КЎТАРГАН АЛАМНИ ФИЛ КЎТАРСА, БЕЛИ СИНАРДИ

Баднанинг хаёлини бир лаҳза ўша, Хўжа Юсуф Андугоний келган базм ишғол қилди... Киши баъзан шундай оғир дақиқаларда ҳам рўшнолик кунларини эслайди — бу билан юрак ғурбат учун эмас, шодлик учун яратилганини исбот қилмоқчи бўлади. Бу ҳол — қор қўйнида бош кўтариб турган чечакка ўхшайди! Бегуноҳ Зулфиқор Шошийнинг ноғиҳоний жўнатилиши ёмон бўлди. Ахир у бу даргоҳдан ноилож чиқиб кетган эди. Низомиддиннинг ҳибсага олиниши ҳам ноғиҳоний бўлди. Бадиа ўй сурар, хаёлларининг поёни йўқ эди... Уни кўрганда эс-ҳушини йўқотиб қўядиган Зулфиқор ҳам бу ердан жўнаб

кетди – дунёнинг иши доимо шундай тасодифларга тула экан-да! Бадианинг куз олдига яна Зулфиқор келди, бу йигит Худододбек каби пурвиқор, амирзода каби қуркам эмас, у этик кийиб, бошидаги бухороча дўппини салла билан ураб оларди. У аслида отасининг билагон ва удадурро шогирди, бухоролик уста Нусратнинг ўғли бўлишига қарамай, Низомиддинга асло иш қўймас, устод хонадонидagi ҳамма ишларни ҳам ўзи қилар эди. Меъмор баъзан менинг тўрт ўғлим бор, бири Низомиддин, бири – Заврак Нишопурий, бири – Зулфиқор Шоший ва бири – Ғаввос Муҳаммад Ҳирний, дерди. Бирваракайига бу тўрт ўғилнинг иккисидан жудо бўлиши Меъморни оғир бир ҳолга тушириб қўйганини Бадиа яхши сезиб турарди. Зулфиқор Шошийнинг «гуноҳи» маълум... аммо Низомиддиннинг гуноҳини билишмай тун бўйи қовурилишди. Бадиа ҳам, Маъсума бекаю Меъмор ҳам эрта билан тўппа-тўғри Бойсунқур мирзо ёнига бориб, бўлган ҳодисаларни батафсил айтишгач, у олижаноблик кўрсатиб, Низомиддинни қутқариб беришидан умидвор бўлишарди. Меъмор бу англашилмовчиликнинг дарҳол олдини олажагига ишонарди. Наинки, амирзода, бу ишни устод Қавомнинг бир оғиз сўзи билан ҳам тўғриламоқ мумкин, деб ўйларди у. Бадиа ҳам шундоқ бўлишига асло шубҳа қилмасди. Жасур Худододбек ҳам бу ишга аралашади, бу танти йигит ўз ўртоғи Низомиддиннинг зиндонда ётишига асло йўл қўймайди, деб ҳисобларди у.

Тонг отди.

Тонг отиши ниҳоятда қийин бўлди. Меъмор Нажмиддин умрида бунчалик отиши мушкул бўлган тонгни биринчи маротаба кўриши. У азонгача худога ёлвориб, ичдан йиғлади, тунда янги қурилаётган мадрасаси атрофини айланди, юлдузлар чаманида унга тикилди, гўмбаз тепасига келган янги ойнанинг ўроғига бефарқ қаради. Булар, назарида, тошдай қотиб қолганга ўхшарди. Ҳозир унинг кўнглига чироқ ёқса ёримас эди. Тонг отиши билан нонушта ҳам қилмай, зинғиллаганича Арkning баланд деворлари ёнидан ўтиб Мусаллога, ундан ўтиб, янги қурилаётган мадраса ёнига келди. Барвақт келиб, ганчхок қораётган шогирди Заврак Нишопурийга юзланди. Устодни бунчалик барвақт кўрган Заврак таажжубланиб, қўли кўксига, салом берди. Бу йигит ҳам дўсти Зулфиқор Бухорога жўнатилган кундан буён қўли ишга бормай юрар, бир нимасини йўқотган одамдек хомуш эди-ю, азбаройи устодга эътиқоди бениҳоя бўлгани гуфайли буни билдирмасликка интиларди. У, Нишопурга жўнаб кетишни ҳам хаёл қилди, андиша бунга йўл бермади. Заврак Меъмор юзидаги ғайри одатий бир ҳолни кўриб, қўлидаги белкуракни ерга қўйди. Яқинроқ борди. Меъмор учун бу ерда ишлаётганлар ичида Зулфиқору Заврак, Ғаввос Муҳаммаддан яқинроқ одам йўқ эди. Шу сабабли, унга Низомиддинни тунда қўлларини боғлаб олиб чиқиб кетишганию ҳозир ўзининг устод Қавом, ундан сўнг амирзода ёнига арз билан боражагини бир йўла гапирди. Бу хабарни эшитган Заврак юракдан куйиб кетди. У кейинги пайтда

бошқа ошнасиникида ётиб юрарди. У бирон гап ҳам айтолмади. У бир нимадан қўрқса ёки таъсирланиб кетса, гапиролмай гўлдираб қоларди. Меъмор Завракдан корфармо Аҳмад Чалабийга ҳам бу гапни маълум қилишини, ўзининг бунда келолмаслигини, эвини топса, Аркка кириб чиқажагини айтди, кеча хумдондан келтирилган оби гиштларга ҳам қайрилиб қарамади. У олатда гиштлардан бирини қўлга олиб, у ёқ-бу ёғига қарар, чертиб ҳам кўрар, «ганчни эҳтиёт қилиб, оз-оз қоринг», — дер эди. Бу гаплар ҳам йўқ. «Равоққа гишт қўйилаётгани сабабли ганчнинг миқдори хокка нисбатан оширилсин», — деб кўрсатма ҳам берарди. Бу гаплар ҳам йўқ. Фақат «Фаввос Муҳаммадга айтинг, кошинларни олиб келиш пайти етди. Кулол Абутолиб билан Васиятиддинларга ложувард хоки, кўргошин, гилвата, луҳ етказиб бермоқлик керак», деди. «Ҳамма айтганларингизни қиламиз, устод», — деди Заврак Нишопурий. Меъмор бу ерда кўп турмай, устод Қавом ҳовлисига йўл олди.

Нажмиддин Бухорий олтинчи ёшлардан ошган, паст бўйли, елкалари кенг, серҳаракат одам. Тақа мўйлаб ва иягини қоплаган катга кўнғир соқоли, япасқи даҳаннинг кенглиги юзини кулчага ўхшатиб кўрсатарди. Устод Қавом бунинг акси — чўққи соқол, иягининг торлиги, бошининг катталиги, қирра бурун ва новчалиги билан икки кекса меъмор бир-бирига ўхшамас, уларни сиртдан қараб, дарҳол ажратиб олиш осон эди. Нажмиддин Бухорийнинг чатма қошлари куюқ, ёноқлари андак мўғулларга ўхшаб бўртиб чиққанига қарамай, асли бухоролик, туркий «юз» уруғидан бўлиб, ёшлигида оз вақт Сариосиёнинг Бойбўри, Сўфиён, Тоқчиён мавзеларида яшаган. Кейинчалик, замонанинг зайли билан Хуросонга келиб қолган. Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил кўрган, риёзиёт — Ҳандаса илмига зеҳни ўткир, муллавазччалар орасида энг тиришқоқ, баҳс, мутолаани яхши кўриш одати ҳамон, қирқ йил орадан ўтиб кетганига қарамай, ҳозир ҳам ўз кўринишларини намоёиш этарди. Баъзан ўз хонасида, қўлда қамиш-қалам, чуқур ҳаёлга чўмар. Бу пайтда у қалам орқасини бир чеккадан беихтиёр чайнай бошлар: хонтахта устига ёзиглиқ қоғозлар, Ҳандасавий ўлчов ва рақамлар, қора лас билан чизилган бениҳоя кўп лойиҳа чизиқлари, учбурчаклар турарди... Баъзан у узундан-узоқ Ҳандасавий ҳисобларни қоғозга ёзиб қолар, яна ўйчанлик билан қамишқалам орқасини ғажий бошларди. Унинг чизғичу паргар ва бошқа асбоблари кўп йиллардан буён тутилар, аммо қамиш-қалам чидамас, тез-тез бозордан ўн-ўн бешталаб олиб келиб қўйиларди. Баъзан у кун бўйи хонасидан чиқмай тахта қоғоздаги чизиқлар устида ўйлар, чизмаларнинг кам-кўстини тузатиш билан кунни кеч қиларди. Бундоқ пайтларда унинг ёнига на Бадиа ва на Низомиддин кира оларди, фақат зеҳни ўткир Зулфиқор билан Заврак бир нимани баҳона қилиб кириб, ёнида қолиб кетишарди. Олиб кирилган чой ҳам совиб қолар, аллақандай ўлчовлар — учбурчаклар ҳаёлини тортиб кетарди.

Қоғоз устидаги рақамлар одам қиёфасига кириб, улар билан гаплашар, тахта қоғоз устида уларни юргазар, кўпайтирар ва баъзи рақамлар устидан чизиқ тортиб ташлар эди.

Шундоқ илму амалиёт билан кунлари ўтиб турган Меъмор бошига улкан ташвиш тушиб, ўглининг ҳибс этилиши ҳаммасини бир томонга улоқтириб ташлади. У қоғоздаги ғалат чизиқларни эмас, унинг ўзини қандайдир бир куч «ғалат» ҳисоблаб, ўчириб ташлаётгандай бўларди.

Меъмор кўча четидан шошилиб борарди. Ҳеч қачон унинг ҳовлиққанини кўрмаган кишилар бунчалик ошиқиб бораётганидан таажжубланишар, бир лаҳза тўхтаб, унга боқишарди. Лекин устод буни сезмас, ҳеч кимга қарамай, яқин дўстиникига ошиқар эди. У тезроқ етиб бориш мақсадида тўғри бозорни кесиб ўтди. Эрта биланоқ бозор гавжум — Самарқанддаги Катта бозорга ўхшатиб, Ҳиротда ҳам Бозори малик барпо этилган эди. Самарқанддаги улкан бозорнинг бир бошидан кириб иккинчи бошидан чиқиб бўлмайди. Уни яхшилаб айланиб чиқмоқ учун кишига бир неча кун керак бўлади. Пишиқ гиштдан кўркам қилиб ишланган дўконлар олдида харидору дам олувчилар учун оқ мрамор тошлардан курсилар қўйилган. Ошхона ва чойхоналар харидорларга мунтазам хизмат қилиб турарди. Дўконлар икки қаватли бўлиб, уларнинг тепаси бутун кўча юза гумбаз қилиб қопланган, ёруғлик тушиб туриши учун гумбаз саҳнида деразасимон панжарали туйнуклар қўйилган. Бозор ичи шунчалик озода ва кўркамки, тогдан йўндириб келиниб ётқизилган тошлар кўчаю бозор саҳнини лой-чангдан асрар, пишган гиштдан ишланган ариқлар ҳар қанча сувларни махсус қувурлар орқали ўтказиб турарди. Шунинг учун ҳам бозорга келган кишининг кавушига заррача бўлса ҳам гард юқмасди... Тоқилар остидаги дўконларнинг тоқчаларига уюлган ҳарир моллар, турли-туман рангдаги шойи, аглас, ҳаво ранг бахмал, зарбоф кимхоб ва бошқа ранго-ранг базозлик моллари бу ерга келганларнинг кўзини ўйнатади... Бозордан дунёдаги энг асл, камёб моллардан тортиб, истаган ҳамма нарсани харид қилиш мумкин эди...

Меъмор Бухорий билан устод Қавом учрашуви ғайри одатий бўлди; Худододбек дарвоза олдида Меъморни кўриши билан дарҳол ўнг қўли кўксида салом бериб, ичкарига таклиф этди. Отасининг қадрдони, Ҳиротнинг мўътабар зотларидан бири. Бадианинг отасини ўз эшигида кўриш ринд табиатли йигитни довдиратиб қўйди. У «мўътабар зот»ни бошлаб, меҳмонхонага олиб кирди. Меъмор кенг ва кўркам хонага кириши билан андек ўзини қўлга олиб, фотиҳадан сўнг, Худододбекка мурожаат этди:

— Бевақт келганим учун уэр. Муҳим бир иш устод билан гаплашишни тақозо қилди...

— Ҳечқиси йўқ. Мен ҳозир отамни чақириб чиқаман. — у дик эгиб ўрнидан туриб, ичкари ҳовлига кириб кетди.

Бир муддатдан сунг сарпойчан, елкасига чопон ташлаб олган устод Қавом қўлида тасбеҳ, меҳмонхонага ҳайратомуз кириб, меъмор Бухорий билан қўл сиқишиб омонлашди. Меҳмонни юқорига ўтқазиб, дарҳол ўғлига дастурхон ёзишни буюрди. Худододбек яна илдамлик билан қайтиб чиқиб кетди. Фотиҳадан сунг, устод Қавом дўстига боқди.

— Хуш келибсиз! — ҳамкасб ошнасининг бевақт келгани уни ўйлатиб турарди.

— Хушвақт бўлинг. — деди меъмор Бухорий андуҳли бир чехра билан уҳ тортиб. Бу енгилгина уҳ тортиш остида жуда ҳам оғир бир алам борлигини устод Қавом дарҳол сезди. Мадраса қурилишида бир ишқаллик чиқдимикан, деб хаёл қилди у. Ёки маблағ сарфланиб бўлдимикан? Муҳандиснинг хатоси баъзан «гулдаста» билан равоқ оралиғида сезилиб қоларди. Пойдевор ғалат қўйилганмикан?.. Устод Қавом хаёлидан бир лаҳзада қанча гаплар ўтди. У қадрдон ошнаси. Мусалло ва бошқа иншоотлар қурилишида ўзининг билимдон, донолиги ва ғоятда самимийлиги билан унга кўмаклашган, хизмату эътибори, билими жиҳатидан баробар бўлишига қарамай, доимо ошнасини улуғлаб келган, асли бухоролик дўстига қўлидан келган ҳамма ёрдамни кўрсатишга ҳозир турар эди. Нажмиддин Бухорий бир зумлик сукутдан кейин бош кўтарди:

— Устод! Бошимга қулфат тушди. Тунда ўғлим Низомиддинни Ихтиёриддин қалъасига олиб кетдилар...

— Нечун? — устод ҳайратланиб сўради. — Ихтиёриддинга, дедингизми?! — бу саволни берди-ю, яна ўзи бирдан жим бўлиб қолди. Ҳуруфия тўдасига мансуб бўлган Аҳмад Лур подшога суиқасд қилгани, ҳуруфийларни тутиб, Ихтиёриддинга ҳибс этилаётгани устодга маълум эди. Демак, Низомиддин бу «ниҳоятда хавфли тўда»га мансуб, улуғ ҳазрат жонига қасд қилганлар орасида бор... Ҳозирги пайтда хавфли бўлган ҳуруфийлар подшоҳ салтанатининг ичидаги асосий душмани ҳисобланарди.

— Сабаби менга қоронғу... — деди Нажмиддин Бухорий дўстининг юзларига тикилиб. У дўстидан қандайдир нажот сўрагандек бўларди. Устод Қавомнинг бир оғиз сўзини Бойсунқур мирзо ҳеч қачон ерда қолдирмаслигини биларди.

— Ёмон иш бўлибди. — деди устод Қавом масалага бир қадар тушуниб. У бухоролик ошнасининг отаси Хурдаки — Бухорийларга алоқадор бўлиб, боши кетганини ҳам эшитган эди. Шундай мўътабар зотнинг фарзанди ҳам салтанатга қарши бўлгани, нобакор чиққанига афсусланди. «Нима етмайди? Шундоқ баобрў Меъморнинг фарзанди ҳамма нарса етарлик бўлса. Бу ҳуруфийлар йўқолиб-йитиб кетган сарбадорларнинг илдизларидир, бадқирдорликка ўтиб, ёмон ишларга ружу қилмоқдалар», деди ичида ўзига ўзи устод Қавом. Кейин у бир лаҳзалик жимликдан сунг дўстига қаради: — Устод! Худонинг ўзи

мушкулини осон қилсин! Мушкули осон бўлса, ўглингиз тез кунда озод бўлиб чиқади...

— Бир англашилмовчилик бўлганга ўхшайди. — деди меъмор Бухорий ич-ичидан куйиб. — Нима гуноҳ қилибдики, уни Ихтиёрдинга олиб кетади! Ахир бу ерга салтанат душманлари, бадтарин кимсалар, ғоятда хавфли шахслар ташланар эди-ку! Бошим қотиб қолди.

— Худога ёлворинг. Меъмор, худо нажот берса ҳеч гап эмас, ўглингиз кутулиб чиқади. Тафтиш қилишар, агар англашилмовчилик содир бўлган чоғда, уни дарҳол бўшатиб юборадилар. Бундай воқеалар бўлган, эшитганман. Ҳа, худога ёлворинг, оллодан ўзга паноҳимиз йўқ.

— Мирзо билан гаплашиб, агар гуноҳи бўлса сўраб олиб берурсизми, деб келган эдим.

— Мумкин. Аммо бизга ҳали Низомиддиннинг айби нима эканлиги номаълум-ку? Ёки сиз жанобга маълумми?

— Билмайман.

— Бирон шубҳангиз борми?

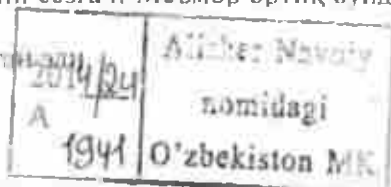
— Йўқ, устод. Ҳеч нарсадан шубҳам йўқ.

— Унда сабр қилмоқ даркор. Фақат сабр!

Шу дам Худододбек хонага дастурхон олиб кирди. У чўкка тушиб ўтириб, меҳмонга ва отасига хушбўйи ҳинд чойи узатди. Устод Қавом нон ушатиб, дўстига марҳамат қилиб, дастурхондаги ширинликлардан олишга таклиф қилди. Меъморда иштаҳа йўқ эди; у пиёладаги чойдан хўплаб, унинг кўмагини сўрагандек устодга тикилди. Устод Қавом бўлса, бу ишнинг таги ёмонлигини, ҳатто амирзода Иброҳим Султоннинг Ҳиротда қаттиқ алғов-далғов қилаётгани, салтанат душманлари ёки бу ишда шубҳаланилган кимсаларга нисбатан қаттиқ жазо берилаётганини биларди. Қаҳри қаттиқ бу амирзода аҳли нафосатни унча хуш кўрмаслиги, унинг наздида салтанатни беобрў қиладиган гаплар шу фузалою шуародан чиқажагини билиб, баъзида укаси Бойсунқур мирзога ҳам қулоқ солмасди. «Бобом Мағриб билан Машриқни, Ҳинду Чинни шамшир билан мусаххар қилгон, ғазал билан эмас!» дерди у.

Амирзоданинг феъли устод Қавомга маълум. Шу лаҳза устод юрагига гулгула тушиб, ўрнидан турди-да, ўглини ташқарига чақириб қулогига оҳиста шивирлади: «Кўчага чиқиб, у ёқ-бу ёқларга кўз ташла. Меъмор жаноблари изидан айғоқчи тушмаганмикан? Тунда Бухорийнинг ўглини тутиб олиб кетибдилар. Агар унинг орқасидан айғоқчилар қўйилган бўлса, бизнинг ҳовлига келгани шубҳага сабаб бўлади...» Худододбек ташқарига чиқди. Хона ичига қайтиб кирган устод Қавом Нажмиддин Бухорийни яна дастурхонга таклиф қилди-да, чой узатди. Унга «Фақат худога ёлворинг, сабр қилинг...»дан бўлак гапи бўлмагач ва озгина чўчиётганини сезгач, Меъмор ортиқ бунда турмай, ўрнидан қўзғалди.

Устод Қавом ҳам шуни истаб турган эди.

– У ёқ-бу ёққа қарадингизми? – деди у олазарак бўлиб. – бу ёққа келишда мабодо орқангизда айғоқчи булмадимикан? Ҳозир «сув илонлар» кўпайиб кетган...

– Устод, мен шу нарсага эътибор бермабман. Сувга тушган одам сувдан сесканмайди. Айғоқчи қўядиларми, қўймайдиларми, менга бари бир. – деди Меъмор даҳлизда кавушини кия туриб.

У дўсти билан хайрлашиб кўчага чиқди. Устод Қавом ошнаси кетидан ташқарига чиқмай, ҳовлида қолди. Ўзини одамларга кўрсатгиси келмади. Йўлда кетаётган Бухорий: «Мен-ку алам сувига тушган кимсаман, ҳеч нарсадан қўрқмайман, ошнам нега қўрқар экан? Тавба, – деди ўзига ўзи. – Бировнинг дарди билан бировнинг не иши бор?» Нарироқ борганида Худододбек билан ҳам қамти келиб қолди, бек у ёқ-бу ёққа аланглаб, одамларга қараб юрарди. Нажмиддин Бухорий унинг нима қилиб юрганини пайқади. У харсангтош ётқизилган айланма кўчалардан борар экан, кўнглида бир нидо бор эди: «Менинг тинчгина ишлашимга имконият бермаётирлар! Мен ишламоқчиман! Мен Хуросонга кўрк бўладиган яна бир мадраса қуриб бермоқчиман. Унда хуросонликларнинг фарзандлари илм олади... Мен бу биёни абадул-абад турадиган қилиб қурмоқчиман. Менга на ақчаю, на инъом керак! Мен уни раият учун қурмоқдаман. Наҳотки менга тинчлик бермасалар?! Ахир асиру қулларга ҳам ишлаш имконияти берадилар-у, нечун менга йўқ! Эй, танграм, ёлғиз ўзингга сифинаман; меҳнат қилмоғим учун тинчлигу ҳаловат бер! Фарзандимни бағримга қайтар, алам оташида бағримни ёндирма! Дўстга хор, номардга муҳтож қилма мени!»

III боб

ТАЪҚИБ

Меъмор тор кўчалардан ўтиб, Пули Молонга чиқди: Ҳеҳирўд дарёси устига қурилган бу баланд гиштин кўприк устида бир нафас тўхтаб, Арк томонга тикилди. Баландликдаги Ихтиёридин қалъасининг баҳайбат деворлари унга дарғазаб тикиларди. Пастликда буралиб оқаётган Ҳеҳирўднинг нариги томонидаги миноралар, қалъаю арк атрофидаги асалари инидек бир-бирига туташиб кетган томлар, айланма тор кўчалар меъмор Бухорий кўзига хомуш ва ғамгин кўринар, улар шунчаки бир суратга ўхшар эди. Бутун Ҳирот Меъмордан юз ўғиргандек.

Машҳад йўлида қовоғини солиб турган Ихтиёридин қалъасида фарзанди Низомиддин қўл-оёқларига кишан урилиб, зах ерда ётибди. Арkning кун чиқиш томонида Жоме масжиди бўлиб, бу томон эрталабдан бошлаб гавжум. Ундан нарида Бозори Қандаҳор ва Бозори

Малик. Ундан нарида Инжил ариғи. Кўприкда Меъмор хаёлга толди. Устод Қавом билан учрашуви унинг юрагидаги аламини яна ҳам кучайтирди. У ўғлининг ҳибсга олинуви «англашилмовчилик» эмас, у жойга оғир жиноятчи, «салтанат душмани тушиши»ни айтиб, юрагини сиқди. Наҳотки, унинг Низомиддини салтанат душмани? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Низомиддин нега салтанатга душман бўларкан?! У ҳали бўз йигит, сарой олдида катта обрўга эга бўлган Меъморнинг фарзанди. У, ахир, Фаргона жангида қатнашиб, Улугбек мирзо илғомига сазовор бўлган-ку! Нега у подшоҳга душман бўларкан?! Бу ҳеч ақлга сиғмайди! Йўқ, бундай эмас! Менинг зотимда жиноятчилар йўқ! Қавом жанобларининг шубҳаланишлари ноўрин!

Меъмор Пули Молон устида девонасифат, у ёқдан-бу ёққа бориб келди. Ҳозироқ, тўппа-тўғри Иброҳим Султон ёнига борсамми? Ёки ундан олдин Бойсунқур мирзо ёнига борсамикан? Бойсунқур мирзо меъмор Бухорийни ҳурмат қилади. Ахир у қанча яхши гаплар айтган. Ҳатто Мирзонинг бунчалик эътиқодини сезган устод Қавом унга бир қадар рашк қиларди. У тўппа-тўғри Бойсунқур мирзо ёнига бориб, юрагидаги ҳамма гапларини айтиб, йиғлаб, ёлвориб, агар ўғли гуноҳкор бўлса, бир сафар гуноҳидан ўтиб, озод этишларини сўрасамикан? Умр бўйи салтанатга хизмат қилди, қолган умрини ҳам бағишляяжагини, ўнта жонни бўлса, ҳаммасини Мирзо ҳазратларига бағишляяжагини айтсамикан? У ўйлаб қолди. Пули Молондан ўтиб кетиш Саланг тоғидаги «Мори марғ», яъни Ажал йўлидан ҳам оғир бўлди. Мен изтиробдаман, қалбимни алам эзмоқда, дерди у ўзига ўзи. Унинг хаёлидан Арастунинг гапи ўтди: «Бизнинг кулмаган кунимиз – яшамаган кунимиздир...» – Мен – йиғлаётиман. Демак, мен яшамаётиман. Буидан чиқди, мен ўлганман. Мен ўлган одамману, лекин қимирлаб юрибман. Мен сояман. Ҳа, ҳозир менинг фақат соям қолган...

Меъмор бир муддатдан кейин Пули Молондан ўтиб, пастликка туша бошлади. Арк томонга бориб, амирзодалар ёнига киришга юраги дов бермади. Унинг қулоғига юракни эркаловчи аялақандай бир куй эшитилди. Бу созу куй ва дилрабо овоз унга таниш. Бу куй уни ўзига чорлагандек ҳам бўлди. Куй иккинчи қадрдон дўсти Хўжа Юсуф Андугонийнинг ҳовлисидан эшитилар эди. У ўша ёққа юрди. Бутун Хуросону Мовароуннаҳрга донги кетган бу бастакор камтару хушфезллиги билан машҳур. Мирзолар уни «бастакори замон», авом бўлса, «олтин соз» деб атарди. «Базми Жамшид» Андугонийсиз ўтмас, «базми Жамшид» эмас, «базми Андугоний» дейиларди ва ёки Андугоний бўлмаган базм – «базми Жамшид» деб аталмасди.

Пули Молондан ўтиб, тор кўчаларга кириб кетган Меъмор тўғри Андугоний ҳовлисига юрди. Ҳарқалай, бу ишда унга устод Юсуф Андугоний кўмак бермоғидан умидвор эди. Меъмор ножу – игна баргли

дарахлари соясидан кета бошлади. Эрта билан у иккинчи ошнасининг эшигини тақиллатди. Ичкари кириб утирмай, дўстига нима боисдан келганини айтди. У, айвонга ўтириб, фотиҳа ўқиди-ю тезда қаёққадир бориши лозимлигини айтиб, дастурхон ёзмаслигини таъкидлади. Унинг ҳуши ўзида эмаслигини, қандайдир дарди борлигини сезиб, бастакор Меъморга тикилиб ўтирар эди. У Ҳиротнинг энг эътиборли кишиларидан бирини бу аҳволда кўриб, ғоятда ачинди.

— Фарзандларимиз мана шундоқ! — деди аввалига айбни ёшларга қўйиб. Чунки унинг ҳам бир ўғли узоқ йили жанжалга аралашиб вафот этган саркарда Амир Бирандиқнинг неварасини қилич билан чопиб ташлаган эди. Бу воқеа Юсуф Андугонийга қанча ташвиш солиб, ўртага Бойсунқур мирзо тушиб, ўғлини зўрга жаллод қўлидан ажратиб олиб қолган. — Бизлар мисқоллаб обрў топамиз, ўғилларимиз ботмонлаб бу обрўни тўқадилар! Мамлакат осойишта. Ҳозирги пайтда жангу жадал, юриш-суриш йўқ. Бу болаларимиз тинчгина юрсалар нима қиларкан-а? Фарзандларимиз иши падарини андуҳга солиб, юртни нотинч қилиш, шайтон васвасасига солиш бўлиб қолмоқда. Устод, ўғлингиз нима иш қилибдики, уни Ихтиёрдинга қамабдилар?

— Бу томони менга қоронғу, азизим.

— Подшоҳ ҳазратларига суиқасд қилишда айбланганлардан бир неча киши тутилган, деган гапни эшитдим. Бу ишга алоқаси йўқмикан?

— Билмадим.

— Алоқаси бўлса, сиз билан бизнинг бошимизга ҳам Амир Қосим Анварнинг куни тушади. Аҳмад Лур ўша аснодаёқ ўлдирилган. Аммо унинг тўдаси борлиги, улар ҳуруфийлар — Фазлуллоҳ Астрободий муридлари, демоқдалар. Мен бу гапни амирзоданинг ўз оғизларидан эшитдим. Ҳарқалай, онҳазрат омон қолганлар, жароҳатлари тузалаётир... Низомиддиннинг ҳуруфийларга алоқаси йўқмикан?

— Билмадим.

— Агар бу ишга алоқадор бўлса, жуда даҳшат. Ўртага тушиш ғоятда мушкул бўлади.

— Тавба! Не кун бошимга тушди. — Меъмор оҳ тортиб, бошини кафтларига қўйди. Бир лаҳза ўғлини эслади. Ўғлининг тилидан «Аҳмад Лур» деган номни эшитгани ёдига тушди. Аҳмад Лурнинг уйда нотаниш йигитлар бўлгани, Низомиддин қурол-яроғларини шунчаки ишқи-бозлик учун тақиб юрмаслигини, бунинг тагида бир гап борлигини пайқади. Ўғли наинки Аҳмад Лурни, ҳатто Фазлуллоҳ, Ҳорун бўзчиларни ҳам тилга олар эди. Ўғлини қўлга тушганлардан кимдир сотиб қўйганини пайқади. «Ҳа, бу «англашилмовчилик» эмасга ўхшайди». Меъморнинг юраги орқасига тортиб кетди. У жаҳаннамий бир жар ёқасига келиб қолгандек чўчиб, бош кўтарди. — Азизим, нима маслаҳат берасиз?

— Аввал гуноҳини аниқ билайлик. Сўнгра Мирзонинг ёнларига бориб, гуноҳини сўраймиз. Ҳозир саройнинг айни дарғазаб чоғи —

Ҳазрат жароҳатли ётибдилар. У зот соғайсалар, бу иш ҳам андек совийди. Тўғри бўлмайдиган иш йўқ.

– Саломат бўлинг.

– Подшоҳнинг хасталиги сабабли мамлакатда тўю маърака. базмлар тўхтатилган. Хонандалар сукутда, сеторлар филофда, – деди Андугоний.

Бир муддатдан сўнг Меъмор дўсти билан хайр-хўшлашиб чиқиб кетди. У тўғри уйига қайтиб келди-да, бор гапни қизи Бадиа билан хотини Маъсума бекага айтиб, ўрнига чўзилди.

Кун жуда оғир ўтарди.

Эртасига Меъмор нажот тилаб Бойсунқур мирзо ёнига боришдан фойда йўқлигини билиб, ўрнида ётаверди. Ҳеч ерга тентираб бормади. Кечга яқин шоғирди Заврак Нишопурий келиб, қурилишдаги аҳволни айтиб, кейин ўз ҳужрасига кириб кетди. Унинг гаплари Меъморнинг қулоғига кирмади ҳам. Индинига ҳам устод ҳовлидан ташқарига чиқмади. Бу куни ҳам ишнинг бориши хусусида гапиргани кирган Заврак, Маъсума бекадан ҳамма гапни муфассал билиб, устоднинг аҳволига ачинди. Шу куни у дўсти Зулфиқор Шошийга нома ёзишга тутинди. Биринчи нома Ҳиротдан Бухорога қайтиб кетаётган қарвон орқали бериб юборилган эди. Номада асосан устоднинг сиҳат-саломатлиги, ўз аҳволи ҳамда исмини очиқ зикр этиб бўлмайдиган бир киши ҳақида ҳам гап кетарди. Зулфиқор устоднинг қизини ниҳоятда яхши кўриб қолганини дўстига айтиб қўйган эди. У қалбидаги ҳамма гапларини Заврак Нишопурийдан яширмасди. Бу гапни ҳам сир тутолмай айтган ва шу куни олам-олам қувонган эди.

Шу бўйи бир ҳафта Меъмор уйдан чиқмади. У кўрпа-тўшак қилиб, ҳаста кишидай ётиб олди. Мадраса қурилишида бораётган ишлар ҳақида фақат содиқ шоғирди Завракдан эшитиб турарди, холос. Меъмор Шоғирди билан гаплашиб ўтирган пайтларидан бирида. Зулфиқор Шошийни Ҳиротдан жўнатиб юборганига, унга нисбатан адолатсизлик қилганига афсусланди. Заврак унга далда берар, ҳудо хоҳласа, Низомиддин чиқиб келишига умид бағишлар эди. Чол хўрсинар, ўғлим билан юз кўришсак не бахт бўларди, деб изтироб чекарди. Авваллари ўзини олиб қочадиган, ҳамма билан гаплашавермайдиган Бадиа анча сўлган, аҳён-аҳёнда Заврак билан сўрашар, мабодо бирон иши бўлса уни отаси ёнига бошлаб кирар эди. Ундан ҳамма нарсани сўрарди, аммо юрагида доимо ёниб турадиган бир ном – «Зулфиқор» тўғрисида бирон нима сўрашга ботина олмас, унинг қадрдон дўсти Зулфиқордан нома олганини эшитган эди. Зулфиқор Бадиадан анча узоқлашиб кетса, ёруғ юлдуздек шунча ярқираб кўрина бошлади. У юрагининг бир ерида ловиллаб ёниб турарди-ю. Завракдан уни сўрашга асло ботина олмасди.

Заврак кўрпа-тўшак қилиб ётган Устодга Балхдаги Хўжа Муҳаммад мадрасаси таъмир қилинаётгани, унга Бойсунқур мирзо катта маблағ

ажратганини, бу ишга устод Қавом бел боғлаб. Балхга жўнаганини айтди.

– Ҳа, амирзоданинг бир қўлларида гул, бир қўлларида ханжар. — деди Меъмор ғазабнок. — Тушунмайман, асло тушунмайман! Ўзи нима ишлар бўлаётибди? Ёки қиёмат яқинлашган сари шундоқ бўлармикан; гулзору вайрона, ханжару андава, заҳару асал, ҳақу ноҳақлик ёнма-ён турибди. Мен бундоқ гапларни айтишга ҳаққим йўқ, мен салтанатдан ёмонлиқ кўрган эмасман, лекин ўғлим Низомиддин туфайли дилим ўртанмоқда! Турли носазо гаплар чиқмоқда. Э, худо, тавба қилдим! Осий бандангни ўзинг кечир!

Иккинчи ҳафтага ўтгач, Меъмор уйда ортиқ ётавермай, Бойсунқур мирзо ёнига нажоту паноҳ тилаб борди. Мирзо Меъморга таассуф билдириб, ўғлининг подшоҳга суиқасдда иштироки борлигини, «ёмон одамлар»га қўшилиб қолганини, жинояти ғоятда оғир эканлигини маълум қилди. Тафтин ва сўроқ вақтида, у ўзининг ҳуруфия тўдаси ичида бўлганию, агар Аҳмад Лур бу ишни қилолмаганида, Аэд ёки Ҳорун деган киши подшоҳга қасд қилишга тайёр турганини, бордию бу ишни Ҳорун қилолмаганида ўзи бажаражагини ҳам айтибди... Ҳорун деган кимса қидирилатган эмис... Меъмор бу гапни эшитиб бошидан ҳуши учиб, кўз олди қоронғилашиб кетди. Сув сепиб, уни ўзига келтиришгандан сўнг, амирзода унга, бу оғир жинояти учун ўгли жавоб беражагини, Меъморнинг бунга дахли йўқлигини айтди. Бу ишлар бир ёқлик бўлиб кетгандан кейин Меъморнинг яна обрўсини тиклаб қўяжаги, тезда жароҳат битиб, тузалиб чиққан отасидан Меъморга нисбатан душман назарида қарамаслик, аввалгидек ўз хизматида барқарор туришини ваъда берди. Мирзонинг ҳамма гапларини сукут билан тинглаб турган Меъмор у билан совуққина хайрлашиб, чиқиб кетди.

Бу гапни эшитиб Бадиа ҳам бир сесканиб тушди. Оғасининг ўша Ҳорунбек каби қочиб қолмаганига ачинди. Унинг хаёлига жангари ва ўз жонидан кечиб бўлса ҳам темурийлар истибдодига қарши курашаётган ҳуруфийларнинг барчасини тутиб кетмагандирлар, қолганлари не сабабдан ўз дўстларини қутқариб олиш учун ҳаракат қилмас эканлар, деган гап келди. Уларнинг бир-бирига садоқати ҳали шуми? Ёки ҳамма йигитларни тутиб кетишдимикан? Наҳотки қолган-қутганлари бўлмаса?

Бундан ташқари, Ихтиёриддин қалъасини ўттизга яқин сипоҳилар қўриқайди. Зиндонбонлар шалвираган одамлар, улар шоп мўйлабини бураб, маҳбусларга олиб келинган хўракка шерик бўлиб ўтиришади, дейишган эди. Наҳотки ўн чоғлиқ азамат йигит шамшир билан қалъага бостириб киролмайди?! Йигитлар кўрқоқ бўлиб қолдими? Ҳуруфийлар учун жон ширинми? Мавлоно Насимийнинг терисини шилишганда ҳам эътиқодидан қайтмаган эди-ку! Ҳа, номардлар! Худододбекнинг қўлидан бу иш келмайдими? Агар Зулфиқор бунда бўлганда, албатта қўлига қилич оларди!

Жума куни эрта билан Бадиа онаси тайёрлаб берган хўракни сопол тобоққа солиб, дастурхон билан бошига қуйди. Саватдаги офтобда қотирилган нон, қатлама, туршакни Заврак Нишопурий кўтариб, Ихтиёридин қалъасига жўнашди. Бадиа узун кўйлаги устидан нимча кийиб, бошига онасининг кенг, қорамгир рўмолини ўраб олди. Унинг фақат икки кўзию чизиб қўйилгандек қалдирғоч қошларини кўриш мумкин эди. Оғзи, бурнининг ярмигача рўмоли билан беркитиб юрарди. У ўз гўзаллигини тамоман яширган эди. Уч-тўрт қадамча орқада келаётган Завракка ҳар замон-ҳар замонда гап қотиб қўярди-ю, асосан хаёли шундоқ кунда ҳол сўрамай жим бўлиб кетган Худододбек ва қоронғи зиндонда ўтирган акаси Низомиддинда эди. Отаси номусга қолмай деб, қаҳри қаттиқлик қилиб, бундан жўнатиб юборган Зулфиқор ҳам унинг кўз олдида турарди.

Ҳаво иссиқ.

Машҳад йўли жимжит. Ҳар замонда от-уловли киши ўтиб қоларди. Узоқда қорайиб турган Ихтиёридин қалъаси юракка кўркүв соларди. Улар қалъа дарвозаси ёнига етиб келиб, зиндонбонларга йўлиқишди.

– Нима олиб келдинг? – шоп мўйлабди зиндонбон одатдагидек дағал савол берди.

– Нон, қатлама, туршак... – жавоб қилди Бадиа.

– Отанг ҳибс этилганми?

– Оғам.

– Бу ким? – зиндонбон Завракка ишора қилди.

– У ҳам оғам.

– Оғанг кўп экан?

– Ҳа.

– Эрга текканмисан?

Бадиа миқ этмади. Ҳазабланди. Зиндонбонлар маҳбуслар хонадонидан келган кишиларга шундоқ дағаллик қилишлари одатий тусга кириб қолган эди.

Бу савол-жавобга қулоқ солиб, Бадиага тикилиб турган бошқа зиндонбон ошнасига дўқ урди:

– Ёш қиз экан, сен унга нега дағдаға қиласан! – у сипоҳи йигит Бадиага яқинроқ келиб тикилди-да, яна шоп мўйлабликка қарайди: – Сен уни сўроқ қилма! Унинг оғаси зиндонда, бағри ёнади... Қани, менга айт-чи, оғангнинг исми нима?

– Низомиддин.

– Ҳа, тушундим, – афсусланиб бош чайқади ёш зиндонбон. – Нажмиддин Бухорий жанобларининг ўғиллари, юзида холи бор йигит...

– Худди шундай! – деди ёш зиндонбонга жавдираб Бадиа.

– Сен яхши қиз экансан. Ичкарига олиб кирсам, оғангни кўрасанми?

– Кўраман! – деди Бадиа кўзларига ёш олиб, – сизни ўла-ўлгунча дуо қиламан. Доимо худо сизга ёр бўлсин... – Бадиа боя уйда, агар

оғасига жиндек ёрдам беришнинг иложи булса, деб олтин билагузукларини тақиб кетган эди. У оппоқ билакларидан чиқариб, қулларига, очилган юзларига тикилиб турган зиндонбонга узатди, — буларни олинг. Сизга.

— Оғанг Низомиддинни кўрганингдан кейин оламан. Қўлингда турсин. Қани, емишларни кўтариб, менинг орқамдан юр! Сен, ҳей ясовул, бунда тур! Яна одамлар келиб қолиши мумкин.

Йигитнинг буйруқ беришидан, у зиндонбонларнинг бошлиғига ўхшарди. Шоп мўйлабли ҳам унга итоат қилиб, ташқарида қолди. Бадиа Заврак қўлидаги саватни олиб, қайтиб чиққанича бунда пойлаб туришини тайинлаб, зиндонбон орқасидан қалъа ичига кириб кетди.

Бадиа зиндонбон билан қалъанинг қоронғи, баҳайбат дарвозаси йўлагидан ўтиб, чап томондаги хоналарнинг бирига кирди. Ундан ҳам ўтиб, яна бир айвонга, ундан яна бир хонага кириб, зиндонбон орқасидан кетаверди. Унинг юрагига қандайдир бир кўрқув тушди. Аммо у ҳозироқ бунда занжирбанд қилинган оғаси билан учрашсажаги, агар унинг айтадиган бирон сирли гапи бўлса, тезда отасига етказажagini ўйлаб, дадил қадам ташлаб, зах, қоронғи хоналардан ута бошлади. Ичкарига киргач, зиндонбон йигит яна бир ҳужра эшигини очди-да, Бадиага ишора қилди:

— Бу хонага кириб, оғангни кутиб тур!

Бадиа ўша хонага кирди. Хона мадрасалардаги ҳужрага ўхшаш кичик бўлиб, тепада икки туйнук бор эди. Хона эшиги ҳам қалин арча ёғочларидан ясалган, ҳалқа-занжирлари жуда мустаҳкам. Хонага оби гишт ётқизиблиб, ўртага бир неча бўйра ташланган. Бўйра устида эскигина кўнғир намат тўшалган. Ярим қоронғи хонанинг бир томонида қалин кўрпача, пўстак ва ёстиқ қўйилган. Бадиа ҳамма ёқни кўздан кечиргач, акасининг ҳозироқ кириб қолишини кутиб, хона ўртасида тикка-тик тураверди. Бир муддатдан кейин эшик гичирлаб очилиб, бояги зиндонбон кириб келди. У белидаги қиличини ечиб, ёқа тугмаларини бўшатди. Ичкарига киргач, хона эшигини яна мустаҳкамлаб ёпиб, занжирини ҳам солиб қўйди. Бадианинг юрагига кўрқув тушди.

— Оғам қанилар? — деди у жонҳолатда.

Кейин у олтин билагузукларини унга узатди. Зиндонбон олтин билагузукларни ола туриб, Бадианинг қўлларидан маҳкам ушлаб, ўзига тортди ва кучоқламоқчи бўлди. Бадиа иккинчи қўлидаги сават билан унинг юзига шундоқ урдик, зиндонбон орқасига тисарилиб, Бадианинг қўлини қўйиб юборди. Олтин билагузук намат устига тушиб, юмалаб кетди.

— Сен ўжарликни қўйиб, гапимга қулоқ солсанг, бир лаҳзага чидасанг... оғангни ёнингга олиб кираман.

— Яқинлашма! — деди Бадиа гитраб, нима қилишини билмай. Уни алдаб, ёмон ният билан бу ерга олиб кирганини фаҳмлади. Ўзининг ниҳоятда соддадил эканидан ранжиди.

— Фақат бир лаҳза... — деди зиндонбон Бадиага яқинлашиб. — Бу атрофда ҳеч ким йўқ. Агар сен дод солсанг ҳам ҳеч ким эшитмайди. Фақат бир лаҳза... Нимадан қўрқасан, мен бўри эмас, одамман. Ҳеч нарса қилмайди. кучоқлайман, холос. Бир дам чидаб турсанг. оғангни ўзинга қўшиб бериб юбораман. Бундан хурсанд бўлиб чиқиб кетасан. Кел, гўзал қиз, гапимга қулоқ сол! Ўжарлик қилиб, қаршилиқ қўрсатишнинг фойдаси йўқ. Бари бир сени ҳозир ғижимлаб ташлайман. Ундан кура ўзинг бағримга кир. Мен сени қийнамайман. Секин... Бунга ҳеч ким билмайди... Кела қол! — зиндонбон камарини ечиб дағ-дағ титрарди.

Бадиа хона бурчагига тисарилди. Рўпарасида турган даҳшатли бўридан кўз узмасди. У баркашни ҳам, саватни ҳам ерга ташлади. Нимчаси чўнтагига қўл тикиб, титраб, қоронғи уй бурчагида турарди. Зиндонбон ҳозир ўз ўлжасига ташланишга чоғланаётган йўлбарсдек, қонталашган кўзларида ҳирс. Бадиага тикилиб, секин-аста унга яқинлашиб келарди. Бадиа нимчаси чўнтагидаги кичкина, аммо ниҳоятда ўткир ханжарни суғуриб олди. Туйнукдан тушган нурда ханжар ярқираб кетди. Уй бурчагида турган Бадиага яқинлашиб бораётган зиндонбоннинг кўзи ханжарга тушиб, турган жойида қотиб қолди.

Бадианинг кўзлари ёнар, титраб турган қўлидаги ўткир ханжар ярқираб эди...

IV боб

УСТОЗ ВА ШОГИРД

Билик бирла билинур саодат йўли.

Аҳмад Юнакий

Фавқулодда бир кучнинг тазйиқи билан Зулфиқор Шоший Ҳиротдан Бухорога қайтиб келган эди. Аслида, унинг бу яқин орада Ҳиротдан кетиш нияти бўлмаган. Қизи билан «ошиқ-маъшук»лиги сабабли Меъмор қатғиқ ранжиб, кугилмаганда уни жўнатиб юборди. Ота-она, қариндош-уруғ, ёр-биродарлар бағрида бўлмоқ қанчалик яхшиликка қарамай, орадан бир ҳафта ўтар-утмас Бухорода юраги сиқилиб, «ёлғизлик азобини торта бошлади. У ўз шаҳрида зерикар, нима бўлаётганини ўзи ҳам билмас, одамларга кулиб, илтифот қиларди-ю, аммо ичи ёнарди... Табассуму жилмайишлар жонга тегиб, аста-секин тонгги тумандай йўқолиб, хомуш, қовоқ солиб юрадиган кунлар бошланди. Ҳижрон панжалари унинг томоғидан бўға бошлади. Аввалига отаси ўғлимнинг ҳамма ишлари жойида, Ҳиротда тез фурсатда меъмордан яхши таълим олиб келди, энди ўз шаҳрида ишлайди, деб юрарди. Уста Нусрат ўйланиб қолди; бу боланинг хаёли жойида эмас, унинг юрагида бир сирру асрор бор...

Зулфиқор бўлса паришон, бир нимасини йўқотиб қўйган кишидек ўзича хаёл сурар, тушларида алаҳсирар, кўнглига ҳеч нима сиғмас, сўраганларга ўзининг бетоб эканини айтарди. Ўғлининг меъмор хусусида доимо яхши гаплар айтганини, ҳеч кимдан шикоят қилмаётгани отасининг кўнглини бир оз тинчитган бўлса-да, хаёлпарастлигига ажабланарди. Бу хаёлпарастлик қаёқдан келди? Нега у ўз она юртида паришон? Нега у илгаригидай отаси ёнида ғайрат билан ишга киришмайди? Кафтларига туфлаб замбар кўтариш, хоҳ ганч қориш, гишт териш ўрнига баъзан холи қолганида уҳ тортади? Нима гап?

Ҳа, унинг хаёли жойида эмас.

Зулфиқорнинг юраги ўрганарди... У баъзан соатларча хаёл сурар, унинг кўз олдида яна ўша Хуросон пойтахти, ниҳоятда буюк – кўкўпар миноралари, қалъаю Арк, Мусаллою қанчалаб мадрасалари. Жоме масжидию Бозори Қандаҳор, Боги Жаҳонорою Пули Молон, гавжум кўчалари билан Ҳирот шаҳри пайдо бўлди. У ўтган кунларини эслади. Бу шаҳри азимнинг кунчиқар томонида, Ҳерирўд дарёсидан унча узоқ бўлмаган Дорул Ҳуффо маҳалласида унинг устози – кекса меъмор Нажмиддин Бухорий яшайди. Унинг хонадони катта ва гоётада эътиборли. Ҳиротда Меъморни танимайдиган кимса йўқ. Устоднинг хизматлари буюк – яқинда Бойсунқур мирзо мадрасаси ҳам битади, бу йирик маърифат масканининг гиштин деворлари бурчагига, кўзга унча ташланмайдиган жойга: «Амали Нажмиддин Бухорий» деб ёзиб қўйилади. Мадраса биноси асрлардан-асрларга ўтади – устод хотирасини авлодлар фахр билан тилга оладилар. Бу мадраса ҳам Мусалло каби Ҳиротга кўрк бўлади. Устод Нажмиддин ҳам мавлоно Лутфий, мавлоно Шарафиддин Али Яздий, мавлоно Давлатшоҳ Самарқандий, Муҳаммад Авфий, устод Қавом, устод Андуғоний каби Хуросону Мовароуннаҳрнинг ўлмас сиймолари бўлиб туради. Меъмор Нажмиддин Бухорий хонадонидо доимо ярқираб турадиган бир юлдуз бор: бу Бадиа...

Зулфиқор хаёлан Ҳирот кўчаларида чошиб юрарди...

Бундан уч йил муқаддам отаси билан у «Темур салтанатининг давомчиси, пойтахтни Самарқанддан Ҳиротга кўчирган Шоҳруҳ мирзо туғи остига» эмас, «Шаҳри меъморон, муҳандисон, нажжорон, сангтарошон, шоирон...»га келишган эди. Бундан ташқари, отасининг айтишича, бухоролик меъмор Нажмиддин Бухорийни паноҳ гортиб, йўлга чиқишган эди. Бир ойга яқин карвон билан йўл юриб, қанча манзилу мароҳилни тай этиб, «рўйи замин жаннати» – Ҳиротга кириб келишди. Карвон сарой атрофидаги мусофирхоналардан бирига жойлашиб олишгач, янги либослар кийиб Бозори Қандаҳорга боришди – уста Нусрат юз тиллони камари қатига тикиб қўйган эди. Бундан ташқари ҳамёнида, ўғли Зулфиқор белида кўпгина «кебаки», «шоҳруҳия» тангалари ҳам бор эди. Бозорда кўп юрмай, намози жумага етиб бориш учун Жоме масжидга йўл олишди.

Мингларча ҳиротликлар орасида уста Нусрат ҳам ўгли билан ёнма-ён турарди... Намоздан сўнг улар Мирзо мадрасаси қурилишига боришди. Корфармо – уддабурро Аҳмад Чалабийдан меъмор Нажмиддинни сўрашди. У одам устоднинг андак бетоб эканликларини, Дорул Хуффо маҳалласида туришликларини айтиб, ҳамонки Бухородан келибсиз, ҳовлиларига борганингиз маъқул, деди мусофир кишиларга яхшилик қилган бўлиб.

Ота-бола ортиқ қидириб юришмай Нажмиддин Бухорий ҳовлисини топишди. Ҳовлида нимадир иш билан машғул бўлиб юрган Меъмор эшик тақиллаши биланоқ ўзи келиб очди.

– Ассалому алайкум!

– Ваалайкум ассалом! – Меъмор эшикда турган уста Нусрат билан Зулфиқорга тикилди. Бир лаҳзадаёқ уларнинг ота-бола эканини, ўғлининг юзлари отасига жуда ўхшашлигини ҳам, нима мақсадда келишганини ҳам тушунди. Аксар ҳолларда фарзандларини шогирдликка оталари бошлаб олиб келишини биларди. Бундан ташқари йигитчанинг бошидаги каллапўшдан унинг ҳиротлик эмаслигини ҳам сезд.

– Устод, сизни зиёрат қилгани келдик, – деди уста Нусрат.

– Марҳамат, ичкарига киринглар, – деди Нажмиддин Бухорий уларни таклиф қилиб. Сўнг ўзи йўл бошлаб, ҳовлига олиб кирди. Ота-болани ташқари ҳовлидаги меҳмонхонага ўтқазиб, фотиҳадан сўнг, ўгли Низомиддинга дастурхон келтиришни буюрган эди ўшанда.

– Қалай, саломатмисиз?

– Шукур.

– Биз Бухороданмиз. Бу – ўғлим Зулфиқор.

– Хуш кўрдик, – деди Нажмиддин Бухорий. У аввалига унча рўйхуш бермай, ҳовлида қилаётган иши чала қолгани учун бемаврид келган меҳмондан дилида унча мамнун бўлмай турган эди. «Бухоро» сўзини эшитиши билан чеҳраси очилиб кетди. – Мен ҳам асли бухороликман. Қалай, Бухорои шариф обод бўлиб кетгандир?

– Жуда обод, – деди уста Нусрат ҳам очилиб, – янги бинолар тушяпти. Сиз ҳазратнинг асли Бухорои шарифдан эканлигингизни биламиз. Сизни паноҳ тортиб келдик, устод. Мақсад, мана шу ўғлимни шогирдликка қабул қилсангиз, хизматингизда бўлса. Мен ўзим нажжорман, сангтарошлик ҳам қиламан... Айбга буюрмайсиз, ўғлим меъморликни ўргансин, отасидек сангтарош бўлиб қолмасин, дедим. Сиз ҳазратнинг номи-шарифингиз Бухорода машҳурдир. Умидимиз сиз устоддан. – Уста Нусрат ёнидан тилло танга солинган ипак халтачани олиб. Меъмор ёнига қўйди, меъмор аввал ҳайрон бўлиб, ўйланиб, кейин бухоролик уста Нусратга қаради:

– Ҳа, дарҳақиқат, менга шогирдлар келиб туради. Шогирдларим бор. Сизнинг фарзандингизни ҳам қабул қиламан. Аммо шартим бор. Мен ақча олмайман, – у хонтахта устидаги халтачани уста Нусратга

қайтарди. — Имтиҳон қиламан. Агар фарзандингиз имтиҳондан ўтса, шогирдликка оламан. Йўқса, мендан хафа бўлмайсиз.

Уста Нусрат ялт этиб ўғлига қаради. Бу гап Зулфиқорга ёққани, аввал хомуш ўтирган йигитчанинг чиройи очилиб кетганини кўрган ота, шу лаҳза Меъморга боқди.

— Маъқул, устод.

— Имтиҳон жуда қалтис бўлади. — деди Нажмиддин Бухорий, — мабодо бир шикаст етса, мендан домонгир бўлмайсиз. Мен ҳаммани ҳам шогирдликка ола бермайман. Шогирдларим етарли. Сизлар Бухоройи шарифдан келганлигингиз учун... Аслида ҳозир мен шогирдга муҳтож эмасман.

— Ташаккур, устод! Агар энг баланд минора тепасига ғишт қўйсин, десангиз ҳам биз рози.

— Дастурхонга қаранглар, мана бу ширинликлардан олинг. Бухорода шакарпазлар кўп, шундоқми?

— Шундоқ, устод.

— Тоқи заргарон, тоқи телпақфурушон, китобфурушон... доимо гавжуму обод бўлса керак?

— Худди шундай, устод.

Ота-бола Меъмورнинг вақтини кўп олмай, ундан рухсат сўраб, дастурхонга фотиҳа ўқиб ўринларидан туришди. Меъмор Нажмиддин Бухорий уларни эшиккача кузатиб, фарзандингиз эртага келсин, имтиҳон оламан, деб қўйди. Ота-бола хурсанд бўлиб, карвон саройга қайтиб келиб, ўз ҳужраларида ўтириб, таом едилар. Ундан сўнг Зулфиқор қалам ва давотини олиб ҳандасадан машқ қилди. Мағоки, Аттори, Масжиди Намозгоҳ, Минораи Калон ва яна бир мадраса лойиҳаси чизилган қоғозни олиб, анча вақтгача отаси билан суҳбатлашиб ўтирди. Ҳазрати Сайфиддин Баҳорзий. Буён Қулижон. Исмоил Сомоний мақбаралари ҳақида баҳслашишди. Морпеч, ангоб, шикофта, пештоқ, равоқ, «гулчамбар», гумбазлар, морпечга ганчхок қуюқ қилиниши ва унинг ҳандасавий тузилиши ҳақида, ўлчовлар, мувозанат ҳамда мадрасанинг китиба, қанос, тимнаувлари¹ тўғрисида гаплашишди. Зулфиқор шу кунги кечгача меъморчиликка оид ҳамма биланларини яна бир-бир хотирлади, ундан сўнг кўчага чиқиб, Арқдан унча нари бўлмаган чала миноралар тагида юрди. Минораю Мусалло кошинлари, гумбазу қуббалар ўн тўрт кунлик ой нурида ярқираб, мислсиз бир гўзаллик кашф этган эди. Улар Хуросон пойтахтининг шаъну шавкатини яна ҳам улуғлаб турарди. Ундан сўнг, ҳали битмаган Мирзо мадрасаси атрофида ҳам айланиб юрди. У карвон саройга қайтиб келганида отаси ҳужрада ухлаб ётарди. У ҳам ётиб, ухламоқчи бўлди, аммо эртанги имтиҳон унга уйқу бермади, у яна хаёллар наҳрида оқди. Унинг бошида ҳеч нарса йўқдек, у ҳеч нарсани билмайдигандек

¹ Мадраса пештоқидаги кошин тасвирлар ва дарвоза тепаси.

туюларди. Мактабда олган билимию отаси билан бирга янги ҳаммом ва тим қурилишида ишлаб, орттирган тажрибаси ва умуман, меъморчилик ишига жуда қизиққани пойтахтда катта обрўга эга булган Нажмиддин Бухорийга шогирд тушишга ундади. Меъморчиликни ўрганмоқчи бўлди.

Зулфиқор Шоший тонг отгунча ўйлаб чиқди, унинг рўпарасида ўша машҳури замон, аллома меъмор Нажмиддин Бухорий риёзиёт, ҳандаса, меъморчиликка оид саволлар бериб, тикилиб тургандай бўларди. Зулфиқор бўлса тутилиб, саволларга жавоб беролмай бўғилар, хижолат бўларди. У тонг отишга яқин, чарчаб ухлаб қолди. Эрта билан отаси ўғлини уйғотиб, нонушта қилишди. Шундан сўнг, Зулфиқор бир неча китобларини қўлтиқлаб, устод ҳовлисига жўнади. Зулфиқорни устод очиқ чехра билан кутиб олиб, яна ўша хонага таклиф этди, ўзи юқорига чиқиб ўтирди-да, рўпарасидаги чиройли йигитга бошдан-оёқ тикилиб, ўтиришга таклиф этди. Зулфиқор чўкка тушди. Китобларини ёнига қўйди. Ҳозир берилажак саволни кутиб турди. Аммо Меъмор ҳол-аҳвол сўрай бошлади.

— Қалай, отангизнинг кайфиятлари яхшими? Ҳирот ёқдими?

— Отамлардан сизга салом! Ҳирот муаззам шаҳар... Отамларнинг кайфиятлари чоғ. У киши бозорга кетдилар...

Меъмор яна бир лаҳза Зулфиқорга тикилди.

— Менга бирор ғазал ўқиб беролмайсизми?

Ҳозир риёзиётдан ёки ҳандасадан бирон савол кутиб турганида бу гап Зулфиқорни ўйлатиб қўйди.

— Мумкин, устоз, — деди Зулфиқор кулимсираб.

— Ўқинг.

— Ғазал ўқишимни сўраяпсизми, устоз?

— Ҳа.

Бир лаҳзалик сукутдан кейин Зулфиқор айвоннинг ганч деворларидаги ўймакор тоқчаларга қараб, ғазал ўқий бошлади:

Гуфтам: Эй, султони хубон, раҳим кун бар ин ғариб.

Гуфт: дар дунболи дил раҳ гум кунад мискин ғариб.

Гуфтамаш бизгар замоне! Гуфт: маъзурам бидор.

Хонапарварде чи тоб орад ғами чандин ғариб.

— Офарин! — деди қулоқ солиб ўтирган Меъмор, — Ҳофиз Шерозийдан ўқидингиз.

— Шундай, устоз, — деди уялинқираб Зулфиқор, — отамларда «Мунтахаби девони Ҳофиз» бор, мен шу мўътабар китобдан ўқиб, бу ғазални ёд олганман.

— Мана қоғоз, давот... — деди Меъмор, — Ҳофиз Шерозий ва унинг «Мунтахаби девони»ни ёзинг. Мен хатингизни кўрмоқчиман.

- Хўб бўлади, – у қоғозга чиройли қилиб ёзди.
- Офарин. – Меъмор Зулфиқорнинг ҳуснихатига кўз ташлаб, кейин йигитчанинг юзига қаради, – Шайх Саъдийдан ҳам ёд биларсиз?
- Биладан.
- Туркий ғазаллардан ҳам биласизми?
- Биладан, устод. Туркий забон – она тилим. Биз хонадонимизда туркий сўзлашурмиз. Биз асли Шошданмиз...
- Ўқинг!
- Ҳозир ўқийман. – Зулфиқор яна айвоннинг ганчин деворларидаги шинам тоқчаларга тикилди:

Эй жафочи, тут ганимат кўрkning давронини,
 Ким, киши топмайдурур бу давр йили поёнини.
 Онт ичибсен гўёким аҳди ҳуснингда бегим,
 Қилмагайсан бир жароҳатлик кўнгил дармонини.
 Бу жамолу юзу кўз ким сенда бордир. англадим,
 Ким тан ичра қўймагайсен ҳеч ошиқ жонини.
 Ишқ учун ошиқни тангри ярлақаб ҳеч сўрмағай,
 Ким яратмиш кўзу қошу ғамзаи фаттонини.
 Раҳм эмастур улки кўз ёш етти ошиқ оҳидин,
 Ғамзанинг тоғини сув бердики, тўккай қонини.
 Не кетурдунг десалар маъшарда Лутфий дунядин,
 Кўргузай бағримдаги новаклар пайконини.

- Бу ғазал «Девони Лутфий»дан.
- Офарин!
- Мавлоно Лутфийнинг устозлари Шаҳобиддин Хиёбонийдир. Мавлоно саройда хизмат қиладурлар ва ҳамда онҳазратнинг лутф-эҳсонларига сазовор бўлмишлар.
- Офарин, офарин! – деди кекса Меъмор Зулфиқорнинг ўйчан, мулоҳазакор кўзларига тикилиб, – айтингчи, бўтам. Мусаллони кўрдингизми? Унинг меъмори ким?
- Кўрдим, устод. Мен бу беқиёс уч мадрасани кўриш орзусида эдим. У амали устод Қавомдир.
- Офарин! Сизга рухсат. Мана, танишиб олдик. Энди кеч. намозгар пайтига етиб келасиз, имтиҳон оламан.
- Хўб бўлади. – Зулфиқор ўрнидан туриб эгилиб, кекса Меъморга таъзим қилиб ҳовлига тушди. Низомиддин уни эшиккача кузатиб қўйди. Ҳовлида рўпара келиб қолган Бадиа «бухоролик йигит»га шундоқ бир қараб қўйди-ю. назар-писанд қилмай ўтиб кетди. Зулфиқор эшик олдида Низомиддин билан хайрлашиб, қарвон сарой томон жўнаб кетди. Унда, кичик ва қоронғи бир ҳужрада отаси бетоқатлик билан кутиб ўтирарди. У ҳужрага кирибоқ ҳамма гапни бир йўла айтди. Устод Нажмиддин Бухорийнинг фақат ғазал ўқитгани отани таажжубга солди.

Имтиҳон кечқурун бўлишини ҳам маълум қилди. Уста Нусрат ҳайрон бўлди: «Эҳтимол фурсатлари булмагандир, шу сабабли кечқурунга қолдирилган». Зулфиқор яна қушиб қуйди:

– Мен устод ҳовлиларида тунаб қолар эканман.

– Маъқул, – деди ота.

Ҳарқалай устод уларнинг кукрагидан итармай имтиҳон билан шогирдликка олмоқчи бўлгани, унинг қаттиққўл ва талабчан экани маълум бўлди. Унинг шогирдлари Бухоро меъморлари ичида эъзозланарди. Меъморчилиkning Самарқанду Ҳирот мактаби, наинки Хуросону Мовароуннаҳрда, бу меъморчилик мактаби асосан устод Самарқандий, устод Қавом, устод Нажмиддин Бухорийлардан ташкил топиб, бу усул Лаҳор, Бағдод, Деҳли, Дамашқ, бу томони Бухоро, Машҳад, Хивага тарқалиб равнақ топмоқда эди. Мадрасаю миноралар, кўпригу ҳаммомлар тез суръат билан қулай ҳамда кўркли қурилаётган бир пайт эди. Шу сабабли ҳам мулкдор кимсалар ва ёки беку амирлар ўз болаларини мутаассиб қори қилишдан кўра кўпроқ ҳарбий киши қилиш мақсадида Самарқандда Амир Сулаймон Хаш ёки Амир Бирандиқ тузган ҳарбий мактабга берардилар, баъзилар авом ичида ниҳоятда обрўли ном ҳисобланган – муҳандис ва меъмор бўлишга қизиқарди. Тиб ва тижорат ишларидан ҳам меъморлар юқори турарди...

Кечқурун, қош қорайганда Зулфиқор оёғига этигини, тўнини кийиб, бир даста китобу дафтарларини қучоқлаб устодникига келди. Нажмиддин Бухорий ҳовлида кутиб олиб, ундан, бу ерда тунаб қолишлигингизни отангизга маълум қилдингизми, деб сўради. Зулфиқор отасига маълум қилганини айтди. Устоднинг таклифи билан Зулфиқор иссиқ хонада ўтириб, бирга овқатланишди. Овқатдан сўнг, Меъмор Зулфиқорни ҳовли четидаги бир чуқур совуқ ертўлага олиб тушди. Бунда катта бир хона бўлиб, ниҳоятда совуқ – ерда на намату ва на бўйра бор эди. Аксинча қуруқ ерга сув сепилиб, баъзи ерлар яхмалак бўлиб музлаган эди. Баҳайбат, улкан хона ўртасида каттакон бир юмалоқ тўнка турарди – тоқчадаги шам ёруғида бу кесилган ёнғоқ дарахтининг катта тўнкаси эканини билди. Ёниқ шам ёнида яна ортиқча икки шам турарди. Хона эшиги жуда мустаҳкам бўлиб, ҳовли орқаси – майдон томонга чуқурликда дераза очилган, ойналари кир босиб кетган. Хонанинг бир бурчагида меъморчилик асбоблари, ўлчовлар ва шулар билан бирга андаза, қурак, теша, табар, чўқморлар ҳам тўплаб қўйилган. Хона, ютаман, деб хувиллаб ётарди.

– Мана шу ерда тунайсиз. Қолган гапларни эрта билан гаплашамиз, – деди меъмор Нажмиддин Бухорий Зулфиқорга тикилиб. – Мабодо тунаш иложи бўлмаса, совқотиб қолсангиз, мана бу арғамчини тортсангиз кўнғироқ жаранглайди, келиб эшикни очамиз.

– Хўп бўлади, – деди таажжубланиб Зулфиқор.

Меъмор Нажмиддин Бухорий Зулфиқорни хона ичида қолдириб, эшикни қулфлаб, юқорига чиқиб кетди.

Зулфиқор ҳайрон бўлиб қолди. Юрагига қўрқув тушиб, бориб эшикни итариб кўрди — қулф. Баланд дераза ёнига борди — кўча томонга қараган, нур тушадиган ёлғиз дераза. Хона бўм-бўш, ўртада тўнка. Бу нима? Бу — қамоқ эмасмикан? Бегона шаҳарда қамалиб ўтириш ва умуман, меъмор Нажмиддин Бухорийдек бир муътабар зотнинг бу иши қандоқ бўлди? Уни бекордан-бекорга қамаб қўйиши қизиқ-ку! Ёки, уни жосус, амирзода Султон Абу Саид томонидан юборилган кишилардан деб шубҳаланишдимикан? Нажмиддин Бухорий ҳазратлари подшога жуда яқин киши эканлигини, Лутфий, Андугонийга қилинган шохона инъомлар Бухорийга ҳам берилганини эшитган эди. Бу кеча карвон саройга ҳам навкар юборилиб, отасини ҳам ҳибсга олган бўлсалар-чи?! Меъмор билан сипоҳ ўртасида фарқ катта-ку, нечук меъмор сипоҳлар ишини қилади? Ёки у бир лаҳзада жаллодга айлан-дими? Наҳотки ота-боладан шубҳаланишиб, қамоққа олишса?

Зулфиқорнинг хаёлидан Самарқандда аҳвол ёмонлашиб, фитна авж олиб, Халил Султонни сарой аъёнлари, амирлар, саркардалар тахтдан тушириб, ҳибс этишгач, подшоҳнинг катта қўшин билан Самарқандга борганлиги, Халил Султонни озод этиб, ўзи билан Хуросонга олиб кетганлиги, Самарқанд ҳокими этиб ўз ўғли — Муҳаммад Тарағай Улуғбек мирзони тайинлагани, Халил Султон воқеаси муносабати билан Самарқандда ҳам, Ҳиротда ҳам дастлабки кунлар қаттиқ сиёсат юргизилиб, айғоқчилар қўйилганлиги, Ҳуруфия одамларигина эмас, амир Сорибуға, амир Сулаймон Хаш тарафида турганлар ҳам қаттиқ таъқибга олингани бирма-бир ўтди.

Бир лаҳзадан кейин Зулфиқорнинг оёғидан зах ўта бошлади. У бир ерда туrolмай, бориб тоқчадаги шамларни кўздан кечирди. Бўм-бўш, кимсасиз хонада у ёлғиз бир ўзи эмас экан — шам атрофида айланаётган парвоналарга тикилди. Митти капалаклар қанотларининг куйиши, ўзининг жизғанақ бўлиб қулашига қарамай, оловга кўксини урарди. Эшик тепасидаги арғамчини тортиб, қўнғироқни жаранглатсинми? Эҳтимол, ҳозиргина бу ердан чиқиб кетган кекса Меъмор яна тушиб, ҳа, туролмадингизми, ертўла ёқмадими, деб таъна қилар. Ёки у тушмас, Зулфиқор яна хаёлга толди; нима қилмоқ керак? У бир оёғини кўтариб, бир оёқ билан гурди. Бу оёғидан ҳам зах ўтгач, иккинчи оёғини қўйди. Бу ҳам бўлмади — оёғи остига китоб, дафтарларини қўйиб устида турмоқчи бўлди. Йўқ! Бу асло мумкин эмас. Кигоб оёқ ости қилинмайди! У Ҳиротга келган кунидан бошлаб, аввало, Мусалло тасвирини ўз дафтарига туширган. Ҳерирўд дарёси устидаги кўприк, Аркнинг кунгураларию пештоқи, Жоме масжид тасвири, нимаики кўнглига ёққан бўлса, уни тошқалами билан дафтарига чизиб олган эди. Биноларнинг баландлиги неча газ эканлигини ҳам, номларини ҳам ёзиб қўйган. Бу дафтарда Бухородаги бир неча мадрасаларнинг ҳам тасвири бор бўлиб, уни доимо ўзи билан бирга олиб юрарди. Наҳотки у шу дафтару

китобларни оёғи остига қўйса! У ярим қоронғи хона ўртасида турган каттакон тўнка ёнига бориб, устига минди. Унинг оёқлари ердан узилди. Хўш, азонгача бундай ҳолда туролмайди-ку! У бирон бурчакдан жой топиб ётиши керак. Меъморчилик асбобларини ерга ёйиб, устига чопонини ташлаб ётсамикан? Йўқ! Бу ҳам бўлмайди! Устод Нажмиддин Бухорий уни бу хонага қамашада бирор ҳикмат бор бўлса керак, бўлмаса нега бегуноҳ бир одамни тўсатдан зах ертўлага қамаб қўяди? Садоқат учун қамоқни мукофот қилмайдилар, бу ишда бир сир борлигини Зулфиқор аста идрок эта бошлади. У совуқ ва қўрқинчли хонани яна бир карра айланиб чиқди. Хона ичида катта тўнка, шам, меъморчилик анжомларидан бўлак ҳеч вақо йўқ. У яна эшик ёнига келиб, зинапояга — ҳовли томонга қулоқ осди. Жимжитлик. Фақат ҳар замон-ҳар замонда қадам товуши эшитилар, уй тепасида сичқон пайдо бўлиб, қитирлатиб, бир нимани кемирарди. Негадир кутилмаганда унинг хаёллари яна устод Нажмиддин Бухорий сари учди. Мўғуллар Сирдарё ёқасидаги Ўтрор, Зернук ва Нур шаҳарларини изини қолдирмай ер юзидан йўқотганликлари, шаман ва мажусий қабилалари кўп обидаларни ер билан яксон қилганликларини устоддан сўхбатда эшитган эди. Бундоқ олижаноб аллома кимса Бухородан яхши ният билан келган йигитни совуқ ертўлага ташлагани таажжуб?! У ҳам мана шу парвонадек Меъмор зиёсига учиб келган эди-ку. Демак, у ҳам парвонадек куйиб, шамдон тагига қулаши керак экан-да?!

Зулфиқорнинг бошини узундан-узоқ хаёллар чулғади; бир томонда, шарм, бир томонда, қўрқув... У шам ёнида турганича, хона бурчагига тикилди; назарида аллақандай бир нарса қимирлаб, ердан бош кўтараётгандек бўлди. Унинг аъзойи-бадани жимирлашиб кетди. Нима, бу жинми? Кафанлари чулғаниб, аллақандай бир мурда ердан бошини кўтариб, уй бурчагидан тикилиб турди. Унинг қовурға суюклари кўриниб, кўзлари шокосадек чақчайиб, Зулфиқорга тикилди. Зулфиқор кўзларини юмиб очди; мурда шу он ғойиб бўлди-да, бир дамдан кейин яна уй бурчагида секин ердан бош кўтарди. Энг ёмони, хона ғоятда совуқ эди. Зулфиқорнинг бадани жунжиб, оёқлари ачиша бошлади. Бухорода, узоқ йили бетоб ётганида ҳам кўзига шундай мурдалар, алвастилар... кўринган эди. У бир лаҳза шам ёнида турди-да, ичида «ёсин»ни ўқиб, ўзига дам солди. Шу лаҳзада унинг назаридан ваҳима солиб қўрқитиб турган «мурда» йўқолди. Шам ёруғида шундоқ кўриниб турган тўнка иттифоқо унинг диққатини тортди. Нега у уй ўртасида турибди? Нега шундоқ катта тўнкани ертўлага тушириб қўйишган? У ёнғоқ тўнкаси бўлиб, юмалоқ эди. Яна кўзларига кафанларини чулғанган бояги мурда кўринмаслиги учун тўнка ёнига келиб, ўзини алаҳситди. Унда бир ҳикмат борлигини сезиб, тўнканинг у ёғ-бу ёғига қаради. Итариб, ўрнидан қўзғатди. Зилдек оғир тўнка. Оёқлари ачиша бошлади.

Агар болта бўлганида тўнкани ёрарди. Ярим қоронғи хонани кўздан кечирди – болта, арра, теша деган гап йўқ. Унинг юрагида ҳам қўрқув, таажжуб. Нима бўлаётганига тушунмасди. У тўнкани куч билан итарди; у ниҳоятда оғир бўлишига қарамай, осонликча юмалай бошлади. Бу ерда қаққайиб туравермай, катта хонани бир айланиб чиқди. Ундан сўнг қўнғизга ўхшаб, хона ичида улкан тўнкани думалатиб айлантира бошлади. Бир муддатдан сўнг, қаддини кўтариб, тўйиб нафас олди. Унинг совқотиб, ачишаётган оёқлари ҳам исигандек бўлди. Бурчакдан бош кўтарган «мурда» ҳам ғойиб бўлди. У яна совқотиб қолмаслик учун тўнкани итариб, хона ичида айлантира кетди. Бундан ўзга яна нима ҳикмати бўлмоғи мумкин, деди у ўзига ўзи. Зукко чолнинг имтиҳони энди бошланганини пайқади – демак, совқотиб, жунжиб ўтирмаслик учун тўнкани айлантериш керак! Ҳаракат қилмоқ керак. Ҳаракат – иссиқлик, иссиқлик – ҳаёт демак. Ҳаракату тадбиру ғайрат – иқбол... Бу, ёш Зулфиқорнинг ўз фалсафаси эди. Отаси бу гапни доимо такрорларди. У, тўнкани қалдиратиб думалатиб, бояги «мурда» бош кўтарган бурчакка ҳам олиб келди – баданни жимирлатиб қўрқитган мурдани янчиб ўтмоқчи бўлди. Мурда йўқ. Демак, уни жинлар қўрқитган. У ҳеч нарсани ўйламай, липиллаб ёнаётган шамга ҳам қарамай, тўнкани думалатиб, уй ичида айлана бошлади. У терлаб, совқотиш нималигини ҳам унутди. Тинмай айлантирди, ҳар замонда бир тўхтаб, қаддини ростлаб, нафасини ростларди-да, яна тўнка думалатишга тушиб кетарди. У ярим кечагача думалатди. Тугаб қолган шамдонга ёнида турган янги шамни қўйиб ёқиб, яна тўнка думалатишга тушди. У ниҳоятда чарчаб, деворга суянди. Бир лаҳза мизғиб олмоқчи ҳам бўлди. Йўқ! Бу асло мумкин эмас! Қотиб қолиши турган гап! У яна тўнка думалатишга тушиб кетди. Шу тариқа Зулфиқор совқотишни унутиб, тўнканинг ҳикматини тушунди. Алломалар ҳандасаю риёзиёт ва ёки шифо илмида эмас, оддий бир жисмдан ҳам ҳикмат топадилар; баъзан мўмиё эмас, оддий сув билан ва ёки сўз билан ҳам беморни даволайдилар, деди ўзига ўзи. Тўнкани қолдираётган Зулфиқор хаёлини кўз қорачиғига «алиф» тортилган Айниддин Аълам олди. Отасининг айгишича, бодапарастликка берилиб кетган тарроҳ¹ Айниддин Аълам Мадрасаи Пирмуҳаммад лойиҳасини хато чизиб, кунботар равоқлар қулаб тушгач, подшоҳ амри билан икки кўзига «алиф» тортилган экан. Бечора тарроҳ кексалигида кўр бўлиб ўлган экан. Аммо «вақт ўлчагич» – соат кашф этган Ҳожи Муҳаммадга Темурхон бир хуржун олтин инъом этган экан. Ана

---

¹ Т а р р о ҳ – қуриладиган катта биноларнинг тарҳини (лойиҳасини) чизиб берувчи.

буни қаранг, деди ичида Зулфиқор, бировнинг бошида Ҳумо, биров
Азройил қўлида... Фалакнинг гардиши шундоқ дерди, баъзида унинг
отаси тош йўниб ўтириб. Зулфиқор хаёлини яна меъмор Нажмиддин
Бухорий тортди. Бу чол мени ертўлага гашлаб, совқотсанг тўнкани
юмалат, бошқа иложинг йўқ, демади-ку. Унинг бирдан газаби
қайнаб, арқонни тортиб, Меъморни чақирмоқчи бўлди. Бу қандоқ
зулм! Бу бегуноҳ одамни қийнаш эмасми?! Бу ҳақорат-ку.

Унинг ёшлик қони қайнаб, ўзини камситилган, ҳақоратлангандек
ҳис этди. У яна шам ёнига келиб, бурчакка қаради. Йўқ, бу гал на
«мурда» ва на «алвасти» кўринди. Хона ичида катта тўнкадан бўлак
ҳеч нарса йўқ эди...

Тун. Жимлик. Фақат узоқ-узоқларда итларнинг вовиллаган товуши
эшитилади. Баъзан шипда сичқон бир нимани кемириб қитирлатади.
Зулфиқорнинг юрак уриши ҳам ўзига эшитилиб турарди. Баъзан
уста Нусрат ўғлининг оргиқча югуриб-елишларини, ҳовлиқишларини,
жиззакиликларини хуш кўрмасди. Меъёрдан ошган хатти-
ҳаракатларидан энсаси қотар, буни Зулфиқор сезар эди. «Юрган ҳам,
югурган ҳам кун ўтказди – бас, шундоқ экан, нега ҳовлиқиш?»
дерди отаси. Отасининг бу гапи билан Зулфиқор асло келишмасди.
Осойишталик, босиқлик, камгаплик меъмор Нажмиддин Бухорийга
ҳам хос экан. Лекин шогирд бўлмоқчи бўлган бир одамга бундай
«илтифот» нечук? У «Боғи сафед», «Боғи жаҳоноро»ларни, Мусалою
Арк, Жоме масжидию минораларни томоша қилмоқчи эди. Таажжуб!
Вақт ярим тундан оғиб кетди. Зулфиқор баданидаги тери қотиши
билан яна тўнкани юмалата бошлади. Бир муддатдан кейин шамдонга
янги шам ўрнатиб, уни эскиси билан ёқди. Жунжиб, совқотмаслик
учун яна тўнкани юмалатди. Негадир унинг уйқуси ҳам ўчиб кетди.
Ҳамма ухлаб ётганида ёлғиз Зулфиқор бедор, совуқдан қотиб
қолмаслик учун тинмай тўнкани думалатиб, ҳаракат қиларди; Дарвиш
Муҳаммад ўзининг «Рисолаи қавонди хутут» ва «Фазоилул хутут»
китобларини зах ертўлала ёзгани, умуман, бу машҳур ҳаттот ўз
асарларини ертўлада ёзгани унга маълум эди. Давлатшоҳ Самарқандий,
Нишопурий, соат ясаган Ҳожи Муҳаммад Садр ҳам осуда канорада
ишлаганлар...

Тонг отишга яқин зинада қадам товуши эшитилиб, қалин
эшикнинг темир илгаклари шақирлаб очилди. Қалпоғу тўнни қозиққа
илиб қўйиб, қўйлакчан, терлаб, тўнка юмалатаётган Зулфиқор бир
лаҳза тўхтаб, эшикка қаради. Ланг очилган эшикдан эрта тонг нури
тушди. Меъмор рўпарасида терлаб, ҳаллослаб турган бухоролик йигитга
қаради. Зулфиқор салом берди. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ Меъмор
«Ваалайкум ассалом!» деб Зулфиқорга жавоб қилди. У тун бўйи тўнкани
юмалатиб чиққанини ердаги издан кўрди. Аслида Нажмиддин Бухорий
худди шу ертўла устидаги хонада китоб мутолаа қилиб ухламаган
экан.

– Тўнингизни кийиб олинг, – деди Меъмор Зулфиқорга, – энди юқорига чиқамиз. Менинг кетимдан юринг.

Зулфиқор қалпоғини бошига кийиб, тўнини елкасига ташлади. Туйнук тагидаги китоб-дафтарларини ердан олиб, шамни пуфлаб ўчирди. Ундан сўнг, Меъмор орқасидан битта-битта қадам ташлаб, юқорига чиқди.

– Имтиҳондан ўтдингиз, Шоший жаноблари, – деди ҳовлига чиқишганда Меъмор Зулфиқорга қайрилиб қараб, табассум билан, – имтиҳон бир оз ғалат. Сиз буни кутмагансиз. Начора. Мен, бўтам, сизнинг тадбиру саботингизни синаб кўрмоқчи эдим. Менга ҳам бу амални ўргатган устозларим даставвал бешафқат бўлган. Шунга ҳам сизга айгиб қўяйки, ёш Амир Ҳайдар, ҳазратнинг набиралари Алоуддавла. Амир Бирандиқ саркарданинг икки набиралари ва яна бир неча «толиби амал»лардан қелиб, бу имтиҳондан ўтолмадилар. Уларнинг тўнкани юмалатиб, совқотмасликка идроки етмай, бир муддатдан сўнг арқонни тортиб, боз устига боз «Эшикни очинг!» – деб бақиритиб, чиқиб кетдилар... Улар мендан ранжиганлар ҳам. Аммо мен шартимни бузган, чидами йўқ, кам идрок шогирдлар билан иш қилолмайман, дедим. Насиб қилса кўрасиз, Заврак Нишопурий, Фаввос Муҳаммад Ҳирий деган шогирдларим ҳам бор. Мен уларни шогирд демайман, ўғлим дейман... Китобларингизни тоқчага қўйиб, юз-қўлингизни ювиб келинг, бирга нонушта қиламиз. Ундан сўнг, ухлаб дам оласиз ва бориб отангизга хабар берасиз. Мен ҳамшаҳарим билан гаплашмоғим керак.

Тун бўйи ухламай чиққан Зулфиқор наридан-бери ювиниб келиб, устод билан бирга нонушта қилди. Уни уйқу босарди. Лекин устоднинг сўзлари беқиёс қувонч бағишлагани учун унинг юрагида бир дунё қувонч бор эди. Устоднинг рухсатидан сўнг дарҳол карвон саройга – отаси ёнига бориб, ҳамма гапни айтмоққа ошиқарди. Учишга талпинаётган кушдек, юраги ҳаққираётган Зулфиқорнинг ҳаяжонини Меъмор яхши сезиб турарди. У Зулфиқорни ортиқ ушлаб турмай, фотиҳа берди. Зулфиқор устод билан хайрлашиб, карвон сарой томон чопиб кетди. Бетоқатлик билан кутиб ўтирган отасига бўлган воқеанинг барини айтиб берди. Аввал ҳайрон бўлиб турган уста Нусрат охирида тиззасига уриб кулди: «Оббо чол-е, мен у зотнинг баъзи қилиқлари ёрлигини эшитган эдим. Ҳатто Бойсунқур мирзо ҳам унинг ўжарлиқларини кечирар экан. Билафонликда устод Қавомдан юқори туради, дейишади. Мусалло қурилишида устод Нажмиддин Бухорий ҳам устод Қавом ёнида бўлган. Бухорийи шарифда бўлсак ҳам бу гапларни эшитганмиз. У пайтда сен туғилмаган эдинг...»

Шундай қилиб, бир ярим ойча Ҳиротда турган уста Нусрат эски ҳамшаҳари аллома меъмор Нажмиддин Бухорий ўз ўғлини шогирдикка олганидан мамнун бўлиб белига боғлаб олган халтачадаги тилла тангаларига бола-чақаларига совға-саломлар харид қилиб, яна карвон билан Бухорога жўнади...

V боб

ҒАРИБ

Қиш чилласи қора совуқ кунларининг бирида кечга яқин нотаниш бир киши меъмор Нажмиддин Бухорий эшигини қоқди. Югуриб чиқиб эшик очган Заврак Нишопурий рўпарасида юпунгина кийинган ориқ бир одам дилдираб турарди. У қуюқ саломдан сўнг, Меъмор ҳазратларига гапим бор эди, агар чақириб берсангиз миннатдор бўлардим, деди. Заврак у одамга бошдан-оёқ тикилгач, ниятини фаҳмлагандек бўлиб:

– Агар гапингиз жуда муҳим бўлса, унда мен кекса отамизни кийинтириб олиб чиқай. Бўлмаса, овора қилманг. Агар ёрдам сўраб келган бўлсангиз, менга айта қолинг, – деди.

– Худди шундай, – деди нотаниш киши Завракка мўлтираб, – мусофирман. Узоқдан келиб, бунда ночор ҳолга тушиб қолдим. Саховатли Меъмор ҳазратларининг олижанобликларини эшитганман. Атай келдим. Мен гадо эмасман!

Заврак нотаниш кишига яна бошдан-оёқ тикилди. Енги ичида, қўйнида пичоқ йўқмикан, деган шубҳа билан қаради. Бундан бир неча ой муқаддам нариги маҳаллада шунақа бир кимса нуфузли беклардан бирига пичоқ уриб ўлдириб кетгани бутун шаҳарга тарқалган эди. Завракнинг юрагига гулгула тушди.

– Эрталаб келинг, бўлмаса ўшанда гаплашамиз.

– Карвон саройдан ҳам чиқариб юборишди. Пулим йўқ, қорним ҳам оч...

– Унда бир лаҳза сабр қилинг, мен ичкарига кириб чиқай, – Заврак йўл-йўлакай Зулфиқорни огоҳлантириб, ичкари ҳовлига кириб кетди. У аввал бу гапни Низомиддинга айтди. Ундан сўнг Бадиага. Ганжинада сандалга бағрини бериб ўтирган Меъмор Завракни чақириб, нима гап, деб сўради. Заврак ҳамма гапни лўнда қилиб устодга айтди-да, негадир бу мусофир кўзига шубҳалироқ кўринганини кўшиб қўйди.

– «Меъмор ҳазратларини қидириб, Дорул Ҳуффо маҳалласига келдим» деяпти. У бу ерга карвон саройдан атайин келган эмиш. Ҳарқалай, шубҳали, – деди Заврак.

– Мен чиқиб бир кўриб келай!

– Сабр қил! – деди Меъмор ўғли Низомиддинга. – Айб бўлади.

– Шубҳали одамларнинг ёнига чиқаверманг, ота! – деди Бадиа Завракнинг фикрини қувватлаб. – Шаҳримизда ҳар хил фирибгарлар қўпайиб кетган. Сизнинг соддалингингиздан фойдаланиб, шилишади. Ўрганиб қолишган, илгари ҳам неча бор ақча сўраб келишган эди. Меҳнат қилсалар ўладиларми! Танбаллар!

Шу лаҳза Маъсума бека ҳам гапга аралашди:

– Шубҳали одам бўлса, эҳтиёт бўлиш керак.

– Совқотиб турибдими? Усти юпунми? – Заврақдан сўради Меъмор.

– Ҳа, дилдираб турибди.

– Ундоқ бўлса, олиб қиринглар. Сандалда исинсин, таом беринглар. Мусофир одам бўлса, унга шубҳа билан қараш яхши эмас! Жойи бўлмаса тунаб қолсин, мен эрта билан гаплашаман!

Бу гапни эшитган Заврагу Низомиддин, Бадиаю Маъсума беканинг тарвузи қўлтиғидан тушди – кекса отанинг буйруғини иккиланмай бажариш шарт! Заврак, хўп бўлади, дегандек қайрилиб ташқари хонага чиқиб кетди. Хонадан чиқиб, эшикда турган нотаниш одамни гапга солиб турган Зулфиқор Шоший ҳам устоднинг буйруғига тааж-жубланди. У ҳам нотаниш одамни орқасига қайтариб чиқариб, эшикни занжирлаб олмоқчи бўлиб турган эди. Заврак нотаниш одамни бошлаб олиб кирди. Бу лаҳза унинг кетидан келиб, ҳовлида турган Низомиддин билан Бадиа Зулфиқорга юзланишди. Нотаниш одам чоригини зинада ечиб, ичкарига кириб кетаётганида Зулфиқор Низомиддин билан Бадиага шивирлади:

– Қарашлари жуда хунук-ку.

– Низом оға, уни гапга солиш керак! – деди қўрқув ва ҳаяжонда Бадиа, – ёнингизга ханжар солиб олинглар. Ухлаш керак эмас!

Қиш чилласи уйга қамалиб, зерикиб ўтирган ёшларга иш топилиб қолди. Бадиа гарчи нотаниш одам ёнига жуда ҳам киргиси, унга баъзи саволлар бергиси келаётган бўлса ҳам, Низомиддин рухсат бермади. Бадиа ичкари ҳовлига, ота-онаси ёнига кириб кетди. Уч йигит сандалнинг оёқ томонига ўтириб, дилдираётган нотаниш кишини ўраб, гапга солишди. У таом еб, исиниб олгач, йигитларнинг ҳамма саволларига жавоб берди, гап орасида Меъморнинг ҳақиқага дуо қилди. Қорни тўйгач, унинг кўзлари чалишиб, ўтирган ерида ухлаб қолди. Аммо уч давангир йигит, ҳар эҳтимолга қарши ёнларида ўткир ханжар, тонг отгунча ухламай чиқишди.

Тонг отди. Нотаниш меҳмон барвақт туриб, ювиниб, кийимларини кийиб, сандалда Меъморни кутиб ўтирарди. Заврак нонушта тайёрлаб, у одам кутиб ўтирганини Меъморга хабар қилди. Устоднинг кириб келаётганини кўрган мусофир дарҳол ўрнидан туриб, унга таъзим этиб, салом берди.

– Хуш келибсиз, – деди Меъмор нотаниш одамга. Бундай сўзни Ҳиротга келганидан бери биринчи мартаба эшитган мусофир довдираб қолиб, устодни дуо қила бошлади.

Нонушта пайтида у ўзи ҳақида яна бошқатдан гапирди: исми – Али эканини, бошига оғир бир савдо гушиб, Сабзавор шаҳридан келиб қолганини, отаси Сабзаворда уста – нажжор эканини, ёз бўйи мешкобчилик қилиб юрганини, ҳозир эса, карвон саройда қарздор бўлиб қолганини айтиб, қиш чиққанича мадраса қурилишида хизмат қилсам... деб илтимос қилди.

– Марҳамат, – деди Меъмор, – Мадрасага бориб, уста Ҳасанбекка йўлиқинг, мен билан учрашганингизни айтинг. Ишонаманки, уста Ҳасанбек сизни ўз ҳимоясига олар. Қарзингиз қанча? Қанча ақча керак?

– Йигирма динор қарзим бор, устод.

Меъмор қўйнидан ҳамёнини олиб, эллик динор санаб берди. Мусофир хурсандлигидан довдираб қолди. Отанинг ишораси билан Низомиддин югуриб ичкари ҳовлига кириб, эски қалин чопон, этик, лозиму кўйлак ҳам олиб чиқди. Улар Меъморнинг эски кийимлари эди. Одат бўйича у ҳар йили қиш ойларида эски кийимларини ғариб-ғураболарга бериб юборар эди. Бу сафар мусофир ўз оёғи билан кириб келгани айни муддао бўлди.

Мусофир ҳаяжонланиб йиғлаб, Меъморга қай йўл билан ташаккур айтишни билмасди.

– Хижолат бўлманг, – деди Меъмор, – биз, албатта, ҳаммага мурувват қилишга қурбимиз етмайди, аммо бизни паноҳ тортиб келган софдил кишилардан боримизни аямаймиз...

– Илоҳим... мартабангиз бундан ҳам баланд бўлсин, ғарибларга қилган қарамингиз худойи таолодан минг бўлиб қайтсин, болачақангизнинг роҳатини кўринг... О-омин!

Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортдилар.

Мусофир киши иссиқ тўн кийиб хурсанд бўлиб чиқиб кетгач, хонага кирган Маъсума бека шогирдлар юзидаги мамнуниятни кўриб, гап ташлади:

– Маккадан ҳожи келганда ҳам бунчалик қилинмайди...

– Ўтган ҳафта Насриддинбек тўйига эллик динор сарфлаб, сарпо олиб бординг, – деди Меъмор хогинига қараб, – бу ақча дарёга томчи ҳам бўлгани йўқ. Кўчаларда ғариб-ғурабо, ҳужраларда муллаваччалар оч, аммо беклар сассиқ кекирдик... Нуфузли бекларнинг ас-аса, дабдаларига шерик бўлгандан кўра, бир боғ ўтин бўлиб, бир ғарибнинг қумғонини қайнатган савоб!

Хона ичида ҳаммалари жим бўлиб қолишди. Бир лаҳзадан кейин жимликни Бадиа бузди:

– Бу мусофир уста Ҳасанбек ёнига бориб хизмат қилармикан ёки дом-дараксиз кетармикан? Шуниси қизиқ!

– Ҳа, сенинг учун «қизиқ» ишлар кўп. Сиз, тўртовлон қўлингизга ханжар ушлаб, ухламай чиққанингизни ҳам биламан! Бу ғариб бечора қорнини тўйғизиш мақсадида юрибди-ю, сизлар уни қароқчи гумон қилиб пашшадан фил ясадинглар. Офарин! Мана, кўрасиз, у шу бугуноқ уста Ҳасанга йўлиқади.

Дарҳақиқат, мусофир Али мешкобчи шу куниёқ уста Ҳасанбекка йўлиқиб, у ерда ишлаётгани Меъмор хонадонига маълум бўлди.

VI боб

ГҶЗАЛ БАДИА

Зулфиқор Шоший отасини кузатиб қўйгач, дастлабки кунлари серҳаракат пойтахтда зерикди, гарчи бўш вақти оз булса ҳам, атрофидаги одамлар ва иш унинг зерикишига йўл бермасди-ю, лекин ўзга шаҳарга ўрганолмай қийналарди. Биринчи бўлиб унга ўзининг илиқ сўзлари билан меҳрибонлик кўрсатган киши – Заврак Нишопурий бўлди. У жуссаси кичик, қорача, лаблари қалин йигит бўлиб, чап қўзида оқи бор, у ниҳоятда серҳаракат, ҳозиржавоб – гап билан енгиб бўлмайдиган кимса эди. Бадиа билан бирон иш юзасидан гаплашишга тўғри келиб қолса, ўнг томон юзини кўрсатиб турар, оқ тушган кўзини беркитишга ҳаракат қиларди. Кувноқ Бадианинг кўз ҳақидаги ҳар қандай учирма гапига шу лаҳзанинг ўзидаёқ жавоб берар, жисмоний нуқсонидан кулса ҳам, у билан узоқроқ гаплашишни истарди. Зулфиқорнинг келиши бир томондан, яхши, иккинчи томондан, ёмон бўлди; ишчан мусофир йигит доимо ёнида бўлгани, Бухоро ҳақидаги ажиб ҳикоялари яхши, аммо бу қадду қомати келишган, кўркам йигитнинг Меъмор ҳовлисида юриши, фавқуллода имтиҳондан мукаммал ўтиб, устоднинг диққатини ўзига жалб этгани андак рашкини келтирарди. Дастлабки кунлари Бадиа ташқари ҳовлиларида юрган бухоролик шогирдни кўрмаганга олиб, парво қилмай юрди. Унинг диққатини гўё ҳеч ким тортмас, шогирдлар ичидан Завракни чақириб, унга иш буюрар, Заврак эса устод буйруғини эшитгандай, «Хўп бўлади, бекам!» деб зинғиллаганича кетарди. Бадиа гўё бошқа йигитларни кўрмагандек виқор билан яна ичқари ҳовлига кириб кетарди. Аслида у отасининг қўлида ишлаётган деярли ҳамма йигитларни яхши танирди, аммо «Хиротнинг таниғлик арбобларидан бири» – меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ёлғиз қизи бўлганлиги, ўзининг ҳусну камолда тенги йўқ эканлиги туфайли у арши аълода эди. Буюк, етук одамлар ниҳоятда камтар, камсуқум, дилбару меҳрибон бўлишини ҳам, камтарлик унинг гўзаллиги устига яна ҳусн бўлиб тушишлигини ҳам бу доно қиз яхши биларди. У подшоҳнинг энг кичик қизи Гулгун ақонинг ҳам ғоятда гўзаллигини, Хуросонда машҳурлигини биларди. «Маликул калом» – мавлоно Лутфий Нажмиддин Бухорий қураётган мадрасага тикилиб туриб; «ҳам буюк пурқомат, ҳам бадиа...» деган экан. Иттифоқо Меъмор ўша куни қиз кўриб, унга Бадиа деб ном қўйди. Устод Қавом хонадони бу қиз туғилиши билан Маъсума бекага шода дур армуғон этган эди. Бадиа балоғатга етгач, баъзан ўша шода дурни бўйнига тақиб юрарди. Заврак Нишопурий, баъзан хазиломуз гап отар, Бадиа хандон ташлаб кулар, ўша атрофда ўралишиб юрган Худододбекка хаёли кетиб, юзларидан табассум қочар, дарҳол жиддийлашар эди. Бу сарбознамо йигитга у тегиши керак... Отасининг яқин ошнаси – меъморлар «малики» –

устод Қавом билан Нажмиддин Бухорий кўнгилларида қариндош бўлиш нияти ҳам йўқ эмасди. Устод Қавомнинг Бадиани ўз ўғлига сўратганини Бадиа яхши биларди. Баланд бўйли, пурвиқор, отда яхши чопадиган, подшо сарбозларидан бири бўлишга интилаётган Худододбек аввал вазир Шуджа Аргун хонадонига яқин бўлиш мақсадида, унинг қизига совчи юборишни онасига маълум қилган эди. Кейинчалик, вазир бошқа бир вазир билан қуда бўлажagini билган устод Қавом «даража ба даража...» бўлибди, биз ҳам Нажмиддин Бухорийга қуда бўламиз, унинг асли мовароуннаҳрлик, манғит уруғидан, деди. Бу гап ўгли Худододбекка ҳам маъқул бўлиб, Бадиага кўз тикди. У баъзида башанг кийиниб, белида заррин камару исфихону ханжар, бинокорлар ёнида пайдо бўлар, меъморлар билан бир лаҳза умумдунёвий гаплардан: айниқса, Муҳаммад мирзо Хуросонга кўз тиккани, Самарқандга, кейинчалик Балхга юриш қилажаги маълум бўлиб қолганини, Шоҳруҳ Манғит томонга юриш қилмоқчи эканлиги ҳақида гаплашарди. Баъзан у шундай гапларни мақтаниб кишилар ичида ошкор қилаётганида отаси ўғлига тикилиб туриб лабини тишлар, холи пайтда кекса ота, ахир бу салтанатнинг сири-ку, ҳадеб вақиллайверма, ҳар хил одамлар бор, ҳатто менга ҳам гапирма, анави деворнинг ҳам қулоғи бор; устод Ҳусайн Домоғоний воқеасини эшитгандирсан! Ахир у зотнинг бир оғиз сўз учун боши кетди. Тилга эҳтиёт бўлиш керак! — деб танбеҳ берарди.

Худододбек мадрасага кириб, бир-икки ойдан сўнг талабаликдан қочиб кетди. Отаси ҳам, онаси ҳам ўғилларининг раъйига қарашди: ҳа, олим бўлмаса сипоҳ бўлар, деб ўзларига тасалли беришди. Дарҳақиқат, Худододбекнинг риёзиётга асло тоқати йўқ, отда чопиш, қилич солиш, базм... кўпроқ қизиқтирарди уни. Бўйи етган нозанин қизлар йигитнинг мана шунақанги мардини ёқтиради, «аммамнинг бузоғи» бўлиб юрганларни хуш кўрмайди, — дерди у ўзига ўзи, — йигит бўлсанг шўх бўл деган гап ҳам йигитлар йигитини танловчи дилбарлардан чиққан. Дунёда зўрлар яшайди, талошлардан енгилганлар, ожизлар йўқолиб кетади. Дунё фақат кучлилар учун гўзал, кучсизлар учун — вайрона. Зару зўр доимо кучлилар томонида. Илму маърифат ҳамма вақт кучлилар хизматида бўлади. Ҳусну латофат, маишату базм, шуҳрату ғурур зўрларники! Ожизлар фақат тобе бўлиб, кучлиларга хизмат қилмоғи керак!.. Бу — Худододбекнинг дунёқараши эди. Заврак Нишопурий бу гапларга аста мийиғида кулиб қўя қолди. Кейинчалик бунни Зулфиқор Шоший ҳам сизди. У аввал устоднинг ўғли билан жиддий баҳсга тушган эди, имо-ишора билан уни Заврак «тўрт энлик» пастга туширди. «Ўзингизни қўлга олинг, Шоший, устод ўғилларининг фикри кўпдан шундоқ, уни ўзгартира олмайсиз. Сарбозлар, сипоҳларнинг фикри аксар шундоқ бўлади. Подшомизнинг ҳам йўллари шу — тортишиб ўтиришнинг ҳожати йўқ!» деди. Зулфиқор қизишди: «Бу нодоннинг гапига қаранг-ки, дўстим Нишопурий, илм ҳам мансабдорлар хизматини қилармиш! Демак, донолар нодонларга хизмат

қиладими?!» Заврак қулди: «Ҳа, баъзан шундоқ ҳам бўлади. Дўстим, сиздан илтимос қиламан, Худододбек ёнида қизишманг, ўзингизни босинг. Устод бу йигитни жуда ёқтирадилар, куёв қилмоқчилар...» Зулфиқор бу гапни эшитиши билан тилини тишлади, сукут қилди. Шу кундан бошлаб, устоднинг шўх, гапга чечан, шаддод қизига унча қайрилиб қарамайдиган, унга тикилиб, ҳазил-мутойиба қилишни ўзига гуноҳ ҳисоблайдиган бўлди. Иккиламчи, меъмор Нажмиддин Бухорий билан устод Қавомлар катта даргоҳ — Ҳиротнинг устунлари экани. Зулфиқор билан Заврак сингари шогирдлар фақат илм олишлари, ҳунар ўрганишни кўзламоқлари керак. Бу ерларда шу сабабли юрганликларини асло унутмасликлари лозим! Бу гап Бадиага ер тагидан қараётган Зулфиқор Шоший устидан гўё совуқ сув қуйгандек бўлди. Биринчи кўришидаёқ бу қизнинг жозибаси унинг юрагини «жаз» этиб ёндирган эди.

Зулфиқорнинг диққатини биринчи кунёқ устоднинг ўғли Низомиддин ҳам ўзига жалб этди. Низомиддин билан Худододбек ўрталарида қандайдир бир ўхшашлик зоҳир; бири сарбозлар тўпида, иккинчиси бу тўдада расмий хизмат қилмаса ҳам, қиличга ишқибозлардан эди. Низомиддин билан Худододбек ўзларини лочин ҳисоблаб, оталари хизматидаги шогирдларни «муллабачча», «кўрқорилар» ҳисобларди. Бу икки йигит феълдаги муштараклик ташқаридан қараган кишиларга сезилиб турарди. Аммо, аслида, негадир, улар бир-бири билан кам учрашарди. Низомиддиннинг оишалари бошқа йигитлар эди. У кўп вақт «Боғи жаҳоноро» қолиб, Бозори Қандаҳор томонларда юрарди. Зулфиқор ҳаммадан кўра кўпроқ Низомиддиннинг мавҳумлигига таажжубланар, шундоқ отанинг касб нуридан баҳраманд бўлмаётган ўғилдан норизо эди. У дарё бўйида чўллаган одамга ўхшарди. Наҳотки Низомиддин илм дарёсидан бир пиёла ичмаса! Офтоб нури ҳамма ёққа баробар тушгани билан бир ерда гулу райҳон, бир ерда ажриқу алаф битаркан-да!

Бадиа янги келган меҳмоннинг негадир ўзига безътибор эканини пайқади. Кунлардан бир кун жўрттага ташқари ҳовлига чиқиб, унинг йўлида рўбарў бўлди. У бир лаҳза тўхтаб, отасининг шогирдига бошдан-оёқ тикилди. Ўзини четга олиб, келгиндиларга эътибор бермайдиган гўзалнинг иттифоқо йўлида қамти келиб, тикилгани Зулфиқорни ҳайратга солди. Бадиа бекам бирон иш буюрсалар керак, деб ўйлади Зулфиқор. У шошиб, қизга салом берди ва негадир андек қизариб кетди. Атрофда ҳеч ким йўқлигини сезгач, унга мурожаат этди:

— Муҳтарама Бадиа бекам, менга бирон иш буюрасизми?

— Йўқ.

— Унда, мен хонага кирсам майлими?

— Йўқ! Мен сизни яхшироқ кўрмоқчиман.

— Марҳамат! — бир лаҳзадан кейин Зулфиқор ўзини тутиб олиб, Бадианинг оҳу кўзларига тикилди. — қалай, сурат ёмон эмасми?

– Сурат ҳарқалай текис чизилган... Лекин мазмуни...
– Сиз, муҳтарама бекам, бу «сурат»нинг мазмуни билан қизиқманг, эътиборингизга арзимайди... – Зулфиқор бу гапни эҳтиёткорлик билан айтди.

– Эҳтимол?..

Зулфиқор индамай ерга қаради.

– Сизни йулингиздан тўхтатдим, узр.

– Йўқ, муҳтарама бекам, узр сўрашнинг ҳожати йўқ. Сиз менга илтифот қилиб гаплашганингиздан ниҳоятда мамнунман.

– Ундоқ бўлса, келганингизга анча бўлди, нега миқ этмайсиз?!

– Сизда шундай бир куч борки, кўрганимда ўзимни йўқотиб қўяман. Бу, сизни кўрган биринчи кунимдан бошланган. Киши офтоб нурига тикилиб боқолмагандек, сизга, муҳтарама бекам, тикилиб боқолмайман....

– Гапга ҳам уста экансиз, – деди Бадиа Зулфиқорнинг кўзларига ўткир тикилиб. Бугунча шу гап етади, дегандек, Бадиа гапни бошқа томонга бурди: – қорнингиз оч эмасми? Овқат олиб чиқайми?

– Йўқ, бекам, қорним оч эмас.

– Заврак Нишопурий келганларида ичкари ҳовлига кирсинлар, овқат сузиб бераман...

Бадиа қайрилиб, ичкари ҳовлига кириб кетди.

«Гаплашаркансан-ку, – деди ичида Зулфиқор. – бир ойдан бери оғзимни очолмай кўрқиб юрган эдим». Дўстларидан бири. Бухорода, қизлар билан гаплашганда дадиллик, фақат дадиллик даркор, инчунун, бир чеккада қолиб кетаверасан, деган эди.

Бадиа билан танишиш мана шундоқ бошланди.

Бу воқеа ошналари Заврак Нишопурий билан Фаввос Муҳаммаддан ғоятда сир тутилиб, юрагига тушган оташ унга мислсиз шодлик бағишлади. У қандай қилиб Бадиа диққатини жалб этганига таажжубланарди; у ахир Худододбеклар каби кўркам ва номдор эмас-ку! У бир мусофир. Меъморнинг зебо қизи наинки Худододбекни, бу хонадоннинг азиз меҳмони Бойсунқур мирзо диққатини ҳам жалб этган эди. Кимдир: «Бу қиз амирзодалардан бирининг боғини обод қилғуси» деганида Маъсума бека: «Йўқ, менинг қизим амирзодаларга канизақмас, фуқарога малика бўлади» деган эди.

Чарчаб келиб, хонада ётган Зулфиқор хаёлан яна Бадиа атрофида чарх урди: «Ёки бу қиз мени зериккани учун эрмак қилиб, илтифот кўрсатаятганими?! Ёки бу илтифот сохтами?» – деб ҳам ўйлади. Ҳиротлик қизларнинг анча очиқ бўлишини эшитган эди. Аёлларни Бухорочалик ўраб-чирмаб ташланган шаҳар дунёда бўлмаса керак, дерди у ўзига ўзи.

Орадан бир соатча вақт ўтгач, Бадиа ташқари ҳовли ўртасига келиб, шогирдлар хонасига мурожаат қилди.

– Оғайи Заврак! Ҳо, оғайи Заврак!

Уни чақирганининг сабаби бу шогирд отасининг ишончини тамоман қозонган, ичкари ҳовлига ҳам бемалол кириб юраверар, Низомиддин қилиши лозим бўлган ҳамма ички ишларни бажарар эди. Бадиа уни ўз оғасидек чақирар ва тортинмай юмуш буюра берарди. Ҳозиргина кўчадан келиб турган Заврак Нишопурий Зулфиқор Шоший билан Ғаввос Муҳаммадга лоф уриб айтаётган гапни чала қолдириб, отилиб, хонадан ташқари чиқди. У Бадианинг чақириғига сусткашлик, лоқайдлик билан қарашдан жуда эҳтиёт бўларди, чунки Меъморнинг эрка, яккаю ягона қизи Бадианинг сўзини икки қилишини истамас эди.

– Лаббай, Бадиа бекам! – Бадиа ўз исмига «бекам» сўзини қўшиб айтганини ёқтирар, чунки подшонинг гўзал кенжа қизи Гулгун Ақонинг номига ҳам «бека» кўшилари.

– Бу овқатларни олинг! Қўлим толиб кетди! Энди мен сизларни гўдак болаларга ўхшатиб, алдаб овқат едираманми?!

– Узр, бекам, гофил қолибман.

– Анави бухоролик бизнинг таомимиздан кам ейди. Айтинг, ҳиротликларнинг бемаза таомидан ҳам есин! – Бадианинг бу гапларини Зулфиқор хона ичидан бемалол эшитиб турарди.

– Ундоқ деманг, Бадиа бекам, сиз пиширган таом шу даражада ширин, лаззатли бўладики, ҳали мен вақти-соати билан Нишопурга кетиб қолсам, ҳолим не кечади. Мен бунда ширин таомларга ўрганганман. Мен устодимдан ҳеч ажралмайман, билмайманки менинг Қамаруззамон бекамни биронта бек (Худододбекка ишора қилади) ёки биронта мирзо олиб кетса, мен унда худога йиғлайман, бир садоқатли ит каби қидириб бориб, охир бекамни топаман, остонага бошимни қўйиб, йиғлаб, шу остонанинг посбони бўлиб қоламан...

– Тошдан ҳам садо чиқди, – деди қаҳ-қаҳ уриб Бадиа. – Нишопурий, мен сизни дарди йўқ кесак дердим. Бу, бухоролик келиши билан таажжуб, сизнинг ҳам товушингиз чиқиб қолди.

– Муҳтарама бекам, аслида сиз ўзингиз ҳам Бухородансиз. Туғилган ерингиз Ҳирот, ота-боболарингиз Бухородан.

– Ташунтириб қўйганингиз учун ташаккур! Сиз, оғайи Нишопурий, ўз гурурингизни ерга ураверманг. Мен сиз айтган бек-мекингизни билмайман! Мен фақат отамнинг қизиман. Тўғри, одамзод нурга интилганидек, донолик, инсонийлик, мардликка қараймиз...

– Шу уч фазилат, бекам, сизда мужассам.

– Ана энди сиз ўзингизга, илгариги Нишопурийга ўхшадингиз! Боринг, овқатни олиб кириг! – деди кулиб Бадиа... У жуда мамнун, ўйноқлаб, ичкари ҳовлига кириб кетди. Унинг юришлари, кифтларининг ҳаракати ниҳоятда чиройли эди. Ҳовлида серрайиб қолган Заврак Нишопурийдан ташқари хона ичидаги Зулфиқор билан Ғаввос Муҳаммад ҳам деразадан қизни кузатиб туришарди. Ичкаридаги икки йигит ўзини кузатиб, орқасидан боқиб турганини Бадиа ҳам пайқаб

юрарди. Зотан. унинг ҳозирги гуфтигўси Заврак Нишопурийдан кура ҳам кўпроқ ичкарида ўтирган бир йигитга қаратилган эди.

Зулфиқор баъзан бу қиз нима демоқчи, дегандай хаёлга чўмар, Бадиянинг хатти-ҳаракатлари, қилиқлари, гапларидаги ишора уни чуқур ўйлашга мажбур этарди.

VII боб

МАДРАСА ҚУРИЛИШИДА

Меъмор барвақт туриб, уч шоғирди билан бирга ташқари ҳовлида нонушта қилди. Сўнг кўчага чиқишди – йўл-йўлакай корфармони ҳам олиб, тўппа-тўғри кулоллар маҳалласига боришди. Кошинпазлар ишида қусур кўп бўлаётгани, ложувард билан зард-қўрғошин гулларини вақтида етказиб берилмаётгани ҳақида корфармо Аҳмад Чалабий устодга хабар қилган эди. Бир нимадан норизодирларки, бундай кўнгилсиз ишлар содир бўлмоқда. Илгари мурожаат қилмасалар ҳам, доимо кошинларни вақтида етказиб берадиган кулоллар бу сафар нима сабабдандир ишни судрашаётганини Меъмор пайқаган эди. У корфармо Аҳмад Чалабийга ақчадан ёнига кўпроқ солиб олишни тайинлади. Йўл-йўлакай шоғирдларига кулол Абутолиб ниҳоятда серзарда, аммо ишига пишиқ одам экани, ортиқча сўз айтмаслик, фақат унинг ўзи сўзлаяжани таъкидлади. Меъморнинг айтишича, Абутолиб ўзидан ўн ёш кичик бўлиб, асли бухоролик экан. Бухородалигида у устодга шоғирд тушган. Ўша пайтда ҳам устод ўз шоғирди билан эҳтиёт бўлиб гаплашган, ноўрин сўз, нафсониятига тегадиган кичик бир ҳаракат Абутолибни даргазаб қилиши мумкин экан.

Аммо у раъйи келган кишисига жонини берарди, ишлаб чарчамасди. Бунинг устига кўп тақводор, мутаассиб киши эди...

Кенг ҳовли майдонига ёйиб қўйилган сопол идишлар, кошин сополчалар ичида ўтириб, гилвата қуяётган кулол эшикдан меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ўзи кириб келаётганини кўриб, ҳангу манг бўлиб қолди. Ҳар гал корфармо келиб ақча бериб, битган ашёларни аравага ортиб кетарди. Меъморнинг пиёда ҳалпиллаб эшикдан кириб келаётганини кўрган Абутолиб дарҳол ўрнидан туриб, истиқболи сари юрди.

– Омонмисиз, кулол, бола-чақаларингиз саломатми?

– Худога шукур! Ўзингиз саломатмисиз? – у гилваталик қўлини этаги барига артиб, Меъмор билан омонлашди. Меъморнинг шоғирдлари билан ҳам кўришди. Орқароқда турган серсавлат корфармо Аҳмад Чалабийга хўмрайиб бир қараб қўйди-ю, у билан негадир совуққина сўрашди. – Қани, айвонга марҳамат!

Улар олдинма-кейин, ҳаммалари айвонга ўтишди. Фотиҳадан кейин кулол Абутолиб идишларга гул солаётган шоғирдларига чой.

дастурхон олиб келишни буюрди. Юқорига чиқиб, чордана қуриб ўтирган Меъмор кулолнинг ота-боболарини, айниқса, унинг бултур қазо қилган оғаси – Абу Шаҳбозни эслаб, ҳаққиға дуо қилди ҳамда унинг беназир усталиги ва худонинг раҳмати одам эканлигини шогирдларига айтди. Кулол кўзига андак ёш олиб, Меъмор унинг оғасини эслаганидан ғоятда мамнун бўлди.

– Худойи таоло инсонни ҳамма жониворлардан азизу мукаррам этиб яратди, жонивору ҳайвонотга тўрт оёқ, саккиз оёқ, қирқ оёқ ҳам берди ва лекин инсоннинг олдинги икки оёғини қўл қилди. У ҳайвонлардан фарқ этароқ, тўрт оёқлаб эмас, қад кўтариб, икки оёқлаб юрадиган қилди. – деди Меъмор ўртадаги сукутни йўқотиб. Бундай ривоятларни кулол Абутолиб ғоятда ёқтирарди. – Бир кичик бола қўлига юз тевани қатор боғлаб берсангиз, унинг орқасидан эргашиб кетаверади. Жониворни инсон учун яратди – сўйиб есак ҳам шикоят қилмайди. Инсоннинг қўли не мўъжизалар яратмоққа қодир, чунки худойи таоло ва таборак уни шундай азизу мукаррам қилиб яратмиш.

Бу гапларни эшитиб ўтирган шогирдлар ҳам, кулол ҳам, корфармо ҳам Меъмор оғзига тикилиб, таажжубланиб ўтиришарди. «Арастуйи замон» – Ибн Сино эмас, меъмор Нажмиддин Бухорий, – дерди ҳамма вақт Заврак Нишопурий.

Кулолнинг шогирдлари меҳмонлар олдиға дастурхон ёзиб, чой узатишди. Чой устида Меъмор билан кулол ўтмишни эслашиб, «як пуф» воқеасини тилға олишди.

...Абу Шаҳбоз билан Абутолибни қадим Бухорода, оталари етаклаб келиб кошин пишираётган Нажмиддин Бухорийға шогирдликка бериб кетган эди. Улар занжиларға ўхшаш лаблари қалин, қора болалар эди. Ака-ука уста қўлида уч йил ишлашди – тезроқ ва тажанг Абутолиб уч йил деганда уста Нажмиддин Бухорийнинг розилигини олмай, ўз ҳовлисида хумдон қуриб, кошину идиш ясай бошлади. Бир ой деганда бу серғайрат, чапдаст Абу Толиб ҳамма ёқни кошину идишларға тўлдириб юборди. Акаси Абу Шаҳбоз эса устадан ажралмади. Укасининг қилаётган ишиға ҳавас билан қаради. У укасини тез кунда бойиб кетади, деб ўйлади. Нажмиддин Бухорий ҳам тажанглик қилиб ажралиб чиқиб кетган Абу Толибға ҳеч нима демади. «Ҳа, энди уста бўлди, кошинни яхши ясайди, куч-қудрати таниға сигмай, мана ҳамма ёқни молға тўлдиради. Бу яхши! Бухородек шаҳри азимда юзта кулол бўлса ҳам оз. Бозорларда идишлар кўпайсин, янги биноларға сирли сополлар кўпроқ етказиб берилсин», – деди. Шу сабабли акаси хижолат бўлмасин, деб. Абутолибнинг мустақил иш тутаётганиға уста монелик кўрсатмади. Аксинча, «палапон қанот ёзиб, парвоз этмоғи қандай яхши» деди. Кошинпаз учун қарноб тупроғи, оқ қум, ангоб лойи, луҳ, жуша ҳамда тоғ жисмлари бўлмиш – малғаш, магил ҳам, мис тўпони, қурғошин тўпони керак. Булар етишмаганда. Нажмиддин Бухорий Абутолибға хом ашё бериб, қарашиб ҳам турди.

Лекин иш бошқачароқ бўлиб чиқди: бир ойдан кейин боши қотиб уста ҳовлисига хомуш чиққан Абутолиб, Нажмиддин Бухорий олдига бир даста ложувард кошинларни қўйди.

– Уста, ясаган бу кошинларимни икки бор хумдонга қаладим, – деди Абутолиб устодга мурожаат этиб, – икки сафар ҳам улар жилвасиз қўтир бўлиб чиқаётир. Салкам уч йил қўлингизда ишладим, бунда ҳам ўзим неча бор хумдонга қалаб, ўт ёқдим... Шу ҳовлида қилган ишимни ўз ҳовлимда қилдим, аммо меники қўтир бўлиб чиқаётгани гоятда таажжуб! Буни қаранг, ложуварду зардлар усти гадир-будир. Шаккоклик қилдимми, бир ишим ёқмадим, меҳнатларим зое кетмоқда. Қартайган волидамизга, укаларимга ёрдам беролмай, андуҳдаман. Мана бу мингдан ортиқ қўтир молни бозорга олиб боролмайман...

– Бўтам, сиз кошинпазлик ҳунаридаги ҳамма сирларни диққат билан ўрганганмидингиз?

– Ҳа, – деди Абутолиб.

– Йўқ, бўтам, сиз шошдингиз! Сиз устани рози қилмай, ажралиб чиқиб кетдингиз. Кошинпаз кулолларни тўпламадингиз. Сиз кошинпаз гул солиб, охири «кўрғошин» бўёғи қўйишда бир пуфлаб юборишини унутдингиз. Бунда кошин гули усгидаги гўбор учиб кетиб, хумдондан ойнадек текис ялтираб чиқиш сирини фаҳламадингиз. Мана, барчаси қўтир бўлиб қолди. Мана шу як пуфни сизга айтмаган эдим, – деди.

– Абутолиб учинчи хумдонни мен айтгандай қилди. Кошинлари текис, ярқираб, бизникдан ҳам аъло чиқди. Шогирдим жонлиқ сўйиб, пириமிழга бағишлади. Мана, шундоқ воқеалар ҳам бўлган, – деди озгини очиб ўтирган Зулфиқору Завракка Меъмор.

Абутолиб бўлса меҳмонлар олдида завқланиб, фахрланиб ўтирарди. Бир пиёла чойдан кейин Меъмор асосий гапга ўтди.

– Азизим, не сабабдан кошинларни вақтида ясаб бермадингиз, равоқда ишлаётган усталарнинг қўллари тўхтаб қолди? Мана, корфармо Чалабий жаноблари менга шикоят қилдилар. Хабарингиз борки, рабиул аввал ойига оз кун қолди, бу ерга Мирзо келиб, ишларни кўрмоқчилар. Мен ўйлайманки, яна катта маблағ берадурлар...

– Тўғри, устод, – деди бошини кўтариб Абутолиб, – кошин, «гулдаста» учун кўрғошин бўёқ, чўян бўёқ, ложувард... ясаб бериш бизга идиш ясашга нисбатан ҳам қиммат, ҳам қийин. Лекин биз бунга қарамасдан, азбаройи сиз устод учун ишламоқда эдик. Мана, икки ойдирки, корфармо жаноблари бизга бир танга ҳам берганлари йўқ. Биз бозордан луҳ, оқ қум, кўрғошин, ўтин олишимиз даркор. Хонадонимизда тошу тарози ҳам кўтарилиб кетган...

– Мен кулолга айтган эдимки, – дея қизариниб корфармо Аҳмад жавоб қилаётган эди, Меъмор ишора билан уни тўхтатди. Корфармо бир гувраниб, бўзариб, жим бўлиб қолди.

– Дарҳақиқат, пулсиз ҳеч иш қилиб бўлмайди, кулолнинг гаплари ўринли. Айб бизда. Маблагнинг кўпчилиги гишт қуяётганларга, ганчга, мардикорларга бериб юборилибди. Кошинга шошадиган еримиз йўқ, деб корфармо жаноблари хато қилганлар, буни эътироф этамиз. Қани, Чалабий жаноблари, пулни чиқаринг!

Корфармо ёнидан тилло ва кумуш тангалар солинган халтачани чиқарди.

– Бу уч юз шоҳруҳия, – деди Меъмор корфармонинг қўлидан халтачани олиб, кулол Абутолибга узатди. – Буни сарф қилиб туринг. Яқин кунларда, худо хоҳласа, ўзим яна пул олиб келаман.

– Ташаккур, гашаккур! – кошинпаз ниҳоятда хурсанд бўлиб кетди. – Э, устод, сиз ўзингиз овора бўлманг, мана бу шогирд укаларим хабар қилсалар, ўзим бораман. Сиз безовта бўлманг.

– Кошинларнинг сифатига эҳтиёт бўласизлар.

– Албатта.

– Қани, турдик! – Меъмор юзига фотиҳа тортди.

– Шошманглар, овқат қилиб юбораман, – дея мулозамат кўрсатди кулол мамнун, халтачани чўнтагига соларкан.

– Азизим, вақт жуда ўлчоғлиқ. Ишни бир оз жадаллаштириб юборасиз.

– Худо хоҳласа.

– Устод Қавом кишилари ҳам иш буюрганми?

– Йўқ, У зот аксар Васиятиддин, Насриддин кулолларга буюрадилар. Бизлар ясаётган кошиннинг ложувард бўёғини кимёгар Муҳаммад Сабзаворий тайёрлаб берганлар. Муҳаммад Сабзаворийни ўзингиз яхши биласиз. Шаҳобиддин Дулдайнинг уруғлари...

– Жуда маъқул, – деди Меъмор кулол билан кўча эшик томон юра туриб, – бола-чақаларингиз доимо саломат бўлсин, ўзингиз соғ бўлинг, ҳунарингизга ривож тилайман!

– Саломат бўлинг, устод!

Улар хайрлашиб, жўнаб кетишди.

Меъмор корфармо Аҳмад Чалабий билан ёнма-ён, уч шогирд орқада, мадрасага келишди. Янги мадрасанинг пештоқлари ҳам фалакка бўй чўзиб турарди. Пойтахт салобати кундан-кунга ошиб, Мирзо мадрасаси ҳукуматни эмас, Ҳирот аҳлининг ҳам диққатини торта бошлади.

Кулоллар билан тил топишиб, ложувард кошинларни ўз вақтида етказиб беришажагига ишонган Меъмор жини ёқтирмайдиган, амалпараст Аҳмад Чалабий билан ҳам очилиб, қувнаб гаплашарди. У кета туриб, бу ерлик машҳур мунажжим Алоуддин Али ибн Муҳаммад ал Қушчини Улуғбек мирзо Самарқандга чақириб олиб, не-не иззату икром кўрсатганларини ўйлади. Кешдан келган меъмор дўсти ҳамма бўлган воқеани жуда муфассал айтиб берган эди. Улуғбек мирзо аҳли илмга бениҳоя ғамхўрлик қилаётгани, меъмору мунажжимлар,

муҳандису табобат мутлақо таъқибдан йироқ экани, инъому эҳсонлар олаётгани Мовароуннаҳрдан ўтиб, Хуросону Ироққача етган.

Мунажжим Али Қушчи Кеш ва Китоб шаҳарларига яқин Қутчи қишлоғида туғилган бўлиб, унинг Самарқанд жанубидаги Кўҳак тоғи этакларида кичик расадхонаси ҳам бўлган. Унинг отаси Фозил Қутчи илму маърифатга берилган киши бўлиб, Мирзо хизматида бўлган. Ўғлининг Салоҳиддин Румий қўлида шогирд бўлиб, алжабр ва мунажжимликни ўрганганлигини эшитган Мирзо Улуғбек Алоуддинни дарҳол Самарқандга чақириб, олимлар орасига киритади, ҳовли-жой қилиб бериб, доимо ўз атрофида тутати. Али Қушчининг донғи мавлоно Лутфий каби ҳамма ёқни қамрайди... Меъморнинг ҳам Али Қушчига ҳаваси келиб, вақти соати етиб, уни ҳам эъзозу икром қилишларига ишонарди. Али Қушчига «Фисоғурси замон» деган ном ҳам берилгани унга етиб келган эди. Аммо Субудой Мовароуннаҳр ва Хуросон халқини гиёҳу кўкатни кўп ейди, булар инсон эмас, молга яқинроқ, деб баъзи шаҳарларни тамоман қириб-йўқотиб ташлагани, улуғ султон шу сабабли ҳам мўғул хоқонларини йиққани ҳақида Улуғбек мирзо хўб айтганини эслади. «Бизлар кўкат емаймиз, кўкат ейдиган молларни еймиз. Бу олатлар чўп ейдиганларни эмас, чўпнинг ўзини еркан. Демак, булар ҳам мол. Шу сабабли биз икки оёқлаб юрадиган бу молларни қириб ташлаб, отларимиз хўрагини улардан асрамоғимиз лозим...» деган Субудой ўзининг ярим ёввойи, йиртқич қўшинига. Дарахту экин-тикин қилмайдиган мўғул аймақлари асосан гўшт, сут, ёғ... истеъмол қилиб, ердан униб чиқадиган гиёҳ, ноку шафтоли, узуму анору анжирни кўрмаган, емаган эдилар. Яъжуж-маъжуждек ёпирилиб келган, отда чопиб, қилич кесишга уста мўғуллар Мовароуннаҳр ва Хуросонда қалъаларнинг нечоғлик мустаҳкам турганига, баъзан саркардаларнинг заковату қаҳрамонлик кўрсатганига қарамай, мўри-малаҳдек ёпирилиб кирардилар. Улар қалъаю арклардан ташқари, масжиду мадрасаларгача ер билан яқсон қилардилар. Не-не бинолар кунпаякун бўлди. Самарқанду Ҳирот, Бухорою Машҳад ҳозирги пайтда қурилаётган бинолар – йиқилган Хуросону Мовароуннаҳр мамлакатларининг бошқатдан қад кўтариш даври эди. Бу давр, меъмор Нажмиддин Бухорий таъбирича, Амир Самарқанд тахтига чиқишидан бошланди. Бу давр, мўғул Илёсхўжа қўшини билан беомон жанг қилиб, Самарқандни сақлаб қолган сарбадорлар давридан бошланди. Мана, тараққиёт даври келиб, шаҳарлар қайта қурилмоқда, деди ўзига ўзи Меъмор. Аммо Доро ҳам, Искандар ҳам, Чингизу Угудой, Субудой, Чифатой, Мункелар ҳам ўтди. Биз солган иморатлар доимо қад кўтариб тураверади. Биз меъморлар ўлим билмаймиз, мадрасалар пештоқидаги ложувард кошинлар бизнинг кўз қорачигимиздирки, доимо ярқираб туради, биз авлодларни кўраверамиз...

Меъмор баъзида шундай узоқ хаёлларга борарди.

ТУТҚУН УСТА ЖҰРЖИЙ

Одатдагидек Меъмор эрта билан уч шоғирдини олиб мадраса қурилишига келди. Кичик маҳкамада Аҳмад Чалабийни кўрмагач, мадраса ҳовлисига кириб, зина ва ҳавозалардан кўтарилиб, «ғулдаста» пештоқиға кошин ёпиштираётган усталар ёнига чиқди. Ишлаётганлар бошида қизғиш, малла ранг салла, этик, одми чопони устидан камар боғлаб олган. Улар Меъморга кўзлари тушиши билан бир дақиқа ишни тўхтатиб, бош ирғаб салом беришди. Орқасида ғишт кўтариб келаётган йигитлар ҳам «Ассалому алайкум, устод!» деб камоли эҳтиром билан ўтиб кетишарди. Чеҳраси очиқ, хушмуомала Меъмор учраган кишиларга аввалоқ салом беришга ошиқар, кишилар билан илиқ омонлашар эди. Тенгқурлари билан бир лаҳза ёнида тўхтаб, саломатлигини, болачақаларининг аҳволини сўрарди, ўраб олган тахта қоғозларни бир муддат қўлтиғига қисиб, ошнолари билан қўл беришиб омонлашар, бирпас тўхтаб, ишнинг бориши, кам-кўсти бор бўлса, ёрдам беришга тайёр эканини айтар эди. Ҳамма нарсадан саломатлик қиммат экани, ҳавозаларда эҳтиёт бўлиб юришни, Мирзога ваъда қилинган муддатда бу иш интиҳосига етиши лозимлигини қўшиб қўярди. Қурилиш ишига янги келган кишилар Меъморга тикилишар, унинг келаётганини кўриб, йўл бериб, чеккада қўл қовуштириб туришар эди. Баъзилар зиналарга сочилиб қолган ғишт бўлақларини, кесакларни дарҳол йиғиштириб олиб ташлардилар. «Дил ба ёру даст ба кор» нақлини машойихлар эмас, меъморлар айтганлар. Меҳнат қилгин – саодат топасан, дейди халқ. Унинг отаси ҳам бу гапни – меҳнат кишига камол беришини, танбаллик, совуққонлик кишини охири хор қилишини ўғлига такрор-такрор айтар эди. Унинг кўз олдидан серғайрат, тиришқоқ йигитларни кўрганда қувнаб, «Баракалла!» дейдиган отаси ўтди. Меъмор мадраса томида юриб, ишларни кўздан кечирди; ганчхоқ қориб, ғишт тераётганлар ёнида тўхтаб, қурилиш бошлаган кун – ер қазилдан то ҳозиргача ғайрат кўрсатиб ишлаётган Ҳасанбек, Ҳусайнбек деган ака-укалар билан омонлашиб, уларга омад тилади.

– Авваламбор, – деди Меъмор уларга, – сизларни худо ярлақасин, бунчалик инсофу оқибат билан хизмат қилаётганинғиз бизни қувонтиради. Иккиламчи, биз, корфармо билан сизлар хусусингизда Мирзога яхши сўзлар айтдик. у зот лутфу эҳсонидан сизларни баҳраманд қилгай.

– Миннатдормиз, – деди Ҳасанбек, – тан-жонимиз соғ экан, хизматимизни аямаймиз. Сиз, муҳтарам устоднинг меҳрибон-чиликларингиз бир ғайратимизга ўн ғайрат қўшади. Дил ба ёру даст ба кор...

– Хизмат ҳақини вақтида олиб турибсизми?

– Ҳа, оляпмиз...

– Тўғрисини айтмоқ керак, – деди Ҳусайнбек акасига қараб, – устод, анчадан бери бизга ҳақ тўланмади!

– Сиз хижолат бўлманг, – деди Ҳасанбек Меъморга, – биз ўзимиз корфармо Аҳмад Чалабий жанобларига айтиб, ишлаган кунларимизни ҳисоблатамиз.

– Мен ҳам корфармога айтиб қўяман, – деди Меъмор, – вақтида ақчаларни бериш керак. Кечиқтириб бермоқлик учун ҳеч бир асос йўқ, ақчаларни хазинадан сўралган муддатда олинмоқда.

Гапга диққат билан қулоқ солиб турган Заврак Нишопурий бу гапни тош қалами билан дафтарига қайд этиб қўйди. Меъморнинг илтимоси билан у доимо бундай гаплар ёддан кўтарилмаслиги, устодга эслатиб туриш мақсадида қайд этиб қўярди. Меъмор ака-ука билан хайрлашиб, ҳавозалар орқали яна ҳам баландга – мадраса томига кўтарилди. «Ҳа, хунгазор!» – деди ичида корфармодан ранжиб. Меъмор кетидан уч шогирди – Заврак, Зулфиқор, Ғаввослар келарди. «Иш билганга бир танга, гап билганга минг танга» бўлибди, – деди Меъмор Зулфиқор билан Завракка қараб, – корфармо жаноблари тушуниб бўлмайдиган одамлар-да!»

Мадраса томи қиррасида туриб, пастдан пақирда арқон билан сув тортиб олаётган жингала сочли, қирра бурун йигит ўзидан уч-тўрт қадамча нарида гишт тарошлаб ўтирган кекса одамга ўзга тилда бир нима деди. Кекса одам бир оз ўтирилиб, пастдан эҳтиёткорлик билан чиқиб келаётган Меъморга қаради. У қарашга қарадию пинагини бузмай ўтираверди. Ёш йигитчага бир нима деб, қисқагина гўлдиради. Меъморнинг сезишича, бу уларнинг ўз она тилида эди. – Тахминан: «Кўзингга қара! Эҳтиёт бўл!» дегани бўлса керак. Бундан икки кун илгари бир одам мадраса томидан қулаб тушиб, шу лаҳзанинг ўзидаёқ тил тортмай ўлган эди.

– Уста Жўржий, ассалому алайкум! – деди Меъмор унга яқинлашиб. Унинг асл номи ўз тилида Георгий бўлиб, қурилишдагилар уни Жўржий деб атардилар.

– Келинг, Меъмор, ассалом! – деди у кавказликларга хос виқор билан наридан-бери ўрнидан туриб. У Амир Темур вақтида Кавказ жангида асир олиниб, бу томонларга келиб қолган мингларча усталарнинг бири эди. Кейинчалик қайтиб кетишнинг иложини тополмай, Ҳиротда қолиб кетди. Катта ўғлининг асли оти Иосиф бўлиб, бу ерда абжир ва кўркам йигитчани Юсуфбек, деб аташарди. Ота-бола туркий тилни ҳам билишар, ярим қул сифатида ҳуқуқлари чегараланган бўлишига қарамай доно ва дўсара, сермулоқот бўлганликлари сабабли таъқибу камситишлардан мустасно ишлашар эди. Улар ўз динларига мустаҳкам бўлиб, оилада фақат гуржи тилида сўзлашар, ўзларининг урф-одатларини батамом ўрнига қўйиб яшашарди. Гуржистондан ҳайдаб келинган асирлар Хуросон шаҳарларида кўп бўлиб, оғир ишларга

ташланарди. Улар, айниқса, Мовароуннаҳрда кўп эди. Самарқандда эса, ўзларига алоҳида «Даҳаи насарон» тузиб яшардилар.

– Ҳол-аҳволингизни сўрай деб келдим, – деди Меъмор, – ишлар қалай? Бардаммисиз?

– Бардамман, Меъмор. Ишлар ёмон эмас, – деди серсоқол уста Жўржий Меъморга рўбарў туриб, унинг кўзларига тикилиб. – Биз, гуржилар ҳеч қачон ишимиз ёмон деб айтмаймиз. Тангрининг буюргани экан. Локин, Меъмор, сиз яхши одамсиз, дилимга ёқасиз. Шу сабабли, сизни кўрсам кўнглим ёришади. Мана, мадраса ҳам битишга яқинлашяпти.

– Худди шундоқ яхши фикр менинг кўнглимда ҳам бор. Қисмат экан, бу ерларда юрибсиз, уста Жўржий. Бу томонларга ризқингиз сочилган экан. Сизнинг кўп инсофли одам эканингизни биламиз. Шундоқ, Қани, менга айтинг-чи, сизга ҳақ тўланадими?

– Ҳақ тўланади, Меъмор. Биз ғарибларнинг ҳақимизни ҳеч ким ололмайди. Мусулмонлар бировнинг ҳақини емаслигини биламиз. Аммо сиз менга амирзода билан гаплашаман, деб ваъда берган эдингиз.

– Ёдимда.

– Етмишдан ошдим. Она ерим Гуржистонни бир кўриб, ўша ерда ўлай. Мана, ўғлим Иосиф она ватани – Гуржистонда қолиб яшасин. Ўз она юртидан ажралган кишининг «бардамман», «ишларим яхши», деганига ишониб бўлмайди. Ўзимиз кулсак ҳам, дилимиз йиғлайди, Меъмор. Сиз зукко одамсиз, буларнинг барини яхши тушунасиз. Бойсунқур жаноби олийларига марҳамат қилиб, биз ҳақимизда яхши сўзлар айтинг, токи бизлар мадрасани битказиб, она юртимизга кетайлик.

– Хафа бўлманг, дўстим Жўржий, мен Мирзо билан албатта гаплашаман.

– Саломат бўлинг! Сиз – фикри тиниқ зиёли бўлганингиз учун ҳам биз чекаётган айрилиқ сизга сезяпсиз. Амирлар, сардорлар, сарбозлар буни қаёқдан билади! Бизнинг майда-чуйда ҳокимларимиз бир-бири билан иноқ бўлмагани, бирлаша олмагани сабабли катта кучга эга бўлган истилочининг ҳамласига дош беролмадик. Тоғ чўққиларидаги метин қалъалар ҳам дош беролмай қулади. Хотинларимиз, қизларимиз олиб кетилди. Бундан ортиқ ҳақорат борми, Меъмор! Гуржи халқи ниҳоятда доно ва уста халқ, яхшиликни биладиган, тарихан бой халқ. Буни сиз яхши биласиз. Тутқунлик азоби ҳеч кимнинг бошига тушмасин!

– Уста Жўржий, мен сизнинг изтиробларингизни қалбан сезиб турибман. Мана, шогирдларим ҳам сезиб турибди. Худо ниятингизга етказсин, о-мин! – Меъмор юзига фотиҳа тортди. Гуржи чол бўлса кўзига ёш олиб, христиан одати бўйича, ўз тангрисига сиғинди. – Дунё шундоқ экан, Жўржий, мана гўё биз мовароуннаҳрликлар, хуросонликлар зобиту сиз забт этилгансиз. Дунё тенгсизликдан иборат. Сизларни тутқун қилган султон саройидаги бир элчи – унинг номи

Клавихо: «Бу янги оламда кўзга ташланган, оврўполик саналмаган ҳар қандай кимсани инклар деб атаймиз», деб ёзибдир. Демак, сиз билан биз ҳам саҳройи «инк»миз. Бу гап Бойсунқур мирзони ҳам, устод Қавомни ҳам дилгир қилган. Сиз ўзингизни мағлуб атаб, бизни ғолибу зобит деб атаяпсиз. Иккинчи бир кимса борки, у иккимизни ҳам тан олмайди. Дунё шунақа, уста Жўржий. Фақат хафа бўлманг, сабр қилинг, сабр таги раҳмон...

— Ташаккур! — деди гуржи устаси.

Меъмор уста Жўржий ёнидан хайрлашиб жиларкан, хаёлидан ялт этиб ошнаси устод Қавом ўтди. Жўржий илгари ўгли билан бирга унинг қўлида ишларди. Димоғдор ва ниҳоятда кибор устод Қавом гуржиларга ёқмади; Меъмор ёнида бир-икки шартга сўзлик қилган Жўржийни ҳайдаб юборди. Бундан ортиқ жазо беришдан ўзини тийди, сабаб, устод Қавом бошқа тутқун кишиларнинг қаҳрли нигоҳларидан ҳайқиди. Катта хизматлар қилган, Ҳиротнинг энг мўътабар зотларидан бўлган устод Қавом ўз манфаати йўлида ҳеч кимни юз-хотир қилмаслиги, унга сояси тушадиган ҳар қандай кимса юзига чанг солиши Меъморга маълум эди. Ошнасининг бундай димоғдор ва мансабпараст феълени билган Нажмиддин Бухорий баъзан ундан нарироқда юрарди. У билан яқинлашган чоғларида дарранда ёнида турган жонивордек ўзини эҳтиёт сақларди.

IX боб

ТУЯДЕК БЎЙ БЕРМА, ТАРИҚДЕК АҚЛ БЕР

Ҳасад — занглаган ханжардирки, жароҳати маддалаб кетади. Одамзоднинг сиртидан ҳеч нарсани пайқаб бўлмайди, дерди Меъмор баъзан ўзига ўзи, зару шуҳрат ўлсин, унинг кетига тушган инсон мана шундай ҳасадгўй, иккиюзламачи, ўз манфаати йўлида гоётада йиртқич бўлиб қолади. Бойсунқурнинг Меъморга кўрсатган бир илтифоти устод Қавом ҳаловагини бузди; Нажмиддин Бухорий жиззаки, қулларга ҳам, давлат душманларига ҳам ён босади, деган гапларни амирзода қулоғига етказиб, неча вақтгача Меъморга ола қаратиб юрди.

Аммо мавлоно Лутфий амирзодага: Меъморга шубҳа билан қарамаслик кераклигини ишора этиб, унга ўз қўлидаги ниҳоятда чиройли кўчирилган «Калила ва Димна» китобини берди. Кунт билан ўқиб чиқишини, айниқса, «вазири аъзам» — Ҳўкиз билан Қоплон ўртасидаги фитнага алоҳида эътибор беришини маслаҳат кўрди. Бу гаплар кейинчалик меъмор Нажмиддин Бухорий қулоғига ҳам етган эди. Энг ёмони шу бўлганки, қирқ йил тажриба қилиб, «бинонинг кунгайлик сурури» кашфиёти меъмору усталарга маълум бўлганида, шу қирқ йиллик ошнаси бу ишни ўз номи билан боғлашга уринди. Гўё меъморчиликдаги бу мўъжиза қадимдан маълум; «Самарқанд, Бухоро,

Ҳирот, Хива меъморлари буни аввалдан қўллаганлар. Қорахонийлар ва юнонлар салтанати даврида ҳам бу ишга катта эътибор берилган». — деб, Бойсунқур мирзонинг ҳаяжонини босиб қўйган эди. Меъмор Нажмиддин Бухорий бино ҳовлиси ва ҳужраларга офтоб тушмай салқин бўлиши эмас, аксинча, панжара ва эшик орқали ҳужраларга офтоб тушиши, лекин саратонда ҳам салқин бўлиши, эрталаб ва кечга яқин офтоб нурларида мадраса биноси ниҳоятда серфайз ва сурурлик бўлишини кўзлаб, пойдевор қўйишни тор кўчаларга мўлжаллаб эмас, кунгайлиги, катта биноларнинг бир-бирига мутаносиблигининг ҳандасавий ҳисобини аниқлаб, кейин ишта тушар эди. Катта бино атрофида очиқлик бўлишини лозим топарди. Мирзо Улутбекнинг тахтга ўтириши билан Хўжайи жаҳонда, Бухорою Самарқандда мадраса қуриш ниятини эшитган меъмор Нажмиддин Бухорий ҳамкасб ёр-биродарларига нома йўллаб, бу олижаноб ниятни жон-дили билан қўллаб-қувватлашни, бу мадрасани Жоме масжиду Минораи Калондан узоқда бўлмаслигини, «кунгайлик сурури»га алоҳида эътибор бермоқ зарурлигини айтган эди. Нажмиддин Бухорийнинг Бухоро билан алоқаси ошнаси Қавомга унча ёқмасди. Булар ҳам ҳолва, лекин Меъморнинг баъзида қизишиб кетиши, гўзаллигу сифат борасида маҳкам туриб, усталар билан қаттиқ тортишуви, умум манфаатини кўзлаётгани, пулни ортиқ исроф қилмаслик... бу ортиқча хатти-ҳаракатларини устод Қавом «исёнкорлик» деб биларди. Нажмиддин Бухорийнинг ота-боболарининг келиб чиқиши уни кўкрагидан эзиб турар, бу «то қиёмат ювиб бўлмас гуноҳ» кўпдан бери азоб бериб келарди. Қачонки у қизишиб ортиқча ҳаракат қилса, ошнаси шу мозийни қайси йўл биландир эслатар эди.

Меъмор икки фарзанди — катта давлати билан ҳам фахр этарди. Айниқса, гўзал қизи Бадиани кичиклигидан эркаларди, у ўзининг сезгир ва ҳозиржавоблиги билан отасига тортган. Қизи бўйига етганида ҳам унинг наздида тўрт яшардек кўринарди. Баъзида туғилиб ўсган Бухороси хаёлини тортиб кетар; ота-боболаридан эшитган шаҳар тарихи, чеккан жабру жафолари кўз олдидан ўтарди; Чингизхон от солиб келиб, Минораи Калон тагида фалакка бўй чўзган бу обидага маҳлиё бўлиб қолибди. У бармоқларини тишлаган ҳолда минора тепасига тикилиб, бошидан тумоғи ҳам тушиб кетибди. У атрофдаги бош эгиб турган кекса бухороликлар сафи олдидан от солиб ўтиб, Жоме масжиди ичига кирибди. Бош эгиб турган имомнинг соқолидан ушлаб, ҳақорат қилибди... Имом «Шаҳримиз вайрон бўлмасин, одамлар қирилмасин, деган мақсадда бизлар бош эгиб, сенга таслим бўлган эдик. Сен бизни ҳақорат қилдинг! Сен босқинчисан!» — деган экан, мўғуллар шу лаҳзанинг ўзидаёқ унинг бошини кесишибди. Юздан ортиқ бош кесилиб Жоме масжиди ичидаги қудуққа ташланибди. Бухоро аёллари, қизларини мўғуллар булғаб, кўпларини ўзлари билан бирга олиб кетибдилар. Не кунларни бошдан кечирган менинг бечора Бухором.

деди Меъмор ўзига ўзи. У ҳозир жуда узоқдалигига қарамай миноралари, кўкўпар мадрасалари шундоқ кўзига кўриниб кетгандай бўлди. Доимо қақроқ бу азим шаҳар атрофидаги Шаҳри Ҳайбару Ворзанза билан Варахша харобаларини ҳам хаёлига келтирди. У Мовароуннаҳр тупроғини кўмсади.

Ҳовлида иш қилиб юрган Бадиа кекса отасининг хаёлларидан тамоман беҳабар эди. Отанинг кўзи фарзандида эди-ю, хаёллари она шаҳри Бухорода, ёшлик йилларида эди.

Нажмиддин Бухорий кечқурун уйга ғамгин қайтди, уни Бадиа чарчаган хаёл қилиб, хонтахтага таом қўйди. Меъмор ҳар кунги одати бўйича оила аъзолари ёки ташқари ҳовлига чиқиб, шогирдлари билан букунги қилинган иш ва эртанинг режаси, одамлар ҳақида гаплашиб ўтирмай, ётиб ухлаб қолди. Кейинги пайтларда кўп тажанг бўлиб турарди. Бадиа ҳам, онаси ҳам устод Қавом ёки Аҳмад Чалабий яна бир нима деб отасининг феълени айнитдими, деб ўйлашарди. Ёки мадраса қурилишидан нуқсон топилдими? Ҳар хил хаёллар она-бола фикрини қуршарди. Низомиддин бўлса тамоман парвойи фалак. Отанинг андуҳи эрта билан нонушта чоғида маълум бўлди; ганчхок қориб, юқорига олиб чиқиб берадиган бир аёлманд, камбағал мардикор бошига кулфат тушибди. Боласи кўп бу мардикорнинг ўн бир яшар қизи кичик укаларини уйи рўпарасидаги тезоқар Инжил анҳори бўйида ўйнатиб юрганида, икки яшар укаси югуриб келганича, думалаб сувга тушиб кетибди. Қизча дод деб, чапак чалиб анҳор бўйида у ёқдан-бу ёққа югурибди, лекин укасини қутқариб ололмабди. Нима қилишини билмай чинқириб ўтирган қизча «дадам келсалар мени урадилар», деб ўзини сувга ташлабди. Икки яшар боланинг ўлигини букун топишибди, аммо опасини топиша олмабди... Бу воқеани эшитиб, Меъморнинг юраги санчиб кетди. Бултур минора – «гулчамбар»га кошин ёпиштираётган киши қулаб тушганида ҳам худди шундоқ бўлган эди. Меъмор корфармога мардикорнинг уйига бориб, ақча бериб келишини тайинлади. Бир иморат битганича неча одам бу дунёдан ўтишини, қанча фожиали воқеалар бўлишини, бундай аянчли ҳоллар кўп бўлаётганини эслаб юраги сиқилди. Ситамгир фалакнинг гардишидан нолиди. Ғариб-ғураболар кўп ситам чекаётганини ўйлаб, хафа бўлиб кетди... «Дунёнинг ҳамма ташвиши сизда, отаси, – деди Маъсума бека Меъморга тасалли бермоқчи бўлиб. – бу иш ҳам худонинг иродаси. Бандасининг қулидан ҳеч нима келмайди. Кейинги пайтларда асабингиз кўп бузилмоқда, ўзингизни қўлга олиб, эҳтиёт бўлинг». Қизи Бадиа ҳам онасининг гапларини тасдиқлади.

Корфармо Аҳмад Чалабий қирқ ёшларга борган, йўғон, қаншари паст, кўзлари ўйнаб турадиган сергап одам. Ўзининг ғоятда киришимлиги, мансабдорлар олдида сертакаллуфлиги, серҳаракатлиги билан эътибор қозонган. У илмдан мутлақо бебаҳра бўлишига қарамай, Улуғбек мирзо олиб бораётган ишлардан энсаси қотарди. Таҳсил

кўролмай, мадрасадан ҳам кетиб, Бозори Қандаҳорда отаси дўкониди мол сотди. Кейинчалик устод Қавом эътиборига тушиб, унинг тавсияси билан Мирзодан иш олган эди. Шаҳар четида — дала жойда холи жой қидириб, бир тўнка орқасида ўтирган Бойсунқур мирзога юзини тескари қилиб бориб, кесак узатган. Шу-шу, жуда муҳим иш қилганлигидан ўзи ҳам шод бўлиб, устод Қавомнинг ёрдами билан янги қурилаётган мадрасага корфармо этиб тайинланди.

Қурилиш Меъмор лойиҳаси ва унинг бевосита раҳбарлиги остида бўлгани билан, моддий манба — одамларни ишлатиб ҳақ тўлаш, иншоот учун гишту ганч, ёғочларни келтириш — унинг зиммасида. Корфармо қурилишда бевосита ишлаётган юзга яқин мардикору усталар билан бирга аравакашларни ҳам ўз измида сақларди. Ўзи асли Чалабий хўжа деган саррофнинг ўғли. Мадраса қурилиши ёнида икки хонадан иборат унинг ихчамгина маҳкамаси бўлиб, бу ерда баъзи кунлари меъмор Нажмиддин Бухорий ҳам қоғозларни ёзиб, лойиҳани мадрасанинг баъзи бўлак тасвирларини кўздан кечирарди. Ёнидаги муҳандису усталар, шогирдлари билан муҳокама қиларди. Оби гишт, ложувард кошин, ганчхокнинг нисбатини, мустаҳкам қотишини кўздан кечирмоқ мақсадида улардан намуна олиб келиб кўришарди. Бундоқ маслаҳат мажлисларда маҳкама соҳиби, аммо илму фандан узоқ Аҳмад Чалабий ҳам бир чеккада эснаб ўтирарди. У, Меъморнинг муҳандис билан равоқ ва баланд девор бурчақлари, гумбазнинг хандасавий уч бурчак, тўрт бурчак чизиқларини ҳисоб қилиб чиқаётганларини кўриб ўтирарди-ю, лекин ҳеч бирига ақли етмасди. Кўнглида, «ҳа, бу ҳамма ҳисоб-китобларнинг отаси ҳам, онаси ҳам ақча. У менинг чўнтагимда. Ақча бор экан, бу хандасавий чизиқларнинг чизилаверади, деворлар ҳам кўтарилаверади. Бу ақча тугар экан, гиштин деворлар ҳам кўтарилган жойида тўхтаб қолаверади. Тилло тангаларнинг қудрати зўр», дерди. Бундоқ маслаҳат мажлисларни ҳам уюштириш ўз вазифаси, гўё хумдондан гишт келтиришдек бир гап, деб ўйларди. Мирзо бу мадрасани барпо этишни гўё унга топширган, у мардикорларни ишлатаётгандек, муҳандису Меъморни ҳам ўшалар қатори... деб биларди. Меъморнинг хаёли тилло тангалардан кўра ҳам қад кўтараётган мадрасада эканини кўпдан пайқаб юрган Аҳмад Чалабий, баъзида тилла тангалардан бир қисмини ўз ҳамёнига ҳам урарди: мардикору усталарнинг ҳақига хиёнат қиларди. Меъмор унинг ҳаром ишларидан андак воқиф эди-ю, лекин бу шахсни ўз мансабидан четлатишга мутлақо қурби етмасди. Баъзи зарур масалалар билан Бойсунқур мирзо ёнига боришга ҳозирлик кўраётган устодни пайқаб қолгудай бўлса, ундан олдин ўзи қасрга бориб, Мирзо қабулига кириб чиқар, бу гапни кейин Меъморга маълум қилиб, тарвузини қўлтиғидан туширарди. «Ахир менинг амирзодага айтиладиган зарур гапларим бор эди, нега ўзбошимчалик қиласиз?» — деса, у худди баъзи димоғдор ман-

сабдорлардек гердайиб. «мухтарам амирзода ҳозир мадраса қурилишидан кўра бошқа зарур ишлар ҳам бор, деганлар», – деб кўзини лўқ қилиб турарди. Меъмор илгари бир неча бор лойиҳалари йўқолгани сабабли қоғозу тасвир-чизиқларини, ҳандасавий ҳисобларни жуда эҳтиёт қиларди. Пайшанба куни эрта билан ишлаётган одамлардан сал четроқда Меъмор билан корфармо қамти келиб қолди. Уларнинг бўғилишиб гаплашаётганини одамлар узоқдан кўриб туришарди. Устод тажанг бўлиб, Аҳмад Чалабийга: «Энди лўттибозликни ташланг, йўқса, сизни корфармолик лавозимидан бекор қилиш керак! Сиз ўзингиз бир оми одамсиз, меъморчиликдан тамоман узоқдасиз, лекин бунда қиморбозлар ҳам қилмайдиган ҳаром ишларни қиялпсиз! Қўлингиз эгри, бармоқларингизни кундага кўйиб табар билан чопиб ташлаш керак!» – дерди бўғилиб.

– Исбот борми? – кўзларини чақчайтириб Аҳмад Чалабий Меъморга ўқрайди.

– Бор! – деди заҳарханда билан Меъмор, – шу ерда ишлаётган ҳар бир одам буни исботлайди. Сиз кўпларнинг ҳақини бермай, ўз чўнтагингизга уряпсиз!

– Устингиздан ҳазратга, ундан сўнг амирзодам Иброҳим Султонга шикоят қиламан! – атай бақириб гапирди Аҳмад Чалабий.

– Қилаверинг! Ҳазрат ҳақиқат қилиб, салтанат пулини ўғирлаётганларни жазолайди! Бу дўқ-пўписани бошқа одамга қиласиз! Мен – меъморман! Сиз бундай қаллобликни илгари ҳам қилган эдингиз! – деди Меъмор қатъият билан.

Ранги оқариб кетган Аҳмад Чалабий бир лаҳзадан сўнг ўзининг тамоман бурчакка тиқилганини сезиб, «вой юрагим, вой-вой...» деб, атай ерга ағнаб, оғзидан оқ кўпик чиқара бошлади. Унинг ўйин қилаётганини Меъмор сезиб турарди. Атрофига тумонат одам йиғилди. Юқорида, иккинчи қаватда, минорада, «гулдаста»ю равоқларда ишлаётганлар ҳам югуриб пастга тушишди. Заврак Нишопурий билан Зулфиқор Шоший Меъморни тўполондан четга олиб чиқиб «Устод, хафа бўлманг, бу очиқдан-очиқ қилинган айёрлик! Бу одам ҳар хил пасткашликлар қилишдан тоймайди. Шундоқ иғво билан сизнинг тилингизни қисик қилиб, бошингизга чиқиб олмоқчи. Буни ҳамма билиб турибди...» – дейишди.

Меъморнинг капалаги учиб, ранги ўчди. У нима қилишини билмай, бир чеккада шогирдлари Фаввос, Зулфиқор, Заврақлар билан гаплашиб турарди. Баъзилар аҳволга яхши тушунмай, айбни Меъморга кўйиб, унинг тепасида ачиниб туришар, ерда ётган корфармо дамо-дам оғзини каппа-каппа очар, кўзларини ола-кула қилиб, юрагини чангаллаб: «ўламан, ўламан...», «оҳ, оҳ... кетдим» деб кўярди. Меъмор баттар хижолат тортарди.

У, Аҳмад Чалабийнинг тепасига келиб, «Ҳой, корфармо, сизга нима бўлди? Туринг...» деди. Ерда ётган Аҳмад Чалабий «Кетинг, кетинг!»

деб Меъмордан юзини ўгириб, одамларга мурожаат этди: «Чопар юбориб, Мирзо Бойсунқурни олиб келинглар! Тезроқ! Ҳазратга хабар қилинглар, мен ўляпман... Анави бухоролик мени шу ҳолга солди, оҳ...»

Ҳамма ҳайрон. Нима қилишни билмай Чалабий тепасида турарди. Кимдир бир коса сув олиб келиб ичирди. Тагида қолганини унинг юзига сепди. Заврак Нишопурий Меъморни уйига бошлади. «Сиз бунда турсангиз, у ҳар хил қилиқлар қилаверади, кетиш керак, — деди. — Зулфиқор билан Фаввос уни уйига олиб бориб қўйишади», — дея қўшиб қўйди у.

— Уйига олиб боришсин, ана арава! — деди Меъмор бир оз жонланаиб. — Зулфиқор Шошийга айтинг, табиб чақирсин.

Фаввос тайёр аравалардан бирини олиб келди. Одамлар Аҳмад Чалабийни оҳиста кўтариб, аравага солишди. Унинг ёнида Зулфиқор билан Фаввос ўтирган ҳолда корфармо ҳовлиси томон жўнашди. Шундан сўнг тарвузи қўлтигидан тушган одамдай бўшашиб. Меъмор ҳам Заврак билан бирга уйига кетди. Бунда тўпланган одамларнинг бир қисми яна ўз ишлари билан шуғулландилар, баъзилар уйларига кетдилар. Аммо тепада «гулдаста» гумбазига ғишт тераётган усталар тушишмади. Бунга икки сабаб бор эди: бири. қорилган ганчхокларнинг тезда қотиб яроқсиз бўлиб қолиши, иккинчиси, корфармонинг бундай «ўйини» биринчи эмаслиги. Меъмор уйга қайтиб келгач, шогирдларини ташқарида қолдириб, ўз хонасига кирди-да, кўрпачага чўзилиб, болишни кучоқлаганича ётди. Дарҳол унинг олдига қизи Бадиа билан хотини кирди. Отасини бетоб кўрган Бадиа югуриб чиқиб чой олиб кирди. Яна қайтиб чиқиб обдаста, дастшўй, совун олиб кирди. Меъмор ўтирган жойида юз-қўлини ювди...

Меъморни бошлаб олиб келган Заврак йўл-йўлакай ўз хонасига бирров кириб чиқди-да, яна мадраса томон кетди...

Х боб

ФАРҒОНАГА ЮРИШ

Турли вилоятларда ҳокимлик қилаётган амирзодалар Темур вафотидан сўнг, Хуросон подшоҳи Шоҳруҳ туғи остида бўлиб, унга бўйсунилари керак эди. Шу муносабат билан салтанат пойтахти Самарқанддан Ҳиротга кўчирилди. Шоҳруҳ мамлакат бутунлигини сақлаш ва ўзига содиқ амирзодаларни ўрни-ўрнига қўйиш мақсадида жиянларига ортиқ ишонмай вилояту ўлкаларга кўпроқ ўз ўғилларини юборди. Шу йўсинда ўз оғалари Жаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳ насли билан кураш бошланиб кетди. Катта ўғли Улуғбекка — Самарқандни, Иброҳим Султонга — Шерозни, Суюрротмиш мирзога — Қобулу Фазна, Қандаҳорни, Бойсунқур мирзога — Астрободни берди...

Лекин бу тadbир ҳам ўзини оқламади: анча кейинроқ невараси Султон Муҳаммад (Бойсунқурнинг ўғли) бобосига бўйсунмай, Эронда мустақил иш юритди. Катта қўшин билан борган Шохруҳ уни тобе этолмай, қайтиб келди. То умрининг охиригача Шохруҳ Фарбий Эронни Ҳиротга тобе этолмади. Бу воқеалардан илгари, ўз мавқеининг пасайиши, улкан мамлакатнинг парчаланиб кетишидан чўчиб, ҳижрий санасининг саккиз юз ўн олтинчи йили (1413 мелодий) Улуғбек мирзони катта қўшин билан Фарғонага юборди. Бу, Самарқанд ҳокими, ёш амирзоданинг биринчи юриши эди.

Муҳаммад Тарағай – Улуғбек чақалоқлигида Сароймулкхоним тарбиясига берилган эди. Гавҳаршодбегим қўлида камдан-кам бўларди. Темур юришларида кичик амирзода бувиси билан утрук¹ аравада қўшин билан баъзан Ҳазор, баъзан Амударё, баъзан Кобул томонларда юрарди. Улуғбек ўн ёшга тўлганида, уни Муҳаммад Султоннинг қизи Ақобегимга уйлантиришди. Қиз она томондан Олтин Ўрда ҳокими – Ўзбекхон уруғидан бўлганлиги сабабли, Улуғбек ҳам бобоси қаби «Кўрагоний» номини олишга сазовор бўлди. Самарқанд ҳокими этиб тайинланган амирзоданинг ғоятда ёш эканини ҳисобга олиб, отаси ўзининг энг содиқ мансабдорларидан бўлмиш Шоҳ Малик тархонни унга маслаҳатгўй ва ҳимоячи этиб тайинлади.

Ҳарбий юришлар, бос-бос, шаҳар қамаллари, чоғди-чоғдилардан ғоятда зада бўлиб қолган фуқаро юрагига эрта баҳор кунларида яна гулгула тушди. Аввалига пойтахт аҳлидан пинҳон тугилган уруш тезда ҳаммага аён бўлди. Эрта баҳор ойининг серфайз кунларидан бирида катта қўшин Ҳиротнинг шимолий дарвозасидан чиқиб, Балху Кеш орқали Самарқандга жўнаб кетди. Бу қўшинга Амир Довуд барлос сардорлик қилиб, ёш Мирзога қўмақлашмоқ ва унинг қўшини билан Фарғонага бормоқ учун ой тайёргарлик кўрган эди. Улуғбек мирзо амакиси Умаршайхнинг ўғли – Амирак Аҳмад билан беомон жангга отланди. Ҳироту Самарқандга бўйсунмай, мустақиллик даъво этаётган Амирак Аҳмадни йўқотиб ўрнига ўз ўғилларидан бирини қўймоқ, Фарғона вилоятини тобе этмоқ Шохруҳ салтанати мавқеини кўтаришда ғоятда муҳим масала эди. Шу сабабли ўзи ёш бўлса ҳам, катта ҳарбий кучга эга бўлган Самарқанд ҳокими жангга отланди. Бундан аввалроқ Амирак Аҳмадни кенгаш баҳонаси билан чақириб, ўлдирмоқчи бўлганларини ҳам сезган эди. Ёш Улуғбекнинг тажрибасизлик қилиб қўймаслиги учун отаси содиқ мансабдорларидан, «тархон» унвонига сазовор бўлган Шоҳ Маликни унга йўлдош қилди. Мирзонинг шахсий ишларидан қатъи назар, салтанатга алоқадор ҳамма фармонлар унинг аралашувисиз бўлмасди.

Икки амакивачча темурийзодалар «сен каттаи, мен катта» қабилида бир-бири билан жангга тайёрланардилар. Икки томонда ҳам мингларча

---

¹ У т р у к – подшо оила аъзолари юрадиган аравалар.

кишилар қурол ушлаб, ҳарбу зарбга шайланарди. Самарқанд сарбозлари юрагида Фарғонани талаш, ўлжа олиш, ғалаба билан Самарқандга кириб келгач, подшонинг Катта ер инъоми – «суюрғала»сига мушарраф бўлиш нияти ёнарди. Яна ўша Катвон дашти, бу даштда қиёмат қойим, чопди-чопдида қанчалаб каллаларнинг узилиши, отларнинг кишнашию ярадор бўлиб ерга қулаганларнинг оҳ-воҳи...

Кўшин орасида Нажмиддин Бухорийнинг ёлғиз ўғли Низомиддин ҳам жанг яроғ-анжомларини осиб, йўрға отда борарди. Амир Довуд барлос, Амир Сорибуға ва Амир Сулаймон Хашлар аслида Темурнинг саркардаларидан бўлиб, Халил Султондан юз ўгириб, кексайиб қолганликларига қарамай, Шоҳруҳ хизматида эдилар. Бу мубориз туфайли Меъмор хонадонининг ҳар йили эрта баҳорда Кўҳисиёҳ этакларига равоч сайлига бориши ҳам қолди – ёлғиз ўғлини жангга йўллаш, Меъмор хонадонининг диққат марказида эди. Ўғил болаларга ўхшаб, чалвор кийиб, белини камар билан боғлаб олган шаддод Бадиа акасининг димишқий исфихонини камарига осиб кўрар, ҳовлида боғлоғлиқ турган отга минмоқчи бўлар, онасининг эътирози билан бир оз тортиниб отдан узоқлашар, лекин бўйи чўзилиб, кўкраклари бўртиб чиққан гўзал қиз ҳовлида қандайдир ғалаба завқи билан чарх айланиб юрарди. Ичидаги ғайрату сарбозларга хос шиддаткорлик танига сиғмасди. Темур сарбозларидек қилич чопиш, рақиб бошини сапчадек узиб ташлаш, енгиш, катта ўлжалар билан қайтиш Хуросону мовароуннаҳрлик сарбозларнинг қон-қонига сингиб кетган. Чунки Темур «Камар бар миён ва сано бар забон», деган.

«Ғанимни ўлдириш савоб». Отасининг салтанат олдида катта ҳурматта эга экани – Бадианинг қалбига ҳам фидойилик туйғуларини солган эди. Агар у йигит бўлганида, ҳеч шубҳасиз подшо учун жангларга борарди. Салтанат учун қурбон бўлишга тайёр: чунки «шаҳид бўлиш – у дунёда азиз бўлиш», демакдир. У бўйи етиб бирон ёш лашкарбошига берилишини жуда истарди. Бадианинг бундай хатти-ҳаракати онасини ҳам, отасини ҳам кўпдан ўйлатиб қўйган. Сарбаст, кучга тўлган Низомиддинда бунчалик шаддодлик йўқ, у фақат оила шарафини, отасининг салтанат олдидаги обрўсига путур етказмасликни кўнглига тугиб, жангга отланди. Аслида бу ўз сўзлик ўғил на подшоҳни ва на амирзодаларни хуш кўрарди – баъзида уларни қонхўрликда айблаб, номларига носазо сўзлар айтиб юборарди. Бундай пайтда Меъмор жуда хижолату андуҳга тушиб, ўғлига ёмон гапларни тилга олмаслик кераклигини такрор-такрор тайинларди.

Меҳтарбоди Ялдои Самарқандийи соний деб аталмиш, ота-боболари айёрлик хизматида бўлган Муҳаммад Арғун ўз одамлари билан Работ, Куркат, Нав, ундан кейин Хўжанддан ўтиб, Кўчкак, Конибодомгача борди. Йўлларни обдан тафтиш этиб, довону кўприкларни кўриб, дафтарига белги чекди. Саркардаларга маълум бўлишига қарамай, шахсан амирзоданинг топширигига биноан йўлидаги қудуқлар, оқар

сувлар оралиғи неча фарсанг эканлиғини, атроф-жонибда душман томонидан пистирма кўйилган-кўйилмаганлиғини, отлар учун бедаю хашак, серкўкат ерларни ҳам ўз дафтарига қайд этиб, чўпон, савдогар, баъзан шу атрофлик деҳқон сифатида «Ўратепага – инисиникига кетаётган» бўлиб, лашқар ўтажак йўлларнинг ҳаммасини кўздан кечирди. У катта мансабдор бўлишига қарамай, муҳориба туфайли шахсан ўзи бошига кулоҳ кийиб, хизматга тушган эди. Мирзо ҳам, Шоҳ Малик тархон ҳам, Амир Довуд барлос ҳам Самарқандда Муҳаммад Аргунга уч ҳафта мuddат беришган эди. Ўзининг тўққиз нафар навқари билан, ўткир ханжару доруйи беҳуш, сунъий соқол-мўйлаби, тилло тангалар ва турли анжомлар билан оту эшакларга миниб олган Муҳаммад Аргун сардорлиғидаги айёрлар Навдан ўтгач, учга бўлиниб, Фарғона йўлларини синчковлик билан текширишди. Бозорларга кириб, харидору мусофир сифатида одамлар билан суҳбат этиб, кўп сирру синоатларни билиб олишди. Мамлакатда қаттиқ сир тутилган бу юришдан Амирак Аҳмад давлатининг асло хабари йўқ эди. Аҳмад мирзо давлатидаги Муҳаммад Аргун одамларининг вақт-вақти билан Самарқандга, Ҳиротга хабар бериб турганликлари маълум эди. Аҳмад мирзо саройидаги баъзи аламзада мансабдорларнинг хизмати ҳам бор. Атай қўйиб қўйилган Ҳиротлик Шарафиддин Мурғобий Аҳмад мирзонинг сиёсати Ҳироту Самарқандга зид эканини хабар қилиб турарди. Подшоҳни менсимай ғайр ишлар қилаётгани, ўз амакиси ҳақида носазо гаплар айтаётгани ҳақидаги маълумотлар аниқ исботу далиллар билан бу томонга етиб келиб турарди. Муҳаммад Аргуннинг таги зил маълумотлари Шоҳруҳни ҳам, Улугбекни ҳам оёққа турғизди. Бу иш тезда бартараф қилинмаса, салтанат обрўсига путур етади, таназзулга олиб боради, деб ўйлардилар. Шоҳ Малик тархон бу ишни «Мамлакат шарқидаги дарз» деб атади. Кейинги кунларда Конибодом, Кўчқак, Исфара оралиғида юрган айёрлардан Аҳмад мирзо хабар топди; оргиқча ҳаракат қилиб юборган бир навқар Конибодомда қозихонага кириб, ўзининг самарқандлик эканини беихтиёр ошқор қилиб қўйган эди. Самарқанд томонга йўлга чиққан Амирак Аҳмад хуфиялари бу ерда «Самарқандлик одамлар» борлиғини сезиб қолиб, тезда саройга хабар қиладилар. Ўзлари асло келгиндиларга тегмай, атрофдан кузатадилар. Бу иш шу кун кечаси Навда турган Муҳаммад Аргунга маълум бўлиб, Яйпан орқали Хўқандга кириш режасидан воз кечиб, шитоб билан орқаларига қайтадилар. Улар назарларида, ҳамма нарса аниқ, лашқар сафари бехатар бўлади, деган қарорга келишган эди. Исфарадаги воқеа Самарқанд яқинидаги Хушдала, Оқтепа деган жарларда қўлга тушган кимсалар, Дашти Қипчоқ кишилари, Бароқхон, Пирмуҳаммад одамлари билан боғлиқ, деб ўйлашади. Улар ҳам изғиб қолган эди. Лекин бунинг жангга алоқаси йўқ. Аҳмад мирзо ҳам бу ишга лоқайд қарайди, қолаверса, қайси подшоҳ ўз хуфияларини қўшнисига юбормайди, фарғоналиклар табиатан хотиржам «бемалолхўжа», нодонларча димоғдор, ҳар бири ўзича хон,

узича бек, сир бериб қўйилганига унча эътибор бермайдилар, деган тушунчага орқа қилишди. Муҳаммад Арғуннинг шахсан узи кўп вақт Хўқанд, Ахсикент, Марғилонларда юриб, буни сезган эди. Муҳаммад Арғун изидан Қораилон деган кимса шахсан амирзода томонидан жўнатилган эди. Бу одам ғоятда ўткир ханжарбоз бўлиб, Мирзони қўриқловчи фидойилар гуруҳининг сардори эди. Унинг иши ғоятда махфий, айёрларни ҳам, анчоларни ҳам тафтиш эта олар ва изидан тушиб жазо бера олар эди. Қораилон деган одам борлигини Муҳаммад Арғун билар эди-ю, ким эканлиги ва унинг сиёқи қанақалигини шунча уннагани билан билолмас эди. Муҳаммад Арғуннинг билмоқчи бўлиб интилишини сезган Қораилоннинг ўзи сафарда бир куни вазият даражасидаги Муҳаммад Арғун овқатига доруйи беҳуш қўшиб, ўз чодирда ухлатиб, бир томон мўйлабини устара билан қириб, ғойиб бўлибди. Унга хат қолдириб: «Эй, хуфиялар сардори Муҳаммад Арғун, Қораилонни кўрмоқ истаган экансан, мана, мен чодирингга келдим. Меҳмонингни ҳурмат қилиб, кутиб олмоқ ўрнига ухлаб қолиб, сўйилган ҳўкиздеқ оёқ-қўлларинг тарвақайлаб ётибди. Менга ҳурматсизлик кўрсатганинг учун бу сафар бир томон мўйлабинг кетди. Агар яна Қораилоннинг ишларига араллашиб, уни танимоқчи бўлсанг, бошингнинг ҳам бир томони кетиб қолишидан кўрқаман. Камоли эҳтиром билан, Қораилон», деб ёзиб кетибди.

Ўшанда, эрта билан кўз очган Муҳаммад Арғун бу ишдан ёқасини ушлади; амирзодага шикоят ҳам қилмади, одамларга айтмади ҳам. Қораилоннинг устунлигига тан берди. Исфара воқеасини ҳам у билса керак, деб кўрқиб юрди. Қачон йўлга чиқмасин, ҳўққининг ниҳоятда катталигига қарамай, икки таъқиб уни чўчитиб турарди: бири – душман айёрлари, иккинчиси – Қораилон... Бу номи бору ўзини ҳеч кимса кўрмаган, қўшин ичида бошқаларга ўхшаб кийиниб юрган, билиб бўлмас одамдан саркардалар ва ҳатто Амир Довуд барлос ҳам чўчирди. Қораилон фақат икки кишига маълум; уларнинг бири – Мирзо, иккинчиси – Шоҳ Малик тархондир...

Фарғона устига қўшин тортган шахзода Жиззахдан ўтиб, Зомин йўли билан Ўратепа томон борарди. Кечга яқин Баландчақир сайхонлигида боргоҳ қурилиб, тўхташди. Лекин Муҳаммад Арғун кишилари Ўратепа ва Гапчи томонларда энига икки-уч чақирим йўл атрофларини кузатиб юришарди. Арғун томонидан Мирзога берилган маълумотлар – йўлларнинг хавфсизлиги ва баъзи белгию маълумотлар Қораилон томонидан тасдиқлангани, айёрлар иши пишиқ эканини эшитган Мирзо беҳадик йўл босиб, фақат кекса Амир Довуд барлосга сарбозларнинг руҳини кўтариш, бу юриш боболари юриши каби музаффарият билан яқунланишини айтмоғлиқни тайинлади. Лекин Мирзонинг Самарқанддан қўшин тортиб келаётгани, ҳозирги пайтда Баландчақирда боргоҳ тузиб, дам олаётгани ҳақида хабар топган Аҳмад

мирзо ҳам тезликда Андижон, Марғилон беклари билан қўшин тўплаб, Ахсикентдан Хўқандга тушди. Яна шитоб билан бу қўшин Яйпану Шўрсув томон юрди. Рафқон ва Шўрсув даштида душман билан тўқнашувни хаёл қилиб Рафқон текислигига боргоҳ қурди. Аҳмад мирзо амакиси салтанатининг буюклиги, унинг катта қўшинидан ҳайиқардию, аммо ўзидан ёш амакиваччаси Муҳаммад Тарағай – Улуғбекка тобе бўлишни истамасди. Иккинчи амакиваччаси бўлмиш Халил Султоннинг Самарқанддан Хуросонга олиб кетилганлигидан норози эди...

Баландчақир сайҳонлигида боргоҳ ёзган самарқандликлар бир неча фарсанг ерга ёйилиб, қозонлар осишди...

Ҳиротдан чиққандан буён бир-бирига суяниб, ёнма-ён келаётган уч ошна – Меъморийнинг ўғли Низомиддин, кулолнинг ўғли Абуали, уста Ҳасанбекнинг ўғли Шодмонбеклар ҳам отларининг эгар-жабдугини ечиб, ўтлатишди. Қозонларда эт қайнатаётганлар ёнидан ўтиб, отларини сойга олиб тушиб суғоришди. Шундан сўнг яна уларни серкўкат ерга боғлашиб, то таом пишгунича отлари ёнида ўтиришди. Майса устида ёнбошлаб ётган Низомиддин аллақандай соҳибжамол қизни севиб қолгани ҳақида ошналарига гапирарди. Мана, Ҳиротдан чиқиб кетишганига ҳам икки ой бўлганига қарамай, ҳамон у қиз кўз олдида турганини, кечаси тушларига ҳам кирганини сир қилиб айтди. Урушдан соғ-омон қайтиб, ўша қизни яна бир марта кўрса, армони қолмаслигини, агар боши кесилиб, ўлиб кетса, жуда армон бўлажagini ҳам қўшиб қўйди.

– Фарғона аҳли адув йўлига тушиб, дини ислом йўлидан чиқиб кетди, деганлари ёлғон, – деди Низомиддин ёнбошлаб ётган ерида, – аслида икки амакивачча бир-бири билан жанжаллашяпти...

– Дўстим Низомиддин, ундоқ деманг! Фарғоналиклар дини ислом йўлидан чиқиб кетган. Подшоҳимизнинг гапи – вожиб. Бу сўзга шак келтирмаслик керак, – деди чордана қуриб ўтирган Шодмонбек.

Тик турган Абуали ғилофидан суғуриб олган ўтқир исфихонининг тиғига тирноқларини тегизиб, уни томоша қилар, қиличини ҳавода бир-икки селпиб, худди ўзини жангга чоғлаётгандай бўларди. Саркардалар сарбозларнинг тез-тез қилич селпишини, қуролга меҳр кўйишини, ерга новдалар суқиб, отда чопиб келиб, уларни қилич билан қирқишини жуда ёқтиришарди. Қилични ғилофида занглатадиганларни ёмон кўришар, хириллаб кулишар: «сендан сарбоз эмас, қиморбоз чиқади», дейишарди. Шу сабабли бўлса керак, Абуали элликбоши, юзбошилар кўрсин, дегандек гир айланиб, қиличини селпирди. Умида қўлига қилич ушламаган кулол ўғлининг юрагида жанг ва ғалаба сурури гугён урарди.

– Ошналар! – деди Абуали. – Мен ғанимлардан бир ҳамлада беш-ўнчасининг калласини узиб ташламай, ёнимга қарамайман! Подшоҳимиз туғини баланд кўтариб, душманни қувамиз!

– Иншоолло! – деди эндигина мўйлаби сабза ургон Шодмонбек кексаларга ўхшаб. Унинг бу сўзи ўзига ярашмади.

— Мен ҳам ғалаба қозониб, душман устига бостириб боришни истайман, — деди Низомиддин, — чунки шундай бўлмаса, мен қайтиб бориб, ўша севикли қизни кўролмайман. Мен отамнинг ёлғиз ўғлиман. Мен подшо ҳазратларини ҳали кўрганам йўқ. Шоҳ Малик тархон ҳазратларини ҳам. Фақат ўзимизнинг Амир Довуд барлоснигина кўрдим. Подшоҳларнинг иши жанг қилиб, қон тўкиш, базм, айшу ишрат ва шуҳрат... Отамлар Мирзони ғоятда маърифатпарвар, дейдилар. У ҳазратнинг укалари Бойсунқур мирзо отамларни ва устод Қавомни ўз ҳимояларига олганлар. Аммо бари бир ёш мирзолар катта бўлгач, ўз ота-боболари каби хунрез, золим бўладилар. Мавлоно Фазлуллоҳ Наимий ҳазратлари Темурхон наслининг золим бўлиб, кўп юртларни хонавайрон қилганини айтганлар.

— Фазлуллоҳ ким? — сўради Абуали.

— Буюк мутафаккир. Аналҳақ... пир эдилар. У зот Мироншоҳ вақтида қатл этилганлар. Бизнинг ҳозир ўз тўдамиз бор. Агар истасанг, биз жангдан қайтгач, сени ҳам сардоримиз ҳузурига олиб бораман.

— Олиб бор. У зотларни кўришни истайман.

Низомиддиннинг чеҳраси очилиб кетди. Ётган еридан туриб, у ҳам ўз қиличини Абуалига ўхшатиб ҳавода селпиди. Элликбошилар кўзига гўё машқ қилаётгандай бўлиб кўринди.

— Отамлар айтдиларки, — деди яна Низомиддин, — Мирзонинг ёнларида доимо икки зот юради: бири — мансабдор Шоҳ Малик тархон, иккинчиси — Ҳазрат Исомиддин. Бу зот «Ҳидоя» китоби муаллифининг авлодларидан бўлиб, кўп маърифатпарвар эканлар. Ҳазрати Исомиддин мадрасаларга ривож тилаб, маърифатдан четда қолмаслик хусусида Мирзога таъкидларканлар. Бу гапларни отам айтганлар. Аммо биринчиси — Шоҳ Малик тархон қонхўр одамдирки, ҳуруфийлар бир куни унинг бошини танидан жудо қилсалар ажаб эмас...

— Ҳой, ошна, бундоқ деманг! — деди чўчиб кетган Шодмонбек, — бундоқ дейишнинг фойдаси йўқ. Қораилон шу атрофда юрган бўлса нима дейсиз?

— Ия, — деди ҳаяжонини босиб Низомиддин, — бу ерда Қораилон нима қилади? Агар Қораилон бунда бўлса, ё сен Қораилон, ё мен. Иккимиздан биримиз.

Улар хахолашиб кулиб юборишди. Кулишди-ю, зада қушлардек атрофларига олазарақ кўз ташлашди. Яқин атрофда шубҳали одам кўринмади. Демак, Қораилон йўқ. Уч ой муқаддам бир сарбоз бўғиб олиб чиқилиб, ҳамманинг кўз олдида кўксига ханжар урилиб, қазилган чуқурга итариб юборилган эди. Бу ишда Қораилоннинг қўли бор эди.

Эрта билан қўшин яна йўлга чиқиб, Ўратепани сиртлаб, Нав томон юрди. Индинига Ганчидан ўтиб, Оқсув бўйида боргоҳ ёзилди. Яна ўша илгаригидай, ўнг қанотда Мирзонинг олабайроқ, кўркам чодир-

лари... Аслида бу чодирлар ихоталанган бўлиб, унда Амир Довуд барлос одамлари билан, Мирзо орқароқда, сиртдан қараганда, кўримсиз бир чодирда ётарди. Бу чодирни ҳам сарбозлар ихота қилиб, атрофида Қораилон кишилари юарди. Шайхулислом Исомиддин ҳазратлари ҳам шаҳзода ёнидаги чодирлардан бирида. Лекин бутун қўшиннинг диққати туғ остидаги олабайроқ чодирда – Мирзони ҳамма шу чодирда, деб ўйларди.

Уч оғайни яна бошқалардан чеккароқ, серўтроқ ерга отларини боғлаб, ўзлари сал нарироққа, Оқсув қирғоғига бориб ўтиришди. Низомиддин ёнидаги Абуали билан Шодмонбекдан кўра Меъмор ўғли сифатида ўзини «маърифатпарварроқ» қилиб кўрсатарди. Унинг билагонроқ бўлиб, мақтаниши Абуалига унча ёқмасди. Низомиддиннинг бу мақтаниши ўзини маърифатли қилиб кўрсатишидан кўра ҳам, уларни «ҳақгўй, фуқаропарвар ҳуруфийлар» тўдасига диққатини тортиш, пир айтганларидай, «амирзодалар фуқаронинг жаллоди», «Қуръонда ҳар бир битик ҳарфнинг ўз илоҳий маъноси бор, подшоҳ унга амал қилмаяпти», деган сўзни айтмоқчи бўларди. Лекин бу гапларни очиқ айтмоқдан ҳайиқар, ҳиротлик ошналарининг таъкидлашича, ножинс кимсалар олдида бу гапларни зинҳор-базинҳор айтмаслик, токи Иброҳим Султон бу тўдадан воқиф бўлса, ҳамманинг боши дорда эканлигини биларди. Қораилон ҳам асли Иброҳим Султон измида бўлиб, ҳарбу зарб пайтида лашкар ичида пайдо бўлар, лекин уни амирзодадан бўлак ҳеч ким танимас экан. У подшоҳни лашкар ичидаги ишончсиз шахслардан огоҳ этар, уларни жаллод қўлига топширарди. Қораилон ваҳшати юрагига ларза солган Низомиддин ошналарига, ҳуруфия тўдаси ҳақида аниқ бир гап айтмай, Мирзонинг пири – Исомиддинга қўл бергани, ёш амирзода Жалолиддин Румийнинг «Маснави маънавий» асарини ўқигани, у ҳазратни ўз устози деб билиш шарафига муяссар экани, Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистгон», Абу Али ибн Синонинг «Ал-Қонун» китобларини қаттиқ мутолаа қилиши, отаси баъзида Мирзо билан унинг укаси Бойсунқурни муқояса қилиб, оғасига катта баҳо бериши. Жалолиддин Румий асли хоразмшоҳлар авлодидан бўлиб, тақдир тақозоси билан Истамбул, Анқара томонларга кетиб, Куния шаҳрида истиқомат қилгани, «Румий» тахаллусини ҳам ўша ерда олгани, у самарқандлик Шарафиддин отлиқ кишининг Гавҳар исмли қизига ўйлангани, ўғиллари Султон ва Аловуддинлар туркий тилда ғазаллар ёзувчи шоирлар бўлганини айтиш билан чекланди.

– Отамларнинг устод Қавом билан суҳбатларида ўлтириб, – деди Низомиддин. – Исомиддин ҳазратларининг Саид Барака ҳазратлари каби амирзодага йўл-йўриқлар кўрсатиб туришликларини эшитганман.

Уларнинг суҳбати айни қизиган бир чоғда ориққина, рангпар, чўққи соқол, ғоятда хушмуомала бир киши тавоқда устидан буги чиқиб турган эт кўтариб келиб, йигитларга тутди.

– Азиз иниларим, сизларга олиб келдим.

Қизғин суҳбат қилишаётган йигитлар хушфезъл кишига ялт этиб қараб, миннатдорчилик билдиришди.

— Э, овора бўлманг, биз узимиз бориб олиб келамиз. Бизни хижолат қилдингиз, — деди ўрнидан сапчиб туриб Абуали.

— Биз, кичиклар хизмат қилмай, сизни овора қилибмиз, ого, — деди Низомиддин.

— Ширин суҳбатларингизни бузмай дедим. Ҳавасим келди, мен кексани ҳам суҳбатларингга қўшинлар, — деди ўша одам мулойимлик билан.

Хижолат бўлган Шодмонбек билан Абуали сопол идишларини кўтариб, қозон бошига кетишди. Низомиддин ўша хушфезъл кекса билан ёлғиз қолди. Сарбозларга ўхшамаган, сердуо ва сертакаллуф бу одам Низомиддиннинг наслу насабини суриштириб, билиб олди. Отаси меъмор Нажмиддин Бухорий ғоятда мўътабар одам эканлигини айтиб, ҳақиқа дуо қилди. Низомиддиннинг кўз олдида бу нотаниш одамнинг эътибори яна ошди. Ошналари шўрва, чапати олиб келганларида, у «ўларинг яхшилаб овқатланиб олинглар ҳали йўл узоқ, омон бўлинглар» деб ўрнидан туриб орқа томонга йўл олди.

— Юзбоши Абдуллабек ўлгудай қўпол одам, — деди Абуали, — бу одамни қаранглар, қандай хушфезъл, отамиздек меҳрибон. Сафарда шундоқ бўлиши лозим. Доно одамлар хушфезъл бўлади.

Низомиддин ҳам, Шодмонбек ҳам товоқда эт олиб келган чўққи соқол, рангпар киши ҳақида яхши гаплар айтишди. Йўлга чиққанларидан бери улар билан бирдан-бир ширин мулоқотда бўлиб, ҳол-аҳвол сўраган ҳам мана шу «хушфезъл» одам эди.

Эрта тонгда боргоҳлар йиғиб олиниб, саркарда Амир Довуд барлос олдинда, қўшин яна йўлга тушди. Оз-оз тўхтаб, икки кечаю кундуз йўл юриб, Хўжанд биқинида — Сайхун ёқасида тўхтаб, яна боргоҳ ёзишди. Мирзо Фаргона устига бораётгани ҳақида Ҳиротдан махфий нома олган. Хўжанд беги мирзога пешвоз чиқиб, боргоҳда бир муддат гаплашиб, юз чоғлиқ ўз сарбозини Ёқуббек сардорлигида катта лашкарга қўшди. Музаффарият байроғини баланд кўтариб қайтишда Хўжанднинг азиз меҳмони бўлинг, деб илтимос қилди. Бек хайр-хўшлашиб, отига миниб ўз кишилари билан жўнаб кетгач, майдон четидаги тиканзорлар орасида қазилган чуқурлик ёнига қўллари орқасига боғланган икки йигитни олиб келишди. Бу чекка ерда кетмон билан чуқур қазилаётганига боядан бери Низомиддин билан Абуали: агарда қозон қуриш учун ўчоқ қазилаётган бўлса, нега чекка янтоқзорга қазилади? Бунинг устига, ўлчоқ бунчалик чуқур қазилмас эди-ку? — деб ҳайрон бўлиб туришган эди, қўли боғлоқлиқ икки йигит чуқур ёнига олиб келингач, юзбоши сарбозларини бу ерга чақирди. Ҳамма ёпирилиб келди. Низомиддин, Абуали, Шодмонбек ҳам қўли боғлиқ йигитларга яқин бориб, ҳайрон бўлиб туришди. Ўтган кунни шу икки йигитни қозон тепасида эт олаётганларида кўрган эдилар. Иккалови ҳам қилпич

таққан. хурсанд юришган эди. Сарбозлар катта доира ясаб, чуқурлик атрофини урашди. Кўли боғлиқ йигитлардан сал нари, дўнглик устига чиққан мингбоши сарбозларга мурожаат этди. Бу ерда Амир Довуд барлос билан шайхулислом Исомиддин ҳам туришарди.

– Подшоҳ ҳазрати олийларининг солиқ сарбозлари! Ҳаммангиз эшитинг! Бу икки ярамас, самарқандлик Исроилхोजи деган савдогарнинг ўғиллари бўлиб, йўлда музаффар лашкардан ажралиб, қочиб кетмоқчи бўлганлар. Бу хатти-ҳаракатлари билан паҳлавон сарбозларга иснод келтирдилар. Бу ярамаслар ўлим жазосига ҳукм этилди!

– Йўқ, бундоқ эмас! Қочганимиз йўқ! – деди икки йигитнинг кўзлари ола-кула бўлиб.

– О-омин, оллоҳу акбар! – шайхулислом юзига фотиҳа тортди.

Шу лаҳза, ҳамманинг кўзи олдида ака-уканинг ёқасидан ушлаб турган икки барзанги жаллод этиги кўнжидан пичоғини суғуриб олиб, кўллари боғланган йигитларнинг кўксига тикди. «Оҳ» деб, бир томонга қийшайётганида иккинчи. учинчи бор пичоқ тиқиб, буради. Иккала йигит ҳам букчайганича чуқур ўрага қулаб тушди. Кетмон ушлаб турган икки киши чуқурга наридан-бери, чангитиб тупроқ торта бошлади. Чанг кўтарилганида бу ерга тўпланган одамлар хомуш ва қўрқув ичида ўз жойларига қайтиб келишди.

Ошналари билан чақчақлашиб, ҳазил-мутойиба гаплар айтиб юрган Низомиддин билан Абуалининг ҳам таъби тирриқ, гоёгда хомуш бўлиб, ўтлаб юрган тушовли отлари ёнига келишди.

Бу кеча ҳеч кимнинг кўзига уйқу келмади. Ҳамманинг кўз олдида кўксига пичоқ тиқиб, чуқурга ташланган ака-укалар турарди. Шу орада Қораилон ўралашиб юрганини, бу фақат унинг иши эканини ҳамма пайқади.

– Қораилон, Қораилон!..

Эгар-жабдуқларга бош кўйиб, осмонга қараб чалқанча ётган йигитлар ўн тўрт кунлик ой томон сузиб бораётган узун қора булутга тикилишар, бу қора булут ҳам улар кўзига ваҳшат соларди. Уларнинг наздида Қораилон ҳам худди шундоқ даҳшатли. У, қора илон эмас, қора ажлардир! Сузиб бораётган узун қора булут ой юзини қоплагач, йигитлар бир-бирига беихтиёр қарашди:

– Қораилон ой юзини қоплади, – деди Низомиддин.

– Бунга қара, мен ҳам шу гапни айтмоқчи бўлиб турган эдим. Дилимдан шу гап ўтган эди, – деди Абуали.

– Дилингиздан ўтган бўлса ҳам, тилингизга чиқарманг, – деди Шодмонбек, – қалпоқнинг тагида одам бор.

– Мунча қўрқасан? – деди Низомиддин. – шу юрак билан жангга кирасанми?

– Бизнинг ишимиз – ганим бошига қилич солмоқ! – деди Абуали. – худо хоҳласа, душманни кун-паякун қилиб қайтамыз!

— Балли, баҳодирлар! — деди чой кўтариб утиб кетаётган кечаги рангпар, чуққи соқол, хушфезъл киши...

Мирзо Улуғбек лашкар тортиб, Самарқанддан чиқиб кетиши билан, подшоҳ иккинчи ўғли Иброҳим Султонни яна Шероздан Ҳиротга чақириб олди.

— Урушнинг катгаси ҳам, кичиги ҳам қимордек гап,— деди у ўғлига, — баъзан қўлимиз баланд келади, баъзан паст... Бу жанг узоққа бормади, лекин Хуросон қўшини шай бўлиб турмоғи шарт!

У Иброҳим Султоннинг қаттиққўл, заҳартабиат одам экани, ота измидан чиқмаслигини билиб, Самарқандда қолган — Шоҳ Малик тархоннинг ишончли мансабдор кишиси Васиятиддин Дулдай ёнига ўзининг ишончли мансабдорларидан Фулом Бадр тархон деган кишини шитоб билан жўнатди. Фулом Бадр тархондан икки кун аввал саройдаги хизмати махфиядан Қораилонни одамлари билан Самарқандга жўнатган эди. Иброҳим Султон маълум вақтга Ҳиротга келиши билан барча маҳкама бошлиқларини ўз ҳузурига чақирди, хазина эшиги маҳкам беркитилиши, оргиқча чиқимлар тўхтатилиши ҳақида подшоҳ номидан бир неча фармонлар берди. Ҳирот дарвозаларига дарвозабонлардан ташқари яна отлиқ сарбозлар қўйди: шаҳарга кириб келган савдогарлар, чиқиб кетаётган кишилар қаттиқ назорат остига олинishi, ҳар қандай шубҳалик кимса дарҳол ушланиши лозим, деб буюрди. Солиқлар заминдорлардан, фуқародан тезда йиғиб олинсин, қурилишларга ҳам пул сарф этиш муваққат тўхтатилсин, деди. Иброҳим Султоннинг қаттиққўллиги подшоҳга ёқарди. Унинг жанг пайтлари мамлакатда қаттиқ сиёсат юргизишни ўрганиш ниятида ҳам Шероздан чақириб олган эди. Темурхон юришларида кўп вақт Самарқандда қоладиган Шоҳруҳ отасининг тайинлашича, мана шундай тadbирлар кўрарди. Бойсунқур, Суюрғотмиш, Муҳаммад Жўкийлар ёш бўлганлиги сабабли, Иброҳим Султон подшоҳнинг ўнг қўли бўлиб хизмат қиларди. Ёш бўлишига қарамай, димоғдор ва маккор амирзодадан Ҳиротнинг катта мансабдорлари чўчирди. Унинг, бошқа амирзодалардан кўра ҳам, бўй-бастлари, юзлари, гапиришлари бобосига жуда ўхшаб кетарди. У олиму шоирлардан кўра ҳарбийларни иззат қиларди. Аммо ҳарбийлар бўлмаса, мавлонолар китобу ҳассаси билан мамлакатни кўриқлолмайдилар, салтанат оёқ ости бўлади, дерди. Амирзодадаги мана бу кайфиятни сезган уламою фузало кўпроқ подшоҳнинг ўзига ва қолаверса, Самарқанд султони Улуғбек мирзога суянарди. Саройнинг «хизмати махфия»си — сарбозу ҳарбий мансабдорлар амирзодага катта умид боғлаб, «Темур тузган салтанатнинг вориси Шоҳруҳдан кейин Иброҳим Султон»га ўтишига умид боғлашарди.

ХАЗИНАЛАР ЭШИГИ БЕРКИТИЛДИ

Уруш сабабли маданият ва маърифат ишлари учун сарфланадиган харажатларга чек қўйилиб, хазиналар эшиги беркитилди. Корфармо Аҳмад Чалабий кунлардан бир кун мадраса томида юрган Меъморга, ишнинг чала қолаётганига афсусланаётгандай бўлиб, таассуф билдирди. Энди нима қиламиз, Гавҳаршодбегим ҳузурларига ёрдам сўраб кирсакмикан, деди. У яна хазиналардан бир танга ҳам бундоқ ишларга чиқармаслиги ҳақида фармон борлигини таъкидлади. Иброҳим Султоннинг Шероздан Ҳиротга келиши ҳам аҳли фузало фойдасига эмас, аксинча, зарарига, деб қўшиб қўйди. Корфармонинг ўз орқасидан эргашиб юрганига энсаси қотиб турган Меъморнинг «бундоқ ишларга» деб меъморчиликни паст уриб гапиргани ҳам газабини қўзғади. Унинг ҳамма гаплари оғзидан чиқмасданоқ Меъморга маълум бўларди.

– «Бундоқ ишлар» тўхтамайди! – деди Нажмиддин Бухорий юриб кета туриб. У атайин «бундоқ ишлар» сўзига урғу берди.

– Кишиларга қандай қилиб ҳақ тўлаймиз? – Аҳмад Чалабий бу саволни бердию Меъморнинг «бундоқ ишлар» киноясини тушунмади. Меъмор зеҳни пўстак корфармодан хафа бўлмай, ичида кулди. Чунки киши доно одамлардан хафа бўлади. Нодондан хафа бўлмоқ – эшакни мунажжим дейиш билан баробар, деди ичида ўзига ўзи.

– Кишиларга мен ўзим ҳақ тўлайман. Аммо сизнинг оладурган ҳақингиз кўпроқ бўлгани сабабли, мен уни тўлолмайман.

– Бу сўз билан хизматимдан кет, демоқчимисиз?!

– Тушунибсиз...

– Мен кетмайман!

– Мен сизнинг хизматингизга ҳақ тўлолмайман, – деди Меъмор унинг ҳақимчилигига ишора қилиб. – Умуман, сизнинг бу ерда қиладиган ишингиз йўқ; ганчхок қормасангиз, гишт термасангиз, кошин қўймасангиз... Сиз бунда нима қиласиз!?

– Мен қарзга ишлайман. Дориламон бўлгач, амирзоданинг ўзлари менинг ҳақимни берадилар.

– Ихтиёрингиз. Аммо шу кунгача баъзиларнинг ҳақига хиёнат қилинди. Ҳисоб-китобда улар ўз ҳақларини талаб этадилар. Мен у ақчаларни қаердан топиб беришга ҳайронман.

– Ўша одамлар билан юзлаштиринг! – деди корфармо титраб. Кейин у Меъмор ёнида ортиқ туролмай, ранги оқариб, томдан пастга тушиб кетди.

Меъмор олатдагидек яна бурчак томонга бурилди – бунда хонақоҳ гумбазига гишт ётқизаётган уста Жўржий ишларди.

– Ҳорманг, уста Жўржий!

– Келинг, Меъмор! Бардаммисиз?
– Шукур! Ўглингиз қани?
– Пастга тушиб кетди. Бугун гуржиларнинг ҳайити. Ул-бул олгани бозорга кетди. Кечкурун бизнинг уйимизга марҳамат қилинг. Шу атрофдаги бошиқа гуржистонликлар ҳам меникига келишади.

– Ташаккур!
– Жаноб Аҳмад Чалабийнинг ҳамма гапларини эшитдим. Бу одам ниҳоятда балкирдор...

– Қандоқ қилай, дўстим Жўржий, у ўзи ишламагани ишламаган, кишилар ҳақиқа ҳам хиёнат қилмоқда. Яна бунинг устига бориб бизни амирзодага чақади. Бу одамни корфармо қилиб тайинлашгани таажжуб!

– Таажжубланманг, Меъмор. Аҳмад Чалабий саройнинг «кўзи». Шунақа ҳаром одамлар ўз эгаларига яхши хизмат қиладилар. Подшохингиз энди ўз жиянига қарши уруш очди. Ўз жиянини ўлдириб, мол-мулкни талаб қилади. Қиёмат яқин, Меъмор, агар қиёмат яқин бўлмаса икки амакивачча бир-бирига тиг кўтарадимиз?! Бу келишмовчиликда минг-минглаб авомнинг боши кетади, болалар етим қолади... Шаҳарлар вайрон бўлади... Мана буни қаранг! Мана, сиз билан биз, икки кекса ҳам бу урушнинг машаққатини чекаётимиз. Подшолар обрў талашади, бизлар жон берамиз... Биз, Хуросондаги гуржиларнинг тутқун кул бўлишимизга ҳам уруш сабаб. Темурнинг беаёв ўтқир қиличи бизларни ватандан жудо қилди. Дунёда ҳамма нарсадан азиз, шафқатли Гуржистонни бир кўриб ўлсам, рози эдим, Меъмор. Юртимни кўрармиканман?

– Худога ёлворинг, Жўржий, ўзи йўл берсин.

– Албатта, эртаю кеч худога сифинаман.

– Дунёда бир бағри бутун киши йўқ экан-да, ҳар кимнинг юрагида бир андуҳ.

– Шундоқ, Бу ўтқинчи беш кунлик дунёда биз ёқалашамиз, қон тўкамиз, бир-биримизни ҳақоратлаймиз. Еримиз берган нозу неъматлар ўзимизга етади-ку, одамлар тинч ишласа, нима қиларкин!

– Э, Жўржий, ҳамма гап шунда. Пиримиз Хўжа Абдулҳолиқ Фиждувоний ҳазратлари ҳам, ҳазрати Султон Орифин ҳам шу гапни айтадурлар...

– Чидаймиз. Чорамиз ҳам йўқ...

– Ҳазина эшиги беркитилди. Салтанат душман билан жанг қилмоқда.

– Меъмор! – деди қуюқ соқол Жўржий йўгон овозда Нажмиддин Бухорийга яқинроқ келиб. – Ишни тўхтатмаймиз! Иш оз қолган. Биз бу мадрасани темурийлар учун эмас, Хуросон фуқаросига сояпмиз. Кейинги бола-чақалар, Қоғқоздан қилич кучи билан олиб келинган бир тутқун гуржи устаси ҳам бу мадрасага гишт қўнган, деб эслашар, ҳаққимизга дуо қилишар... Мана шу бизга ҳамма нарсадан қимматлироқ.

Хафа булманг, биз ҳақ олмасдан ҳам ишлаймиз. Ахир биз қулмиз-ку, ҳақ талаб қилишга ҳаддимиз борми!

— Ундоқ деманг, Жўржий. Сизнинг инсофли одам эканингизни бунда ҳамма билади. Яхши истак учун ташаккур! Сизга худо ёр бўлсин, тезда ўз юртингизга — қавму қариндошларингиз ёнига омон-эсон боришингизга худойи таолонинг ўзи йўл берсин, омин! — Меъмор юзига фотиҳа тортди.

Жўржий ҳам ўз христиан удумича худога сизинди.

Корфармонинг кайфияти бузилиб юрганини кўрган Меъмор эртасига эрта билан ёнига уч шогирдини олиб, мадрасага келди. Бугун ҳаво ғоятда яхши — баҳор қуёши ҳамма ёққа нур сочмоқда. Офтоб-оламтоб майса-гиёҳларга, новда-ниҳолларга жон бағишлаб, оламни яшартирмоқда. Кўҳи сафед чўққилари тиниқ феруза осмон бағрида ўзининг доимий қорлари билан серқирра олмосга ўхшаб ярқирарди. Херирўд дарёсидан эсаётган насим тунларга ором бағишлар. Қушлар кўкда ўйин қураб, улар олисдан жанг таҳликасидан тамоман узоқ...

Меъмор ўз одатича, аввал рўпара келган одам юзига боқди; ганчхок қораётган йигит Меъморга илгаригидай салом бериб, таъзим этди. Аммо бугун, негадир, одамлар ишга кеч келаётгандай кўринди. Ака-ука Ҳасанбек, Ҳусайнбек, томда ишлаётган гуржи ва пастдаги икки йигитни ҳисобга олмаганда, қурилишда одам йўқ эли. Жўржий ҳам ўғли билан Меъморни кузатди-ю, ҳамма гапга тушуниб, индамай ишини давом эттираверишди. Корфармо ишга келмади. Келмагани ҳам маъқул, деди нчида Меъмор. Асосий одамлардан яна ўн чоғлиқ киши йўқ. Бу эса Меъморнинг юрагини қисди. У шогирдлари билан бирга ҳамма ёқни айланиб, кичик маҳкаммага кирди. Бошидаги салласини қозиққа илиб, бундаги жомакорини кийди. Тепасида ҳайрон бўлиб турган Зулфиқор Шоший, Заврак Нишопурий ва Ғаввос Муҳаммадларга қараб илжайди:

— Энди биз ўзимиз ишга тушамиз.

— Маъқул, устод! — деди Зулфиқор дарҳол қўлидаги жилдни, лойиҳаларни тоқчага қўйиб. — Биз, уқовимиз ишга тушамиз, сиз овора бўлманг, иш биздан қочиб кутулмайди.

— Шундоқ, устод, сиз қўяверинг, — деди Заврак.

— Майли, чарчагунимча ишлайман. Аммо, сиз болаларим, ишнинг оғирини ўз зиммангизга олинг. Бундан бу ёғи — сирчиларга, кошинпазларга ёрдам қилиш; кўпи кетиб ози қолган. Манави гуржи устага қаранглар. «Мен подшолар учун эмас, Хўросон фуқароси учун мадраса соляпман. Авлодларимиз бунга билади», — дейди. Бу тутқун одамнинг олижаноблигини кўриб, ҳайрон қоламан. У-ку, бегона, ўзимизнинг корфармо бўлса одамларни ишдан айнатиб олиб кетди. Мен уни кеча хизматдан холи қилдим. Болаларим, энди ўзимиз ишлаймиз!

— Ташвиш тортманг, устод, — деди енгларини шимариб Ғаввос Муҳаммад. — Ўша келмаганларнинг ўрнини босамиз, уялтирмаймиз.

Шогирдлар ишга тушиб кетишти.

Меъмор Нажмиддин Бухорий «гулдаста» ҳавозасида туриб, кошин ўрнатаётган ака-ука Ҳасанбек ва Ҳусайнбеклар ёнига борди.

– Саломатмисизлар?

– Келинг, устод! Ўзингиз саломатмисиз? – деди Ҳасанбек ҳеч нимани билмагандек, ҳар кунги одатича.

Одамларнинг хизматга келмагани – бундан буён ақча булмаслигида. Бу гапни корфармо ҳаммага айтган эди. Лекин улар Меъморни кузи қиймай, унинг оғзидан бирон тайнли сўз эшитмагунча, бир қарорга келишмай, ишлай беришажагини айтишган эди. Эрталаб, вақтида хизматга келишганидан ҳам хурсанд бўлишди. Меъморнинг «Бир тутқун гуржича ҳам бўлмадингизми?» – дейишидан чўчишарди.

– Уруш бошланиб, ортиқча харажатлар тўхтатилибди. Мадрасага мўлжалланган ақча ҳам берилмас экан, корфармо шундай деди. Ўзи ҳам бир неча киши билан хизматни ташлаб кетди. Ҳа, албатта, ҳақ тўланмагандан кейин ким ҳам ишларди. Аҳвол шунақа, биродарлар...

– Ўзингиз нима қилмоқчисиз, устод? – дея Ҳусайнбек сўради.

– Мен нима қилардим. Шогирдларим билан кетган кишилар ўрнида ишлай берамиз. Ишлаганларнинг ҳақини ўзимиз тўлаймиз, хавотир бўлманглр, иншоолло, кишиларни беҳақ қўймаймиз.

Меъморнинг хаёлидан ялт этиб хотини Маъсума беканинг олтин болдоқлари, ёмбилари, бўйнидаги тўрт шода дури ўтди. Ундан сўнг, Мирзо ҳадя этган Нишопур-ферузакўзлик тилла узуги ўтди. Бу узук кўзига Ҳорун ар-Рашид хафа бўлган пайтида қўлидаги олмос узук кўзига ёзилган «инаш гузарат» деган сўзга қараб кўнгли таскин топганидан, Меъмор ҳам узукка туркий сўз билан «Бу ҳам ўтар» деб ёздирган эди. Мана шу узугининг ҳам баҳридан ўтишни кўзлади.

– Устод, – деди бир лаҳза андаваю ганчхокини тоғорага қўйиб Ҳасанбек, – мана, икки ойдан ошди, ўғилларимиздан дарак борми? Ҳеч нима эшитмадингизми? Зора амирзодалар ярашишса, жуда маъқул иш бўларди-да. Менинг ўғлим Шодмонбек отда юрмаган, қилич чопишни ҳам машқ қилмаган... Ҳайронман. Эртаю кеч худодан икки амирзоданинг ярашишларини тилаб ётибман. Ҳар куни саҳарлаб ўн бир марта, кечкурун ўттиз бир марта болам ҳаққига «Ёсин...» ўқийман. Амир Довуд барлос Самарқандга етиб борганмиканлар?

– Ҳа, – деди Меъмор, – балки лашкар Фарғона йўлида бўлса ҳам ажаб эмас. Саройга яқин кишиларнинг сўзига қараганда, амирзодаларнинг тўқнашуви Сайхун бўйида бўлса, эҳтимол. Ҳарқалай, музаффарият Мирзо туғида дейишади.

Уста Ҳасанбек ўйланиб қолди:

– Яраш-яраш бўлмасмикан? Жанг бўлади, деб ўйлайсизми?

– Худо билади, иним. Олдиндан бир нима дейиш қийин.

Меъмор ўз шогирдлари билан кетиб қолганлар ўрнида ишга тушиб кетди. Заврак билан Зулфиқор юқорида гишт теришарди. Фаввос сув

олиб чиқиб, Меъморга ганчхок қориб берар, Меъморнинг ўзи ўнг «гулдаста» тепасидаги гумбазга гишт терарди. Улар тўртовлон жонжаҳди билан ишга киришиб кетишди. Туш пайтигача отасидан дарак бўлмагани — уйда ўтирган Бадиани ҳам ўрнидан кўзгатди. У онасига айтиб, зингиллаганича қурилишга келди. Отасининг баланд гумбаз устида зағчадек бўлиб ўтирганини кўриб, таажжубланди. Бир муддатдан сўнг ҳамма гапга тушуниб, яна уйига қайтди-да, ишлаётганларга овқат олиб келди. Шаддоод қиз чиройли гуржи йигит Иосиф билан гаплашиб, Зулфиқорнинг ҳам, Завракнинг ҳам энсасини қотирди. Зулфиқор Завракнинг қулогига Бадианинг тезроқ уйига кетишини, гашига тегиб халақит бераётганини айтди. Сезгир Заврак гишт кўтариб кела туриб, белини ушлаб турган Бадиага ҳазил-мутойиба гап отди. Бадиа фақат унинг ҳазилини кўтарар. кўнглига олмас эди.

— Офтобнинг жамолига қарайман, деб оёғимга гишт тушиб кетди!

— Нима дедингиз? — Бадиа ялт этиб Завракка боқди. Унинг киноясига тушуниб, дарҳол жавоб қилди: — бир кўз билан-а?

— Ҳа, — деди кулимсираб Заврак Нишопурий, — катта офтоб осмонда турса-ю, кичик офтоб севикли оналари ёнига бориб, кечки овқатга қарашсалар, кўп яхши бўларди! Чунки бу ерда шундоқ фикр бўлмоқда.

— Ҳамманинг фикри шундоқми? — Бадиа отасидан ҳам ҳайиқмай, кулиб, чақнаб Завракка тикилди, — ёки битта Нишопурий жанобларининг фикрларими бу?

— Афв этасиз, бекам, бу жаноб Нишопурийнинг фикри эмас, жаноб Шошийнинг фикри!

— О-о! Бундоқ денг? — Бадиа ялт этиб Зулфиқорга боқди. Бирдан у қизариб кетди. — Тушунарли... Мен, жанобларининг фикрларини ҳурмат қиламан! Кетдим! Ойимларга қарашаман, — у тезда жўнаб кетди.

ХИ БОБ

ЧИРОЙЛИ ЎЛИМ

Риёкор Аҳмад Чалабий қурилишга қайтиб келди... У бетини тагига босиб, орқаворатдан Меъморнинг илдизига болта уриб юрган пайтда, иттифоқо, мадраса қурилишида яна янги қилиқ чиқарди, кимдандир пишанг олиб, Меъмор атрофидаги содиқ кишиларга ўдағайлайдиган бўлиб қолди. Унинг учун одамларнинг мадраса қурилишида қандай ишлаётганликлари эмас, ўзига ким таъзиму мулозамат кўрсатиб, ким чеккада — Меъмор атрофида юрганини кузатиш муҳим эди. Мана бу гап уни жуда қизиқтирарди. У баъзан одамларга илжайиб, амирзода илтифот қилаётганликлари, ақча беражаклари ҳақида, бу ақчани яхши ишлаётганларга беринг, деб таъкидлаганини ҳам айтарди. Ўзининг амирзодага яқинлигини кўрсатгандай, пул бериш, тақдирлаш Меъмор

қулида эмас, ўз қулида эканлигини таъкидларди. Илгари ўз ҳовлисида узоқ вақт ишлатиб, сиқиб ёғини олган, камгап, ишдан бошқа нарсани билмайдиган хокисор уста Абдуғафур деган мўмин одамнинг кейинги пайтларда, Меъморга суяниб, атрофига ўтиб олгани сабабли унга дағдага қилиб, арзмаган нарсдан сабаб топиб, бақриб кетарди. Уста Абдуғафур ҳам «корфармо ахлатдан мунчоқ топдилар», деб қўя қоларди. Меъмор, Ҳасанбек-Ҳусайнбек, уста Жўржийлар бир-бирларига қараб: «Ёмоннинг кучи япалоққа етар...» дейишарди. Гап билмас мўмин уста Абдуғафурга биров келиб: «Уста, энди кеч бўлди, уйга бориш керак». — демагунча ишлайверарди. Шу одам ҳам Аҳмад Чалабийнинг риёкор, иккиюз-ламачи кимса эканини билиб, аввалига индамай юрди, кейинчалик ундан тамоман юз ўгирди. Унга қайрилиб қарагиси ҳам келмасди. Бу ҳолни сезиб юрган Аҳмад Чалабий: «Уста Абдуғафур «пес» дардига мубтало, унинг қулидан таом еб бўлмайди...» деган гапни тарқатди.

Жума куни эрта билан дарвоза пештоқи устида иш бошлаган уста Абдуғафур бирон соатлардан кейин ёнида гишт узатиб, ганчхок қораётган шогирд йигитга, шундоқ ёнгинасида турган Аҳмад Чалабий қолиб, ҳовлида, пастки қават хужраларидан бири олдида турган Меъморни чақриб чиқишни илтимос қилди. Йигитча зинғиллаганча пастга тушиб кетди. Уста Абдуғафур ҳеч маҳал бировни ўз ёнига чақиртирмаган, ғоят камсуқум одам эди. Меъмор ўзини Уста Абдуғафур негадир юқори қаватга чақиртирганидан таажжубга тушди. Хабар келтирган йигитча билан олдинма-кетин қоронги зинапояларда гуртиниб юқорига кўтарила бошлашди. Тинчликми, деб сўради йўлда Меъмор, ҳаллослаб. Йигитча тинчлик, деди. Демак, уста бинонинг бирор ерида дарз ёки чатоқликни кўргану юрагига сиғдирилмай мени чақиртирган, хаёл қилди Меъмор. Улар мадраса томи устига чиқишгач, Аҳмад Чалабийни кўришдию индамай ёнидан ўтиб кетишди.

— Ҳа, уста, тинчликми? — деб сўради Меъмор уста Абдуғафурдан. У қулидаги гиштгини ташлаб, андавасини ушлаб, ганчхок тоғораси ёнида оёқларини кериб ўтирар эди.

У ўтирган жойида Меъморга қараб жилмайди: ранги ўчиб, лаблари оқарган эди. Нарироқда белини ушлаб ғўдайиб турган Аҳмад Чалабий уларга бир қараб кўйди-да, пастга тушиб кетди. Уста Абдуғафур уйқуси келиб мудраётган одамдек кўзлари чалишиб, боши қийшая бошлади:

— У-сто-з, рози бўлинг...

— Ҳай-ҳай, сизга нима бўлди?! — деди Меъмор югуриб бориб. У уста Абдуғафурни кучоқлаб, бошини кўксига босди. — Уста, азизим, кўзингизни очинг! — Ло-о-илоҳа иллолоҳу Муҳаммаден расулиллоҳ... Күф!

Йўқ, уста Абдуғафур дунёдан ўтган эди. У то Меъмор пастдан чиқиб келгунича чидам билан ўзини тутиб турган экан. Меъмор келиб, кучиб бошини кўксига босиши биланоқ жон берди. Бечора шунга илҳақ бўлиб турган экан.

Меъмор ҳам, шогирд бола ҳам бир муддат индамай қолишди. Меъмор дамо-дам унинг илтимосига кўра, калимаи шаҳодатни ўқиб, устга дам солиб турди. Бур муддатдан сўнг Меъмор уни ерга ётқизиб, белидаги белбоғи билан энгагини танғиди. Шогирд йигит имлаб Зулфиқорни. Завракни. Ҳасан-Ҳусайнбекларни чақирди. Улар томга югуриб чиқиб, ерда ётган уста Абдуғафурни кўриб ҳайрон бўлиб қолишди.

— Бир лаҳзада жон берди, — деди Меъмор, — эрта билан келиб, туппа-тузук ишлаб турган экан...

Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортишди:

— Менга бирон марта ҳам тобим йўқ демадилар, — деди шогирд йигит, — аксинча бугун эрталабдан шоширтириб, ғайрат қилиб ишлаётган эдилар...

— Бир лаҳза-я!.. — деди Меъмор, — «рози бўлинг...» дедилар-у, кетдилар. Ё, қудратингдан!

— Чиройли ўлим, — деди уста Ҳасанбек, — яна бунинг устига, бугун жума. Худо раҳмати эканлар.

Ишни тўхтагишиб, уста Абдуғафурни шу кунни намози жумага чиқаришди. Эрта билан мадрасанинг баланд томида ишлаётган уста Абдуғафур шу кунни кечқурун ўз уйида эмас, пастда, ер бағрида ётарди...

Шундай қилиб, мадраса қураётган яхши одамлардан бири «фоний дунё»дан «боқий дунё»га кетди. Ҳамма ачинди: устанинг дунёга келганидан бошлаб, кўргани заҳмат бўлди. Боллқа ҳеч нарсани кўрмай кетганига ачинишди...

Аммо Меъморнинг «қанотлари бир чеккадан синаётгани»ни кўриб ичдан қувонаётган Аҳмад Чалабий устанинг вафотидан сўнг буқаламундай тезда ўз тусини ўзгартирди: «Уста Абдуғафурнинг қадрдон дўсти мен эдим, донмо менинг ҳовлимга бориб турарди, унга кўп яхшиликлар қилганман. Меъмор билан иноқлаштириб қўйган ҳам ўзим...» — деган гапларни тарқатди. Қадрдон кишини ўлган одамдек унга аза тутиб юрди. Аслида уста Абдуғафур унинг ҳовлисида инлаган кезлари «Меъмор ёмон одам, унга ҳатто амирзодалар ҳам ишонмайди, ўғли — ҳуруфияга мансуб каллакесар...» деган гапларни айтган эди. Бу гапларни уста Абдуғафур ҳеч қачон Меъморга айтмаган-у, аммо Аҳмад Чалабийнинг кўп фитна ва юраги қора киши эканини билиб, ундан ҳазар қилиб, ўзини четга тортган эди. Аҳмад Чалабий мана шу гапларни Меъморга айтиб қўйишидан чўчир, унинг учун устани руҳан эзиб, умрини эговлаб юрарди. Уста Абдуғафурнинг тўсатдан қазоси — қор ёғди, излар босилди бўлди.

Икки жумадан кейин мадрасага Бойсунқур мирзо бир неча навкарлари билан бирга келиб, у ёқ-бу ёқларни кўрди. Жой солиниб тайёрланган «дарсхона»да Меъмор ранселигида барча усталарни тўплаб, ишни яна ҳам тезлатиш ва шаъбон ойигача қурилишни тамомлаб, рамазонга ҳурсандчилик билан киришни таъкидлади. Меъмор ишнинг бориши ҳақида унга ахборот бериб бўлгач, гап орасида яқинда тўсатдан

қазо қилган уста Абдуғафурнинг сағир қолган болаларига ёрдам кўрсатишни илтимос қилди. Бу илтимосга амирзоданинг мойиллиги борлигини, «Ҳа, албатта...» деб бош қимирлатганини сезиб турган корфармо дарҳол таъзим қилиб ўрнидан турди:

– Дарҳақиқат, уста Абдуғафур покиза одам эди. Зуккою аллома эди. – у «аллома», «зукко» сўзларига урғу бериб, кўз қирини Меъморга ташлади, – устанинг қазоси бизнинг бошимизга тушган оғир мусибат бўлди. Қурилиш ишларимизнинг анча орқада қолаётгани, сифатсиз ганчхоку кошинлар ёпиштираётганимиз ҳам шу туфайлидир. Худо хоҳласа, ишни тезлатиб юборамиз. Алалхусус, уста хонадонига амирзодам ҳазратларидан мурувват кўрсатишларини илтимос қилиб сўраймиз. Менда тежалган ақчалар ҳам йўқ эмас...

Салқин хона ичида ўтирган усталарнинг биронтаси ҳам Бойсунқур ёнида Аҳмад Чалабийнинг риёкорлик билан айтаётган гапларига жавоб тариқасида бирон сўз айтиша олмади. Меъмор ҳам сукут сақлади, устани ҳозир «пок» деб турган кимса яқиндагина «у пес, унинг қўлидан таом еб бўлмайди. У – бола-чақаларини оч ташлаб қўйибди, ярамас одам...» деган иғволарини эшигишган эди. Унинг мунофиқлигини ҳозир яққол кўриш, ичларида «астағфуриллоҳ» деб истиғфор айтишди.

Мажлисдан сўнг мадраса ҳовлисидаги курсига келиб ўтирган Меъмор икки чаккасини кафтлари билан қисиб, бир муддат ерга қараб ўтирди. Унинг икки чаккаси санчиб оғирди. Томда, хужраларда, пештоқу гулчамбарлар, ҳавозаларда турган одамлар Меъморнинг диққат бўлаётганини сезиб туришарди.

ХIII боб

ЖАНГ

Ўша оқшом дарё бўйидаги янтоқзор тепаликда самарқандлик икки навкар йигитни барчанинг кўзи олдида «булар қочмоқчи бўлдилар», баҳонаси билан кўксига пичоқ тиқиб, ўлдириб, кўмиб ташлангани «лашкар интизомини яна ҳам маҳкам қилиш»да кўрилган чоралардан бири бўлса-да, аслида ҳамманинг дилини сиёҳ қилган эди. Мағлубиятга учраган қўшиндек, сарбозлар руҳан синиқ, қовоқлари солиқ тусга киришди. Лекин Қораилон даҳшати уларни бир-бирлари билан очилиб-сочилиб гаплашиб, эркин муҳокама қилишга йўл қўймас эди. Қўшин руҳияси унча баланд эмаслигини сезган Мирзо, фарғоналиклар билан тўқнашув они жуда яқин қолганини ҳисобга олиб, эрта билан нонушта пайтида сарбозларга биттадан тилло танга улашишни буюрди. Йигитлар «хамир учидан патир» – чиройли тилло тангани кафтларига қўйиб томоша қилишди. Ундан сўнг, эҳтиёт қилиб ёнларига солиб қўйишди. Нонуштадан кейин, шайхулислом Исомиддин жанг онининг жуда яқин қолгани, ҳар бир мусулмон хуросонлигу мовароуннаҳрликлар Аҳмад

тарафидаги ганимлар билан бўлган жангда «ўлса – шаҳид, ўлдирса – гозий» эканини таъкидлаб, юзига фотиҳа тортиди. Қилич-яроғлари шай, чўққайиб ўтирган сарбозлар ҳам юзларига фотиҳа тортиб, ўринларидан турдилар, отларини яхшилаб эгарладилар.

Муҳаммад Арғуннинг хабар беришича, душманнинг катта қўшини Рафқондан ўтиб, Конибодом сари келаётгани, тўқнашув Яккатут қишлоғи атрофида, Сайхун ёқасида бўлиши ҳамма жиҳатдан мўлжалга яқин эди: Улуғбек мирзо Шоҳ Малик тархон билан Амир Довуд барлос олдида Муҳаммад Арғундан душман қўшинининг нуфузи, сарбозларининг кайфияти қандайлиги ҳақида сўради. Ёш амирзоданинг босиқлик билан кераклик саволларни бераётганига Амир Довуд барлос аввал ҳайратланиб туриб, кейин бу гаплар унинг бобосидан мерос экани, барлоснинг ўзи ҳам бобоси қўшинида хизмат қилганида, Амирнинг саволлари мана шундай бўларди, деб кўнглидан ўтказди. У яна, душман томони қир орқасига пистирма қўймаганмикан, деб ҳам суриштирди. Муҳаммад Арғун маълумотидан душман пистирма қўймагани, сарбозлар орасида пиёдалар ҳам борлигини билиб қаноат ҳосил қилгач, дарҳол ўз чодирига саркардаларни чақирди.

Шайхулислом Мирзонинг ўнг томонида ўтирарди. Сўл томонида Шоҳ Малик тархон билан Амир Довуд барлос. Ундан пастроқда Муҳаммад Арғун. Мирзо саркардаларга мурожаат этди:

– Фарғона устига лашкар бораётганидан Аҳмад мирзонинг хабари бор. Биз Баландчақирга етмасимизданоқ улар ҳам тайёргарлик кўрган. Мирзо саройидан бизга етиб келган маълумотлар шуни кўрсатадики, фарғоналиклар биздан кам, иш кўрган сарбозлари оз – кишилари кўрқувда... Лекин биз то шу кунгача Аҳмаднинг элчисини кутдик, дарак бўлмади. Элчини Самарқандда ҳам кутган эдик. Номаларга жавоб қилмади. Ахсикентда, Хўқандда. Андижонда отамнинг энг содиқ кишиларини улдириб юборди. Бир неча мансабдор шахслар Самарқандга қочиб келди... Бу ерда ўтирган мингбоши Иброҳим Дулдайнинг оталари Абдуқаҳҳор Дулдайни ҳам ўлдириб юборди. Бу сўзларни айтмоқдан мақсад – Аҳмад кўп ёмон ишларни сазй этиб, охири бизнинг сабр косамизни тўлдирди. Отамнинг амри ила мен сизларни жангга олиб бораётгирман...

Шайхулислом шу лаҳза хутба ўқиб, амирзодага ва саркардаларга дам урди. Ҳамма сукутга чўмди. Мирзо Улуғбек давом этди:

– Саркарда Иброҳим Дулдайнинг учқур чавандозлари билан мен ўртада борадурмен, биз то Яккатут даштида душман қораси кўринмагунча сиполик билан юриб, душман кўрингач, менинг фармоним билан унинг устига ўқдек отиламиз. Амир Довуд барлос сарбозлари менинг ўнг қанотимда бўлиб, ярим чақирим кейинда, менинг ҳамламдан сўнг иккинчи зарбани беради. Шоҳ Малик тархон сўл қанотимда, саркарда Ёқуббек сарбозлари билан биргаликда охириги

зарбани беради. Иншоолло, пайдар-пай зарба билан душманни пароканда қилиб, тор-мор этамиз.

— Амирона режа! — деди Шоҳ Малик тархон, — ҳеч қандоқ ислоҳ киритмоққа ҳожат йўқ. Ғоятда мукамал ва оқилона. Аммо амирзода ҳазрати олийларидан бир кичик илтимосим бор.

— Айтинг, — деди Мирзо унга қараб.

— Иброҳим Дулдайнинг зарбдор лочинлари билан биринчи галда мен борай, Мирзо, сиз саркарда Ёқуббекнинг бургутлари билан сўл қанотда борсангиз. — Бу таклифни дарҳол Муҳаммад Арғун маъқуллади. Амир Довуд барлос яна қўшиб қўйди: — Бу таклиф, менга отангизларнинг топшириқлари. Бобонгиз ҳамма вақт сўл қанотда бўлардилар. Бунинг моҳияти катта. Биринчи ҳужумга ўтган саркардани трандозлар нишонга олади. Тўхтамишхон билан жангда ҳам, Боязид, Хоразмшоҳлар билан бўлган жангда ҳам бобонгиз сўл қанотда борганлар...

Мирзо мамнуният билан кулди. Бу таклиф тархоннинг садоқатидан дарак беради. Мирзо Шоҳ Малик тархонга садоқати учун ташаккур айтди.

— Келиндик, жойимизни алмаштирамиз.

Саркардалар ўринларидан туриб, ўз сарбозлари ёнига боришди. Орқада қолиб, жойларни йиғиб олувчи кишилар шитоб билан ишга киришиб, анжомларни араваларга юклашарди. Кенг дала отлиқлар билан тўлган. Ҳамманинг кўзи ёш амирзоданинг отга минишида. У отга миниши биланоқ беадад лашкар дарё ёқалаб, дашт билан Конибодом сари силжиди.

Навкарлар Мирзога «Йўлбарс» деб аталмиш тўриқ отни тутишди. Бу отнинг бўйи баланд, кўкраклари кенг, қорни кичик — олд томондан қаралганда йўлбарсга ўхшарди. Доимо ғайрати ичига сиғмай сўлигини чайнар, ер тепинганида чачағлари кенгайиб, йўлбарс панжасига ўхшарди. Бу отнинг бошқа отлардан яна бир фарқи шунда эдики, у жангга кирганида рўпарасидаги отга икки оёқларини кўтариб ташланар, гўғри келса тишларди. Бу ҳаракат йўлбарснинг сапчиганига жуда ўхшарди. У мутлақо ерга йиқилган одамни босмас, устидаги ўз эгасини йиқилишдан сақлар эди. Баъзи сарбозлар «Йўлбарс»нинг баҳосини ўн минг тиллодан ҳам ортиқ ҳисоблашарди. Аслида бу отни Улуғбек Мирзо Самарқанд тахтига чиққан пайтида Бухоро беги тўхфа этган экан. «Йўлбарс» жангга кириш учун мўлжалланган от, аммо «Оқ кабутар» деган серёл, виқор билан қадам ташлайдиган оқ от — Мирзонинг тантанавор юришлари, шаҳар олингандан сўнг бош эгганлар олдидаги ўтишга мўлжалланган оти эди. Ҳозир «Оқ кабутар»ни Ёқуббек қўшинида, орқароқда бир сарбоз етаклаб келарди.

Катга қўшин уч бўлиниб, дарё ёқасидаги дашт билан Кўчкак томонга бурилмай, тўғри Конибодом сари йул олди. Конибодом ёқалаб ўтиб, қуёш гик келганида, Муҳаммад Арғун хабар қилганидек, Яккатут даштида шарқ уфқида чанг кўтарилди.

– Бу нима? – сўради Мирзо ёнида келаётган Ёқуббекдан. – Бу қорамол подаси эмасмикан? Чанг кўтаряпти.

– Аъло ҳазратлари. – деди Ёқуббек, – дарҳақиқат, чанг кўтарган қорамоллар подаси.

– Пода эмас! – деди дарҳол эътироз билдириб Муҳаммад Арғун, – бу Аҳмад мирзо!

– Худди шундай. – деди чўққи соқолли, ориқ, рангпар бир киши амирзодага қараб.

– Янглишяпсизлар, бу дарҳақиқат пода! – деди қаҳ-қаҳ уриб амирзода. – Ёқуббек тўғри айтди. Кўзи ўткир одамлар яна бир қарасин. бу – пода!

Муҳаммад Арғун ҳам Мирзонинг ҳамма нарсага тушуниб туриб, атай ҳазил қилаётганини сизди. Мирзо сарбозлар кўркмай дадил ҳужумга чоғланишлари учун «Йўлбарс» устида кулиб келарди.

– Тушундик... – деди Арғун.

– Тушунган бўлсангиз, зудлик билан Шоҳ Малик тархон жанобларига айтинг, яна бир неча дақиқадан сўнг пода устига бургутдек тезлик билан ҳужум қилсин!

Муҳаммад Арғун шитоб билан от чоптириб кетди. У етиб бориб, шаҳзода фикрини айтиши биланоқ, Иброҳим Дулдай сарбозлари кенг саҳрода бўрондай чанг кўтариб, қийқириб, ваҳшат билан фарғоналиклар устига от қўйишди. Бир муддат ўтар-ўтмас даштда тўс-тўлолон кўтарилди, отлар кишнар, қиличу қалқонларининг шарақ-шуруғи, бақириқ-чақириқлар авжга чиқди. Отлар оёқларини кўтариб кишнашар, қиличлар офтоб нурида ярқирарди. Дарёдаги гирдобга ўхшаб, икки қўшин бир-бири билан аралашиб, қилич солишарди. Ерга ағанаб тушган сарбозларга ҳеч ким қарамас, яраланган отлар ўрам ичида чўлоқланиб, кишнаб юрарди. Бир муддатдан сўнг амирзоланинг ишораси билан Муҳаммад Арғун қир орқасидаги Амир Довуд барлос томон от чоптириб кетди. Бетоқат бўлиб, Мирзони кузатиб турган барлос от чоптириб келаётган Арғунни кўриши биланоқ, душман устига ёпирилди. Шу муддатнинг ўзида Мирзо билан Ёқуббек ҳам чап қанотдан ҳужум бошлашди. Пистирма қўймай, катта қуч билан келган Аҳмад мирзо бир ярим соатлар чамаси орқанда жангни кузатиб туриб, ўз қўшинининг мағлубиятга учраётганини сизди.

Яна бир соат жанг давом этса, сарбозлари тамоман қирилиб кетишини сезгач, атрофидаги бир неча сардорлари билан орқага қочди. Аҳмад мирзо кетидан юзга яқин сарбозлар ҳам қоча бошлашди. Биринчи зарбани берган Иброҳим Дулдай, юз чоғлиқ навқари билан Аҳмад мирзони қувиб кетди. Ўз сардорларининг жангни ташлаб қочаётганликларини кўрган фарғоналиклар ҳар тарафга сочилиб қоча бошлашди. Баъзилар отдан тушиб, қилич ва қалқонни ерга ташлашди. Аҳмад Хуқанд қолиб, Ашт томон қочди. Кўп ўтмай, Иброҳим Дулдай

Аҳмад мирзони тутиб олиб келди. Жанг тугагани ҳамон учга бўлинган лашкар яна бирлашиб, шитоб билан Хўқанд сари сиљжиди...

Иккинчи мушг, яъни ўнг қанотдаги Амир Довуд барлос сарбозлари орасида қилич яланғочлаб югурган Низомиддин бир соат чамаси тўс-тўполон ичида қолди; кимгадир қилич солиб, отдан йиқитди. Яна бир сарбоз билан анча вақтгача олишиб, бир-бирига тиғ тегизишолмади. Орқаси билан тисарилиб келган бир отлиқ сарбоз уларни ажратиб юборди. У, ҳамма нарсани унутган — қиёмат қойим ичида, нима бўлаётганини билмай қилич солар, чопонида Самарқанд лашкарининг белгиси бўлмаган суворий сари ташланарди. Ундан беш қадамча нарида отдан қулаб тушган бир сарбоз яна ўрнидан туриб, этакларидаги тупроқни қоқа бошлади: бир лаҳза ўтар-ўтмас унинг боши орқасига осилиб, танаси ерга гуппа ағанаб, питирлай бошлади. У уйқусираётган одамдек жонҳолатда яна бир ўрнидан турди. Низомиддин у одамнинг бўйнидан қон тирқираб чиқарганини кўриб, кўзини бошқа ёққа олди. Бу одамнинг елкасида Самарқанд белгиси кўринмасди. Соқолининг мош-гуручлигидан кекса одам эканлигини пайқади. Ўзининг ҳам бўйнига қилич тушиб қолишидан қўрқиб, атрофига олазарақ қараб, нарироқда бир-бирига қилич солишаётган самарқандлик билан фарғоналик томон югурди. У бехос ёндан келиб, фарғоналикнинг елкасига қилич уриб, отдан қулатди. Ҳоли танг бўлиб турган шериги унга мамнун боқди. Улар иккови дарҳол чап томонларига бурилиб, шарақа-шуруқ қилич солишаётганлар тўпига ўзларини уришди. Низомиддин қилич солар, ора-чора ўз ошналари Шодмонбек билан Абуалиларни қидирарди. Бир муддатдан кейин қочиб кетаётган сарбозларни кўриб, фарғоналиклар енгилганини пайқади. Отининг жиловини тортди. Йигирма қадамча нарида отдан сакраб тушиб, қилич-қалқонини ерга ташлаб турган навкар ёнига от чоптириб бордию, унинг боши эгиб, таслим бўлиб турганини кўриб индамай қолди. Қўлида ярқираб турган қиличини ҳам эгар қошида тутди. Қиличи дамида қотиб қолган қонни кўрди. Пешанасидан иссиқ тер оққандай бўлди. От жиловини кўйиб юбормагани ҳолда сўл кафти билан пешанасини артган эди, қўли қипқизил қон бўлди. Қалпоғини кўтарди — ҳа, қалпоқнинг таги жиққа қон... Ўзининг ярадор бўлганини сезгани ҳамон, боши, елкаси ачиша бошлади. У отда туриб, рўпарадаги одамга қаради; у Низомиддиннинг чаккаси, бурни устидан оқиб тушаётган қонни кўриб, ерга қаради. Улар — ғолибу мағлуб бир лаҳза бир-бирларига ўқрайиб қараб туришди! Шундан сўнг Низомиддин отининг бошини қайириб, Хўқанд йўлида кетаётган сарбозларга етиб олиш учун шошилди. Сал юрмасиданоқ йўлда белида энлик қизил кумушкамар бир одамнинг тўнкарилиб ётганини кўрди. Юраги шиғ этиб, орқасига тортиб кетди. Атрофида айланди — тўнида Самарқанд белгиси бор! У дарҳол отдан сакраб тушиб, тўнкарилиб ётган одамни ағдарди; бу — Шодмонбек эди. Дўстидан

жудо бўлибди... Кўзи тиниб, юрагига тиг санчилгандек бўлди. Юз қадамча нарида кетаётган сарбоз, Низомиддинни кузатиб турарди: «Қани, юринг! Улар анча олислаб кетишди!» Низомиддин «хўп» дегандек бош қимирлатди. Шу лаҳза йигирма қадамча нарида оҳ-воҳ қилиб ётган яна бир киши ердан бошини кўтарди. «Ҳой, иним, самарқандликман, мени олиб кетинг! Мен бу ерда қолмай, кечқурун қашқирлар, чиябўрилар келади...» Низомиддин отини етаклаб, унинг тепасига борди, «белимдан қилич едим, туrolмайман...» Низомиддин бир лаҳза унинг тепасида турди.

– Отимга мингашолмайсизми?

– Йўқ, иним, туrolмайман.

– Бир оз сабр қилинг. Ҳозир аравалар келиб сизларни йиғиштириб олади.

– Шу илтифотингизга ҳам раҳмат! Арава келгунича чидаб туrolмайман. Асли бухороликман, отим – Қудратулло. Ҳаққимга бир дуо ўқиб қўйинг.

– Хўп, ого, – деди Низомиддин маъюс.

Низомиддин Абуалининг ҳоли не бўлди экан, деб анча олислаб кетган кўшин орқасидан от чоптириб кетди. Бошидан сирқираб чиқаётган қон бурни учидан чак-чак томаётганини сезмасди. У анча ерга бориб, орқада чўкка тушиб, йиғлаб ўтирган мағлуб сарбозга қаради. Шодмонбекнинг калласини узган шу эмасмикан? Агар шу бўлса, нега унинг калласини олмадим? Нега у отида қочмади? Қочиб улгуриши мумкин эдику?

Ёмон туш каби қўрқинчли, чалкаш хаёллар Низомиддиннинг қон сирқираб турган бошини қуршаб олган эди. Олдинлаб кетган ошналарига етиб олай, деб у отини ниқталардию хаёлида боши учиб кетган Шодмонбек билан бели синиб инграб ётган бухоролик сарбоз турарди.

Кеч кириб қолган. Куёш ғарб уфқига ботмоқда. Сўнгги нурлар даштга тушиб, тик турган кишининг сояси бир терак бўйи чўзилиб кетарди. Яккатут, Рафқон, Конибодом оралиғидаги кимсасиз даштда одамлар ва отлар сочилиб ётибди. Даштни кесиб ўтган арава йўлидан бирорта суворий ўтмайди. Бу ердаги тўқнашув – қиёмат қойим даҳшати атроф ёқдаги қишлоқларга тарқалган эди. Боши кетиб, жони узилганлар ваҳшатдан тамоман қутулган. Аммо тиг тегиб қўл ёки оёғи узилганлар оҳ-воҳ уриб, мадад кутиб ётарди. Куёш ботиши билан мис баркашдек ярқираб, дашт устида ой кўтарилди. Кечаги қоп-қора туя булутлар йўқ, осмон мусаффо эди-ю, аммо ой қонга белангандай қизариб турарди. У кенг даштда, янтоқзорда сочилиб ётган кишиларни кўрарди. Бироқ ёрдам қўлини узатолмасди. Саҳрода ойдан бўлак ҳеч вақо йўқ. Бели синиб ётган сарбоз ҳам ойга тикилар, ундан нажот йўқ; у баланд қаср тўйнуғидан жамолини кўрсатиб турган маликага ўхшарди. Бели синган сарбоз ойдан юзини ўгириб, пиллақуртдек сурилиб бориб, ҳар эҳтимолга

қарши, ерда ётган ўткир қилични олди. Ёнидаги ўлик белидан ханжарини ҳам суғуриб, ёнига қўли етадиган жойга қўйди.

Ярим тунда бу ерга орқадаги бир гуруҳ навкар ихотасидаги аравалар егиб келди. Ярадор кишиларни, қурооларни териб олиб, араваларга жойлаштиришди. Шу орада, яна бир гуруҳ сарбозлар ихотасида «Угрук» аравалар ҳам музаффарият дарагини эшитиб, амирзода орқасидан жадаллаганича, Хўқанд томон кетишди. Шаҳид бўлган сарбозларни эртага эрта билан шу ерларга кўмишни айтган қарвонбоши, ярадорларни тезда шаҳарга олиб киришни одамларга тайинлаб, ўзи отга қамчи босиб, «Угрук» арава кетидан Хўқанд сари чопди. Бу обдан чиройлик қилиб безатилган аравалар ичида Мирзонинг хотини — Ақобегим ҳамда унинг бир неча хизматкорлари ўтирарди. «Угрук» аравани кўриқлаш, мабодо мағлубият хавфи туғилганда орқага қайтариш энг содиқ сарбозларига топширилган эди.

Хўқандликлар ҳамма дарвозаларни очиб, Мирзони шоҳиёна билан кутиб олди. Шаҳардан бир фарсанг ташқарига чиқиб турган оқ саллали, Жоме масжиди имоми; қози калон ва бир тўда казо-казолар катта йўл устида Мирзони кутиб олиб, саройга олиб келишди. Дарҳол ичкариларни кўздан кечирган Муҳаммад Арғун одамлари атрофга ясовулу навкарлар қўйишди. Арғундан аввал шаҳарга Қораилон кириб, саройни ва шу атрофни кўздан кечирган эди. У, Мирзога Муҳаммад Арғун ҳамма ишни кўнгилдагидек ҳозирлади, деб хабар берганидан сўнг, Мирзо саройга кириб борди. Шу муддатда чопарлар Самарқандга ва ундан сўнг Ҳиротга музаффарият ҳақида нома олиб кетдилар. Биринчи чопар тўрт чопар ғалаба қозонилган чоғ — жанг майдонининг ўзидан Самарқандга жўнатилган эди.

Хўқанд саройининг кўркам хоналаридан бирига кираётган Мирзо кетидан Шоҳ Малик кела туриб, унга мурожаат этди:

- Амирзодам, гапим бор эди.
- Марҳамат! — у Шоҳ Маликка қаради.
- Ҳордиқ оласизми ёки Аҳмад мирзони сўроқ қиласизми?
- Аҳмад мирзо билан гаплашиб олиш керак.
- Тушундим.

— Саркардаларга айтинг, шаҳар таланмасин! Ҳазинага кирилмасин, хазинабоннинг ўзи бунда келсин! Биз, ўзимиз, эрга тонгдан бошлаб, саркардаларимиз устига заррин хилқат ёпамиз, тиллолар улашамиз. Ҳеч кимни хафа қилмаймиз...

— Тушундим, — Шоҳ Малик ташқарига чиқиб кетди. Саройнинг ҳамма ерига, асосий эшикларга қуроолли навкарлар қўйилган эди. Бир муддатдан кейин Мирзо сарой ҳовлисига чиқди: қўллари боғланган Амирак Аҳмад ҳовлида тик турарди. Атрофида Самарқанднинг саркардалари, мансабдор шахслар. Устига духобалар ташланган курсига Мирзо келиб ўтирди. Оёғи остида йўлбарс терисн. Рўпарасида амакнваччаси Аҳмад мирзо бош эгиб турарди.

– Қўлларини ечиб юборинг! – деди Мирзо Муҳаммад Аргунга ишора қилиб. Аргун белидаги ханжарини суғуриб олиб, чилвир арқонни узиб ташлади. Амирак Аҳмад увишиб қолган қўлларини осилтириб, уқалади.

– Ха-а, амирзода, ҳолингиз қалай?

– Биз енгилдик, сиз енгдингиз!

– Сиз, мамлакат ҳокими эмас, шаҳват ҳокими бўлдингиз! Офарин! Мунажжимлар кўзига «алиф» торғмоқ бир томонда, шаҳвоний ҳирс бир томонда! Биз бу ишга йўл қўёлмаймиз! Нега Ашт томон қочдингиз? Бонсини билсак бўладими?

– Мағлубият ва саросималик кишини не ҳолга солмайди. Киши енгилгач, тўғри келган томонга қочади.

– Йўқ, очиқроқ айтинг? Сиз қочиб, жон сақламоқчи бўлсангиз, Шўрсув орқали тоққа чиқиб кетишингиз мумкин эди. Хўқанд ёки Марғилонга шу сабабли кирмадингизки, сизни уз кишиларингиз ушлаб берарди. Ашт орқалик юқорини кўзлаб қочингиздан мақсад нима?

– Мақсад йўқ, фақат янглишиш...

– Сиз, содда кишилардан эмассиз! Сизнинг саройингизда менинг одамларим бўлган, феълу атворингиз, мақсадингиз, мағлубият келгудай бўлса, нима чора кўрмоғингиз бизга маълум! Бу томонга юриш бош-лашдан аввал, сиз қочажак ковакларнинг ҳаммаси бекилган. Энди, Мирзо, очиқроқ гапиринг! Ҳақиқатни айтсангиз – омон қоласиз. Бўлмаса, ҳукм – битта! Қон тўкилади! Фуқаро қирилди, мен сизни омон қўймайман! Подшоҳни беҳурмат қилдингиз! Ҳақ гапни айтинг, амаким Амир Умаршайх арвоҳини хотирлаб, сизни омон қўяман! Бўлмаса, йўқ!

– Ҳақ гапни айтаман, амирзода, сўзингизга ишонаман. Аштдан тоғ йўллари орқали Сайхун бўйига, Сигноқ ва Шоҳруҳия шаҳарларига чиқиб олиб, Дашти Қипчоққа бормоқчи эдим. Биз билан яхши алоқада бўлган Туғли Темур авлоди Муҳаммадхон билан аҳдлашувимиз бор эди. Муҳаммадхон Ўрусхоннинг набираси – Бароқ ўғлон билан келишмай, жанжал устига жанжал бўлмоқда. Сайхун бўйларидаги Дашти Қипчоқ хонлари Ҳирот ва Самарқандга қарши бўлиб, менга мадад беришга тайёр эди. Бароқ ўғлонни паноҳ қилиб Дашти Қипчоққа қочаётган эдим...

– Мана энди ўзингизга келдингиз, – деди ўрнидан туриб Мирзо, – сизни ўлим жазосидан сақлаб қоламан. Сиз эрта билан хотин ва болаларингизни олиб, Ҳиротга жўнайсиз. У ерда аввало подшоҳдан, ўз амакингиздан қилган гуноҳларингиз учун афв сўрайсиз. Кейин, мана бу гапларни: Бароқ ўғлон, Муҳаммадхон билан тузган аҳдларингизни подшоҳга мукаммал айтиб берасиз! Бу жуда муҳим гап.

– Хўп, – деди Аҳмад мирзо ўлимдан колгани учун қўли кўксига, амирзодага таъзим қилиб.

Эртасига эрта билан Аҳмад мирзо бола-чақалари билан аравага ўтқазилиб, Муҳаммад Арғун кишилари ихотасида Самарқандга, ундан Ҳиротга жўнатилди.

Чопарлар ғоятда муҳим ва махфий номани олиб Самарқанд сари чопдилар; ундан Хуросонга ўтишади. Лекин Аҳмад мирзо устидан қозонилган ғалаба хабари эртасигаёқ Ҳиротга маълум бўлди. Хўжанддан пайдар-пай учирилган кабутарлар Жиззахга, Жиззахдан Самарқандга жўнатилди. Самарқанддан учирилган кабутарлар Шаҳрисабзга, ундан Балх, ундан Маймана, ундан Ҳиротга етиб келди. Биринчи хушxabар олиб келган Маймана кабутарини подшоҳ ўз кафтида ушлаб, оёғидаги ипак қоғозни ечиб олди, Ҳиротлик каптарбозга ўн тилло ва қимматбаҳо сарупо беришни буюрди. Хўжанддан тортиб, то Ҳиротгача бўлган масофадаги кабутар ўргатувчиларнинг ҳаммасига ақча ва сарупо беришларини тайинлади. Муҳим хабарларни тезда етказишда кабутарбозларнинг санъати анчолардан ҳам, тепаликлардаги ўт ёқувчи қоровулхоналардан ҳам қулайдир, деди Шоҳруҳ.

Катта қўшинни шайлаб, мабодо бирон кори-ҳол бўлса, шитоб билан Самарқанд сари йўлга чиқишга ҳозирлик кўриб турган Иброҳим Султон бу хушxabарни эшитиб, бўшашиди. Отасини зафар билан муборакбод қилиб, сарой аъёнлари юзидаги севинчга шерик бўлиб кўринди. Лекин аслида соҳибқиронликдан кўра ҳам, «соҳиби илм» оғасининг шаъну шавкати унга ёқмасди. Аҳмад мирзо бир савалаб, «патини тўзитиб» юборишини, шундан сўнг отаси Самарқанд тахтига бирон «қаттиққўл» ўғлини юборишини умид қиларди. Умуман, у ўз оға-иниларидан Муҳаммад Тарағай билан Бойсунқур мирзони давлат ва сиёсатга, ҳарбга аралаштиргиси келмас, укалари – Суюрғотмиш мирзо билан Муҳаммад Жўқийларни келгусида ўзига тобе – Мовароуннаҳр ҳокимлари қилиб тайинлашни кўзларди... Қаҳри қаттиқ амирзода Шерозга қайтиб келмай оғасининг Самарқандга қайтиб келишини кутди. Шу хурсандчилик кунларининг бирида Шоҳруҳ Иброҳим Султонни ўз ёнига чорлаб, яқин кунларда Аҳмад мирзо Ҳиротга етиб келиши, гуноҳкор амакиваччасини унинг ихтиёрига юборажаги, ўз қўл остидаги бирон шаҳарга ҳозирча ҳоким қилиб қўйишини тайинлади. У, сиртда бўлгандан кўра кўз остида бўлгани маъқул, деди. Қораилон кишиларига ундан асло кўз узмасликни тайинлаб қўймоқ кераклигини ҳам айтди. Иброҳим Султон амр бажо келтирилишини, мабодо амакиваччаси яна фитнага ружу қилса «айб ўзида» деган гапни кўнглидан ўтказди. Чунки отасининг «Қораилон» номини тилга олиши ана шу нарсадан далолат берарди. Бир ҳафталардан кейин у отасидан рухсат олиб, Шерозга жўнади. Ўзига нисбатан ҳар бир кичик хатти-ҳаракатларгача диққат билан кузатадиган

«чакказарб» амирзодани укаси Бойсунқур мирзо бошчилигида сарой аъёнлари кузатиб қолишди.

Оқ кабутарлар олиб келган мужда ва бунинг устида шаҳзоданинг пойтахтдан «қалтис» чиқиб, Шерозга кетиши Ҳирот аҳлига қўшқувонч бўлди. Рамазоннинг охирги ҳафтаси қолиб, катта ҳайитнинг баҳор ойларига тўғри келгани ҳаммага севинч бағишларди. Жангнинг тез тугаллангани, Аҳмад мирзонинг Ҳиротга бош эгиб келаётгани, Фарғонада қатли ом у ёқда турсин, бирон кишининг ҳам бурни қонамагани меъмор Нажмиддин Бухорийни ҳам, кулол Абу Толибни ҳам, уста Ҳасанбек ва Ҳусайнбекни ҳам хурсанд қилди. Жанг тўполонида қон тўкилди-ю, ичкарида бу иш бўлмади. Ҳарқалай Улуғбек – Улуғбек, Иброҳим – Иброҳим, дейишди улар бир-бирларининг қулоғига, маърифату илм кишиси жанжални кўпроқ ақл-идрок билан ечди. Бунга чоғи келмаган ҳокимлар муаммони қилич билан ҳал қиладилар... Фарзандларимиз, худо хоҳласа, эсон-омон кириб келишади, деб умид қилишди улар. Лекин «меъморлар меъмори» устод Қавом ўз ўғли Худододбекни Амир Довуд барлос қўлидан олиб қолгани, бу билан ўз фарзандини бошқаларникидан азиз кўргани ва шунга ўхшаш баъзи хатти-ҳаракатлари билан, мана бир неча ойдирки, Нажмиддин Бухорий билан учрашолмай юрарди. Корфармо Аҳмад Чалабийнинг қилган фитналари, Меъморнинг тажанг юргани, мадрасада шогирдлари билан ўзи енг шимариб ишлаётганидан ҳам хабардор эди. Аҳмад Чалабийнинг «бухоролик Меъмор салтанатга нохайрихоҳ кимсалар» билан ошначилик қилаётгани ҳақида гапирганда (гуржи устаси Жўржий билан иноқлигини кўзда тутуди) устод Қавом юзини тескари қилиб, бурнини жийирди. Илгари бунақа гапларга жон қулоғини тутадиган устод Қавомга бу сафар гап ёқмаётгани, Чалабийни совуқ қарши олгани ҳайратга солди. Совуққина хайр-хўшлашиб чиқиб кетаётган Аҳмад Чалабий устодга: «бу ҳақда Иброҳим Султонга шипши-тажагини» айтганида, устод Қавом наридан-бери юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди.

– Бундоқ иғво гапларга амирзода бурнини қоқади!

– Нима дедингиз?

– Меъмор Нажмиддин Бухорий салтанат учун жуда кўп яхши ишлар қилган. Бунинг устига, ёлғиз ўғлини жангга йўллади. Яна нима қилиб берсин?! Салтанатнинг мўътабар кишилари орасига тушиб, тагин бошингиз узилиб кетмасин, Чалабий жаноблари!

Аҳмад Чалабий ўзининг Қавом томонидан ғоятда совуқ қарши олинганига, устоднинг ўзгариб қолганига таажжубланди. Агарда Иброҳим Султон Шерозга кетиб қолган бўлса, Бойсунқур мирзо Ҳиротда, унга арз қилишни ўйлаб қўйди.

XIV боб

НАВРЎЗИ ОЛАМ

Ҳирот шимолидаги Кўҳисиёҳ этаклари, ясси қирлар, жилгалар, бутун бир воҳа яшиллик билан ўралди. Кўҳи сафед билан Кўҳисиёҳ оралаб юзларча катта-кичик соиларни бирлаштириб оқадган Ҳеирўд дарёси ҳам яшилликлар оралаб, Мурғобу Жайҳун томон интилар, аммо уни беҳудуд ва ташна қумликлар йўл-йўлакай шимариб қуярди. Унинг жануброғидан оқадиган Фараҳўд Хаширўд ҳам ташна ерларга сингиб кетарди. Наврўзи олам бўлиб, тоғ атрофлари яшилликлар билан ўралгач, Ҳирот халқи тоғ бағирларига равочу лола сайлига отланишар, биргина Ҳирот эмас, Гургон, Қалъан Нав, Қароҳ шаҳарларининг аҳолиси ҳам равоч сайлига чиқишарди. Кўҳисиёҳ орқасида яна ҳам баланд тоғлар силсиласи диққатни тортар — то Банди Туркистон тизма тоғларигача бу силсила давом этарди. Ҳиротдан анча узоқ Бало Мурғоб, Оби Қайсар бўйларида ҳам бу сайил навбахорга файз қўшарди. Ҳатто жанубдаги Намаксор кўли бўйидан ҳам одамлар Кўҳисиёҳ этакларига келишарди.

Ҳеч қутилмаганда Нажмиддин Бухорий ҳовлисига устод Қавом кириб келди; дарвоза олдида уни Зулфиқор кутиб олди. «Ҳиротнинг гоят эътиборли одами»га кўзи тушиши биланоқ у озгина довдираб қолди. Кейин югуриб бориб, отининг жиловидан ушлаб, устодни оҳиста отдан туширди.

- Ассалому алайкум!
- Ваалайкум ассалом!
- Марҳамат, устод!

— Бисмилло... — Қавом олдинда, Зулфиқор от етаклаган ҳолда ташқари ҳовлига киришди. Ҳовли ўртасигача келиб қолган устод Қавомни хоналардан югуриб чиққан Заврак билан Фаввос яна қуюқ салом билан кутиб олиб, меҳмонхонага — ҳовтининг кунчиқар томонидаги данғизлама уймакор, ганчин катта хонага олиб киришди. Заврак шу лаҳза бу хабарни ичкари ҳовлига етказди. Меъмор Нажмиддин Бухорий дарҳол ўрнидан туриб, меҳмонхонага сарпойчан кирди.

- Э, марҳамат, келсинлар! Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом! Соғиндим, кўргим келди. Биз, кексалар бир-биримизга суянишиб қолганмиз... — деди илгаригидай димогдорлик, пишқиришлардан жиндак бўлсада асар кўринмай устод Қавом. У ҳозир мутлақо бошқача, анча самимий бўлиб қолган эди. Унинг «Биз кексалар бир-биримизга суянишиб қолганмиз» деган сўзидан Нажмиддин Бухорий Қавомнинг подшоалардан кўра ҳам ўз дўстлари, ҳамкасбларига суяниб қолганини пайқади. Ўлими яқинлашгач, киши ўз ошналарига уюр бўлиб қолади — оғир кунига ярамайдиган, тобуткаш бўлолмайдиган амирзодалардан не фойда! Бунинг устига.

яқинда генгқурларидан хаттот Абдураззоқ Машҳадийнинг вафоти улар сафига тушган кучли бир зарба эди. Устод Қавом қулини фотиҳага очди: – Қадам етди, бало етмасин!

- Хуш келибсиз!
- Соғ-саломатмисиз?
- Шукур...

Шу дам учала шоғирд ҳам ўринларидан туриб, дастурхон тайёрлашга киришишди. Заврак югурганича яна ичкарига кирди. Устод келганини сезган Маъсума бека каттакон жез патнуга қанд-қуреларни қўяётган эди. Негадир меҳмон келса ҳам бепарво турган Бадиа, ташқари ҳовлидаги молхонада отларнинг тепишиб, кишнашлари эшитилиши билан югуриб кета туриб, Зулфиқорга қаради:

- Бир ўзимми?
- Ҳа, устоднинг бир ўзлари, – деди Зулфиқор.

Бадиа отхонага кириб, акасининг «Кўк каптар»ига қаради. Чопқир «Кўк каптар» бегона отни ёқтирмасди – у четлаб ўтиб, ўз отининг жиловини ечиб, нарироққа олиб бориб боғлади.

- Бу ишларни менга буюринг, бекам!
- Сизни аядим, ҳурматли Шоший, – деди от бошини нозик қўллари билан силаб Бадиа. – Сиз отамга жуда кераксиз. Отамлар бошқалардан кўра ҳам сизни қобилиятли дейдилар. – Бадиа Зулфиқорга қараб жилмайиб турарди. Унинг бу гапи камситишми ё одатдагидай ҳазилми – билиб бўлмасди. Аммо унинг кулгиси ниҳоятда ўзига ярашиб турарди. Зулфиқор довдираб қолди.

- Мен айтмоқчиманки, бу ишлар...
- Мен айтмоқчиманки, бу от фақат мени, ундан кейин акамни йўлатади ёнига. Мен йўғимда унга яқинлашманг, шикаст етказиши мумкин. Унга қаранг, отга ўхшамайди!

Шундан сўнг Бадиа отини эркалади, сўнг Зулфиқорнинг ёнига келди, кўзларига тикилиб, жилмайди.

- Боринг, устодингизга қарашинг! – у чопиб, ичкари ҳовлига кириб кетди.

Зулфиқор қизнинг елкаларига, сочларига қараб қолди: эҳтимол, устоднинг бу келиши тўй ҳақидадир! Ҳали, Бадианинг акаси жангдан қайтмай туриб, тўй бўлиши мумкин эмас-ку! Эҳтимол, тўй ҳақида маслаҳатлашиб олмоқ учун келгандир?

Зулфиқорнинг юрагига қандайдир шубҳа тушди. Наҳотки, Бадиа ўша гўрсайган Худододбекка хотин бўлади? Наҳотки, узумнинг сарасини ит ейди? Пулу давлаг, обрў... нималарга қодир эмас! Эи, сен бухорлик, чучварани хом санаб юрибсан! Бу кулгию карашмалар, бу тошилас ширин лаҳзаю, ноёб табассумлар – шунчаки гап. Улар бировники. Ўша лаблари гўрсайган, қимору кўчқор уриштиришдан ўзга ишни билмайдиган Худододбек буларга бир йўла эга бўлади. Бу гўзалликлар ўша сўтакнинг қўйнида йўқ бўлиб кетади.

Шундоқ бўлармикан-а? Дунёнинг ишлари доимо тескари. Шунча шаддодлиги, фикрининг тиниқлиги, чаққонлиги билан Бадиа Худододбекка хотин бўлармикан? Ҳамма нарсани ўзгартириш мумкин, аммо инсон феълини ўзгартирмоқ амри маҳол, деган эди устод. Осмонда чарх уриб ўйнаб учган бу оқ кабутар Худододбек қафасида ётармикан?

Зулфиқор шундай хаёллар билан банд эди. У ўз шериклари ёнига келди. Устодларга дастурхон ёзиб, ҳамма нарсани муҳайё қилиб беришгач, ўз хоналарига киришди. Чунки устод уларни холи қўйишни истагандек бўлди.

– Мавлоно Жаъфар Табризий, Хўжа Юсуф Андугоний ҳам хоҳиш билдириб, агар сиз бир ишга бош бўлсангиз бизлар измингиздамиз, дедилар: – устод Қавом Нажмиддин Бухорийга қаради, – азизим, наврўзи олам, ҳаммамизнинг димоғимиз чоғ. Бунинг устига кичик ҳайитнинг баҳор фаслига тўғри келгани яна ҳам нур устига аъло нур бўлди. Агар хоҳиш билдирсангиз, болаларимизни олиб, араваларда Кўҳисийёга, равоч сайлига борсак. Шунга нима дейсиз?

– Сиз, устод, бир нима десангиз, биз бўйин бурган эмасмиз, – деди Меъморнинг чеҳраси очилиб, – айни муддао!

– Фисоғурс (Пифагор) ҳакимни бир авлиё наддофлар¹ дўконига олиб борган экан, – деди гапни узоқдан айлантиришни яхши кўрадиган устод Қавом, – ҳаким бу ерда кўрибдиларки, чийратма иплардан овоз чиқибдир. Ундан сўнг, даштдаги ўлган тошбақа суягидан ҳам овоз чиқибдир... Фисоғурс ҳаким оҳангни ана шундай ўрганиб, мусиқий сурурлар кашф этибдилар. Мусиқа инсон танасига жон киритибди. Хўжа Юсуф Андугоний танимизга жон бермоқчилар...

– Кўп ҳикматли гап айтдингиз, – деди Меъмор. Устод Қавом «донолиги»ни тан олиш унга жуда хуш ёқарди. – Хўжа Юсуф Андугоний ҳазратларининг муборак овозларини анчадан буён тинглаганимиз йўқ, танимизга жон бўлсинлар.

– Бойсунқур мирзо ҳам шу куни сайилга чиқурлар. Лола сайли киши дилидаги ғуборни йўқотур, равоч меъдани тозалайди... Бу – «Ал-Қонун»да ёзилган.

– Қачонга мўлжаллагансиз?

– Пайшанба куни чиқиб кетиб, жума куни кечки пайт қайтамыз. Агар сайлимиз яхши бўлса, жумани ҳам унда ўтказмоғимиз муддао. Кароҳдан ўтиб, Шўрак томон борсак. Лолаю равоч у томонда кўп.

– Мавлоно Андугоний «Рисолаи мусиқий» ёзибдурлар, деб эшитдим. Бу, таҳсинга сазовор, – деди Меъмор Нажмиддин Бухорий, – у зотнинг қавл, рехта, савт, сажъ, амал, нақш²...ларини тинглаганмиз. Танбури беқиёсларига монанд соз йўқ.

¹ Наддофлар – пахта титувчи, ип йигирувчилар.

² Мусиқа асарлари.

– Балли! – деди ўз суҳбатларидан мамнун бўлиб устод Қавом. – Аъло ҳазрат муаззами ҳумоюнӣ устод Андугонийни бутун Ҳиндистонга алишмайман, дебдилар. Бундан ортиқ тавсиф борми! Аммо устод Андугоний бундан бир неча ой илгари қаттиқ дилгир эдилар. Сабаб, Мирзо катта лашкар билан Фарғона устига боргани, Аҳмад мирзонинг номуносиб ҳаракати сабабли Хўқанд, Аҳсикент, Андижон раияти устига тушадиган шўриш у зотнинг дилига алам берди. Лекин ишнинг бежанжал, беқиргин бўлгани у зотни яна оёққа тургазди. Устод юрагидан андуҳ кўтарилди – у зот ҳам Аҳмад мирзонинг ўзи айбдор эканини тан олдилар.

– Хайрият!

– Яна бир гапни сизга айтмоғим даркор! Аҳмад мирзо Ҳиндистону Чинга сафар қилиб, Аҳсикентга қайтиб келгач, расадхона қуриш иштиёқида юрган Ҳақимхон Водилий деган бир мунажжимнинг кўзига «алиф» торттирибдир. Ҳақимхон Водилий аввал Бухоро, кейин Самарқандда таҳсил топган мулло одам экан. Самарқанду Ҳиротда илм-маърифатга ривож берилаётгани, Мирзо Улуғбек аҳли фузалого меҳрибонлик кўрсатаётгани, агар унга эътибор қилишмаса, Самарқандда, илмпарвар амирзода хизматига келиб қолишини бир неча бор айтган Ҳақимхон Водилийни «бировнинг хотинига зўрлик қилмоқчи бўлди», деган бўҳтон билан тутиб олиб келинган. Аҳмад мирзонинг фармони билан икки кўзига «алиф» торттириб, сўқир қилиб қўйишган. Мирзо Аҳмад бир базмида: «Мана энди у мунажжим бўлиб, осмонга тикилмайди! Ўзи яратган мавжудот сирларини худойи таолодан ўзга ҳеч кимса билолмайди. Энди у на ҳиротлик, на самарқандлик паноҳларини ҳам кўра олади!» дебди. Қоронғи ҳужрада оҳу надомат билан ётар сўқир мунажжим хусусидаги хабар ҳам Мирзо Улуғбек қулоғига етибди. Ахир бу зулм-ку!

– Агар Мирзо Аҳмад шундай ёмон ишларга саъй этган бўлса, унинг тахтдан олингани мақбул бўлибди. – деди Нажмиддин Бухорий.

– Мирзо Аҳмад Бароқ ўғлон билан ҳам тил бириктирган, деган гап бор.

– Бу ҳам жуда хунук гап.

– Тақсир, сиз менга «Ал-Мажистий» китобини бериб турмоқчи эдингиз. Ёдингиздан кўтарилгани йўқми?

– Асло, – деди Нажмиддин Бухорий, – агар истасангиз ҳозир олиб чиқаман.

– Абулвафо билан Тусий хусусида бир-икки маълумот айтсангиз.

– Абулвафо ал-Бузжоний Хуросонда таваллуд этганлар. Кейинчалик Бағдодга бориб, қадимги юнон олимларининг ал-жабр ҳамда фалакиётга оид асарларини таржима қилдилар ва илмий шарҳладилар. Ҳисобу ҳандаса соҳаларида янги илмий масалаларни илгари сурдилар ва талай рисолалар яратдилар. У зот Бутлимуснинг «Ал-Мажистий» китобини янги фикрлар билан тўлдириб қайта ишладилар. Бағдоддаги расадхонада

янги жадваллар тузишда ҳам қатнашдилар. Ой ҳаракатини ўрганишга доир муҳим тадқиқотлар ҳам олиб бордилар. Муҳаммад Насриддин Тусий, Марағ шаҳрида расадхона барпо этдиларки, бу расадхона ўз замонининг улкан илмий маркази бўлди. Расадхона олимларининг кўн йиллик тадқиқотлари сифатида «Эбхон зижи» жадвали тузилди. Тусийнинг ҳандасавий илми ривожланишида муҳим аҳамият касб этган «Таҳрир уқлидус» китоби битилди. Унинг «Шоклул Гита» китоби туфайли ясси ва айланма ҳандаса мустақил ал-жабр фани бўлиб қолди. Насриддин Тусий булардан ташқари жабр, тиб ва мантиқ назарияси билимларининг бошқа соҳалари бўйича ҳам кўпгина китоблар ёзган.

Икки меъмор аллавақтгача ширин суҳбатлашиб ўтиришди. Улар яқин анча вақтдан бери бундай кўнгилли ва дилбар суҳбатда бўлмаган эдилар. Улар Зулфиқор олиб кирган таомдан тановул этишди. Аммо майга ружу қилишмади, сабаб, эртанги «равоч сайли» бемай ўтмасди. Кечга яқин устод Қавом қалингина «Ал-Мажистий» китобини қўлтиқлаб, Меъмор билан хайр-хўшлашиб, ўз ҳовлисига жўнади.

XV боб

Йўлда

Олмосдек серқирра, офтобда чўққилари ярқираб турган баланд қорли тоғлар кўзни олади. Бу — Кўҳисиёҳ. Унинг остида яланғоч кўнғир қоялар силсиласи. Ундан ҳам пастда яшил гилам тўшалган беҳудуд тепаликлар кўринади. Чуқурликларда илон изи бўлиб сой оқиб ётибди. Шағал тошлар устида шарқираб оқаётган тоғ суви — биллур, у нафас олиб турганимиз ҳаводан ҳам бегубор. Киши ҳовучлаб ичган сари яна ичгиси келади. Сой бўйига тушган киши беихтиёр тепага — осмонга бигиздек кириб кетган чўққиларга қарайди; баландликларда осилиб турган улкан харсанглар ҳозироқ узилиб тушаётгандай ваҳима солар. тепаликда қатлам-қатлам тошлар орасидан ўсиб чиққан кўкатлар, баъзан унда-бунда чироқдек ёниб турган лолалар ўзини кўз-кўз қилиб, завқ бағишлар эди. Табиат мўъжизаларга нақадар бой; тошларга урилиб, шарқираб оқаётган шаффоф сув ичида оқимга қарши сузиб бораётган балнқларнинг кумуш тани ярқираб кўриниб қолар, бир дақиқада қайроқ тошлар орасига кириб яширинарди. Сой шов-шуви орасида асаларилар зувиллаб чексиз майсазорлардаги ўт-ўланлар дастурхони томон ошиқишарди. Сой бўйида турган киши тепасидаги баҳайбат чўққиларга беихтиёр боқар, бошдан қалпоқ тушиб кетгудай тик баландликларга қарар эди. Негаки, инсон табиатан юксакликларга интилади. Тоғ ҳавоси нақадар сўлим — чарчоқ асабларга ором, юракларга мадор, танларга қувонч бағишлар, иноқлик ва ширин мулоқотларга сабабчи бўларди. Улкан қоятошлар остидаги жимлик, тошдан тошга урилиб оқаётган сой шовқини, асаларилар гинғиллаши кишини аллалар, киши ўзини

тетик ва енгил ҳис этарди, Меъмор айтганидек, киши дарду аламдан холи, бемалол юрарди...

Кўҳнстёҳ этакларида кенг майсазорлардан бири Равоч дараси деб аталарди. Ҳар навбаҳор бу кукаламзорга ҳиротликлар от-аравада чиқиб, бир-икки кун сайр этиб, ҳордиқ чиқариб қайтишарди. Сайил кунларида шаҳардан ҳолвачию шакарпазлар, аттору кабобпазларгача аравада бу жойга келишар, савдо-харид, баъзида курашу дор, қўчқор уриштириш ҳам авж оларди. Баландликларга чодир тикилиб, аёллар, бола-чақалар ҳам яшил майсазорларда сайр қилиб, ҳордиқ чиқарардилар. Сипоҳ табнағ, ринд йигитлар узларининг чолқир, гўзал отларини ясатиб, йўрғалигини тез чопишини намойиш қиладилар, баъзида ўттиз-қирқ отлик ихотасида амирзодалар ҳам сайрга чиқадн. Аллақандай бир саркарданинг топшириғи билан ёш амирзода бежиға, кўзга ташланмайдиган либосда юради — аммо унинг атрофида парвона бўлаётган забардаст сарбозларнинг гулғон уриши ёш амирзодани дарҳол элга маълум қилиб қўя қоларди. Қачонлардир бу Равоч дарага Гулгун Ақо ҳам йигит кийими кийиб келган экан. Уни ҳеч ким сезмаган. Кенгликда савлат тўкиб чопиб юрган отлиқларга ҳамма тикилар, улар виқор билан чопишарди. Ҳарқалай, ҳамма сайилда, ёш амирзоданинг руҳи кайфиятини хушлашга қаратилган бўлар. Баъзан бигта-яримта девонаю қаландарлар ҳам одамлар орасида юрарди, уларнинг тилларидан «Султоним» мисралари тушмасди.

Ўғил бола кийимини кийиб олган Бадиа то Пули Молон ва Ҳерирўд дарёсидан ўтиб, адирларга етгунча соябон аравада, ота-онаси ёнида ўтирди. Яшил қирларга етгач, орқада акасининг тўриқ отини миниб келаётган Зулфиқорни отдан тушириб, ўзи минди. Боядан бери гаши келиб, юрайми-юрмайми, деб арава ортида келаётган тўриқ ҳам устига Бадиа миниши билан диққат билан юриб кетди. От жониворнинг мамнун бўлганини бемалол сезиш мумкин эди. Бу тўриққа Низомиддиндан кўра Бадиа кўпроқ меҳрибонлик қилар, вақтида ем-беда, сув берар, эркалаб пешаналарини силар, ёлларини тарар эди. Бадиа отхонага кириши биланоқ тўриқ пишқирир, ётган бўлса дарҳол ўрнидан турарди. Низомиддин отга ишқибоз бўлгани билан унинг боқувига кўп эътибор бермасди. Жангани отини миниб кетиб, бир қадар ювош тўриқни уйда қолдирарди. Яхшиям отнинг бахтига Бадиа бор экан. У Бадиани кўриши билан жонланиб кетарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Бадиа унинг жиловини қўлига олиши билан жонланиб, пишқириб йўртиб кетди. Бадианинг ўғил бола эмаслигини фақат гўрт киши биларди, холос. Унинг қилиқлари ўғил болаларникига жуда ўхшарди. Соқларини ихчам турмақлаб, Низомиддиннинг духоба дўпписини кийиб, устидан Ҳирот йигитларига ҳос ихчамгина салла ўраб олган, салланинг нар чизиқли печи елкасига тушиб турар эди. Акасининг жез тўқалик қайиш-камари билан эгигини, қўйлағи устидан унинг юнқагина қизил чопонини кийиб олган эди. Бир дамдан сўнг тўриқ араванинг олдига тушиб

олди. Бадиа Заврак Нишопурийга кўзини қисиб қўйиб, олдинда кета бошлади. Ота-онаси унинг қилиқларини мутлақо кўришмас, фақат ҳар замон, ҳар замонда Зулфиқор арава орқасидан бош чиқариб, Бадиянинг қилиқларини кузатиб борарди. У, кўримсиз бўлса ҳам, Завракдан Бадияни қизғанар, унга нисбатан майли борлигини ҳали журъат этиб айтолмаган бўлса ҳам, Бадиа бу бухоролик йигитнинг шайдолигини биларди. Шу сабабли ўзини кўз-кўз қилар, қилиқлари ўзига ғоятда ярашар эди.

Бир муддатдан кейин арава олдида бораётган «ўғил бола» отнинг жиловини сал тортиб, орқага ўтиб хомуш келаётган Зулфиқорга кулиб қўйди:

– Отингизни тортиб олганимдан хафа эмасмисиз?

– Асло! – деди ўтирган жойида тавозе билан Зулфиқор. У бирдан қизариб кетди. Дам Бадиага, дам унинг онаси Маъсума бекага қаради. Шаллод қиз журъаттага ота-онаси ёнида эркаланарди. У тўсатдан берган ўз саволига ўзи изоҳ бера бошлади:

– Бу тўриқ менга жуда ўрганган. Акамлардан кўра мени яхши кўради. Ҳатто акамларни йиқитган вақти ҳам бўлган... Чунки акамлар бир куни уни урган эдилар. От кўполликни ҳеч унутмайди. Сизни ҳам ётсираб, йиқитмасин, дедим-да. Ҳайвонлар, айниқса, от билан фил ўз эгасининг гапига тушунади. Ҳозир мана шу гапимизни ҳам тўриқ билиб турибди. Лекин жонивор гапира олмайди. – Бадиа яна қиқирлаб кулди.

– Тилга тушунишини билган эдим, – деди кулиб Зулфиқор, – сиз бир куни овқат емаётганида гаплашиб, унга вақтида хўрак емоқни тушунтирган эдингиз. Ўз қулоғим билан эшитганман.

– Бу гапингиз рост!

– Ҳамма гапларингизга тушундим. Жуда тўғри, – деди Зулфиқор жилмайиб. – Сиз минганингиздан кейин, кўриб турибман, от ҳам яшнаб кетди.

– Мен-чи? – сўради Бадиа ота-онаси олдидаги Заврак Нишопурий билан гаплашиб турганларида бехосдан.

Зулфиқор унга дафъатан жавоб қайтаришга журъат этолмай, сукут сақлади.

– Сизни Бухорода уйланиб келган лейишади, шу ростми?

– Лаббай?

– Бухорода хотинингиз борми?

– Йўқ, – деди Зулфиқор секин бош қимирлатиб.

– Нега отангиз шу пайтгача уйлантириб қўймадилар? Бухороликлар ёш уйланадилар, деб эшитган эдим.

– Сиз ўзингиз ҳам бухороликсиз-ку?

– Нега эрга беришмади, демоқчимисиз? – у яна қаҳ-қаҳ уриб кулди, – кўрқманг, отамлар яхши эшитмайдилар. Улар жаноб Нишопурий билан гаплашяптилар. Жаноб, мен Ҳиротда туғилганман...

Ҳиротликлар бу борада унча шошмайдилар. Ҳарқалай, сиз Нишопурий эмассиз, анча шубҳалик одамга ўхшайсиз. Сизнинг юрагингизда қандайдир киши билмайдиган сирлар бор. Мен одамни тез билиб олардим, негадир сизни билмаяпман. Юрагингизни очишни истаяяпсиз...

– Унчалик эмас, Бадиа бекам.

– Ҳо-ой, қизим, энди отдан туш! – деди Маъсума бека ўз диққатини сергап Завракдан олиб, соябон араванинг ён томонида отонасига кўринмай Зулфиқорга яқин келаётган қизига, – анови ерда кўприк, жарлик борга ўхшайди. Йўл жуда тор, ана, кўряпсанми? Бир томон тикка тоғ, бир томон чуқур жарлик. Кўзингга қара!

– Хўп, ойижон, – деди Бадиа. Кейин у яна паст овоз билан Зулфиқорга мурожаат этди: – Бари бир билиб оламан!

Ҳамма ёқда баҳор севинчлари. Бадианинг гоётада кайфи чоғ; навбаҳорнинг сарин еллари унинг юзларига қанот уриб учар, у осмонда чарх уриб учаётган қушларга, баланд қояларнинг гўё очилиб қолган қизғиш бағирларига дўнг қирлар устида гилам бўлиб турган лолаларга кўз ташлар эди; гўё табиат буларнинг барини Бадиа учун яратгандай. Гўзал қиз ҳамма ёққа суқланиб тикиларди: остида суюкли оти, аравада меҳрибон ота-онасию шогирдлар... Заврак Нишопурийнинг баъзан қизиқчилик қиладиган одати ҳам бор эди...

Дарҳақиқат, бухоролик йигит унинг юрагига қўл сола бошлади: наҳотки яхши кўриб қолган бўлса?! Худододбек-чи? Аммо бу пурвиқор, сирти ялтироқ, димоғдор йигитнинг жангга бормагани, ўз отини бошқа бировга бериб, амирзода аралашувида бунда қолгани Бадиага ёқмаган эди. Бўлғуси куёвининг гўдаиши ва бунинг устига ҳалигача бир ҳунари бўлмай, отасининг давлатида айш қилиб юриши... Йўқ, катта хонадоннинг пурвиқор ўғлидан кўра бухоролик келгинди йигит унинг кўз олдида ярқирай бошлади.

Чуқур жарлик устидан ўтадиган кўприкка яқинлашганда, Маъсума бека Бадиага отдан тушиб, аравага ўтишни буюрди. Бадиа итоат билан тўриқдан сакраб тушди-да, жиловини Зулфиқорга тутқазди. Зулфиқор Бадианинг аравага чиқиб олишига ёрдамлашгач, ўзи сакраб отга минди-да, секингина бир қамчи уриб, арава олдига ўтди. У «Шайгонкўприк»дан ўтиб, от жиловини тортиб, араванинг ҳам ўтишини кутиб турди. Орқасидан етиб келиб, Зулфиқорга яқинлашган Заврак унинг Бадиа билан ҳадеб гаплашаётганига гаши келиб кинояли гап отди:

– Тўра йигит, мана бу отга ҳам бир минсалар! Шунда иккита отга минган бўладилар. Бу отга минганингиз учун Нишопурий сизга ҳеч нима демайди, аммо нариги отга минганингизни Худододбек эшитса – қаллангиз кетади...

– Қизиқчилик қилишга ҳам устасиз-да, Нишопурий. – деди Зулфиқор кулимсираб. – Сизга бу отни бериб бўлмайди, чунки бир томон тоғ, бир томон жар; жарни кўриб борарсиз-у, аммо тоққа

пешанангизни уриб оласиз, деб қўрқаман. Бу ҳам майлию, тўриқ сизни миндирмайди-да! Яхшиси тагингиздаги байталдан ажратманг!

— Хо-хо-хо-хо-хо. — Заврак Нишопурий беихтиёр кулиб юборди. — Майли, эшак тепкисини от қўтаради, лекин каллага эҳтиёт бўлинг!

— Калламни узадиган қилич Ахсиқатда юрибди...

— Ҳамма нарсадан хабарингиз бор-а. Шоший?

— Қани, тўриққа ўтинг, Нишопурий, кўнглингиз ўксимасин! — Зулфиқор отдан сакраб тушиб, аравага қўшиглиқ байталнинг жиловини ушлади. Икки йигит ўринларини алмаштиришгач, арава тоғ ёқасидаги тор йўлда қалдираб, жадал юриб кетди. Бадиа Зулфиқорнинг шижоатидан, атай бу ёққа ўтиб олганидан завқланарди. Маъсума бека чуқур жарликларга қараб, «Субҳонлло!» деб кўксига туфлар. Меъмор бўлса икки шогирдининг сал қуюшқондан чиқиб, талтайишаётганидан энсаси қотиб келарди: қани, шундоқ яхши соатларда, унинг ёнида ўғли Низомиддин ҳам бўлса! У ҳозир икки йигитга ҳам от бермай, лочиндек учиб юрарди. Ҳарқалай, жангнинг ғалаба билан тугагани унинг юрагига таскин берса-да, аммо урушнинг ҳар қанақасида ҳам қурбон берилмай илож йўқлигини ўйлаб, юраги орқасига тортиб кетарди. Шодмонбек билан Абуали ҳам саломатмикан?

Меъмор Нажмиддин Бухорий тушган аравадан анча олдинда бораётган устод Қавом, устод Табризий аравалари ва улар олдида от ўйнатиб бораётган Худододбек ҳам довондан ошиб, тоғ оралиқларига киргач, кўздан ғойиб бўлишди. Худододбек ўзини кўрсатишни, ҳаммадан олдин бўлишни кўзларди. Лекин анчадан бери Меъмор аравасидан орқада келаётган қизил чопонлик уч отлиқ шигоб билан юриб, улардан ўтиб кетди. Меъмор ҳам, Зулфиқор ҳам анчадан буён бу отлиқларнинг тезда ўтиб кетмай орқада келаётганига ҳайрон бўлишди. Кейинчалик бунга эътибор ҳам бермай қўйишди. Чунки наврўзи олам, сайил! Айниқса, бу сайилга ўзига тузук бадавлат оилалар, мансабдорлар, қариб қолган лашкарбошилар келишаётган эди...

XVI боб

РАВОЧ САЙЛИ

Эрта билан олдинма-кетин йўлга чиққан уч арава қош қорайишига яқин Кўҳисенёҳ этакларидаги сайилгоҳга етиб келди. Зулфиқор билан Заврак кенг сайхонлик чеккаси, тоғ тагига — харсангтошлар оралаб оқаётган беором сой бўйига тушишиб, устод Қавом билан мавлоно Табризий мўлжаллашган ердан унча узоқ бўлмаган майсалар устига чодир тика бошлашди. Устод Қавомнинг шогирдлари ҳам юз қадамча нарида ишга тушиб кетган эди. Лекин Худододбек отининг жиловидан ушлаганча, худди хода ютгандай гўдайиб турар эди. Бадиа эса Зулфиқор

билан Завракка ёрдамлашар. Худододбек аввал уни «ўғил бола» деб эътибор бермадию бир лаҳзадан сўнг тикилиб қаради. Бир неча қадам яқинроқ келиб, яна тикилди. Кимгадир ўхшатди... Бадиа ҳам уни ер тагидан кузатарди. Худододбек ўзга чодир атрофида ўралашиб юришига гурури йўл бермай, ўз чодирга томон кетди. «Журъат этолмади, — деди ичида Бадиа, — энди мен «куёв»ни болайман!» Зулфиқор нарироқда, чодир қураётганлар тепасида гўдайиб турган Худододбекка кўзи тушидю Бадиага галати қаради. Бадиа бу кинояли қарашни тушунди, аммо пинагини бузмади. Ҳеч нимани сезмагандек ишини қилаверди. Оқшом сурмасида унинг юзларидаги ўзгаришни ҳам сезиб бўлмасди. Бир лаҳзадан сўнг Бадиа катталар гўдасига ҳам кўшилолмай, гўдайиб турган Худододбекни кўрсатиб, Зулфиқорга мурожаат этди:

— Унга қаранг, жаноб Шоший, юмронга ўхшаб қаққайиб турибди!

— Кимни айтяпсиз, бекам? — деди Зулфиқор ёнида турган Завракдан ҳайкиб.

— Устод Қавомнинг ўғилларини...

— Ундоқ деманг, тоғдек қоматини тик тутиб турибди-ку.

— Ҳа, тик тутиб турибди! Бир туп тут бир туп турупни тутиб турибди, туруп тутни тутиб турибди, ха-ха-ха-ха-а!

Кулгидан сўнг ўртага жимлик туши.

— У киши устод Қавомнинг ўғли бўлгани учун ишламай, гўдайиб туришлари керакми?! У киши устод Қавомнинг ўғли бўлгани учун жангга ҳам бормасликлари керакми?!

— Бекам, сиз ортиқча гапларни кўп гапиряпсиз, — деди Заврак Нишопурий. У Меъмор оиласида ўз садоқати билан катта обрў қозонган бўлиб, шаддод қизга эркин танбеҳ бера оларди. Меъмор ҳатто ўз ўғли Низомиддиндан кўра ҳам Завракнинг гапларига ишонарди. — Агарда устод Қавом ҳазратлари хонадонига яна бир нима деб тил тегизсангиз, муҳтарама аямларга айтиб бераман!

— Қўрқмайман!

Заврак Зулфиқорга хўмрайиб қараб қўйди: гўё у «Сен чалғитяпсан! Бўлғуси куёв ҳақида шундай носазо гаплар айтиш яхши эмас!» дегандай бўларди.

— Сиз ҳеч кимдан қўрқмайсиз, бекам!

— Мен ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан қўрқмайман! Аёл билан эркак баробар эканлиги муқаддас китобда айтилган, келиб-келиб, сиз, жаноб Нишопурий, мени камситасизми?! — у хандон ташлаб кулди, — бари бир сизга тегмайман!

Заврак Нишопурийнинг ранги оқариб, атрофига олазарак қаради. Бу гапларни ё Низомиддин, ё устод эшитсами, дарҳол думи тугилиши аниқ эди.

— Тавба! Сиз жинни бўлиб қолдингизми, бекам! — у қўрқа-писа Зулфиқорга хўмрайиб қўйди.

— Йўқ, соғман!

– Сизни Маъсума бекам ўғил бола қилиб туға қолсалар нима бўларди!

– Кўнглимдагини топдингиз, Нишопурий! Мен ҳам шуни истардим. Лекин мен сизга ёмонлик қилмайман, сиз ёмон одам эмассиз. Аммо эски ҳунарингизни қилиб, отамга чақсангиз унда мендан шафқат кутманг! Бир марта чақиб акамга калтақлатгансиз, эсингиздами? Ўшанда «Қиз болани уриб бўлмайди, тушган жойида бахтсиз бўлади», деб аям ўртага тушмаганларида...

– Ҳали ҳам эсингиздан чиқмаган экан-да!

– Йўқ!

– Бўлмаса ўзингизга эҳтиёт бўлиб юринг.

– Нима, сиз менга ота эдингизмики...

– Бўлмаса билганингизни қилинг, эътибор қилмаганим бўлсин!

– Эътибор қилганингиз билан кўролмайсиз, Нишопурий!

Бадиа, Заврак, Зулфиқор бирдан хахолаб кулиб юборишди. Бу портлашни нарида турган кексалар: устод Қавом, мавлоно Табризий, меъмор Бухорий, ундан нарироқда турган хотинлар, Худододбек ҳам эшитиб, бу томонга ялт этиб қарашди.

– Дўстлар! – деди қозиқ қоқаётган еридан бош кўтариб Бадиа, – гапни бир ерга қўйиб олайлик, мана каттароғимиз – Зулфиқор Шоший жаноблари, ундан кейин, сиз Нишопурий, ундан кейин учинчи бўлиб, мен, ўртамизда ихтилоф бўлмасин! Билиб қўйинглар, мен отамнинг ўғлиман! Эрта тонгдан сайил бошланади. Ҳар қандай вазиятда ҳам бир-биримизни ранжитиб қўймайлик! Кимда-ким сиримизни ошкор этса, у – хоин!

– Бекам, бизнинг сиримиз йўқ! – деди Заврак кулиб. – Ҳамма сир сизда. Бўпти, сизнинг сирингизни очсак, хоинмиз!

– Келишдик! – деди Бадиа тантанавор. Бугун унинг гоёгда кайфи чоғ, сергап ва қандайдир қаҳрамонликлар қилгиси келарди.

– Жуда шўх... – деди Заврак Бадиага сездирмай Зулфиқорнинг қулоғига, – устод буни тезроқ узатиб юбормасалар, ҳаммамизнинг энқа-тенкамизни чиқаради. Қиз боланинг бунчалик шўх бўлишини биринчи кўришим. Ё, тавба, ақли ҳам жуда тиниқ... Устод аввал Низомиддинни уйлантирмай туриб, ҳеч қачон буни узатмайдилар. Ўғилларидан кўра шу шайтон қизни яхши кўрадилар.

– Ростдан-а?

– Ҳа. Қаранг, мана бу сўлақмон куёвнинг аҳволини! Бу ўғил болача кийиниб юрибдию, у бўлса таниб ололмаяпти... Киши яхши кўрган одамани минг ўраб ташланмасин, битта қилиғидан билади, тўғрими, Шоший?

– Жуда ҳам тўғри.

– Сўлақмоннинг аҳволига қаранг, сувга бўккан нондай ивиб ётибди. Отангнинг давлатида тезроқ тўйни қилиб, бу таранг кўғирчоқни тезроқ бағрингга босмайсанми, ландавур! Сизга аталгани ҳам Бухорода бўлса керак-а, Шоший? Бизники Нишопурда...

Зулфиқор индамади.

– Жаноб Шоший, мана бу арқонни тортиб туринг! – деди Бадиа Зулфиқорга яқин келиб.

Мени «жаноб» деманг, бекам, мен устодимнинг шогирдиман, – деди Зулфиқор.

– Нима деб атай? – Бадиа бир лаҳза Зулфиқорнинг кўзларига атай тикилиб қаради.

– Унинг фусункор кўзлари гоятда чиройли жилмайди. Бу сўзни анчадан бери айтмоқчи бўлиб юрган Зулфиқорнинг бирдан аъзойи бадани жимирлаб кетди. У ўзини йўқотиб, Бадиага тикилди. Ёнида бу ҳаяжонли ҳолатни кузатиб турган Завракдан ҳам мутлақо ҳайиқмади.

– Мени Зулфиқор, деб атайверинг...

– Хўп. Лекин бундай дегани уяламан, – деди Бадиа, – сиз каттасиз. Кўпдан бери бир нарсани ўйлаб юрибман; Низомиддинни – оға, сизни ўрта оға, анави Нишопурийни кичик оға, деб атасамчи?

– Маъқул, – деди Заврак, – лекин Ғаввос Муҳаммад Ҳирий жаноби олийларини қаёққа қўясиз?

– Ғаввос жаноблари ҳаммангиздан катта, мен у кишини «катта оға» дейман.

– Йўқ, кимдир ортиқчага ўхшайди! – ҳазил қилди Зулфиқор.

– Ҳув, анави! – деди Бадиа Худододбекка ишора қилиб.

– Бекам!

– Дўстлар! – деди Бадиа бирдан Зулфиқорнинг гапини бўлиб. Ўзининг «ўғил бола» экани ёдига тушди. – Биз энди гапни қўйиб, тезроқ чодирни қурайлик-да, йўл юриб чарчаган кексаларга ҳордиқ берайлик. Ойимларга бунақа узоқ йўл юришни табиблар ман этган. Қани, бўлинглар!

– Мана, энди ақлингиз кирди, – деди Заврак.

Кексалар йўл юриб чарчаганларига қарамай, хотин-халаждан, ёшлардан ажралиб нарироқда суҳбатлашишар, кенглик ва тоғ ҳавоси уларга кайфичоғлиқ, сурур бахш этган эди. Қувёш ғарбга, Кўҳисийёҳ чўққилари орқасига ошиқар, сайҳонликда турганларнинг сояси чўзилиб, қурилаётган чодирларгача етган, отлар ер тепиниб кишнашар эди. Меъморнинг икки қўли орқасида, ошналарининг суҳбатига қулоқ солиб тургандек бўларди-ю, кўзлари юз қадамча нарида чодир қураётган шогирдларида, ўғил бола кийимини кийиб олган шаддод қизида эди. Сойга яқин ерда катта бир олабайроқ чодир қад кўтарибди. Бу амирзодалардан бирининг чодирини бўлса керак: темурийзодалардан бўлмаса ҳам, кам деганда лашкарбошию сарой амалдорларидан бириники бўлса, эҳтимол.

Меъмор бир лаҳза ўша йўл-йўл олабайроқ чодирга тикилди. Унинг кўз олдида «шаҳриёри иқтидор» Шоҳруҳ мирзо гавдаланди. У фуқаропарвар, маърифатпарвар бўлиб, Меъморга меҳрибонлик кўрсатиб, пешанасини силагандек бўлди. Ҳа, Меъмор Бухорий ўз

меҳнату садоқати билан бундай ҳурматга лойиқ. Ахир у ёлғиз фарзандини ҳам подшоҳ учун қонли жангга йўллади. Шунинг учун ҳам Меъмор бошқа устоду мавлонолар қатори салтанат олдида катта ҳурматга эга. Меъмор шуларни хаёлидан ўтказар экан, ўзича мамнун бўлиб қўйди. Мана, фуқаро сайлу фароғатда, илму маърифат ривожу тараққиётда. На Ҳорун ар-Рашид, на Жамшид ва на Фаридун бундоқ салтанат тузган! Темурхон болалари катта муҳорабалар қилиб, ягона салтанат тузиб, маърифатга эътибор берган, улар абадул-абад Хуросону Мовароуннаҳр тахтида ўтирадилар. Меъмор хаёлида ҳамма ёқ гулистон, ҳамма одамлар бир-бирига меҳрибон, ҳамма ерда мўл-кўлчилик бўлиб туюлиб кетди...

У баъзан ўғлининг соғ-саломат жангдан қайтишини тилаб, фуқаро боши узра соябон бўлиб турган Шоҳруҳни дуо қилар, юртда тинчлик бўлса, умри боқий бинолар қуриб беришни ўйларди. У қўлларини орқага қилиб, шуларни ўйлаб турарди-ю, нигоҳи чодир тикаётган шогирдларида эди; Зулфиқор Шоший билан ғоятда қобил Заврак Нишопурийни ўз иши, ўз касбининг давомчилари деб санарди. Уларни ўз ўғлидан ҳам зиёдроқ кўрарди. Лекин Зулфиқор бошқаларга қараганда ҳам ўткир ва дадил эди. Меъморчиликда фақат зеҳну иқтидорнинг ўзи кифоя эмас, унинг дадил ва оғишмай иш кўриши ҳам ғоятда муҳим. Аммо Нишопурийда дадиллик етишмасди. Қилиб турган иши ҳақида жиндак эътироз эшитса, дарҳол йўлидан қайтиб, бошқатдан иш бошларди; чунончи, мадраса хонақосидаги равоқнинг ҳандасавий ўлчовини унча тўғри олишмаганда шундай бўлган эди. Бу гапни Аҳмад Чалабий ҳазил тарзида айтганига қарамай, Заврак Нишопурий, устод олдида гуноҳкор бўлмай, деб уч газ деворни бошқатдан кўтартирган. Меъмор бу гапни эшитиб, холи бир вақтда текшириб кўриб. Нишопурийнинг ортиқча меҳнатига ачинган эди ўшанда.

Меъмор ҳамма ёққа мамнун нигоҳ ташлади – жаннат шу бўлса керак-да, деб ўйлади у ўзича.

– Ана, чодирларимиз ҳам тайёр! – деди устод Қавом.

– Чодир эмас, кошона, фирдавсул ягона! – деди ҳаяжон билан Меъмор. – бундоқ жаннат ерда қурилган ҳар бир чайла ҳам кошонадан афзал. Беқийёс табиат бағридаги ҳар бир чодир – бир Оқ Саройдир...

– Дўстимнинг кайфлари чоғ, – деди устод Қавом, – жуда шоирона гап айтди-гиз. Офарин! Мен сиз жанобни қистамаганимда, бу гўзалликлардан баҳра олмаган бўлурдингиз: Сизнинг мамнунлигингиз бизнинг мамнунлигимиздир. Аммо мавлоно Лугфийни ҳам чорладик. У зот бедармонликни важҳ этиб, чиқмадилар. Афсус. Ахир биз билан чиққанларида кайфи чоғлик яна яхши бўлур эди ва эҳтимол, ҳазратнинг бир-икки газалларининг дунёга келишига сабабчи бўлур эдик...

Кексалар ўз боргоҳлари томон юриб, ичкарига кириб кетишди. Ёш-яланг бўлса Шарқ осмонида ярқираб турган ўн тўрт кунлик ой нурида аллаийтгача сайр этишди. «Алиф лайло ва лайло»да тасвирланган

Боғи Эрамдан ҳам аъло деб ҳисобланаётган бу ерларнинг тайину тафоришини келтириб, ёшлар тўда-гўда бўлиб ўйнашар – гийбат йўқ, Меъмор наздида, дарҳақиқат, Боғи жаҳонаронинг катта кўриниши эди. Беғуборлик фақат табиатда эмас, кишилар кўнглида ҳам мавжуд эди.

Тонг...

Кўҳисийёҳ этақларида субҳи козиб эмас, субҳи содиқ¹. Тунда, ғарби-жануб томонда қизғиш бўлиб кўринган муштарий². Тунда, аллақачон пастга чўкиб, кўздан ғойиб бўлган. Шарқ осмонининг ёришиб келаётганига қарамай Ноҳид³ юлдузи фалакда ярқираб турар, у гўё Шамсулқамардан кейин учинчи менман дегандай бўлади. Ёшлар уйқуда, саҳархез кексалар таҳорату намозга тайёргарлик кўришарди. Меъмор дасторини бошига қўндириб, қиблага юзини тўғрилади. Эрта тонгда турмай, намоз ўқимай, «хоқони сайид давлатпаноҳ» номига дуо қилмайдиганларни ақли қосир⁴ атарди. Меъмор тангрининг эҳсонидан маҳрум бўлмаслик ва умуман, руҳ тетикликни юракка жо қилмоқлик ниятида доимо саҳарлаб турарди. Бу унга болалигидан одат. Ҳатто Бухорода мадраса эҳзорид⁵ талаба эканида ҳам шундай қиларди. У, бондодни адо этгач, харсангтошлар оралаб шарқираб оқаётган сой бўйига тушиб, табиатнинг мислсиз жамолини томоша қилди. Шундан сўнг, ухлаб ётган шогирдларини безовта қилмай, чодирга кириб чиқди. Бу пайтда атроф ёришиб, кун тиг уриб қолган эди. У «Шоклул Гита» китобини олиб, ўқишга тутинди. Зулфиқорга «Таҳрир Эглидус» китобини ҳам ёздан чиқармай, жилдга солиб олишни буюрган эди. Уни безовта қилиб ўтирмай, «Шоклул Гита»ни ўқишга тутинди. Китоб қатидаги букланган қоғозни очиб, тошқалам билан унга янги чизиқлар тортди. Меъмор анчадан буён янги бир мадраса лойиҳаси устида бош қотириб юрарди. Кунларнинг бирида унинг оғзидан: «Ўғлим Низомиддин омон-эсон келгач, катта ғалаба шарафига яна бир мадраса курамиз – бу мадраса Хуросондаги энг кўркем мадраса бўлади...» деган гап чиққан эди. Меъмор ўз чодирини ёнида елкасига пешматини солиб, унча ҳарорати бўлмаган офтоб нурида китоб ўқир, баъзан-баъзан шабада учирмасин, деб тош бостириб қўйган катта яхлит қоғозни олиб чизиқлар тортар, хаёл сурар эди. Меъморнинг саҳарлаб туриб чодирдан ташқарида китоб ўқиётганини таҳорат олиш учун сой томон ўтиб кетаётган устод Қавом ҳам кўрди.

Меъморнинг диққатини кенг ва ям-яшил дала, ғир-ғир учётган шабада адирлардаги қип-қизил гилам-лолалар, шапалоқ барглари чайқалиб турган равочлар, тоғ манзаралари тортса ҳам, «Шоклул

¹ С у б ҳ и к о з и б – ёлғон тонг, с у б ҳ и с о д и қ – чин тонг.

² М у ш т а р и й – Юпитер.

³ Н о ҳ и д – Зуҳро.

⁴ А қ л и қ о с и р – калтафаҳмлар.

⁵ Э ҳ з о р и – мадраса курслари.

Гита»дан кўз узмасди, у аҳён-аҳёнда чодирдан ташқарида ухлаб ётган йигитчаларга қараб қўярди: янги авлод ўсиб етилмоқда... Мана ўзи ҳам энди кексайиб қолди. Йиллар шу даражада тез ўтардики. ҳа-ҳув дегунча у олтмишдан ошиб, пайғамбар ёшига яқинлашмоқда – икки фарзанд кўрди, аммо ҳали неvara қучиб эркалашга муяссар бўлгани йўқ. У неvara кўришни жуда орзу қиларди. Инсон қариб, ўзининг кетар вақти яқинлашганини сезади; шунча узоқ йилларни ўтказган инсон яна уч-тўрт йилдан кейин тупроқ орасида ётади. Ҳеч ким дунёга устун бўлолган эмас, бу уч-тўрт йил – бир лаҳза, кўз очиб-юмгунча ўтиб кетади. Лекин инсонда эрганги ўлимни хаёлига келтирмай, абадул-абад яшайдигандек буюк бир ҳис бўлиб, унинг ҳужайраларигача сингиб кетгандир. Бу одатий ҳис мақсад сари сузиб бораётган катта кемага қиёс этилса, инсоннинг кексайгани сари молу мулкка ҳирс қўйиб, борган сари хасислашуви – шу катта кема четига ёпишиб, у билан бирга сузиб бораётган майда шилимшиқ чиғаноқларга ўхшайдики, шилимшиқларнинг ҳаммасини қириб ташлаб бўлмайди, улар инсоннинг гўригача борадиган нарсалардир. Меъмор яна ўзини мажбур қилиб, «Шоклул Гита»га кўз ташлади.

Йўқ, ундаги юксак орзулар китоб ўқитгани қўймасди – унинг бир куни бемеҳнату бемашқ ўтса, дарду фикри қоронги бўлиб кетарди. Тиниб-тинчимас Меъмор тонг сурури олдида асир бўлди. Хату чизикларга тўла китобини ёпиб, ўрнидан турди. У сув тўлдириб тайёрлаб қўйилган қумғон тагига олов ёқди. Ҳушёр шоғирдлари ҳатто тутантириқ ҳам тайёрлаб қўйишган экан.

Устоднинг чой қўяётганини сезган Зулфиқор Завракни туртиб уйғотди. Улар ётган еридан бош кўтаришди-ю, тўну дўппиларини, этикларини кийиб, мис кўзани ҳам кўтариб, сой бўйига кетишди.

Ҳамма ёққа офтоб ёйилганда чодир ичида ётган Бадиа ёстиқдан бош кўтарди; онасининг эътирозига қарамай, яна ўша шаҳардан кийиб келгани – ўғил бола либосини кийиб, белини камар билан маҳкам боғлади. Сочларини наридан-бери ўраб, қалпоқ билан бостирди. Чодирдан чиқиб, у ёқ-бу ёққа қаради, отасига салом берди. Юз ювмай туриб, салом бераётганини сезса ҳам, отаси бош қимирлатиб қўйди. Бадиа тўппа-тўғри қоziқларга боғлоқлиқ отлар ёнига бориб, ўз тўригини эркалаб, юзларига уриб, сочилган хашакни тўплаб, отнинг кусур-кусур хашак еяётганига тикилиб турди. Бир лаҳзадан кейин ўйноқлаб, сой томонга жўнади. Тепаликда унга жуда ўткир тикилиб турган икки нотаниш давангир йигитга кўзи тушди, бу лаҳза ўзининг «ўғил бола» эканлигини эслаб, улардан чўчимасди, бўртиб чиқиб турган кўксини билинтирмаслик учун камарини ҳам ечиб олди. Сойга тушаверишда у Зулфиқор билан Завракка қамти келди.

– Ассалому алайкум, оғалар! Яхши ётиб турдиларингми?

– Ваалайкум ассалом, бекам! Ташаккур!

– Кўриб турибсизки, мен «бека» эмас, Бадриддинман. Нишопурликларнинг ақли тушдан кейин киради, дегани ростми дейман-да! Қани, кўзадаги сувдан қўлимга қўйиб юборинглар!

– Хўп бўлади, укажон! – деди Заврак илжайиб. Зулфиқорга кўз қисиб қўйди-да, Бадианинг оппоқ, чиройли қўлларига сув қўйди. Бадиа шу ернинг ўзида юзларини ҳам ювиб олди. Рўмолчаси билан билакларини, юзларини артаётганида, Завракнинг кўзи оппоқ билагидаги тилла билагузукка тушди. У дарҳол таъна билан жавоб қайтарди, – ҳой, ўғил бола, анави билагузукми?

– Танбеҳингиз тўғри, – деди Бадиа билагига қараб. Билагузукка Зулфиқорнинг ҳам кўзи тушди. Бадиа шу лаҳзанинг ўзидаёқ уни ечиб олиб, Завракка узатди, – ўз қўлингиз билан ойимга топширинг!

– Йигитча! Хўв, анави тош орқасига ўтиб, ўзингизни бир кўздан кечириб олинг...

– Нишопурликларнинг ақли секин кира бошлади.

Бадиа ўйноқлаб нарироқдаги тошлар орасига кириб кетди.

– Юринг, биз кетдик, уялмасин, – деди Зулфиқор Заврак билан олдинма-кетин чодир томон йўл олиб.

– Анави ҳўкизни қарангу манави парини! – деди Заврак анча нарида ўз чодирини ёнида турган Худододбекни яна кўрсатиб, – бири жавоҳир, бири харсангтош. Узумнинг асилени ит ейди – бу бийрон ва шаддод қиз ўшанинг қўлига тушяпти.

– Касби кори нима?

– Касб нима қилади! Хўроз, қўчқор уриштиради... Қимор...

– Унда қийин экан. Устоднинг шўри...

– Ҳе-е-ей, жаноблар! – бир лаҳзадан сўнг Бадиа орқадан етиб келди, – дарҳақиқат, бўйнимда марваридим ҳам қолган экан.

– Нишопурликларнинг ақли пешиндан кейин эмас, эрта билан кириб, пешиндан кейин чиқади...

– Ха-ха-ха-ха. Таслим бўлдим, оға!

– Мана бу сўзингиз йигит сўзи! Қани, қўлингизни тутинг! – у мис кўзадан Бадианинг қўлига сув қўйди.

– Ҳозир қўлимни ювдим-ку, мунча тақводорсизлар?

– Икки марта ювса, камайиб қолмайди.

– Жаноблар! Анави тоғларга қаранглар! Эрта билан тоғлар қандай чиройли-а! – деди Бадиа. – хўв, анави лолаларга, тошларни ёриб чиққан гиёҳларга қаранглар! Бу тоғларнинг орқасида яна сайҳонликлар, сойлар бор. шундоқми, Зулфиқор оға?

– Бу кўриниб турган тизма тоғлар орқасида яна баланд тоғлар бор, Карох шаҳри ҳам, – деди Зулфиқор. – Ундан нарида Туркистон тизма тоғлари, ундан нарида Мурғоб дарёси ва қумликлар. Шунақаси Самарқанд, ундан сўнг Бухоройи шариф...

– Бухоро шу томондами?

– Ҳа, бу ерга нисбатан шимолда.

- Бухорони соғиндингизми?
- Янги келган кунларим жуда соғинган эдим...
- Энди-чи?

– Энди ўрганиб қолдим, – деди Зулфиқор Завракдан андек ҳайиқиб. Аслида у «сенинг муҳаббатинг бу соғинчдан минг маротаба юқори... Сен турган ер мен учун ҳамма нарсадан азиз...» демоқчи эди. Бу, савқи табиий ҳол бўлди, Бадиа бошқа савол бермай, Зулфиқорнинг кўзларига ўткир тикилди-да, ерга қаради. У ўзининг «ўғил бола» эканини яна унутиб, қизларга хос нафис ва жон олғучи қилиқ қилди.

– Жаноблар! Сайил қачон бошланади? – деди Бадиа, яна «ўғил болалик»ка қайтиб.

– Мана, сиз билан биз турдик, бошланди ҳисоб...

– Ҳазилингизни қўйинг, Нишолпурий! Бозор қани? От чопиш – улоқ, кураш, айиқ ўйнатадиган жой қани? Шакарпазлар қани? Равочлар уюлиб кетади дейишган эди, қани?

– Сабр қилинг, укажон, ҳаммаси бўлади, – деди Заврак.

– Ҳор ичида бир авлиё киши бор, дейишган эди. Уни зиёрат қилиб келмаймизми?

– Ўша авлиёни мен ҳам эшитганман, – деди Заврак мис кўзани чодир ёнига қўйиб. – Лекин у ғорга, менимча, биз ҳаммамиз бирга борамиз. Маъсума онамиз назр ҳам олиб келганлар. Тугунни ўзим кўтариб аравага олиб чиққанман. Ошиқманглар, ўша ғорга ҳаммамиз бирга борамиз. Эҳтимол, устод Қавом, Табризий, Андугоний ҳазратлари ҳам бирга боришар...

– Ғорга, менимча, ҳаммамиз бирга борамиз, – деди Зулфиқор.

– Йўқ! – деди кескин эътироз билдириб Бадиа. – Мен у ҳазратлар, калла-саллаликлар билан боришни истамайман! Дўстлар, биз бу ерга равоч сайлигами ёки мўътабар зотлар ёнига қисилиб, қўл қовуштириб ўтириш учун чиққанмизми? Биз Жоме масжидига келганимиз йўқ-ку!

– Тўғри, – деди Зулфиқор Шоший кулиб, тезда Бадиа фикрига қўшилиб.

– Сизга-чи? – Бадиа Завракка қаради.

– Жуда тўғри!

– Етар, шаҳарда юрагимиз сиқилиб, диққинафас бўлиб ётганимиз!

– Вой-бў, мана бу «юраги сиқилган»ни қаранглар! – деди Заврак ёқасини ушлаб, – ҳой, «йигит»ча, акаси жонидан, тўрт энлик пастга тушинг! Сизнинг Гулгун Ақодан фарқингиз йўқ!

Бадиа хандон ташлаб кулди. Зулфиқор ҳам. Лекин унга «акаси жонидан» деган сўз ёқмай. Ўзини тутди.

– Дўстлар, қўйинглар, ўша улуғларни! Ўзимиз кетаверамиз.

– Худододбек-чи? У ҳам биз билан бирга борсин, – деди Заврак.

– Керакмас! – деди қизариб Бадиа ва беихтиёр яна Зулфиқорга қаради. – У ўз отаси билан бирга бораверсин! Биз билан нима қилади?

У борса, ҳамма ёқ музлаб кетади. Тақводорларни жуда ёмон кўраман. Мен бугун тўригимни роса чоптирмоқчиман. У ҳам яйрасин...

– Сиз, йигитча, фақат тўриқни эмас, бизларни ҳам тоза ҳаллослатмоқдасиз!

– Ҳа, жаноб, сиз ҳали тўриқнинг кетидан тилингизни осилтириб югурасиз.

– Иложим қанча! Шу осилган тилгинам ўлгур бир куни бошимга бало бўлмаса, деб қўрқаман.

– Тўғри сезибсиз. Ташвиш қилманг, бошингизни омон-эсон кетказиб олганингиздан кейин у ташвишу балолардан тамоман қутуласиз.

– Йигитча, сиз нима деяпсиз? Агар сиз мени бундай қўрқита-версангиз ёнингизда юрмайман. Шаҳарда ҳам жуда ишим кўп эди, менга равоч сайлига чиқишни ким қўйибди! Мен нодон шаҳарда қолиб. Фаввосни чиқарсам бўлмасмиди!

– Ана, энди айнидингиз! – деди Бадиа жиддийлашиб. Яна у ялт этиб Зулфиқорга қараб қўйди. – дўстлар, мен ҳозир ойимларнинг рухсатларини оламан, ундан сўнг горга борамиз.

– Биз нонушта қилишимиз керак, – деди Заврак Бадиага тикилиб. – Шундай қорним очдики, тўриққа ташлаган хашакни ҳам егим келиб кетяпти.

– Сиз, Нишопурий жаноблари, шундай сайилда ҳам ва бунинг устига, устозингизнинг қизи олдида ҳам яхши гапларни бир ёққа қўйиб, овқат тўғрисида гапирасиз!

– Биринчидан, сиз устодимнинг «ўғли» бўлиб олгансиз, иккинчидан, мен Юсуф, сиз – Зулайхо эмассиз, уяладиган ерим йўқ! Менга ҳозир бунақа ақлли гаплардан кўра бир бурда нон яхши!

– Балли, Нишопурий! – деди Бадиа, – оғалар, қани юринглар бўлмаса, нонушта қиламиз!

XVII боб

ГОРДАГИ АВЛИЁ

Бадиянинг хоҳишига кўра, Маъсума бека устодни ўз ошналари билан қолдириб, Зулфиқору Заврак йўдошлигида Кўҳисинёҳ этагидаги горга жўнади. Гор икки фарсангча йўл бўлиб, сайхонликдан шундоқ кўриниб турарди. Бадиа авлиёга аталган бир баркаш қатламни ўзи кўтариб олди. Уларга Худододбек кўшилди. У негадир ўзига ярашмайдиган сохта камтарлик кўрсатиб, бошини эгиб, Маъсума бекага илтифот кўрсатгандай бўлди. Зулфиқор ва Заврак билан омонлашди.

– Таажжуб! – деди Худододбек Бадиага кинояли илжайиб. У яна бошдан-оёқ тикилди, – муборак бўлсин!

– Салтанат учун жангга мен ҳам оғам Низомиддин билан бирга бораман деб, саркарда Амир Довуд барлос ҳазратлари ёнига кирган эдим, бари бир олишмади... – деди Бадиа жўрттага.

— Тасанно! — деди Худододбек бўғиқ бир овозда. Бир зумдаёқ унинг кайфи бузилиб, нафаси ичига тушиб кетди. — Шунинг ўзи ҳам жасорат! Таҳсинга сазовор! Жангнинг ҳам равоч сайлига ўхшаш файзи бор... Икки томон бир-бири билан ҳазиллашиб, қиқирлаб кулишади, ҳикоялар айтиб беришади, равочу ширинликлар улашади...

— Жангга кетган баҳодир йигитлар шайн-шавкат билан қайтиб келишгач, — деди Бадиа бўш келмай, — бу ерда қочиб юрганларнинг калласи узилади, деган гап бор! Аъло ҳазратнинг саройларига яқин одамлардан эшитдик. Урушда узилган шунча каллалар етмасмиди! Энди бунда ҳам узилса, жуда ачинарли ҳол бўлади-да!

— Бунақа совуқ гапларни қўйиб, яхши гаплардан гаплашинглар, — деди Маъсума бека мулойимлик билан. — Жанг тугабди, Мирзо Муҳаммад Тарағай ҳам, саркарда Амир Довуд барлос ҳам келишадиган эмиш. Ўғлим Низомиддин ҳам, худо хоҳишася, тез кунда етиб келади.

Дабдаласи чиққан Худододбекка ер остидан қараб бораётган Заврак, уни юпатиш, мулзамликдан кутқариш маъносида гап қотди:

— Бек! Қалай, Пули Молон, Ҳерируд томон бориб турибсизми? Устод Қавом улуг ишга саркорлик қияптилар экан.

— Ҳа, қарашяпман... — деди Худододбек бўшашиб қолган танбур торидек икки-уч хил товуш чиқариб. Аслида у кўприк қурилишига эмас, кўчқор уриштириш учун борарди.

Худододбек Бадиадан «шاپалоқ» егач, анча ўзига келиб, мулойим бўлиб қолди. У чап ёнда, Завракдан ҳам орқароқда келарди. Фор оғзида, баланд ясси тош устида Яланғоч авлиё — ориқ бир кекса одам гулхан ёқиб ўтирарди. Тутаб ётган тутундан форга кираверишдаги тошлар қорайиб кетган. Ҳар замонда «авлиё» пуфлаб, қора кумғонини суриб қўярди. Зиёратга келганлар қовоқ солиб ўтирган Яланғоч авлиёга салом беришиб, унинг ёнига назр-ниёзини қўйишди, эскигина сопол товоққа биттадан кумуш танга ташлашди, сўнг авлиёнинг рўпарасига — гулхан атрофига чўкка тушиб ўтиришди. Яланғоч авлиё қўлини жуфтлаб ҳаммани бир йўла дуо қилди-да, ўрнидан туриб фор ичига кетди. У ичкаридан катта бурама кўчқор шохини кўтариб олиб чиқди. Маъсума бекадан бошлаб, ўтирганларнинг ҳаммаси шохни ўпишди. Шундан сўнг, шохни яна жойига олиб кириб қўйди. Авлиё соқовга ўхшарди, гапирмасди. Буни ҳамма зиёратга келганлар биларди. Мабодо бир нима сўралса, қисқа жавоб қиларди. Бундай савол камдан-кам берилиб, зиёратга келганлар назрини бериб, фақат ўша кўчқор шохини ўпиб қайта берардилар. Авлиё атрофида яна бир кекса одам ҳам ўралашиб юрарди. Бадиа сопол косага яна бир кумуш танга ташлаб, Яланғоч авлиёга мурожаат этди:

— Жангга кетган оғам Низомиддинни дуо қилсангиз... у ҳақда, ўзим ҳақимда бир нима айтсангиз...

Маъсума бека Бадианинг гапидан донг қотиб қолди. Ҳамма қилт этмай, авлиёга тикилиб ўтирарди.

– Оғанг тез кунда келади, – деди авлиё ва шу лаҳза пичирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Кейин Бадиага тикилиб-тикилиб қаради. – Сен яхши хонадонга келин бўлиб тушасан. Кўп яшайсан, етти ўғил, етти қиз кўрасан...

У бу гапни эшитиб қизариб, ўтирган жойида қотиб қолди.

– Тавба қилдим, де! – Маъсума бека Бадиага ишора қилди. Лекин Бадиа миқ этмай ўрнидан турди. Кейин Яланғоч авлиёнинг зийраклигига тан бериб, таъзим қилиб, пастга туша бошлади. Бадиадан сўнг бошқалар ҳам ўринларидан туриб қўллари кўксига, авлиёга хайр ишорасини қилиб жўнашди.

Бадиа сири фош бўлиб – қиличи синиб, қалқони тешилган сарбоздек лол бўлиб қолди. Худододбекка жон кирди: у ер тагидан секин Бадиага қараб қўйди. Чап ёнда келаётган Заврак Нишопурий Худододбекка қаради: «яхши хонадон» ўшаники бўлса керак. Ҳали шу сўлақмон «етти ўғил, етти қиз»га ота бўладими? Қизининг бу шўхлигидан Маъсума бека ҳам хижолат эди. Зулфиқорнинг ҳам бу воқеадан таъби тирриқ бўлиб, орқароқда келарди.

– Онамлар ҳам ҳар йили шу авлиёга назр олиб келиб, ҳаммамизни дуо қилдирадилар. Бу жуда мўътабар одам, – деди ўртадаги сукутни бузиб Худододбек. У голиб сарбоз каби гердайиб олдинда борарди. Бадианинг попути пасайганидан хурсанд эди. – Бу авлиёни амирзода Иброҳим Султон ҳам ҳар замон, ҳар замонда зиёрат қилиб турадилар. У ҳамма нарсани билади, унга ёлғон гапириб бўлмайди.

– Яланғоч авлиё ҳазратлари, дарҳақиқат, сезгир одам эканлар, – деди Зулфиқор, гапга аралашиб, – лекин Бадиа бекамнинг қалпоғи остидан чиқиб турган сочларини кўриб қолдилар. Иккиламчи, ўғил болалар либосида сайилга чиқиш ҳиротликларга кўпдан одат. Мана, ҳозир сайил бозорига борайлик, сизларга «ўғил болалар»ни кўрсатаман...

Бадиа ялт этиб Зулфиқорга қаради. Зулфиқор унинг кўзига халоскор бир инсон бўлиб кўринди. Танига андак жон кирди. Бу гап Худододбекка ёқмади, ранжиганнамо гап қотди:

– Азизим Зулфиқор Шоший, авлиёга тил тегизиб бўлмайди. Ҳақиқат аччиқ нарса, чидаш керак! Иккиламчи, бу авлиё жуда мўътабар зот, унга ихлос қўйган омад топади. Унинг айтгани келади...

– Кўчқорнинг ирkit шохидан ўпдим, мана энди томоғим оғрияпти, – деди унинг гапини бўлиб Зулфиқор. – Сўйилган кўчқормикан ёки калла солишиб ўлган кўчқормикан?

Ҳамма бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. «Калла солишиб» дегани очикдан-очик кўчқорбоз Худододбекка ишора эди.

– Дарҳақиқат, буни қаранг, сочим анча чиқиб қолган экан, – деди Бадиа эрқаланиб Зулфиқорнинг қулоғига.

– Фақат сочингиз эмас, белингизни ҳам камар билан сиқиб боғлагансиз... Буни уч яшар бола ҳам пайқамай иложи йўқ.

– Сиз эътибор берган экансиз!

— Бўлмасам-чи? Мен сизнинг посбонингиз, содиқ итингизман.

Бадиа Зулфиқорга табассум қилди. Улар ўртасидаги бу гапни ҳеч ким пайқамаган эди. Бадиага жон кириб, у яна илгаригидай сўзамол ва шаддодлигига қайтди.

Улар ёрдан қайтишганидан сўнг бозорга боришди: кенг сайҳонликда туриб, бозор деб аталган ўрталикда қопларда равочлар, исмалоқ ўтлари уюб ташланган. Шакарпазлар, сомсапазлар, ҳолвачилар, ёймачилар ҳам ўз чодирларидан чиқиб, бозорни обод қилишган эди. Ўғил болача кийинган қизлар ҳам учради. Уч давангир йигит орасида келаётган Маъсума бека дарҳол ўзини шоҳи мато сотаётганлар тўпига урди. Заврак бир кучоқ равоч сотиб олиб, ҳамроҳларига улашди. Нишопурий мамнунлик билан нордон равочни чайнаб, юзларини буриштириб турганида, Худододбек бир кийимлик чиройли шоҳи матони харид қилиб Маъсума бекага ва яна бир кийимлик зар қадалган ипак матони Бадиага тутди. Сайил таомили бўлганлиги сабабли улар бу тўхфани қабул қилмай иложлари йўқ эди.

— Вой-бў-ў. — деди Бадианинг кўзлари катта бўлиб. Зулфиқор билан Заврак ҳам ҳайрон бўлиб қолди. Бу матолар учун Худододбек бир неча олтин танга тўлади. — Бадиа мағрур турган Худододбекка қаради-ю, гап қотди: — Ё подшо билан дўст бўл, ё жаллод билан. Ё бир йўла ҳоким бўласан, ёки бир йўла ўлиб қутуласан... Мана бунақа жаноб Нишопурийга ўхшаган йигитлар билан юрсанг, фақат равоч чайнаб, юзингни буриштириб юрасан. Ха-ха-ха-хаха... ха...

— Мана бу биздан тўхфа, — деб Маъсума бека чиройли гуллар солинган катчани сотиб олиб, Худододбекка тутди.

— Бизларнинг ҳам номимиздан деб билурсиз, бек! — деди Заврак қулиб.

Заврак билан Зулфиқорнинг маъюс турганини сезган Бадиа, дарҳол онасидан тилла танга олиб, яна икки катча сотиб олди-да. Зулфиқор билан Завракка тўхфа қилди.

— Ҳаммамиз ҳам тўхфалик бўлайлик, олинглар, оғалар!

Ҳамма мамнун. Аммо ҳамон Бадианинг кўз олдида авлиё турарди. Бир томонда Зулфиқор, бир томонда Худододбек. бир-бирига мутлақо ўхшамаган икки йигит унинг хаёлини нари обориб, бери олиб келарди...

XVIII боб

САЁҚ ЮРГАН ТАЁҚ ЕР

Ҳар бир ишида амирзодаларга тақлид этиб ҳаракат қиладиган корфармо Аҳмад Чалабий устод Бухорий, устод Қавом, мавлоно Табризийларнинг равоч сайлига чиқиб кетганларини эшитиб, икки қизил чопонликни уларнинг орқаларидан жўнатиб юбориб, ўзини анча енгил ҳис қилди. Шундан сўнг, кўнгли ишрат тилаб қолди. У

гап-сўзда, қаддини тик тутиб, чап кўлини белидаги энлик камарига тиқиб туришда, ора-чора хаёлчан қадам ташлаб орқа-олдига юриб туришда Иброҳим Султонга тақлид этарди. Амирзодалар, айниқса, Иброҳим Султоннинг ишратбозлигидан, «қувваи шахват» деган ном ҳам олганлигидан, рофизийлар махфий тузган ишратхонада ўғирланиб олиб келинган ёш жувону қизлар билан ишрат қилиб. хамён-хамён тилла танга тўкиб келишидан хабардор эди. У, устаю шогирдлардан узиб олиб қолган тилла тангаларни катчага солиб, қош қорайгач, шаҳар чети – овлоқ кўчаларда турувчи рофизийларникига жўнади. Кундуз кунни беклар каби яширинча «маҳрам» юбориб, ўзининг келишига яхшилаб тайёргарлик кўриб қўйишни, ё Дамашқ, ё Қорабоғ малакларидан танланишини буюрган эди.

Эшикда кутиб олган бесўнақай гилай бир одам Аҳмад Чалабийни ичкарига бошлаб, ярим қоронги бир хонага олиб кирди. Хона ўртасига курси қўйилиб, дастурхон нозу неъматлар, маю гулоблар билан безатилган, хона юқорисида ўрин солиглик, даҳлизнинг бир томонида ханик, обдастада илиқ сув, лунги...

Аҳмад Чалабий ичкарига кириб, чопонини ечди. Бошидаги саллани ҳам олиб, чопони билан бирга қозиққа илди. Ундан сўнг курси чеккасидаги қалин тўшалган кўрпачага ўтирди. Шу лаҳза эшик ғирч этиб очилиб, ҳарир ва қимматбаҳо матолардан тикилган либосда ёш бир жувон ичкарига кириб, унга салом берди-да, рўпарасига ўтирди. Аҳмад Чалабийнинг юраги дук-дук ура бошлади, жуда келишган, кўкракдор, беллари хипча, бодом қовоқ... ўн саккиз ёки ўн тўққиз ёшлардаги гўзал бир малак. Аҳмад Чалабий юборган маҳрами фоҳишахона эгасига «амирзоданинг тоғалари» деб тушунтиргани сабабли «халтачадаги тияла тангалар» алоҳида тайёргарлик кўриб, «Димишқий малак» ўрнини босадиган қиз топиб олиб келинган ундаган эди.

– Номинг нима?

– Малак, — деди у аввал «амирзода»нинг ном сўрашидан таажжубланиб, кейин унинг бўйнига осилди. Одатда амирзодалар бундоқ тафсилотни суриштирмай, май ичиб, дарҳол ишратга майл қилишарди. Бу одамнинг хаёл суриши, ҳовлиқиши унга ғалати туюлиб жилмайди. Кўлини юраги устига қўйиб, нозланиб табассум қилди-да, жавоб берди:

– Шом ўлкаси, Дамашқ шаҳриданман, хурматли амирзода.

Малак туркий сўзни қийналиб, бошқача бир оҳангда гапирарди. У «амирзода»нинг сўрайиб ўтирганини кўриб, дарҳол пиёлаларга май куйди-да, оппоқ билақларини кўрсатиб Аҳмадга узатди:

– Ичинг!

– Хўб, ичаман, — Аҳмад Чалабий пиёлани олиб симириб юборди. У ўзининг дадил ва кучли бўлишини кўзлаб пайдар-пай икки-уч пиёла

май сипқорди. Малак амирзодаларга қиладиган қилиги «ғалвира» усулини қўлади. Аҳмад дами чиққан пуфақдек бўшашиб ўтириб қолди. Ярим тунгача аҳвол шу бўлгач, ўриндан туриб, кийимларини кийиб чиқиб кетди. У чиқиб кетаётганида эшик олдида фоҳишахона эгаси қўлида шам, унинг йўлини тўсди:

– Соҳиб, ҳақ тўламасдан кетяпсиз?!

– Ўзи гуноҳкор! Иш бўлмади...

Ғилай одам шамни тоқчага қўйиб, кучли қўллари билан Аҳмад Чалабийнинг ёқасидан тутди.

– Ҳақини ташлаб кетинг! Агар муттаҳамлик қилсангиз, бу ердан соғ чиқмайсиз! Мен бугун эрталабдан буён сизга ҳозирлик кўрдим.

– Нега у бунақа қилади бўлмаса?

– Қип-яланғоч бўлиб ётиб берди-ку! Ўзинг ҳез бўлгач, менда нима гуноҳ! Харажатини тўла!

– Йўқ! – деган эди, Аҳмад Чалабий даҳанининг тагига бир мушт тушиб, гандираклаб ерга ағдарилди. У этиги билан тепмоқчи бўлиб чоғланаётганини кўрган Аҳмад бақирди, – тавба қилдим, тўхта! Мана, ҳақингни бераман.

У ўрнidan туриб, ёнидан катчани очди. Кафтига тилла танга тўкаётганида, ҳалиги ғилай чанг солиб қўлидан катчаю тилла тангаларни юлиб олди.

– Бу ердан омон-эсон чиқиб кетаётганингга шукур қилавер! – деди сўл қўли билан Аҳмад Чалабийнинг камаридаги ханжарни ҳам суғуриб олиб, – сен номард ханжар тақишга ҳаққинг йўқ! Агар яна бирон нима десанг, сирингни бутун шаҳарга овоза қилиб юбораман! Жўна!

Аҳмад Чалабий кўзларини ола-кула қилиб, фоҳишахонадан чиқиб кетди.

У бирон ҳафта уйда ётиб, Меъморнинг бола-чақалари, ёр-биродарлари билан равоч сайлидан қайтганини эшитиб, мадраса қурилишига борди. Меъморга тавозе кўрсатиб, бетоб бўлгани ва бунинг устига «амирзода пулни камроқ бераётгани»ни айтди.

– Қарз узилар, хотин ёнга қолар, корфармо, – деди Меъмор кулимсираб, – ҳозир ақчани сиқиштиришганининг фойдаси йўқ, кейин ўзлари хурсанд бўлади.

«Хотин» сўзини эшитиши билан Аҳмад Чалабийнинг ранги ўчди. Гап шаҳарга тарқалиб кетибди, хаёл қилиб, гапи гапига қовушмай, ғўлдираб, Меъмор олдида бақа бўлиб қолди...

ОЁҚ ОСТИДАГИ ФОЖИА

Сайил авжига минди. Ҳамма ёқ одамларга тўлиб, гала-ғовур, ўйин-кулги бошланиб кетди.

Худододбек Бадиа ҳозироқ бориб, «йигит» либосини ечиб, ўз аслига қайтади, деб янглишди. У яна илгаригидай пинагини бузмай, уч йигит ичида тўртинчиси, илғору дадили бўлиб қадам ташларди. Улар обдон равоч чайнаб, бозорни бир-икки айланишгач, нариги кенг майдонда чавандоз йигитлар улоққа тайёргарлик кўришаётганини, от чоптиришиб юргани кўзга ташланди. Ёлғиз қозигида қолган тўриқ бетоқат бўлиб тинмай айланиб кишнарди. Дам у ёқдан-бу ёққа чопаётган ёш чавандоз йигитларни, дам кишнаётган отини кузатиб турган Бадиа кутилмаганда ҳамроҳларига мурожаат этди:

– Жаноблар! Менга рухсат беринглар, бориб отимга қарашим керак. Ҳамроҳ бўлганингиз учун ташаккур!

У ёлғиз ўзи тўриқ томон кетди. Йигитлар унинг орқасидан тикилиб қараб қолишди.

Бадиа отининг олдига келиб, уни эркалади, эгар, жабдуқ уриб қайишларини маҳкам тортиб боғлади. Юганини оғзига солиб, жilовини эгар қошига илди. Эгасининг эркалаши отга жуда ёқарди. Ўзидан узоқлашгани сабабли соғинган эканми, от жонивор қилт этмай эгасининг фармону ишорасига шай турарди. Бадиа от атрофини айланиб, теваракни кўздан кечирди, узоқда ўзини кузатиб турган Зулфиқор. Заврак, Худододбекларга қараб қўйди. Орадан кўп ўтмай Бадиа эгар қошидан ушлаб отига енгилгина минди-да, улоққа тайёргарлик кўриб, чопиб юрган чавандозлар тўпи сари учиб кетди. Уч йигит ундан кўз узмай ўша равоч сотаётганлар ёнида туришарди. От айлантрииб, чопиб юрган бу «ўғил бола»нинг бошқа йигитчалардан ҳам фарқи йўқ эди. Чавандозлар ичида Бадиадан бўлак «ўғил» бўлиб олган қизлар йўқлигига уч йигит қаноат ҳосил қилишса ҳам, орадан бир оз вақт ўтгач, Зулфиқор равоч сотиб олаётган бир «йигит»чани Худододбекка кўрсатди. Ўзига тикилишиб қараётганини сезган «ўғил бола» наридан-бери равочни олди-да, уларнинг кўзидан жўнаб қолди.

– Мана гапимнинг исботи! – деди Зулфиқор. – Бухорода бундай одат йўқ. Ҳирот пойтахт, шу сабабли янги-янги одатлар чиқаверади.

– Бухоро анча чекка, унда мутаассиб кишилар, имомлар кўп дейишади. Шу ростми? – сўради Худододбек.

– Рост. Аммо меъмору устолар унда ҳам бор. – деди Зулфиқор. «Ундоқ бўлса, эй бухоролик, нега бу томонларда санқиб юрибсан?» – деган гап туғилмасин, деб изоҳ берди: – Бухорода устод Нажмиддин Бухорий каби катта меъмор бўлмаса ҳам, кичикроқлари бор. Мен ўз

ҳамшаҳарим — бу улуғ Меъморнинг донгини эшитиб, унинг услуби ниҳоятда кўнглимга ёққани сабабли Ҳиротга келдим.

— Ҳа, меъмор Нажмиддин Бухорий ҳазратлари ягона! — деди Худододбек Зулфиқорга тикилиб.

— Ҳа, Нажмиддин Бухорий ҳазратлари билан отангиз устод Қавом ҳазратларини Хуросону Мовароуннаҳрда ягона десак хато бўлмайди. Бу бизларнинг ғойибона муҳаббатимиз, шахсий туйғуларимиз даъвати билан айтилаётган сўз эмас, умуман, маърифат аҳли уларни ниҳоятда эъзозлаб, шундай аташади.

Худододбек жим бўлиб қолди. Бир лаҳзадан сўнг улар от чоптириб юрган ёшларга қарашди. Йигирмадан ортиқ ёш чавандозлар тоғ бағридаги кенгликда у ёқдан-бу ёққа қувлашар, чопағон отлар ичида у ёқдан-бу ёққа чопиб юрган Бадиадан кўз узмасди. У аллақандай тенгқур йигитчалар билан басма-бас от қўйиб, бошиқа отлардан ўзсин деб тўриқни ниқталарди.

... Нима ҳам бўлдию, отлиқлар орасида Бадиа бирдан кўринмай қолди. Боя қандайдир бир чавандоз у билан ёнма-ён чопиб юрган эди. Отлар ичида эгасиз юрган тўриққа Зулфиқорнинг кўзи тушди. Бирдан унинг юраги орзиқиб, нафаси оғзига тиқилди. Шерикларига: «Бадиани олиб қочишди!» деди-ю, чавандозлар тўдаси томон югурди. Бундан бир лаҳза бурун ёнидаги «йигитчани» отдан азот юлиб олиб, олдига ўнгариб кетганини кўрган одамлар ҳайратланган эди. От чоптириб юрганлар ҳам ҳайрон бўлиб, жиловни тортиб четга чиқишди. Зулфиқор билан Завракнинг ҳам кўзи тушган эди. Улар кетма-кет чопиб келаётиб, йўл-йўлакай: «Бадиани олиб қочди», дейишди. Худододбек ҳайрон бўлганича тура берди. Зулфиқор тўдага етиб бориши биланоқ, тўриққа югурди. У жонҳолатда отга етиб олиб, чаққонлик билан минди-да, жиловни қўлга олиб, тоққа қараб чопди. Узоқда пашшадек бўлиб кўринган қора нарса орқасидан учиб борарди. У тинмай отни ниқтарди. Бадиани олиб қочган чавандоз даштдан ўнгга бурилиб, тоғ оралиғига кирди-да, кўздан ғойиб бўлди. «Чоп, жонивор, чоп!» Зулфиқор ҳам ўнгга бурилиб, тоғ оралиғига кириб кетди. Йўлда Бадианинг телпаги тушиб қолган эди, Зулфиқор уни узоқдан кўрдию, яна жадаллади. Баъзан Бадиани олиб қочаётган чавандозни йўл бурилишида кўриб қолар, кўздан қочирмасликка ҳаракат қилар: «Э худо, шарманда қилма!» деб отини қистарди. Унинг кўзлари олдинда-ю, хаёли Бадида... Мана, эркаликнинг оқибати! Агар қароқчи тутқазмай кетса нима бўлади! Унда ота-онаси жудолик аламига чидармикан? Ўзи-чи? Усиз дунёда яшай олармикан? Бадиадан айрилса, ўзини анави тоғ чўққисидан жарликка ташлагани афзал! Бундан бўлак йўл йўқ! Қани, тўриқ жонивор, чоп, тезроқ, ҳа-чу! От жонивор ҳам кучининг борича олдинга интилар, унча-мунча жилғалардан сакраб ўтиб кетарди. Демак, Бадианинг изига тушган одам бор экан, бўлмаса унинг қиз бола эканини авлиёдан бўлак ҳеч

ким билмас эди. Зулфиқор негадир шу лаҳза Худододбекни эслади: «Лалаймай ўл! Бўлгуси куёв ҳам шунақа бўладими?! У Бадиани севмайди».

— Чу, жонивор, чу!

Агар у қароқчиға етиб бориб, Бадиани қутқариб олмаса, Меъмор ҳам, Маъсума бека ҳам шу ернинг ўзида тамом бўлади. «Э, худо, шарманда қилма!» Эрта-индин Низомиддин музаффарият билан қайтиб келиб, синглисини қароқчи олиб қочганини эшитса, нима деган шармандалик! Қароқчи Бадианинг изига эҳгимол шаҳарда тушгандир. Форга борганларида орқаларида қизил чопон, шоп мўйловли одамлар от етаклаб, ўралашиб юришган эди-я! Зулфиқор уларни Пули Молондан ўтаётганларида ҳам кўргандек бўлган эди...

— Чу, жонивор, чу!

Баъзан кўриниб, баъзан кўринмай бораётган қароқчи тамоман кўздан йўқолди. Зулфиқор шиддат билан чопиб кетаверди. Атрофидаги баланд чўққилар устига қулаб тушаётгандай ваҳимали осилиб турарди. Бир маҳал у рўпарасида — сершағал сой четида, устида одам йўқ, қароқчининг оти юрганини кўрди. Эгари қорнига осилиб қолган, ундан нарироқда Бадиа қаққайиб турарди. Зулфиқор одан таппа тушди-да, Бадианинг олдига борди. Унинг қўлида Зулфиқорга таниш кичик ханжар ялтираб турарди. Бадиа йўл четида ётган қизил чопон, саллалик, давангир қароқчиға имо қилди: У кўзларини ола-кула қилиб, худди сўйилган ҳўкиздедек ағанаб ётарди.

— Нима гап ўзи? — дея ҳовлиқиб сўради Зулфиқор.

— Нима бўларди? — деди Бадиа сўқмоқ четида чўзилиб ётган одамга жирканч назар билан қараб, — анча жойгача ўзимни ўнглаёлмадим. Мана шу ерга келганда ханжарни суғуриб олиб...

— Бекам, келинг, отга миндириб кўяй. Бу ердан тез кетайлик!

— Бир-икки ҳовуч сув ичириб юборинг, оға! — деди Бадиа, — бу номерд Чалабийнинг иши экан. Жон аччиғида айтиб кўйди.

Зулфиқор ҳовучида сув олиб, Бадиага ичирди. Бадианинг ўғил болаларга ўхшаб гапириши, бу даҳшатли ҳодисага нописандлик билан қараётгани уни ҳайратга солди. Ё тавба! Бу ўзи қизми, ўғилми! Зулфиқор кўзларига ишонмай ҳайратланди.

— Кетайлик, бекам!

— Тўриқни анави харсангтош ёнига олиб боринг, оға, мен миниб олай, — Зулфиқор Бадианинг қўлиғидан кўтариб, аранг отга миндирди. У отга миниб олиб Зулфиқорга гап қотди. — оға, сиз анави тўнғизнинг отига миниб олинг. Чодиримизга етиб олганимиздан сўнг ҳайдаб юборармиз!

Шу пайт рўпарадан биров от чоптириб келаётганини кўришди. Зулфиқор дарҳол ўлиб ётган қароқчи белидаги пичоқни суғуриб олди. Ҳалиги отлиқ етиб келгач, жиловини тортиб, Зулфиқор билан Бадиага, ўлиб ётган қароқчиға қаради. Ҳамма гапга тушунди. Олишишга чоғи

келмаслигини пайқагач, бир лаҳзалик сукутдан кейин, Зулфиқорга ўқрайди.

— Ким ўлдирди уни?!

— Мен! — деди Бадиа унга ўқрайиб.

— Бу сенинг оғангми?

— Оғам!

— Жўнанглар! Айб ошнамнинг ўзида, ажали етган экан. Сен зўр чиқибсан, даъвом йўқ. Энди эҳтиёт бўл, агар яна қўлимизга тушсанг, отангнинг ёнига қайтиб боролмайсан!

Бадиа унга бир хўмрайиб қараб қўйди-да, отини ниқтади. Зулфиқор қўлида пичоқ, эҳтиёт бўлиб, Бадиа билан ёнма-ён, қароқчидан кўз узмай юра бошлади. Анча йўл юриб, тоғ орасига киришгач, Бадианинг илтимоси билан Зулфиқор ҳам тўриққа мингашди.

Тўриқ ниҳоятда чарчаганига қарамай йигит билан қизни миндириб, шахдам қадам ташлади. Бадиа Зулфиқорнинг кўксига бош қўйиб, ўнг оёғи билан сонининг оғриғини ҳам сезмай сармаст келарди. Агар Зулфиқорнинг ўрнида ё Низомиддин, ё отаси бўлганида «вой-вой»лаб йиғлаши аниқ эди.

— Сал нарига бориб, отдан тушаман, — деди Зулфиқор.

— Қўрқманг, сизни ҳеч ким кўрмайди. Қаранг, икки томон осмонўпар тоғлар.

— Ҳа, тоғлар! — деди Зулфиқор, — эсимизни чиқариб юбордингиз-ку!

— Ойимлар кўрмаганмиканлар?

— Билмадим! Лекин Заврак билан Худододбек кўрди!

— Кўрса кўрар! — деди Бадиа юзларини Зулфиқорнинг кўксига қўйиб. Атрофида ҳеч ким йўқлигини пайқагач, Зулфиқор ўз кўксига бош қўйиб турган Бадиани кучиб, лабидан, дудоқларидан ўпди. Қизнинг ўзи шуни истарди. У йигит кучоғида эриб кетди.

— Оғажон, оғритманг!

— Яна битта ўпай.

— Бас! — деди Бадиа Зулфиқорга тикилиб. Кейин у яна илгаригидек жиддий тусда гап қотди: — Оға, шу воқеани ҳеч кимга билдирмайлик. Айб ўзида эканини шериги тан олиб айтди-ку!

Улар тоғ оралиғидан чиқиб, сайил бўлаётган кенг майдонга бурилишда ҳовлиқиб келаётган Заврак Нишопурийга қамти чиқишди. Уларнинг саломатлигини кўрган шогирд ўз кўксига туфлади. Бадиа от устида, ён томонда Зулфиқор пиёда келарди.

— Тинчликми? — сўради ранги оқариб кетган Заврак.

— От опқочди, — деди Бадиа.

— Юрагимиз чиқиб кетди-ку!

— Яна кимнинг юраги чиқиб кетди? — жонҳолатда сўради Бадиа.

— Кимники бўларди? Менинг юрагим...

— Бошқа ҳеч ким билгани йўқми?

- Бек чодир томонга кетган. Хабар қилса керак.
- Ярамас! Лекин оға, бўлган воқеа шуки, мени от опқочди...

Вассалом!

- Енгингизга қон тегибди, қаранг!
- Айб ўзида!
- Ҳа, майли, – деди Заврак ўзини босиб, – аммо, бекам, доимо шунақа иш қиласиз. Сизнинг отангиз сарбоз эмас, меъмор, кишини қариган чоғларида ташвишга солавериш инсофдан эмас!
- Узр сўрайман, оға! Отамга бу гапни билдирмай қўя қолинглар.
- Билдирмаймиз, ташвишланманг, бекам, худо бир асради, – деди Зулфиқор Заврак билан ёнма-ён кета туриб.

Сой бўйига егишганида, Бадиани эҳтиёткорлик билан отдан туширишди. У қўлларини, юзини ювиб олди. Уни яна отга миндириб қўйишди. Бозорга яқинлашгач, у Завракдан илтимос қилиб, икки дона равоч ҳам олиб, от устида чайнаб кета бошлади. Зулфиқор билан Завракка «Ўзларингиз бозорда бир оз айланиб, чодирга борарсиз, мен холи бораман. Туя кўрдингми, йўқ!» деди.

Бадиа ўз чодирига яқинлашганида устод Қавом чодир томонидан ҳовлиқиб келаётган Маъсума бека қизини кўриб, бир оз ўзига келди.

- Тинчликми? Юрагим қинидан чиқиб кетаёзди-я!
- Тинчлик, – деди Бадиа сиполик билан отдан сакраб тушиб. – От опқочди! Ҳув, нарироқдан қайтариб олиб келдим...

- Оғаларинг қани?
- Бозорда.
- Худододбек бўлса, сени кимдир опқочиб кетди, деди, – она ўз кўксига туфлаб, – юрагим чиқиб кетди-ку!
- Отамлар қанилар?
- Форга кетишган. Худододбек хабар бергани кетди.
- Ярамас! У кишини безовта қилиш нимага керак эди?! Борайми?
- Ҳожати йўқ, қизим! Юр, чодирга кир! Энди бу либосларингни еч! Бадиа бу гал рози бўлиб, онасининг айтганини қилди. Унинг бирданига ювош тортиб қолгани онасини таажжубга солди.

Бадиа Худододбек билан отасининг ҳовлиқиб келаётганини кўриб, дарҳол чодирдан ташқарига чиқиб, уларни қарши олди. Ўз аслига келиб, отасини кутиб турган Бадиани кўрган Худододбек ҳангу манг бўлиб қолди.

- Тинчликми? – сўради Меъмор қизидан.
- Ҳа, тинчлик, отажон, – деди Бадиа пинагини бузмай, – отим опқочди. Билмадим, нега бундай қилди?
- Бунақа одати йўқ эди-ку, ҳаром ўлгурнинг, – деди Меъмор соябон арава ёнида ўт чимдиётган тўриққа ўқрайиб қараб.

Худододбек Бадианинг қаҳрли кўзига бир қараб қўйди-да, бошқа гап айтолмай, Меъмор билан хайрлашиб, ўз чодир томон жўнади.

Меъмор тушки овқат вақтида Зулфиқорни ёнига чақириб ундан бўлган воқеани сўради. Зулфиқор лўнда қилиб, ҳақиқатни айтди. Меъмор ҳайратланиб, донг қотиб, чодир томонда ўтирган қизига қаради. Худододбек, беҳудага ҳовлиқтирмаган экан... Меъмор ўйланиб туриб, Зулфиқорга маслаҳат солди:

- Кечга яқин шаҳарга қайтсак, нима дейсиз?
- Кечаси йўл юриш, устод, хавфли. Эрта билан йўлга чиқайлик.
- Маъқул, – деди Меъмор.

Зулфиқор билан Заврак ҳамма анжому нарсаларни шай қилиб, ўзлари арава ёнига сўйил яшириб қўйиб, ёнларида ўткир пичоқ, тун бўйи мижжа қоқмай, чодир атрофида посбонлик қилиб чиқишди...

Эрта билан улар араваларида шаҳарга қайтиб тушишди.

Орадан бир ой ўтгач, Амир Довуд барлос сардор бўлган лашкар Балхга кирибди, бир ҳафтага қолмай Ҳиротга етиб келади, деган хабар тарқалди. Дарҳақиқат, бир ҳафта ўтар-ўтмас эрта тонгдан Ҳирот дарвозалари тепасида карнаю сурнай, ноғоралар авж қилди; султон Шоҳруҳ мирзо лашкари ғалаба билан қайтиб келди. Улар орасида Низомиддин ҳам бор эди, у соғ-саломат қайтиб, отасининг кучоғига ташланди. Меъмор уч кундан сўнг, ўғли шарафига катта зиёфат бериб, ёр-биродарларини мамнун этди. Уста Ҳасанбек бўлса ўғли Шодмонбекнинг жангда шаҳид бўлгани туфайли аза очди...

ИККИНЧИ ҚИСМ

XX боб

ҲОРУН БЎЗЧИ ИСЁНИ

Нажмиддин Бухорий, кечагина Ҳирот қушини Маймана шаҳри устига шитоб билан бостириб кетганини эшитиб, юраги ачишди. Яна бир култепа пайдо бўлмаса ҳўб эди... Мосиф¹ водийсида Вардана, Зандана, Кармана, Афшана, Варахша, Нур, Тавонс, Искажжат, Байканд каби шаҳарлар бўлганини тарихнавис Абубакир Мўхаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг китобидан ўқиб билган эди. Мажусийларнинг буюк шаҳри Рабинжон² ҳам култепага айланганини эшитган эди...

Ҳалаб ва Ҳамадон шаҳарларидан амирзодалар таъқиби остида бош олиб чиқиб кетган баъзи ҳуруфийлар аввал Машҳад ва Ҳиротдан, кейинчалик, Туркистон тизма тоғлари орасидаги Дарайи Гурзивон, Боло Мурғоб, Банди Амир водийларидан бошпана топган эди. Айниқса, Маймана, Балх ва тоғ оралиғидаги Калласарқори шаҳарларидаги ҳуруфийлар Фазлуллоҳ ва Саййид Насимий қатлидан сўнг жунбишга кирган, Обий Қайсар соҳиллари, Давлатобод шаҳарчаларида ҳам пойтахтдан сурилганларни жим ётибди, деб бўлмас эди. Ўзаро қирғин, ҳарбий юришлар, ўлпону ушр солиқлари раиятни тобора қашшоқлаштириб, тинқасини қуритди, амирзодаю бекларнинг фаҳш ишлари авом орасида тарқалиб, кишиларда нафрат уйғотар, асилзодалар кўпроқ Машҳаддан келган руҳонийларга суяниб, «фоний дунё азобуқубатларини кўп чеккан банда боқий дунё роҳатини кўради...» деган ақидалари билан одамларни алдашарди.

Аммо фирқайи ҳуруфия таъсиридаги кишилар бу дунё роҳатидан воз кечмаслик, зolimга бош эгмай, ўз инсонлик ҳуқуқини ҳимоя қилмоғи лозимлигини айтишарди. Бу ўринда, мўғул ҳукмдорлиги даврида бўлган «Оға-ини ҳикояти»ни кўп айтишарди: Чингиз лашкари Хуросонни босиб олгач, Балх шаҳрида, кўчада икки оға-ини юзларини ерга қилиб ётишган экан. Кечга яқин кўчада пайдо бўлган одамлар, улар тепасига келиб: «Эй, оға-инилар, не сабабдин чўзилиб ётибсизлар?» деб сўрашибди. Улардан бири бош кўтариб айтибди: — «Мўғул сарбози бизларга бунда ётинглар, бир лаҳзадан сўнг бошқалардан қўлим бўшагач, келиб сенларнинг бошингни ҳам чопаман, деб тайинладилар. Биз кўтиб ётибмиз», — дебди. «Э, нодон, — дебди бир йўловчи киши, — тур

¹ М о с и ф — Зарафшон.

² Р а б и н ж о н — Сугдиёнларнинг Зарафшон водийсидаги катта шаҳри. Кейинчалик (1158 йил, мелодий) уни хоразмшоҳтар вайрон этган.

ўрнингдан! Мўғуллар Балхдан чиқиб Майманага кетишди, сенинг бошингни чопишга фурсат йўқ». Шундан сўнг оға-ини ўринларидан туриб, этакларидаги тупроқни қоқишибди.

Яна бир ҳикоятда, амирзода Мироншоҳ ўзининг эркаклик қудрати бениҳоя эканлигини билдирмоқ бўлиб, дорию дармон билан ўз ҳарамида ҳар ҳафта бир кўҳлик қизни кори шаҳват билан тонг отгунча қийнаб ўлдирад экан. Бу «одат»ни ҳозирги вақтда амирзода Иброҳим Султон ҳам такрорлар, шишиб, кўкариб кетган канизларнинг мурдаси яширинча дафн этилиб, йўқ қилиб юборилар экан...

Бу гап Банди Туркистон тоғлари оралиғидаги Дарайи Гурзивон ва Калласаркори аҳли орасида кўп тарқалди. Бу томонлардан олиб кетилган тоғ қизларининг тақдири нима бўлганини фуқаро биларди. Маймана аҳли орасида эътибори кучайган ҳуруфийлар Машҳаддан келган мутаассиф руҳонийлардан кўра ҳам баобрў эди. Бўз ва бошқа мато тўқувчи Ҳорун деган мўйлабдор бир одам бозорда ва ичкари маҳаллаларда одамларни ўз атрофига тўплаб, уларга ҳамдард бўларди.

Унинг айтишича, Маймана беги амирзодалар уруғидан бўлиб, фаҳш ишларни кўп қилар, косиблару зироат етиштирган деҳқонларнинг сармоясини шилиб олар, тинмай Ҳиротга қўю қорамоллар юбориб турар экан.

Совур ойининг иккинчи ҳафтаси, якшанба куни эрта билан бозорда кўтарилган ғалаён тоғдан ноғиҳоний оқиб тушган шиддатли селдай Маймана беги турган эски қалъа томон оқиб кетди. Ғалаён кўтарганлар олдида қилич яланғочлаб Ҳорун бўзчи борарди.

Шу куни тонг саҳарда бўзчининг олти нафар одами кетмону курак кўтариб, қалъанинг орқа деворлари остидан икки жойни ковлаб борут тўкиб, пилталарни улаб қўйишган эди. Бу ғалаёнга Дарайи Гурзивондан бир неча кадҳудо қишлоқ оқсоқоллари бошлаб келган яроғлиқ одамлар ҳам қўшилган. Бозору каппон, косибу ҳаммоллар битта қолмай ғалаёнга қўшилиб кетди. Тўқайга ўт кетса ҳўлу қуруқ баробар ёнганидай, димоғдор, одамлардан жирканиб, ўзини улуг тутадиган бек анчадан буён кишилар ғазабини кўзгаб, тоқатини тоқ қилиб келарди. Эркаклар кетган пиёздек бу новча, ёш бек оғзидан ҳеч қачон ширин гап чиқмаган, доимо димоғи осмонда, одамларни қурт-қумурсқача ҳам курмасди. У ёш бўлса ҳам, қорни тарвуздек юмалоқ, оёқлари ингичка, елкалари тор бир кимса эди. Шу ҳолига қарамай, шаҳвоний ишларни кўп қиларди.

Ғалаён тўппа-тўғри қалъага яқин келгач, борут тайёрланган томонга ўтиб, Ҳорун бўзчининг ишораси билан пилталарга ўт қўйишди. Қаттиқ бир гумбурлаш натижасида қалъа деворидан бир қисми қулаб тушди. Шовқин кўтарган оломон қалъага кириб, бекни хобхонасида қилич билан чопиб ташлашди. Бекка яқин кишилардан яна уч-тўрт одамни ҳам найза санчиб ўлдиришди. Қалъани иҳота қилиб турган навқару ясовуллар ҳар томонга тумтарақай қочиб кетишди. Ғалаён ўз ишини

қилиб, кечга яқин тўполон босилгач, Ҳорун бўзчини Маймана ҳокими деб эълон қилишди.

Орадан уч ҳафта ўтгач, иттифоқо, Маймана йўллари навар босиб, ярим тунда беадад отличлар шаҳарга бостириб кирди. Шаҳарда яна чопқин бошланиб, бир неча кишини тутиб олиб чиқиб, дарахтга боғлаб, уриб ўлдиришди. Ҳорун бўзчи билан ўн чоғлиқ киши тоғ оралиғига — Мурғоб томонга қочиб яширинди.

Кейинги хабарларга қараганда, Ҳорун бўзчи ёвмит туркманлари сингари мўйлабини қириб ташлаб Астрободга ўтиб кетибди. Баъзилар унинг Ҳиротда яшириниб юрганини ҳам кўрган эмиш...

Ўғли ҳаёти қил устида тургани туфайли Самарқандга, Улуғбек мирзо номига нажот тилаб ёзилган номага ҳадеганда жавоб бўлавермагач, Нажмиддин Бухорийнинг юрагига гулгула тушди. Нажот нстаб чор атрофга югурди. Худди шундай кунлардан бирида, иттифоқо, «Маликул калом, туркий забон...» ҳаёлига келди. Бу ҳаёлини Бадиага, Маъсума бекага, шогирдларига маълум қилди. Подшо саройнинг энг мўтабар шоирларидан бўлмиш мавлоно Лутфий ҳовлисига йўл олди. Нега бу фикр илгарироқ ҳаёлига келмаганига, у зотдан паноҳ тилаб бормаганига ачинди; мавлононинг ҳазрат олдида саркардаю нуфузли беклардан кўра ҳам эътибори баланд эканини ўйлади. Айниқса, Хуросон ёшлари мавлононинг биллурдай тиниқ, баҳрдай теран туркий ғазалларини бениҳоя севишарди. У Ҳирот яқинидаги Деҳиканор қишлоғида туғилиб, машҳур сўфий мавлоно Шаҳобиддин Хиёбонийдан тасаввуф таълимини олгани, «Маликул калом» деган табаррук унвонга мушарраф, Шайх Саъдий, Хўжа Ҳофизлар қаторида турадиган, айниқса, туркий забон пур эътибор одам экани ҳаммага маълум эди. Эллик ёшларга борган, баланд бўйли, ориқ, қорамағиз, қошлари куюқ, қирра бурунли, мулойим ва ҳозиржавоб бу шоир тезда оғиздан оғизга тушиб кетган. Ошиқона ғазаллари билан танилган. Ўзи инсон сифатида ҳам камтарин, барчага баробарлиги билан шуҳрат топган эди. Ҳамма вақт оппоқ саллани чиройли ўраб, соқол-мўйлаблари текисланган, кийимлари бегард, озода юрарди. У, асосан Шоҳруҳ мирзо замонида эътибор қозонди. Сарой хизматида ўтди. Бойсунқур мирзо, Улуғбек мирзолар билан ҳам ғоятда яқин эди. Мавлононинг «Улуғбекхон билур Лутфий камолин, ки рангин шеъри Салмондин қолишмас», деган байти амирзодалар эътиборида эди. Хаттот Азҳар ва Жаъфар Табризийлар мавлоно Лутфий ғазалларини турли баёзларда дастхат билан ёзишган. «Гул ва Наврўз» достонини ҳам кўчиришган. «Девони Лутфий» хаттот Ёқут услубида кўчирилган бўлиб, Шоҳруҳ мирзога туҳфа қилинган. Мавлоно ёш эътибори билан Меъмордан кичикроқ бўлганига қарамай, анча салобатли, айни вақтда ширин забон, дилбар одам экани меъмору муҳандислар орасида маълум эди. Мавлоно Лутфий Меъмор Ҳиротда қураётган «Мирзо» мадрасасини бир неча бор келиб кўрган, суҳбатларда бўлган. У бир суҳбатда ўзининг

Олтин Ўрда томонларга ва ундан сўнг Қрим, Қорабоғ, Озар томонларга саёҳат қилиш орзуси ҳам йўқ эмаслигини маълум қилган эди. Меъмор унинг ўн минг байтдан ортиқ «Зафарнома» китобини ёш амирзода Бойсунқур мирзо орқали вақтинча олиб ўқиган эди. Меҳри талъат бека мактабига қатнаб ўқиб юрган Низомиддин билан Бадиа кейинги таҳсилдан сўнг Мирзонинг отаси қўлидаги бу омонат китобини ўқиб, «Зулфингни кўриб...», «Қани бу шаклу шамойил...» ғазалларини кўчириб олган эдилар. Умуман, шоирнинг сермурувват инсон экани Меъмор хонадонига маълум эди. Киши бошига иш тушмагунча, атрофдаги одамларнинг фазилати унча ярқираб кўринмас экан. Аксинча, баъзан серфазилат кўринган кишилар дарду алам билан паноҳ тилаб қолишган кунларда фазилат у ёқда турсин, бадкирдор одамлар экани ҳам намоён бўлиб қолди. Хуллас, Меъмор мавлоно Лутфий ҳовлисига паноҳ тилаб жўнади.

Шоир эрта билан ўз эшигида Меъморни кўриб, унга меҳрибонлик кўрсатди. Ичкарига олиб кириб, юқорига ўтқазиб, олдига дастурхон ёзди. Шоир Меъморнинг бошига тушган мусибатдан, юрагидаги аламдан хабардор эди; у Меъморни ўз эшигида кўришидаёқ, нима мақсадда келганини сезган эди. Бу топилмас устод, беназир олимнинг аҳволига ва ўғлининг ҳибс этилганига ачиниб, унинг обрўсини сақлаб қолиш, агар жиндек илож бўлса, ўғлини Ихтиёриддин қалъасидан чиқариш лозимлигини, бу йигит ҳуруфийларнинг махфий тўдасига кириб қолса-да, аслида салтанат учун бўлган жангларда иштирок этганини Мирзога айтиб, баъзи ёмон ниятли кимсалар шу йўл билан Меъморга шикаст етказишни кўзламоқдалар, деган эди. Мирзо «маликул калом» фикрини тамоман тасдиқлаб, ҳамма имкониятдан фойдаланажagini, аммо ҳуруфия – салтанатнинг ашаддий душмани, отаси Иброҳим Султон бу ёмонликни батамом тугатиб юбориш учун қаттиқ чоралар кўраётганини ҳам айтган эди.

Бу гаплар ялт этиб шоир хаёлидан ўтди.

Аммо у ҳеч нарса билмагандек, аввал ҳол-аҳвол сўрашиб, кейин Меъмор ўғлининг ҳибсда эканини эшитганини айтди. Унга таассуф билдирди.

– Ҳурматли зот, худди шу масалада сиздан паноҳ истаб келдим. Бошимга оғир кулфат тушли...

– Ҳаммасидан воқифман, – деди шоир чуқур ўйчанлик билан ва Меъморнинг изтиробига шерик бўлгандай. – Сизни бунчалик изтиробга солмай ишни тўғриламоғимиз керак эди. Мен Бойсунқур мирзога бу ҳақда айтган эдим. Бир мен эмас, аҳли шуаро шу фикрда. Бир гал подшо ҳазратлари афв этиб, ёшларнинг гуноҳидан ўтсалар, фуқаро аро салтанат эътибори яна ҳам кўтариларди, дедим. Энди мен улуг ҳазрат ёнларига кириб чиқмоқчиман, чунки бусиз ҳеч илож йўқ.

– Худо ёр бўлсин сизга, доимо саломат бўлинг.

Меъмор билан шоир учрашуви мана шу тариқа бўлди. Чунки ёзилиб гаплашиб ўтирадиган пайт эмас эди. Меъмор мавлоно Лутфий билан хайрлашиб, тезда ўз уйига жўнади.

Дарҳақиқат, «маликул калом» ўз сўзида туриб, подшоҳ ҳузурига киришга ҳаракат қилди. Чоршанба кuni кечга яқин унинг бир неча бор қилган илтимосини қондириб, сарой мансабдорлари ҳамда вазири аъзамнинг аралашуви натижасида хасталиқдан тузалаётган подшоҳ шоирни қабул қилди. У аркнинг кунчиқар томонидаги деворлари ўймакор ганч, катта хона – қизил гиламлар ташланиб, нақшин шифтга улкан қандил осилган хонада қабул қилди. Шоҳруҳ мирзо хона юқорисидаги тахтда ўтирарди. Ичкарига кирган шоир бош эгиб, таъзимдан сўнг унга анча яқин бориб, ҳозирланиб қўйилган курсига ўтирди. Ҳол-аҳвол сўралгандан сўнг, ўзининг янги кўчирилган «Ғазалиёт»ини тухфа этди. Шундан сўнг мақсадга ўтиб, подшо ҳазратларидан Ихтиёриддин қалъасига ҳибс этилган олти йигитнинг гуноҳини бир оз енгиллатиш, овозаларга қараганда, уларга ўлим жазоси таҳдид этаётганини эшитгани, аҳли шуаро номидан ҳам жазони бир оз енгиллатишни илтимос қилди. Аввал «Ғазалиёт» китобини очиб, варақлаб турган Шоҳруҳ мирзо шоирга кўз ташлади, китобни ёнига қўйиб, ҳаяжон билан гапираётган мавлонога энсаси қотиб тикилди. Бир муддатлик сукутдан кейин, «ўзиники бўлмаган ишларга аралашиб, довдираб юрган шоирга» ачингандек бўлди.

– Сиз, ҳурматли зот, садоқат, поклик ва баҳодирликни васф этадирсиз. Нечун, бир тўп наслу насаби нопок каллакесарларни ҳимоя қилибсиз? Мавлононинг бу ишлари жуда таажжуб?! Улар ҳуруфия тўдасига мансуб бўлиб, мусулмонликдан воз кечиб, куфр йўлига ўтганлар...

– Подшоҳи олам, бу чалғиган ёшлар ўз айбига пушаймон бўлар, тавба қилар, бир кuni мамлакат корига ярар, деган умиддаман. Улардин бирининг отаси – машҳур меъмор Нажмиддин Бухорийдир, бирининг, отаси...

– Маймана шаҳрида раият шу ҳуруфийлар васвасасига тушиб ғалаён кўтарган. Биз қўшин йўлладик. Уларнинг саркори Ҳорун бўзчи деган кимса эмиш. – деди қовоғи солинган Шоҳруҳ, У шоирга бошдан-оёқ тикилгач, бир оз юмшаб, деди: – Ўғлим Иброҳим Султонга бу сўзларингизни айтаман. Ҳуруфийлар ичида Меъморнинг ўғли ҳам бор экан, дейман. Аммо ҳурифияни батамом йўқогиш унга топширилган.

Мавлоно Лутфий подшоҳга яна таъзим қилиб, ташқарига чиқиб кетди.

Кейинчалик, ўз илтимоси ерда қолиб кетганини билган шоир бир ой уйдан кўчага чиқмай «хаста» бўлиб ётди. Шундан сўнг «саеҳат» баҳонаси билан аввал Олтин Ўрда, ундан сўнг Қриму Қорабоғ томонларни кўзлаб подшоҳ саройидан бош олиб чиқиб кетди...

XXI боб

ҚАТЛ

Мухтарам китобхонга маълумки, биринчи бобда меъмор Нажмиддин Бухорийнинг шаддод қизи Бадиа Ихтиёриддин қалъасига ҳибс этиб ташланган оғаси Низомиддинга хўрак олиб борган эди. Зиндонбон қизни алдаб, оғангни кўрсатаман, у билан гаплашасан, деган баҳона билан номусига тажовуз этмоқчи эканини сезиб қолган эди...

Бадиа саросимада қалъа ичидаги ярим қоронғи хона бурчагига тисарилди. Кўзлари ола-кула бўлиб, рўпарасида турган даҳшатли зиндонбондан асло кўз узмасди. У баркашни ҳам, саватни ҳам ерга ташлади. Нимчаси ичига қўл тиқиб, ниманидир маҳкам ушлагани ҳолда, титраб турарди. Шоп мўйловли зиндонбон ҳозироқ ўз ўлжасига ташланишга чоғланаётган қоплондек, қон талашган кўзларида ҳайвоний ҳирс, Бадиага яқинлаша бошлади. Бадиа нимчаси ичидаги кичкина, аммо ниҳоятда ўткир ханжарни бир лаҳзадаёқ суғуриб олди. Туйнукдан тушган ёруғликда ханжар ярқирарди. Хона бурчагида турган Бадиага яқинлашиб бораётган зиндонбоннинг кўзи ханжарга тушиши билан шу лаҳзанинг ўзидаёқ жойида қотди.

Шоп мўйлабли зиндонбон орқасига тисарилди.

— Чиқиб кет бу ердан! Йўқол! — у қўли билан эшикка ишора қилди.

Бадиа зиндонбондан четлаб, деворга суйкалиб, иккинчи хонага, ундан сўнг қоронғи йўлакка ўтди. Орқадан келиб қолмасин, дегандек, атрофига олазарак бўлиб, яна бир йўлакка ўтди-да, қалъа дарвозасига чиқди. Дарвоза ёнида ҳам ўнг қўлидаги ханжарни маҳкам ушлаган ҳолда тўрт томонга олазарак бўлди. Дарвоза ёнида қилич осиб, найза ушлаб турган навкарлардан ҳам чўчиб, физиллаганича пастликка — қалъа олдидаги майдонга тушди. «Ҳа, кабутарни қўлдан чиқариб юборибсиз-да» деди эшикдаги навкар ичкаридан чиқиб келаётган зиндонбонга. «Бу кабутар эмас, чаён! Ёнига яқинлашсам, чақадиганга ўхшади, ярамас! Ёнида ханжари бор экан. Ҳозирги ёшлар яроғ олиб юрадиган бўлган...» — деди ҳафсаласи пир бўлиб зиндонбон.

Пастда, майдон четидаги йўлкада кутиб ўтирган Заврак Нишопурий Бадианинг қўлидаги ханжарини кўриб, ўрнидан дик этиб турди. У югуриб келиб сўради:

— Хўш, Низомиддин оғани кўрдингизми?

— Ҳалиги малъун мени алдаган экан, — деди Бадиа қўлидаги ханжарни нимчасининг ичкари қатига яшириб. Анави қароқчига ўхшатиб, нақ юрагига санчиб, ўлдириб чиқмоқчи эдим, оғам Низомиддинга шикаст етказмасинлар, деб бу ишни қилмадим.

— Оғангизни кўрдингизми?

— Қаёқдан кўраман!

– Сават қани?

– Ўша хонада қолди. Билагузуқларим ҳам қолди... Мана, подшонинг навкарлари! Уларнинг порахўр эканликларини эшитган эдим. Лекин бунчалик аблаҳ эканликларини билмасдим. Шуларга ишониб ўтирибмиз-а! Салтанат учун жонини тикиб, жангга кирганлар зиндонда! Тушуняпсизми, жаноб Нишопурий? Отамлар доимо салтанатга тил тегизма, дердилар, мана – салтанат!

– Юринг, кетдик, бекам!

– Кетдик! – деди Бадиа қалъа дарвозасидан ўзларига ўқрайиб қараб турган зиндонбондан кўз узмай. – улар бизга тикилиб қарашяпти. Низомиддинга шикаст етказишмасмикан?

– Низомиддин тафтиш этилмоқда. Унинг иши амирзода фармони билан боғлиқ, – деди Заврак, – фармонсиз унга тегиша олмайди. Мен шундоқ деб тушунаман. Ишқилиб, худо ўз паноҳида асрасин. Низомиддиннинг подшо учун жанг қилиб келгани, баҳодирлиги сабаб бўлиб тез кунда зиндондан чиқариб юборишларига имоним комил. Қандайдир бир шубҳа уни ҳибс этилишига сабаб бўлган...

– Илоҳим айтганингиз келсин, оға!

Бадиа билан Заврак қўлтиқларидан тарвузлари тушиб, уйга қайтиб келишди. Отасига ҳам, онасига ҳам «хўракларни ичкарига олиб кириб кетгани...» ҳақида гапиришди-ю, аслида бўлган воқеани айтишмади. Бадиа бу гапларни сир сақлаш кераклигини Завракдан ўтиниб сўради. Йўқса, чолнинг бир дарди икки бўлиб, ўлиб қолиши мумкин, деди. Зулфиқорнинг Бухорога жўнатиб юборилиши – Бадиа учун катта жудолик бўлган эди. Ғаввос Муҳаммад бир қадар тўнг одам, у билан очилиб, сирлашиб гаплашган вақтлари камдан-кам. Лекин Зулфиқор бунинг акси, у дилбар йигит – у билан тез орада иноқлашиб кетишган. «Бадиага кўз олайтирди», «хунар ўрганиш ўрнига ошиқ-маъшуклик қилди...» деган шубҳа билан ҳайдаб юборилди бечора. У бор вақтида ёлғон гапириш. Меъмордан бирон нарсани сир тутиш – жиноят ҳисобланарди. Зиндонбон воқеаси сир тутилиб, Зулфиқордан кейин отасига биринчи бор ёлғон сўзлаши эди.

Кунлар ўта бошлади.

Мадраса қад кўтариб, хурсандчилик бўлади, деб турилганда Низомиддиннинг ҳибс этилиши Меъмор қаддини дол қилиб қўйди. Бу дунёда ғам-ғуссасиз одам йўқ. Меъмор ҳам чинакамита ғуссанинг зўрига учради. Меъмор равоч сайлига чиққанда тоғ этагидан оқиб ўтадиган сой бўйида ўтириб, тошлар орасида сузиб юрган танга балиқларни томоша қилган эди. «Шу ҳам ҳаёт бўлдим-ю, бу балиқлар мириқиб ўз кифтларини ўзлари қашлай олмасалар! Киши ўз кифтини қашлаши қандай роҳат!» деб кифгини қашлаб, кулган эди. Кошки эди у ҳам ўша балиқдек дунё ташвишларидан холи, беандуҳ, шу тиниқ сув ичида хоҳлаган томонига сузиб юрса! Кифтини ўзи қашламаса ҳам кошки эди! Одамларнинг унга нисбатан ишончи адоий гамом

булгандай... У бирон навкарга кўрамта¹ ўрнида ҳам керак бўлмай қолди. Агар иш шундай давом этса, дорулмулк²ни ҳам ташлаб, бошқа томонга бош олиб кетмоғи лозим бўлади. Бу воқеа ҳали бора-бора шундай шубҳалар солурки, дўст-ёрлар ҳам ўзларини тортиб, ундан ҳазар қилурлар...

Меъмор чуқур ўйга чўмар, унинг кўз олдидан сарой аъёнлари ўтарди. Бу мансабдорлар ўз юзларини тескари қилиб ўтиб кетаётгандай бўларди.

Низомиддин ҳибс этилган бу машъум кунлардан бирида Меъмор олиму уламо, фозилу фузало, шоиру шуаро ҳомийси Мирзо Улуғбекка иккинчи бор нома йўллади. Номани саройга олиб бориб, Самарқандга кетаётган анчолардан бериб юборилишини илтимос қилди.

Ҳар куни қандайдир зарур ишлар билан Самарқандга чопар кетишини ва ҳар куни у томондан чопар келиб туришини биларди. Ўзига яқин бир юқори мансабдор билан маслаҳатлашганда, у Меъмор номасини зудлик билан Самарқандга – Улуғбек мирзога юборишга ваъда берди. Ўғлининг қисмати шу нома билан боғлиқ эканини айтиб, ёлвориб, юракдан ўтиниб сўради. Хатда: «Олампаноҳ Улуғбек мирзо ҳазрати олийларига! Илму маърифат раҳнамоси, султонлар султони, мунажжиму муҳандису меъморлар устоди, аъло ҳазрати муаззами ҳумоюни Улуғбек мирзога етиб маълум бўлғайким, мен содиқ қуллари, бир ғариб меъмор Нажмиддин Бухорийдурманким, аслим Бухоройи шарифдан бўлиб, йигирма йил Хуросонда Аълоҳазратга сидқидилдан хизмат қилдим... Эндиликда ўғлим Низомиддин бизга номаълум бўлган сабабларда иштибоҳ этилиб, ҳибсга олинди. Ихтиёриддин қалъасига ташланди. Мансабдор шахсларнинг хабар қилишларига қараганда, ўғлим Низомиддинга ўлим жазоси таҳдид солиб турибди. Олампаноҳ меҳрибон! Менинг ўғлим Низомиддин сиз Аълоҳазратнинг содиқ сарбозингиз сифатида Фарғона юришида иштирок этиб, салтанатингиз душманларига қарши курашган, бошидан қаттиқ ярадор бўлган. Сайхун бўйидаги даштда бўлган жангда сиз, Аълоҳазратга ва саркарда Ёқуббек жанобларига қасд қилиб, орқадан қилич чоғлаб бораётган рақибни ер билан яксон қилган. Мен, салтанатнинг содиқ қули, меъмор Нажмиддин бир неча бор подшоҳимиз тухфаю эҳсонларига сазовор бўлганман. Ҳиротда, Балхда, Самарқандда, Бухорода бир неча кўприк, сардоба, ҳаммом, мадрасаю масжид қурилишида бош бўлдим. Садоқатим ва шу хизматларимни инobatга олиб, ўғлимни қатл этилишдан олиб қолишингизни сўрайман. Худойн таоло сиз ҳазрати олийларига доимо ёр бўлсин, музаффар байроғингиз доимо салтанатимиз устида ҳилпираб турсин. Содиқ қулингиз, меъмор Нажмиддин Бухорий».

Барот ойининг ўн олтиси, Ҳирот шаҳри, деб ёзилган эди.

¹ Кўрамта – ўқлон.

² Дорулмулк – пойтахт.

Ҳамма гапдан воқиф сарой мансабдори номани меъмор қулидан олди-да, совуққонлик билан уни албатта Самарқандга юборажагини маълум қилди. Меъмор Нажмиддин Бухорий унга эгилиб сидқидилдан ташаккур айтиб чиқиб кетди. Анчолар орқали Самарқанду Балх, Машҳаду Табриз, Нишопуру Кобулга чиқиб кетаётган барча ҳужжат-номаларни Иброҳим Султон кишилари кўрмоғи ва ёки хабардор бўлмоғи шарт эди. Сарой мансабдори бу фарзи айнга риоя қилиб, Меъмор номасини кечга яқин амирозоданинг ўз қўлига берди...

Тун.

Ҳаммага кўрқув солиб турувчи Ихтиёридин қалъаси. Баланд ва хўмрайган совуқ бу бинода чироқ йўқ, фақат дарвозалари, қалин деворлари устида машъала кўтариб юрган посбонларгина бор. Тунда у яна ҳам даҳшатлироқ бўлиб, ўтган-кетганларга кўрқув солади. У бир улкан Аҳраман девдек Ҳиротнинг Машҳад йўлида қаққайиб турибди. Унинг совуқ кучоғида қанчалаб маҳбуслар азоб чекмоқда. У, Меъмор наздида кулча бўлиб ётган улкан бир илонга ўхшарди; қанча одамни ўраб олиб, ютишга ҳозирланаётгандай... Машҳадга кетаётганлар ва у томондан келаётганлар қалъага бошдан-оёқ тикилиб ўтиб кетишарди.

Жума кuni қалъа ҳовлисига қурилган етти дор ёнига зах ҳужраларда ётган олти маҳбусни олиб чиқишди. Уларнинг ҳаммаси ёш йигитлар бўлиб, улуги йигирма беш, кичиги йигирма ёшда эди. Худди шу кuni уларнинг дўсти Аҳмад Лур Жоме масжидидан чиқиб келаётган подшоҳга суиқасд этиб, шу ернинг ўзида подшоҳ кишилари уни тутиб олиб, тилка-пора қилиб ташлаган эди. Етти дорнинг бири уники бўлиб, ўзи йўқ эди.

Олти маҳбус қатор дор тагида туришарди. Улар орасида Меъморнинг ўғли — Низомиддин ҳам бор. Қилич яланғочлаган навкарлар маҳбусларга нисбатан ўн баробар кўп. Тик келган ўн тўрт кунлик ой қалъа ҳовлисини кучсизгина ёритиб турарди. Қўллари боғлиқ маҳбуслар баланд деворлар тепасидаги ойга боқишар, бир-бирларидан рози-ризолик сўрашар ва кимнингдир от чоптириб келиб, подшо ўз ҳукмини ўзгартиражагини кутишарди. Навкарларнинг хўмрайган даҳшатли башаралари, ўлик-хоналарнинг миқ этмай турувчи қулф эшиклари бир-бирига ўхшаб кетарди. Маҳбус йигитлар орасида турган Низомиддин ойга қарар, илгари қанчалаб завқу хўрсандчилик бахш этган ой бу гал қонга белангандай, юз-кўзлари моматалоқ бўлиб, шишиб чиққандай кўринарди. У ҳамма ишнинг сабабчиси, шошқалоқ Аҳмад Лурга ўхшарди. Ана энди унинг ўрнига сен осиласан, деди хаёлан Низомиддин ойга қараб. Шу орада Низомиддиннинг кўзи қилич яланғочлаган навкарлар орқасида, ёлғиз бир ўзи курсида ўтирган рангпар, чўққи соқол, ингичкагина одамга тушди. Бу одамни қаердадир кўргандек эди. Ўйлаб-ўйлаб, уни Фарғона жангида, даштда, қозон тепасида кўрганини эслади. У ўшанда табақда гўшт олиб келиб, ёнларида ўтирган

эди. Бу одам каллакесарлар орасида нима қилиб юрганига ҳайрон бўлди.

Дор тагидаги олти йигитни тутиб олиб келган, даҳшатли Қораилон мана шу шахс эканини Низомиддин мутлақо билмасди. У яна ёнидаги ошналарига қаради. Наҳотки, ҳозир улар дорга осилиб ўлиб кетадилар! Наҳотки, уларнинг кунлари битган! Ахир у подшо ҳазратлари учун жанг қилиб, зафар қозониб келди-ку. Унинг хизмату садоқатини ҳисобга олиб, осиб юборишмас. Наҳотки, подшоҳ уни осиб юборишга фармон берса! Йўқ, бу дор олдига олиб чиқиш бир сиёсат: уларни қўрқитиб, бундан кейин ёмон ишларга қўл урмасликка даъват этиб, пўписа қилиб қўйишмоқчи. Бу иш қатта танбеҳ бўлсин деб, дор ёнига ҳам олиб келишган. Агарда уларни ҳақиқатан ўлдирадиган бўлсалар, ота-оналари билан юз кўриштириб, хайрлашишга имконият бериларди. Ширин сўз, чўққи соқол ҳам бунда юрмасди. Демак, бу бир пўписа... Низомиддин яна хаёлга толар; отасининг айтишича, Амир Темур ўз рақибларидан қаттиқ ўч олгани, ҳатто аввалига келишиб, кейинчалик алдагани, сарбадорларни тамоман қириб юборганини эшитган эди. Темур даврида салтанатга қаратилган душманчиликка фақат қатл билан хотима қўйиларди, афв этиш ҳеч қачон бўлган эмас. Бундай хаёлдан сўнг у яна мурдадай қотарди.

Тун ўрталарида икки сипоҳи от чоғтириб келиб, қалъа дарвозасидан ичкари кирди. Улар оддан тушмаган ҳолда зиндонбонга нома узатишди. Зиндонбон номани дарҳол курсида ўтирган чўққи соқолга берди. Дор тагида оёқ яланг, қўллари боғлиқ жавдираб турган олти маҳбусга жон кирди: «Э, худо, ана, подшонинг янги ҳукми келди. Бизларни ўлим жазосидан олиб қолади», деб ўйладилар.

Қоғозга кўз ташлаган чўққи соқол зиндонбонга ҳамда маҳбуслар атрофида қилич яланғочлаб турган навкарларга ишора қилди; тайёрланиб турган навкарлар дарҳол маҳбуслар бўйнига сиртмоқни солиб, куч билан арқонни тортишди. Олти маҳбус саройдан келган мансабдор отлиқлар олдида осиб ўлдирилди.

Уларнинг мурдаси азонгача дорда осилиб ётди. Эрта билан ўликларни қалъанинг орқа томонидаги эшикдан олиб чиқиб, тиканзор бир ташландиқ ерга қазилган чуқур хандаққа ташлаб, устидан тупроқ тортиб, текислаб юборилди.

XXII боб

МЕЪМОР ТЕЛБАСИФАТ

Низомиддин қатл этилганига бир ҳафта бўлган бўлса ҳам, унинг ота-онаси бу фожиадан тамоман беҳабар эди.

Қиш бошланган.

Шаҳарда қора совуқ изиллар, бева-бечоралар гўшаларда жиндаккина олов атрофида ўзларини тутиб, жунжиб ўтиришар, ҳаво бўшашиб,

тарақлаб қотган ерлар пилч-пилч бўлгач, кучама-кўча изғиб, тиланчилик қилишарди.

Сандалга бағирларини бериб ўтирган ота-она ва Бадиа хомуш, мунгли ўтиришар. сандалнинг яна бир томони бўш тургани, иккинчи фарзанд совуқ зиндонда ётгани — ота-она бағрини тимдалар, овқат ҳам томоғидан ўтмас эди. Меъмор бир лаҳза бўлса ҳам хотини билан қизига далда бериш учун ўтмишдан турли ҳикоялар айтиб, уларни овулар эди.

Меъмор баъзан соатларча бармоқлари билан соқолини тимирскилаб, хаёл суриб ўтирарди. Отасининг чуқур изтироб чекаётганини Бадиа сезса ҳам, бир нима дея олмас, ота бечора ғоятда эзиларди.

Меъмор Самарқанддан Ҳиротга махсус нома келади, ўғлимни қутқаради, деб астойдил ишониб, бу «муҳда»ни кутиб ётарди. Аслида унинг номаси Самарқандга юборилмай, Иброҳим Султон ишораси билан бунда қолиб кетган эди. Келаси жума куни бу машъум хабар шаҳар аҳолисига маълум бўлиб, «подшога суиқасд қилганлар осилибди...» деган гап оғиздан-оғизга ўтди. Меъмор сарпойчан, ранги оқариб югурганича саройга борди; агарда уни ҳозироқ амирзода Бойсунқур ҳузурига киритмасалар, дод деб бозорга боражагини, ундан сўнг мадраса пештоқидан ўзини ташлаб юборишини айтиб, дарвоза олдида ўтириб олди. Бирон соатлардан сўнг уни амирзода ҳузурига киритдилар. Ҳовли саҳнида ерга қараб, хомуш турган Мирзо ранги оқариб, рўпарасига келган Меъморга қаради.

— Шу ростми, ҳурматли амирзода?

У хомуш, сукут сақлаганча тураверди. Бир лаҳзадан сўнг Бухорийга қаради:

— Жиноят ниҳоят оғир бўлганлиги сабабли менинг аралашувим ва илтимосларим инобатга ўтмади. Муурофаа¹ ҳам фарзи айинни қувватлаб фатво берган...

— Салтанат учун жанг қилиб, қон кечиб келган эди-ку?

Бойсунқур жавоб қилмади.

— Мен Улуғбек мирзога нома йўллаган эдим.

— Бундан хабарим йўқ.

— Э, худо, бу қандоқ кўргулик! Э, худо, менинг жонимни олсанг бўлмасмиди! Қани адолат? — Меъмор ердан ёғимлаб тупроқ олиб ўз бошидан сочганича, бақариб, дод солиб саройдан чиқиб кетди.

У то ҳовлисига етиб борганича бақариб, кўчаларда мункиб, ерга ағанаб яна ўрнидан туриб, деворларга бошини урди. Ҳовлисига кириши билан ўзини ерга отди. Заврак Нишопурий билан Ғаввос Муҳаммад Меъморни кўтариб, хонага олиб киришди. Бу гапни эшитган Маъсума бека ҳам дод солди. Фақат Бадиа қотиб қолди.

Бир муддатдан сўнг Меъмор ўрнидан турди. Бадиага, Маъсума бекага, Заврагу Ғаввосга қараб, бир нима деб гўлдирарди:

¹ Муурофаа — диний суд.

– Мен ҳозир бориб чўқмол билан мадраса кошинларини уриб тушираман! Мен ҳозир бориб ҳаммомни ҳам, куприкни ҳам бузаман! Мен ҳамма ёқни бузаман!!! Ҳамма ёқни бузаман!!! Мусаллони ҳам бузаман, чунки унда ҳам менинг хизматим бор! Мен уларни ким учун қурдим! Ким учун!!! Шу қотил амирзодалар учунми?! Йў-ў-ўқ, мен хато қилган эканман! Мен, эсини еган нодон чол доимо хато қилиб юрибман! – у пешанасига кафти билан қарсиллатиб ура бошлади.

– Ота, ўзингизни қўлга олинг, – деди Бадиа отасининг қўлларидан ушлаб, – отажон, бир оз сабр қилинг.

– Шунча хизматларим бадалига менинг биттаю битта ўғлимни ўлдирадиларми?! Ахир суиқасд қилганлар бошқа-ку! Шубҳа қилиб ҳам ўлдирадиларми? Қотиллар! Қонхўрлар! Аблахлар!!! Мен энди ҳамма қурганларимни бузаман! Ўт қўяман! Ёндираман!!!

– Отажон, сиз мадрасаларни у золимлар учун эмас, фуқаро учун қургансиз, – деди яна Бадиа отасини қучиб, унинг ёшли кўзларига тикилиб, – улар ҳам бир кун ўлиб, унутилиб кетади. сиз ўлмайсиз, сизни одамлар дуо қилади.

Меъмор Бухорий хотини, қизи ва икки шогирди билан тунни мижжа қоқмай ўтказишди. Азонга яқин Бадиа бодом ёғидан тайёрланган доруйи беҳушдан озгина бериб отасини ухлатди. Онаси ҳам мурдадек қотиб қолди – улар ғариб ва ҳақир одамлар каби бошларини ичига тиқиб ётишарди. Улар бепаноҳ, бесуюнчиқ, жамиятда қувиб юборилган осий одамлардек ўз хоналарида ётишарди.

Заврак билан Ғаввос эрта билан бирлари бозордан нон келтириб, бирлари чой қўйиб, нонушта тайёрлашди. Энди бу таҳқирланган хонадонга Ҳиротнинг номдор кишилари қадам босмайди. «Э, у меъмор эмас, бир лўттибоз...» деб ҳақорат қиладиганлар ҳам чиқиб қолади. Уларнинг биринчиси Аҳмад Чалабий бўлади. У энди кулоҳини осмонга отиб қувонади. жиртгак уради... Заврак Нишопурий билан Бадиа кўз олдига корфармо Аҳмад Чалабийнинг совуқ башарасию хунтазор гавдаси кўриниб кетди. Нонушгадан сўнг Заврак Нишопурий ўз хонасига кириб, Зулфиқор Шошийга йиғлаб-йиғлаб нома ёзди. Номани ёнига солиб, йиғиб юрган ақчасидан икки тилло танга олиб, югурганича карвон саройга борди. Шу бугун Бухорога жўнаётган карвонни топди. Инсофлик ва тақводор бир савдогарга нома билан икки тилло тангани бериб, «ўлгунимча ҳақингизга дуо қиламан, бу хатни қиёматли дўстим Зулфиқор Шошийга ёки унинг отаси уста Нусратга етказинг, худо йўли учун шу хизматни қилинг», деб ёлворди. У одам икки тиллони қайтариб бериб, «агар соғ-саломат етиб борсам, номани эгасига топшираман, ўғлим, иттироб чекманг. Худо хоҳласа, сизнинг хоҳишингизни бажо келтириб, савобга қолурман», деди.

Зулфиқорга нома кетганидан хабар топган Бадиа Завракнинг қўлини кўзларига суртиб, йиғлади...

Меъморнинг кўзи мошдай очилди. Ҳали подшодан бизга Суюрғола¹ бўлади, деб юрган эдим, мана у! Мўғуллар Ўтрору Нур ва Зернук²ни йўқотиб юборганини афсус билан айтардик, аммо ўзимизнинг подшоларимиз, ўзимизнинг туркий уруғларимиз ўзимизни йўқотиб юборяпти, — деб оқ урди Меъмор. — Бу фожиа ҳамма учун моҳак тоши³ бўлди, сен юз йил садоқат билан меҳнат қилу, агар подшоҳ сендан бад олса шу лаҳза ёстугинг қуриydi. Ўғлимнинг фожиаси — эл учун моҳак тоши бўлди... Энди мен бунда меъмори малик бўлганимдан кўра, ўша ўз юртимда наддоф бўлганим афзал. Хуросон энди мен учун ҳаром, мен бу ерга келиб нима рўшнолик кўрдим! Ҳозир кўза синдирган азиз! Мен билардим, кейинги пайтларда нуктадонлар эмас, хушомадгўйлар азиз бўлиб қолди...»

Чол кун бўйи шундоқ гапларни айтиб, йиғлаб ўтирди. Овқат ҳам емади. Кечга яқин Заврак билан бирга Ихтиёриддин қалъасига борди. Шоп мўйлаблик зиндонбон подшонинг фармони: «фарзи айн билан қатл этилганлар яширин кўмиб юборилди», — деди. Ўғлининг мазорини топиб беролмаслигини айтиб, хўмрайиб турди.

— Жаноза ўқилдими?
— Йўқ!
— Ўғлим Низомиддин ўлим олдидан калима келтирдими?
— Ҳа, ҳаммалари ҳам калима келтиришди...
— Вой, болагина-е-ем! Отангни ўлдиришса бўлмасмиди! — чол хўнгиллаб йиғлади.

Шундан сўнг у қалъа дарвозасидан чиқиб, пастликка, майдонга тушди-да, ерга чўкка тушиб ўтирди. Заврак Нишопурий ҳам унинг ёнига чўкка тушиб ўтирди. Кекса Меъмор қалъа дарвозаси томон қараб, ўтлига дуо ўқиб, юзларига фотиҳа тортди. Қалъа дарвозаси ёнида хўмрайиб турган зиндонбонларга бир сўз демай, орқаларига қайтиб кетишди.

Даҳшатли фожиадан кейин бегона товукдек четлаб, атрофда ўзини тортиб юрган учинчи шогирди Фаввос Муҳаммад ҳам бетоблигини баҳона қилиб. Меъмор ҳовлисига келмай қўйди. Бунга Заврак таажжубланмади, чунки Фаввос Меъморнинг Аҳмад Чалабий билан оралари бузилганидан кейин шундай бўлиб қолган эди.

Орадан бир ой ўтди.

Фаввос Муҳаммаднинг устодни ташлаб кетиб қолгани армон бўлиб турганида эшикдан учинчи шогирд Зулфиқор Шоший кириб келди. У ўтириб обдан йиғлади, Заврак билан ичкари ҳовлига — Низомиддиннинг хонасига кириб фотиҳа ўқиди. Заврак Нишопурийнинг номасини олиб, бундоқ оғир кунларда устод ёнида бўлишни лозим

¹ Су ю р ғ о л а — ер инъом этиш.

² Ўтрор, Нур, Зернук шаҳарларини мўғуллар йўқотиб юборган.

³ М о ҳ а к т о ш и — тилла билан жезни ажратадиган тош

топиб, зудлик билан етиб келибди. Бу ҳолни кўрган Меъмор мени ташлаб кетадиганлар эмас, йўқлаб келадиганлар ҳам бор, деб бир оз таскин топди. Худододбек ҳам бу томонларга қадам босмай қўйган эди.

Иккинчи ойнанинг ўрталарида, иттифоқо, Меъмор эшигига икки отлиқ келиб тўхтади. Булар ким бўлди экан, деб ташқарида турганида кутиб олган Зулфиқор билан Заврак ҳайрон бўлишиб турганида, иккинчи отлиқ — ўрта яшар, яроғ осган бир мансабдор отидан сакраб тушиб, ёнидаги шай кийинган, бошидаги ипак саллага жиға ўрнатилган йигитни эҳтиёткорлик билан отдан туширди. Иккала отни ҳам эшикда турган шогирдлар қўлига топшириб, сўради:

— Меъмор жаноблари уйдадилар?

— Ҳа, уйдалар, — деди Завракнинг хаёли ўзига келиб. Ахир бу йигит Бойсунқур мирзо-ку! У келганларни одатдагидек Зулфиқорга топшириб, ўзи югурганча ичкарига кирди, устодга амирзода Бойсунқур келганини хабар қилди. Меъмор ўтирган еридан қимирламади. Келган бўлсалар кираверсинлар, дегандек ишора қилди. Заврак яна зинғиллаганча қайтиб чиқиб уларни ичкарига таклиф этди. — Марҳамат, кираверинглар!

Мирзо билан мансабдор ичкарига кириб, Меъмор билан қўл беришиб омонлашгач, одатдагидек Заврак улар олдида дастурхон ёзди, чой олиб кирди. Бир муддатдан сўнг, мансабдор Меъмор билан Мирзони хона ичида ёлғиз қолдириб, Зулфиқор билан Завракни атай бошлаб ташқари ҳовлига чиқиб кетди. У кетаётиб хона эшигини ҳам ёпиб кетди. Хона ичида, дастурхон атрофида икки киши — Бойсунқур билан Нажмиддин Бухорий қолди.

— Муҳтарам Меъмор, — деди Мирзо, гарчи Меъмор салтанат томонидан отасининг қаттиқ сиёсатидан ғоятда озор топиб, жабрланганлигидан унга рўйхуш бермаётганини сезиб турса ҳам, дардмандлик билан мурожаат этди. Унинг хатти-ҳаракати ва илгаригидай ўйлаб пишитилган гапларидан мулоийим ва зукко Гавҳаршодбетимнинг овози эшитилгандай бўларди. — бошингизга оғир кун тушди. Ҳуруфийлар илгарилари ҳам салтанат душмани ҳисобланиб, подшо ҳазраглари томонидан қаттиқ жазоланган; Фазлуллоҳ Астрободий тақдирини ўзингиз яхши биласиз. Бундан ташқари, «сарбадорлар» сардорлари Мавлонозода, Абубакир Қалавий, Хурдаки — Бухорийлар... қисмати не бўлган, уни ҳам яхши биласиз. Қалавийни Амир Хусайн қатл этди. Аммо сиз устоднинг салтанат учун қилган хизматларингиз буюк ва беқиёс. Иншоолло, салтанат ҳам, фуқаро ҳам сизни унутмагай. Эндиликда шаҳарда ҳар турли миш-мишлар тарқалиб, сиз, ҳурматли зотнинг подшоҳга қарши гапларингизни айгоқчилар тинмай етказиб турибди. Фуқаро ичида кўп кишилар сизнинг ёнингизда туриб, салтанатга кўз олайтирмоқдалар. Сиз устодга яна бирон шикаст етмаслигини ўйлаб, Хуросондан чиқиб кетишингизни маслаҳат кўрамыз.

– Мен ўзим ҳам шу фикрга келган эдим, – деди Меъмор, – мен энди «шубҳали» одамман.

– Ҳурматли Меъмор, иложсизликдан бу фикрга келдик.

– Меъмор ўйланиб қолди, ҳа, демак... Хуросондан чиқиб кетмоқ лозим.

– Мен қаёққа кетай?

– Ҳажга, Маккаю Мадинага. Мана ақча, – Мирзо чўнтагидан тилло тангалар тўлдирилган халтачани чиқариб дастурхон четига қўйди. У яна Меъморга қаради. – Гап-сўзлар бости-бости бўлиб, бу воқеа фуқаро ёдидан кўтарилгач, яна қайтиб келасиз, ўзимиз сиз жанобни кучоқ очиб кутиб оламиз. Бу ҳам бир тadbир. Мен сиз жанобга яна бир гапни айтиб қўйишим керак. Қораилон изингизга тушган, корфармо Чалабий, оғамга кўп ёмон гапларни етказиб, бўҳтон тошларини отмоқда. Бундай фитначилар учун қулай фурсат етиб келди. Иккиламчи, равоч сайли вақтида қизингиз ўлдирган кимса тўғрисида ҳам Қораилон хабар топган. Бу маълумотлар бизга етиб келди. Эҳтиёт бўлинг, Меъмор. Қизингизни ўғирлаб кетиш билан сиз жанобга катта ғусса солиш режалари барбод бўлганидан ўзлари пушаймон. Қораилон билан ўйнашиб бўлмайди! Амирзодалар орасига нифоқ солиб, фитна билан не-не кишиларни ёқалаштирадиган ҳам Қораилон! Бепарво бўлиш гоятда зиён. Қораилоннинг майда илонлари ҳам ниҳоятда кўп эканини эшитгандирсиз.

– Низомиддин жангдан қайтиб келгандан сўнг, Фарғона ҳокими Аҳмад мирзонинг икки вазири сотқинлик қилиб, баланд мартаба, мол-дунё ниятида Мирзони тутиб берганликларини айтган эди. Лекин Улуғбек мирзо Фарғонани олганларидан кейин, Амирак Аҳмадни Ҳиротга жўнатиб, икки сотқин вазирнинг бошини кесишга фармон берганлар – сен ўз ҳокимингга сотқинлик қилдингми, мента ҳам вафо қилмайсан, деганлар. Тўғри қилганлар. Чалабий сотқин шахс, у амирзода Иброҳим Султонга ҳам вафо қилмайди. Бу – аниқ!

– Бу жуда ибратли гап, ҳурматли Меъмор.

– Мен ўз она юртимга кетаман! Мовароуннаҳрга! Йигирма йилдан буён Бухорони кўрмадим. Мен ўз тупроғимни соғинганман, шаҳзода! Ақчаларни олмайман, уй-жойимни сотсам, йўлга етарли пул бўлади.

– Бу сизнинг ўз ихтиёрингизда. Биз бир нима деёлмаймиз. Қайда бўлсангиз ҳам, омон бўлинг, Меъмор. Бу ақчани олинг, у сизнинг ҳаққингиз. Бу ақчани мен бераётирман... Хайр, Меъмор! – Бойсунқур мирзо ўрnidан турди.

Меъмор ҳам ўрnidан туриб, унинг узатган икки қўлини олди-ю, жойидан жилмади.

Мирзо ва мансабдор шахсни Зулфиқору Заврак кўчагача кузатиб, отга миндириб жўнатишти.

Меъмор ҳамма амирзодалар ўғлимнинг қотили деб, қанчалик ёмон кўрмасин, лекин Бойсунқурнинг сўзлари ҳақиқат эканини пайқаб турарди.

У шогирдлари ва таниш-билишлари орқали ҳовли-жойларини сотмоқчи эканини маълум қилди. Харидорлар келиб туришди. Устод Андугоний, йўл учун пул беражаги, уй-жойни сотмай, бирон йил Бухорога бориб туришини, қайтиб келганидан кейин яна бунда яшайверишини маслаҳат қилди. Меъмор унамади. Заврак билан Зулфиқор ҳамма вақт ёнида бўлишини айтиб, Бухорога жўнашини маъқул кўришди. Шогирдларининг бу садоқати Меъморга қувват бағишлади: «сизлар Низомиддин ўрнига Низомиддинимсиз», деди.

У шошиб-пишиб арзон-гаровга ҳовли-жойини сотди, мол-мулкини ҳам... Ундан сўнг шогирдлари билан бирга карвон саройга бориб, Бухорога жўнайдиган карвонни излаб уч кун муддат ичида ҳамма ишларини саранжом этиб, йўлга чиқишажагини айтишди. Тез ва бехатар Бухорога етказиб қўйишлари учун сарбонга катта пул ваъда қилишди. Амирзода хабар қилганидек Қораилон изига тушгани, у касофатлар иккинчи фарзанди — Бадиага бирон шикаст етказмасликлари учун у тезроқ жўнаш пайига тушди.

Меъморнинг карвон саройга қатнаб юрганини Аҳмад Чалабий сезди. У яқин келмай, наридан юзини тескари қилиб ўтиб кетарди. Уни карвон саройда кўриб Меъмор билан шогирдлари таажжубланишди. Зулфиқорнинг ранги ўчиб айтишича, пешанасини танғиб олган яна бир совуқ кимса ҳам улар атрофида айланишаётган эмиш — бу кимса ўлган қароқчининг ошнасига жуда ўхшаб кетар экан. Бадианинг маслаҳати билан Зулфиқор билан Заврак бозордан ўзларига ўтқир пичоғу шоп сотиб олишди. Олис йўлга чиққанда ёнда яроғ бўлмағи бало-қазони даф этармиш. Бу Бадианинг ҳар эҳтимолга қарши тадбир-чораси эди. Йигитларнинг яроғ сотиб олишаётганини ҳам қандайдир нотаниш кимсалар кузатаётганини сезишди. Қораилон номини эшитган Меъмор ўғли ишида унинг қонли панжаси борлигини билди. Бу даҳшатли қўл қизи ва хотини бахтини қаро қилмаслиги, ўзининг бўйнидан бўғиб ўлдирмаслиги учун у иккиланмай тезда Хуросондан чиқиб кетишга қарор қилди. У-ки, кўз тиккан бўлса, Бадианинг яроғга куч бериши ҳам бефойда, деди Меъмор ўзига ўзи.

Шу кунлари уста Ҳасанбек билан уста Ҳусайнбеклар келиб, Меъморга ҳамдардлик изҳор этишди. У билан хайрлашишди, мадрасанинг битиши тўй эмас, азага айлангани — Шодмонбек билан Низомиддиннинг ўлими юрагимизни узди, дейишди. Кундан-кунга замон оғирлашиб, Меъмору банно¹, нажжору мухандис, кулолу, наққошу сангтарошлар аҳволи ёмон бўлиб, мансабдорлар иши йирик бўлаётганини айтишди. Кебакхон, Қозонхонлар даврида ҳам бунчалик аҳли ҳунар завол кўрмаган эди, дейишди. Ўз оталарининг «дил ба ёру даст ба кор» деганларига ҳам амал қилмаётирлар, деди усталар. Меъморнинг «кўчиб кетаётганини» эшитган кулоллар: Абутолиб ўғли

¹ Банно — устод.

Абуали билан келиб, жуда ачинишди — ўзлари томонидан бирон ёрдам керак бўлса жони диллари билан беришга тайёр эканликларини айтишди. Меъмор аксинча ҳеч кимдан ҳеч нима сўрамади, ғариб кулолларга ўзининг баъзи ўлчов асбоблари, уй жиҳозларидан берди. Амирзода инъом этган заррин тўнни ҳам кулол устига ёпди. Унинг, олмайман, деганига ҳам унамади. «Ҳар замон-ҳар замонда Ихтиёриддин қалъасига бориб ўғлимга дуо ўқиб қўйинг, — деб илтимос қилди. — Уни қалъа ичида ўлдирдилар, шу атрофга кўмганларини ҳам билдим. Демак, унинг қабри шу атрофда». — деди кўзига ёш олиб Меъмор.

— Кулол, сиздан бир нарса сўрайман, — деди Меъмор энги билан кўз ёшини артиб.

— Сўранг, устод!

— Иккита хумча. Йўл узоқ, қумлик кўп. сув олиб кажавага ташлаб қўямиз.

— Яхши хумчаларим бор, сирлангани ҳам, сирланмагани ҳам, устод, ҳозир олиб келамиз.

Кечга яқин Меъмор ҳовлисига устод Қавом, Мутриб¹ Хожа Юсуф Андугоний, Табризий, мавлоно Ҳофиз Абрў, мавлоно Лутфулло Шоший, Қутбиддин Самарқандий, уста Ҳожи Муҳаммад, Асадулло Машҳадий ва яна бир неча тарроҳу, меъмору хаттотлар кириб келишди.

Улар олдида Меъмор кўзига ёш олмади, фақат фалакнинг гардиши — ўз қисматининг аччиқ эканини айтди, холос. Қора кийиниб олган Бадиа меҳмонларга чой-нон қуйиб, сиполик билан хизмат қиларди. Отаси билан бирга келган Худододбек ҳам тез-тез Бадиага кўз ташлар, буни Бадиа сезиб турарди. У, ҳовлида турган Зулфиқор билан Завракка бек ўзидан кўз узмаётганини, бир гапи борга ўхшаётганини билдирди. Орадан кўп ўтмай, гўё бу хайрлашувдан ташвишлангандай, Худододбек катталар ёнида ўтиришдан зерикиб, ҳовлига чиқди. У Бадиа билан қамти келиб, гўё яқин қариндошлардек бошга тушган ғуссага ачиниб, қизга мурувват қилмоқчи бўлди.

— Бизнинг ҳовлимизда, синглим ёнида қолинг. Отангиз бир муддатга Бухорога бориб турадилар. Яна бунда қайтиб келадилар...

— Нега яна қайтиб келишлари керак?

— Бу бир сиёсат. Жанжаллар тинчигандан кейин пойтахтга қайтиб келмай, унда нима қиладилар. Меъморлар бунда бўлмағи керак.

— Менимча, олиму фозиллар Самарқанду Бухорода бўлишлари керак. Албатта, у чинакам олиму эркпарвар инсон бўлса. Хуросон олимлар учун зиндон!

— Сиз, жаҳл устида гапирмоқдасиз, мен буни тушунаман.

— Бу гапни бутун Ҳирот аҳлидан эшитасиз, унда ҳаммани тушунишингиз керак. Сиз мени ўз синглингиз ёнида олиб қолмоқчисиз. Шу гап чинданми?

¹ М у т р и б — созанда.

– Ҳа, бекам, чиндан. Онам ҳам шу фикрдалар.

– Мен қолсам, подшони ўлдираман. Бу аниқ! Аҳмад Лур пичоқни яхши уролмаган... хомлик қилган. Мен билиб ураман. Бу гапга онангиз нима деркинлар?

Худододбек миқ этмади.

– Иш шунақа, бек! – деди Бадиа «бўлғуси куёв»нинг кўзларига тик қараб. – Сиз бунақа ёмон қизни нима қиласиз! Сизнинг мулойим, одоблик синглингизни ҳам йўлдан оздиришим мумкин. Сиз ўзингиз ҳам нотинч бўласиз. Рози-ризалик сўраладиган бир пайтда, ҳурматли бек, сиз мени синглингиз ёнида олиб қолиб, кўнглингиз борлигини айтмоқчисиз. Кечикдингиз, бек! Ота-оналаримизнинг «аҳду паймонлари» бир рўёдек ўтиб кетди. Гап бошқа, иш бошқа. Оғамнинг ўлими юрагимни парчалаяпти. Лекин Ҳиротдан чиқиб кетаётганимизга жуда хурсандман.

– Тақдирнинг бундай бўлишини ким билибди. Хайр, бекам!

– Хайр! – Бадиа онасини ёнига кириб кетди. Мана шу бир лаҳзалик суҳбатда неча йиллик борди-келдилар тугади. Бадиа жўрттага бор гапларни унга маълум қилди, бу хунгазор, чапани йигит Бухорога ҳам келиб юрмасин, деб ипни узди.

Эртасига ҳамма нарса тайёр бўлиб, юклар, бўхчалар тугилиб, йўлга ҳозирлик кўрилаётган бир пайтда яна Фаввос Муҳаммад ҳовлида пайдо бўлди. У эсанкираган, талвасада. Устоддан ажралиб, бу ерда қолмаслигини, устод қаёққа борса шу ёққа кетажagini билдирди. Бу гап Зулфиқор билан Завракка ёқмай, энсаси қотди. Бадиага ҳам... Лекин Маъсума бека ўртага тушиб, «уришманглар, бир-бирларингизга қаттиқ гапирманглар, ўзимизники ўзимизга етади. Фаввос Муҳаммад устоднинг ёмон шогирди эмас, майли, биз билан кетса кетаверсин. Шундоқ ёмон кунда биз билан бирга бўлган ҳар қандай одамни қадрлаш керак, кўкрагидан итармоқ яхши эмас», деди.

Эртасига эрта билан Меъморнинг Хуросондан чиқиб кетаётганини эшитган Жўржий ўғли билан устод ҳовлисига келиб қуруту пишлоқ тўлдирилган чарм қопчани беришди.

– Муҳтарам зот, сизга ҳамдардлимизни изҳор қиламан, – деди Жўржий йўғон овозда, – шаҳардан чиқиб кетаётганингизни эшитиб, яна ҳам қайғурдим. Сиз билан бизнинг қисматимиз жуда ўхшаш... Сиз – меъморсиз, мадрасаю минора қурдингиз, мен тошқалъалар қурганман. Касбим мени бу ерларга етаклади. Маккага жўнаётган эмишсиз?

– Йўқ, азизим, ҳажга эмас, ўз она шаҳрим – Бухоройи шарифга!

– Унда аламингиз анча енгил тортибди. Фарзандингизни йўқотсангиз ҳам, юртингизни топяпсиз. Сиз ҳали ҳам менчалик бебахт эмассиз, Меъмор, – деди уста Жўржий, – мана шу нарса ичидаги пишлоғу қурут йўлда керак бўлади. Аммо мана шу чарм қопчада хислат кўп. Мени Казбек тоғи этакларидан, Терек ва Кура дарёлари соҳиллари,

ундан сўнг Ҳазар денгизидан ўтиб, қумликлардан пиёда ҳайдаб келишди. Шу узоқ йўлда мана шу чарм қопча бирга бўлган — хўрак тоза туради, сув ҳам солсангиз оқмайди, шуни олинг. Бу диёрларга келиб топган яккаю ягона қадрдон дўстим сиз эдингиз, — у кўзига ёш олди.

— Ташаккур, уста Жўржий!

— Сиз кетганингиздан кейин менинг ҳолим нима бўлади! Ҳам ватандан, ҳам дўстан жудо...

— Азизим, сизга ҳам нажот тегиб, ўз туғилган юртингизга боринг, қариндош-уруғлар жамолини кўринг, илоҳо омин!

— Айтганингиз келсин! — Жўржий унча қовушмаса ҳам ўз дини таомилини қилди.

Улар алламаҳалгача гаплашиб ўтиришди. Бунчалик содиқ дўстлар камдан-кам бўларди.

Меъмор хотини ва қизининг бир неча бор такрорий уқтиришлари натижасида пулни аччиқ чайнаб, уч соябон арава, олти отни кирага олиб, катта қарвон кетидан юришни ва йўлда сарбондан ташқари бир қадар мустақилроқ бўлишни гаплашишди. Киракашларга икки баробар ортиқ ҳақ тўланиб, йўлни яхши биладиган одам танланди. Тўғрироғи, забардаст бир аравакаш келиб, ўзи олиб боражагини билдирди. Бу тадбир, Меъморнинг йўлга чиқишидан икки кун аввал Бойсунқур мирзо ўзининг ишончли кишиси орқали «Меъмор Хуросондан чиқиб кетишда катта йўл — Қалъайи Нав, Боло Мурғоб, Шибирғон, Балх... орқали эмас, бошқа йўлдан юрсинлар», деган гапи туфайли бўлди. «Бошқа йўл»ни ўзлари биладилар, дебди. Бойсунқур мирзонинг маҳрами эшикка «тиланчи» қиёфасида келиб, бу гапни фақат Меъморнинг қулоғига айтиб, ғойиб бўлди. Гапнинг исботи тариқасида амирзода ўзининг тилло нигинини бериб юборибди. Бу узукни Меъмор яхши танирди...

Меъморнинг ғоятда боши қотди: ўғлини ўлдирсалар ва яна бунинг устига ўзини ҳам. Бу қандай таъқиб! Гуноҳи нима?! Кўз олдида ҳамма номдор шахслар кўрқадиган даҳшатли Қораилон пайдо бўлди. Бу Қораилоннинг қўли етмаган жой йўқ экан-да! Ундан кўра подшонинг ўрнига подшо бўла қолса бўлмайми! Амирзодаларгача ундан кўрқса! Илгари Муҳаммад Арғун дейиларди, у ўзининг ойболтаси билан Қораилон олдида ҳеч гап бўлмай қолди! Қораилон мўғуллардан кўра ҳам кўп хунрезлик қилмоқда; ҳатто Мункахон Угэдэй бошини кесганда ҳам очиқ кесган. Наҳотки, Шоҳруҳ мирзо сиёсатни шунчалик қаттиқ қилиб кўйди экан! Ҳар бир одамнинг орқасида ханжар ушлаган бир қўл турганга ўхшайди. Амир Темур кўп вақт жангу жадал, юришларда бўларди. У замонда ўлганлар жангда ўларди. Аммо Шоҳруҳ замонида юриш йўғу фуқаро орасида ўлим ғоятда кўп. Қандай оғир кунлар келди! Эртага у диққинафас, рутубатли Ҳиротдан чиқиб кетади, шу йўсин билан бир йўла у беадад ғаму ғуссадан ҳам қутулади!

Қутулади?

Йўқ! Бунда унинг кўз қорачиғи – фарзанди ер тишлаб ётибди, не-не умиду орзуларга юраги тўла, қувноқ ва баҳодир Низомиддини етдим деганда йиқилиб, унинг бўйнига сиртлонлар арғамчи солиб бўғиб ўлдиришди. Уни «бухоролик» деб камситишди, шубҳаланишди, шунча садоқатию жонини тикиб жанг қилганига ҳам қарамай, ўлдиришди. У наҳотки тожу тахт душмани бўлса!

Ўвиллаган, бўм-бўш ҳовли...

Бундаги ҳар бир устун, ҳар бир ғишт энди бегона, бировники.

Ўвлига шомии ғарибон чўкди... уч шогирд ташқарида қуруқ бўш хонада шумшайиб ўтиришарди – бу хонаю ҳовлилар энди улар учун ёт. Ичкари ҳовлида кекса Меъмор атрофида қизи ва хотини шумшайиб ўтиришарди; ўртада устига эскигина дастурхон ёпилган курси, курси устида нон, қанд-қурс, чой...

Меъмор кўзлари бир нуқтага қадалган, ҳақоратланиб, «жамият дарёсининг тўлқинлари уни бир ҳасдек итқитиб қирғоққа чиқарди, энди у тўлқинларда сузолмайди, у ҳеч кимсага керак эмас». Ғусса чекаётган устод хаёлан ўтмиш кўчаларида саргардон кезарди; қани энди, у ҳам Моний, Зардушти, Маздак, Муқанна каби истибдодга қарши борсаю тожу тахтни кунпаякун қилиб ташласа! Темурийзодалар ҳам Мусайлима¹ қабиласига ўхшайди. Улар хурмо данагидан санам ясадилар, оч қолгач, ўз худоларини чақиб едилар... Мен ҳам, Тақризий ҳам, Қавом ҳам хурмо данаги эдик, аввал бизга сиғиндилар, қалъалар куриб бердик. Энди улар оч қолган эдиларки, бизни битта-битта чақиб емоқдалар. Қутайба ибн Муслим ал Боҳилий ўн икки минг қорамол терисига олтин билан ёзилган «Авесто»ни мажусийлар китоби, деб ёқиб юборди. Бундан ортиқ ваҳшийлик борми! Ҳали бу Иброҳим Султон мингларча бухорийларни ёқади. Абу Райҳон Беруний айтганларидек, меҳнатсиз шуҳрат қозонган одам улуглик кийимида ҳам яланғочдир. Мен кекса дарахт, эгилиш, юмшоқлик даврларим ўтиб кетди, қаттиқ ва мўрт бўлиб қолдим. Энди қуришим заруратдир.

Ярим кечада Меъмор кўчага чиқиб кетди. Бу пайт Маъсума бека билан Бадиа қаттиқ ухлаб ётишган эди. Меъмор сарпойчан аввал тўппатўғри Пули Молонга бориб, баландликдан шаҳарга қаради; тун, фақат юлдуз тўла осмоннинг ғарби-жануб томонида тўлин ой ярқираб турарди. У шунча нур сочгани билан ҳам шаҳарни мунаввар қилолмасди – офтоб бўлолмасди. Унинг назарида бутун Ҳирот қора ридога ўралиб, мотам тутаётгандай. Аммо ҳув ана, баландликда – сарой ичидаги қасрларда ҳокимлар базм қуриб, ҳозир сархуш, ухлаб ётибди. Улар юмшоқ шоҳи кўрпаларда ағанаб, пишиллаб, бамайлихотир ухлашмоқда. Ташқарида, деворлар остида, дарвозаларда яроғ ушлаб посбонлар мижжа қоқмай уларни кўрикламоқда.

¹ Берунийнинг «Осор-ул боқия» асаридан Мусайлима ҳикояси.

Меъмор кўзларини уқалаб, шаҳарга яхшироқ, жон-жаҳди билан тикилди. Кўчаларни, томларни, расталарни, каппон, карвон саройларни кўрмоқчи бўлар, ҳаммаси тун кучоғида. Фақат унда-бунда чироқ милтилларди. Лекин мис баркашдек бўлиб, атрофида улкан нурли доира ясаб турган ой нурларида гала миноралар, Мусалло, Гавҳаршодбегим, Мирзо мадрасаларининг кошинлари ярқираб кўриниб турарди. Меъмор кўприк устидан тушиб, ўша томонга юрди. Унинг қўлида ҳасса, яланғоч оёғида кавуш, ёқалари очиқ, тунги шамол чанг кўтариб, унинг юзига урар, у ҳеч нарсага эътибор бермай минораю мадрасалар томон юрарди. Мири шаҳид мақбарасидан ўтиб, қалъага яқинлашишда бир йўловчи қамти келиб, жадал келаятган чолга шубҳаланиб тикилди. Кейин ўз йўлида давом этди. Нарироқда қувлашиб юрган итлар ҳам бир лаҳза унга тикилиб, вовиллашишди-да, яна жим бўлишди. Қалъа девори тепасида юрган навқар ҳам ярим тунда сарпойчан, бош яланг кетаётган кекса одамга қараб таажжубланди: у девона ёки телватезак касалига мубталою одам бўлса керак, леди ўзига ўзи. Меъмор ҳеч нарсага эътибор бермас, у шу юрганича тўппа-тўғри осмонўпар гала миноралар тагига бориб, аллақандай бир минора пойдеворини кучоқлади; ҳозироқ уни ердан суғуриб олиб, отиб юбормоқчидек бўларди. Унинг қулочи ҳеч қаёққа етмас; у қоматини ёзиб деворга ёпишиб ётган кўршапалакка ўхшарди. Шу атрофда юрган кишилар кун бўйи Бозори Қандаҳорда юрадиган Мажнун-девона бу ерга келиб қолибди ҳаёл қилишди. Аммо ўша Мажнун-девона шу ерда, Мусалло ёнидаги эски мадраса жиловхонасида ухламай ётарди. Ойдинда минорага ёпишаётган одамга узоқдан бошини кўтариб қараб, бу ғайри табиий ҳолга тушунолмаб у ўрнидан турди. Бир «девона» бу томонга келиб қолибди деб, иштончан ҳингиллаб кулиб Меъмор ёнига келди-да, уни масхара қила бошлади. Меъмор унга ялт этиб қараб Мажнун-девона эканини билди. Минорадан қулочини олиб, Мусалло томон юрди. Гавҳаршодбегим мадрасаси ёнига келиб, «гулдаста»га қаради; зангори кошинлар ой нурида ярқираб турарди. Ундан сўнг яна жадал юриб, ўзи қураётган мадрасага келди. Қирқ қадамча наридан туриб, мадраса дарвозаси, пештоқи, равоқига тикилди: яшил ва ложувард кошинлар: қанос, помоялар ярқираб турарди. У мадрасага яқин бориб, дарвоза ёнидаги помоя кошинларини пешмати этаклари билан артди. Унинг назарида девордаги чанг босган кошинлар яна ҳам ялтираб, жилва соча бошлади. У мадрасага бошдан-оёқ тикилди; бориб деворга пешонасини суртди, кучоқлади. Меъморнинг орқасидан кузатиб, таъқиб этиб юрган Мажнун-девона ҳайрон бўлиб куларди. Шу атрофдан ўтиб кетаётган тунги йўловчилар ҳам янги солинаятган мадраса деворини кучоқлаб, ёпишиб ётган одамга ҳайрон бўлишарди. Эллик қадамча нарида чўққайиб ўтирган Мажнун-девона йўловчиларга уни кўрсатиб, масхара қилиб куларди. Меъмор тамоман бепарво, ҳеч ким билан иши йўқ эди. Ухлаб қолган миршаб ҳам негадир уйғониб кетиб, яна

шақилдоғини шақиллата бошлади. Асли навкар бўлган бу сарбаст, новча одам ўзига жуда таниш Мажнун-деворанинг ҳиринглашини эшитиб, унга яқин келди-да, мадраса деворини ўпиб, бошини суркаб, қулоч ёзиб қучоқлаб турган кекса одамни кўрди. У яқинроқ келиб, бу — меъмор Нажмиддин Бухорий ҳазратлари эканини кўриб ҳайратга тушди. «Бечора, ўглининг қатлидан кейин девона бўлиб қолибди», хаёл қилди. У жуда ачиниб, унга яқин бориб, аста гапирди:

— Ассалому алайкум! Муҳтарам зот, шамоллаб қолмайсизми?

Меъмор ялт этиб қоровулга қаради. Лекин деворга ёпишган қулочини олмади:

— Ваалайкум ассалом!

— Ҳурматли Меъмор ҳазратлари, бу ерда шамоллаб қолмайсизми, деяпман.

— Йўқ, шамоллаб қолмайман.

— Мана бу ерда менинг кулбам, қумғонда чой қайнаб турибди, марҳамат қилинг.

— Йўқ, азизим. Мен чой ичганман. Ташаккур!

«Ана айтмадимми, у бормайди. У — жинни!» деди тиззасига уриб ҳингиллаб Мажнун-девона. Қоровул Меъмордан узоқлашиб, индамай четда турди. Негадир, «Меъмор жинни бўлиб қолибди», деган фикрни тасдиқлагандай, бунга у ишонди. Дарҳол унинг ёнига Мажнун-девона ҳам келиб, улар иккови нарироқдан туриб «жинни меъмор»ни кузатишарди. Меъмор бўлса мадрасанинг гоҳ у ёғига, гоҳ бу ёғига ўтиб, пештоқу гулчамбарларга, равоқу кунгураларга тикиларди. Яна қайтиб келиб, кошин ёпиштирилган деворни қучоқларди.

Бир муддатдан сўнг у бояги қоровул турибди, хаёл қилиб яна ёнига қаради.

— Қоровул! Азизим!

— Мен бу ёқдаман, Меъмор ҳазратлари, — деди югуриб келиб қоровул.

— Бу мадрасага ўзингиз қараб турасиз-а?

— Албатта!

— Кошинларни чанг босмасин. Талабалар атрофини озода сақласинлар.

— Хўп бўлади.

— Яхши қараб тураман, деб айтинг, азизим! Мен кетмоқдаман.

— Яхши қараб тураман...

— Мадрасани сизга топширдим, сизни худога... Хайр, иним.

— Хайр, саломат бўлинг, Меъмор ҳазратлари!

Меъмор мадраса ёнидан узоқлашиб, ўз ҳовлиси томон кетди. Мажнун-девона бўлса қорама-қора уни таъқиб этиб, эшигигача келди-да, Меъмор ичкарига кириб кетгач, яна орқасига — Мусаллою гала миноралар томон жўнади. У ҳайрон, ҳеч нарсага тушунмасди. ўзини бу дунёда яккаю ягона девона деб ўйларди. Наҳотки, яна битта девона

пайдо бўлган бўлса?! Искандар ҳам битта, Темур ҳам битта. Доро ҳам битта, худо ҳам битта, Мажнун-девона ҳам битта! Наҳотки, бу дунёда яна бир девона пайдо бўлган бўлса?!

У ҳайрон эди.

Эртасига у Бозори Қандаҳорга тушиб, расталарни айланди, аммо кечаги девонани учратмади...

XXIII боб

ҲАЙДАЛИШ

Шу ғуссали кунларнинг бирида, эрта тонг қоронғисида меъмор Нажмиддин Бухорий эшиги олдиға уч арава келиб тўхтади. Аравалар янги, гупчак ўқлари обдан яхшилаб мойланган, харсанг ётқизилган кўчада гумбурлаб юришидан узоқ сафарга тайёрланганлиги сезилиб турарди. Уларнинг бири очиқ, юкка мўлжалланиб, иккинчиси соябонли. Аравакаш – кифтлари кенг, ўрта яшар, забардаст бир одам эди. Унга шу даражада пул ваъда этилган эдики, бу пулга яна уч арава сотиб олиши мумкин эди. Аравакаш бу гапни эшитиб негадир кулиб қўйган эди. У катта карвонга уланиб йўлга чиқса ҳам, кира қилганларнинг хоҳишлари билан карвондан ажралиши ва хоҳлаган жойда тўхтаб дам олишлари, ҳатто қолиб кетишлари ҳам мумкин эди. Учинчи, усти очиқ аравага юклар оргилди. Бу юк кийим-кечаклар... унинг ҳам учдан икки қисми меъморлик анжомлари, китоблар, қурилиш-ўлчов асбоблари, тешаю курак ва кетмонлар билан тўлган эди. Биринчи аравага Меъмор оила аъзолари билан чиқиб, иккинчи ва учинчи араваларда Зулфиқор, Заврак, Фаввослар ўтириши керак эди.

Бадиа яна эркакча кийинди: оёғида акасининг этиги, қўнжида икки ханжар, бошида тоқия устидан чиройли қилиб салла ўраб олган. У ўзини, ота-онасини, шогирд оғаларини «ноғиҳоний бало-қазодан» сақлаб қоладиган ҳамма чораларни аввалдан ўйлаб олган; доридармонлардан тортиб, то заҳаргача, бодом ёғи, жавза қай, илон чаққанда суркайдиган малҳамларгача тахт қилиб қўйган эди... Бадианинг яна «баҳодир» бўлиб юриши Зулфиқор билан Завракнинг юрагига гулгула солди. Равоч сайлида бўлган воқеа яна такрорланадигандек. Ишқилиб, «бека қиз овга чиқар, кетидан говга чиқар...» бўлмасин-да! Ўзининг айтишича, боло мурғоблик аравакаш юк олиб чиқиш учун ҳовлига кириб кетганида дастурхонга ўроғлиқ икки қилични Бадиа Зулфиқорнинг қўлига берди. «Бири – сизники, иккинчиси – Заврак оғамга. Аравага беркитиб қўйинглар. Фаввос оғага ойболта билан пичоқ бердим...» Саркарданинг гапини икки қилиб бўлмагандай, Зулфиқор билан Заврак Бадиага итоат этишиб, буйруғини бажаришди. Бадианинг йигитона кийиниб юрганини қўшнилар ҳам кўриб таажжубланишгани йўқ, чунки бу шадлод қиздан ҳайиқишар ва бу ўрганиш бўлиб қолган

эди. Уни гап билан енгиб бўлмаганидан ташқари, у қилиб юрган ишидан қулиб, масхаралашга ҳеч кимнинг ҳадди сиғмасди. Чунки Бадшанинг баъзан серзарда, баъзан кўнгилчанлиги, қўлидан келган ҳамма яхшиликни, нимаки иш қилса одамлар хурсанд бўлишини ўйлаши, сахийлиги биронта кишини бу қизга ўқрайиб қарашга йўл қўймасди. Унинг қилиқлари ўзига ярашар ва ҳатто дугоналари ҳам ҳасадини мутлақо яширишарди. Бу бўйсунмас, ёввойи қушни қўлга ўргатиш ҳамма йигитларнинг ҳам қўлидан келармаслигини билишарди. Бадиа акаси Низомиддиннинг Фарғона жангига осиб борган қизил филофлик қиличинини биринчи аравага олиб чиқиб, соябон миҳига ошқора илиб қўйди. «Тиш-тирноғигача қуролланган» Бадиа билан ҳозир ҳазиллашиш асло мумкин эмас, у ҳозир ўзида йўқ, қандайдир қонли тўқнашувлар муқаррарлигига ишониб, ўзини тайёрлаётганини сезиб туришарди. Бу гайри табиийликни Зулфиқор билан Заврак қиз феълидаги ўзига хослик деб тушунишарди. Лекин аслида у «тиланчи» қиёфасида келиб, отасининг қулоғига шивирлаб кетган Бойсунқур мирзо кишисидан хабардор эди. У кимса Меъморга яна: «Сизларнинг араваларингиздан унча узоқ бўлмаган масофада ўн чоғлиқ отлик «жайрон ови» баҳонаси билан юради, уларнинг қўлларида камон бўлиб, бошларига салла тангиган. Бу навқарлар Мирзонинг одамлари, сизлар го Майманадан ўтиб, Шибирғонга етгунча кузатиб, ихота қилиб боради. Улардан чўчиманглар, улар билан асло гаплашиб мулоқотда ҳам бўлманглар», дебди. Бу гап ҳам Бадиага маълум бўлиб, Мирзо Мурғоб, Пули Сангин, Чоржў Фороб йўлини тавсия этмаяпти. Бухорога энг яқин йўл шу бўлгани билан ғоятда хавфли эди. Маймана, Андхўд, Қизқудуқ йўли бир ҳафта узоқлиги бўлгани билан бир қадар хавфсиз эди.

Мирзонинг бу тадбирига Бадиа ишонмади; ҳам қотиллик, ҳам шафқат... Заҳар билан асал ёнма-ён! Наҳотки «асал» ейишаётган бўлса? Заҳар ва асал бир-бирига қўшила олмайди. Бу гап саройнинг одатдаги оддий макри, биз, фуқаро тушунмаймиз, соддадиллик қилиб, нобуд бўламиз. Бу макру ҳийлалар амирзодалар ўртасидаги оддий бир ўйин...

Чарчаган, қовоқлари салқиб, мудраб ўрнидан турган Меъмор кизининг гапларини тасдиқлади.

— Дарҳақиқат, саройдаги икки амирзоданинг бир-бири билан олишуви — фуқаронинг шўри! Бу олишув, тахту тож талашувларидан фақат фуқаро азоб чекади. Лекин мен Мирзо сўзига амал қиламан, унинг гапида ҳақиқат борлигига дилим ишониб турибди, — деди Меъмор.

Дарҳақиқат, Қораилон томонидан Иброҳим Султонга етган маълумотга қараганда, Бухорога чоршанба кунин олдинма-кейин икки катта карвон жўнаши, биринчи карвон охирига Ҳиротдан кўчиб кетаётган Меъморнинг уч араваси ҳам қўшилажагини, бу карвонлар қисқа кум йўли — Мурғоб, Пули Сангин ва Фороб орқали Бухорога кириши маълум бўлганини хабар қилган эди. Иброҳим Султон

Қораилон қулоғига шивирлаб, хуфия топшириқни маълум қилди. Қораилон ўн чоғлиқ каллакесар сарбози билан бир кун ўтгач карвонлар ортидан бориб, Мурғоб дарёси бўйида: «қароқчилар чолини талаб, бошини чоғиб кетибди...» деган хабар Иброҳим Султон қулоғига етиши кераклигини тайинлаб, тахт қилиб қўнган эди. Бу каллакесарлар орасида Бадианинг кушандаси, қизил чопонлик галварс ҳам қасос оламан, деб пайт пойлаб юрарди...

Ҳамма нарсаларни ташиб олиб чиқилгач, дарвоза ёнида қўни-қўшнилари, ҳовлисини сотиб олган одам билан хайрлашаётган Меъмор бир муддатдан сўнг улар орасидан ажралиб чиқди. Аравакашни бир чеккага олиб бориб, паст овозда унга мурожаат этди:

– Бояги мен айтган гапларга қандай қарайсиз?

– Маъқул, – деди аравакаш ҳамма гапга тушунгандай, – ҳамонки, шундай шубҳа бор экан, мен сарбонга озгина ақча бериб, сизлардан беш ёки олти фарсанг олдин юраман, аравам нобоп, дейман. Сарбонга тилло танга бўлса бас. Сизлар карвон саройдан чиқаётганларингизда биз Қалъайи Мордан ўтиб, Пули Сангин томон кетаётган бўламиз. Мабодо арава ишдан чиқса, сизлар етиб оласиз дейман...

– Балли!

– Аммо биз Боло Мурғоб – Маймана йўлида кетаётган бўламиз.

– Балли!

– Оби Қайсар, Андхудга етиб олсак, у томони бежавф. Устод, уч кечаю уч кундуз қийналамиз. Хуросондан чиқиб, Жайхунга яқинлашдик, демак, хавф йўқолади. Сиз, жаноб айтганингиздек, биз ҳозироқ карвон саройга киришимиз билан мен сарбонга йўлиқаман. Иншоолло, ёмон кўзларга панд бериб, омон-эсон Бухорои шарифга кириб борамиз.

– О-омин! – Меъмор билан аравакаш юзларига фотиҳа тортдилар.

Шундан кейин ҳаммалари араваларга чиқишди. Ҳиротнинг харсангтош ётқизилган, айланма кўчасида уч арава гумбурлаб юриб кетди. Дарҳақиқат, карвон саройга етишгач, аравакаш сакраб отдан тушди-да, кенг ҳовлидаги ҳужралардан бирига кирди. Эндигина ўрнидан турган қотма, баланд бўйли сарбонга йўлиқиб, саломдан сўнг ҳозироқ йўлга чиқишини, аравада аёллар борлиги сабабли олдинда юришини, бир кор-ҳол бўлса орқада катта карвон борлиги ва унинг мадади билан шитоб қилиб юрмоғини айтди. Сарбон тилло тангаларга кўзи тушиши биланоқ, йўлга кўпроқ сув олиб: «ҳайдайвер, Боло Мурғобда учрашиб, қолган гапларни ўша ерда гаплашамиз», – деди. Аравакаш сарбонга ташаккур айтиб ташқарига чиқди.

Фурсатни қўлдан бермай уч аравани катта йўлга солиб, Боло Мурғоб томон шитоб билан жўнади. Улар Пули Молондан ўтишганида, эндигина шарқ осмони ёришаётган эди. Шаҳарнинг гарби-жануб осмонида тўлин ой ярқираб турарди. Олдинги арава харсанг ётқизилган

йўлдан тупроқ йўлга ўтиб, қалдираши тугагач, аравакаш орқасига — Меъморга қараб қўйди.

— Иш ўйлаганимиздек бўлди, устод. Сарбон илтимосимизга унаб, дадил, кўрқмай бораверинглар. Боло Мурғобда тунаб, дам оламиз, деди. Агар сиз рози бўлсангиз. Боло Мурғобга етмай, йўлда дам олиб, ҳордиқ чиқарамизда, ундан сўнг Боло Мурғобдан ўтиб, Маймана сари жўнайверамиз. Катта карвон бу ерда тунаб, эртасига Пули Сангин томон юриб, биздан ажралиб кетади. Улар бизни қум ичида, анча олдинда боряпти, хаёл қилади. Майманаю Андхудгача йўллар жуда яхши, Оби Қайсарни ёқалаб бориш ва бунинг устига Давлатобод, Чуқургузарларда дам олиб, керакли нимарсалар сотиб олмоқ ҳам мумкин.

— Балли! — деди Меъмор хушфеъл аравакашга.

Аравакаш сергапроқ экан, бир муддатдан сўнг Меъморга гап қотди:

— Мен чарчасам, отга жияним минадилар, — деди у отаси орқасида ўтирган «йигитча» Бадиага қайрилиб қараб, — шундоқми, жиян? Исингиз нима?

— Бадиуззамон, — деди Бадиа дарҳол ё онаси, ё отаси гапириб қўймасин учун олдини олиб. У овозини бошқачароқ қилиб чиқарди. Қизнинг шумлик қилаётганини билиб турган она ҳам, ота ҳам миқ этмади. Эҳтимол, Бухорога етиб олгунча шундай «тадбир» кераклир. Бадиа бундан бўлак бошқа сўз айтмади. Аравакаш Меъмор «ўғли»ни камгап, димоғдор фаҳмлаб орқасига қайрилиб яна бир қараб қўйгандек бўлди-ю, аслида кўп нарсадан хабардор эди.

Салтанат таъқиби... ҳақида ўйлаб келаётган Меъмор ҳозирги ёшларнинг эҳтиёткор ва пухталигини кўриб таажжубланар, замон шуни тақозо қилаётир, деб ўйларди. Гап биргина унинг қизида эмас, одамлар шундоқ бўлиб кетганини, ўз манфаати йўлида ҳеч қандай ишдан ҳазар қилмайдиганлар кўпайиб кетаётгани, бунга мансабдорларнинг ўзлари сабабчи эканликларини хаёлидан ўтказарди. Илгариги одамлар анча содда, раҳмдил, мўмин эканини, айниқса, ўзининг генгдошлари қувлик-шумликлардан узоқ, инсофлик. фариштаси бор одамлар эканини дилидан ўтказди. Ҳозирги ёшлар ичида қиморбозлар, майхўрлар кўпайиб кетаётгани жангу жадалларнинг бир қадар тўхтаб, подшо одамларининг маишату шуҳратга юзтубан кетганликларига сабаб эканини фаҳмлади. Шу боисдан ёлғиз қизию шогирдларини сертантана, сербазм ва фирибгарликлар макони Хуросондан тезроқ олиб чиқиб кетаётганидан бир қадар мамнун эди. Ёш қизининг баъзи «қилиқ»ларидан хафа ҳам бўлмасди. Ўз замонида Хутталон — Жалён ҳокими Кайхисрав ўз оғаси қони учун енгилган Хусайнни Амир Темурдан сўраб олиб, ўлдиргани яширин қолиб кетмади-ку! Фуқаро бу ишдан хабар топди. Дунёда яшириниб қоладиган ҳеч сир йўқ, у вақти келиб қачонлардир очилади. Низомиддиннинг қонхўр Иброҳим Султон томонидан қатл этилиши

– бу жиноят бир куни одил бир амирзода Хуросон тахтига ўтиргач, золимни жазолайди, деб уйларди. Улуғбек мирзонинг Меъмор хатига жавоб қилмагани, бу «маърифат ҳомийси, илмпарвар» амирзодадан ҳам ихлосини қайтарди. У болалигида Самарқандда вабо тарқалиб, фуқаро қирилиб кетгани, шаҳарда жуда оз туркий уруғлар қолганини, тоғлардаги зироат билан машгул бўлувчи уруғлар шаҳарга мажбуран кўчириб олиб келингани, ўтроқлаштирилганини эшитган эди. Бу йиллари Меъмор Намозгоҳ маҳалласида истиқомат қиларди.

Икки томон кенг, ясси қирлар. Жимжит дала ўртасидаги илон изи йўлда уч арава шитоб билан борарди: тонг ёришгунча улар анча йўл юриб қўйишди. Шу орада ўн чоғлиқ ёш навкарлар белларида шамшир, қўлларида камон, от чоптириб ўтиб кетишди. Орқа аравада келаётган Зулфиқор дарҳол арава четига, намат остидаги қилични суғуриб олиб, ҳозирлик кўриб турди. Бу ҳолатни сезиб турган олдинги аравадаги Бадиа Зулфиқорга кафтини кўрсатди, бу «ҳавф йўқ» ишораси эди. Агар у муштумини кўрсатса «эҳтиёт бўлинг» дегани бўларди. Бу имо-ишораларга иккинчи аравада келаётган Фаввос тушунмай, илжайиб қўйди. Камон ушлаган «овчи» навкарларнинг саркори аравадагиларга тикилиб қараб, олдинги аравада бошини чиқариб қараётган Меъморга салом бериб ўтиб кетди. Ўғли қатлию ундан кейин ҳар хил хатарлар юрагини олиб қўйган Маъсума бека дам эри, дам аравакашга жавдираб қарарди.

– Мирзо бизни алдамаганига бир белги – мана бу овчи навкарлар, – деди Меъмор ярим овозда қизи билан хотинига. – Мен боя тонг ёришгандан буён камон ушлаган навкарлар кўринармикан, деб атроф-жонибга қараб келаётган эдим.

– Менинг бу гапга ишонгим келмаяпти, – деди Бадиа, – лекин, сипоҳдан ошнанг бўлса, ёнингда ойболтанг бўлсин, дейдилар, отажон. Зарур бўлиб қолса, оғамнинг шамшири мана бу ерда! Бу – сизга. Менинг ўз яроғим бор! Анави аравакаш ҳам қараб турмасин, ёнида пичоғи бормикан? Сўраб кўринг! Нонушта қилаётганимизда мана бу чўқморни унга айтиб қўйганимиз маъқул. Бизлар ҳам кам эмасмиз – етти кишимиз. Ойимлардан бошқа ҳамма яхши қуролланган.

– Сен нималар деясан, қизим, – кўрқиб сўради Маъсума бекам, – бир нарсани сезяпсизларми?

– Ҳеч гап йўқ! Эҳтиёт шарт-да. Ахир бизлар – салтанат душманларимиз. Хуросонда бизни ҳар қадамда ҳавф кутиб турибди. Бизни ҳайдаяптилар! Биз бадарга қилиняпмиз!

– Бу гапинг тўғри эмас! – деди ота. – Биз салтанат душманлари эмасмиз! Шубҳаю бад олиш, ярамас кимсаларнинг фитнаси бизни подшо қаҳрига гирифтор қилди. Бу вақтинча. Албатта ҳақ жойида қарор топади, биз яна юзага чиқамиз. Биз ҳайдалаётганимиз йўқ! Мирзонинг ўзлари ҳажга кетишни таклиф қилдилар, биз бўлсак ўз юртимизга кетишни лозим тондик.

– Ота, содда бўлманг! Сиздек бегуноҳ бир одамнинг бўйнига тавқи лаънат илишди, оғамни ўлдириш ҳам, сизни сафдан чиқариш ҳам – бизни душман деб билганидан! Уларнинг ақли ҳамма нарсага етади – ҳамма иш ўйланиб қилиняпти. Содда бўлманг, отажон, улар очикдан-очик душман, бизни йўқ бўлиб кетишимизни истайдилар. Сизни зиндонга ташлаб ёки очикдан-очик ўлдиришга кучлари етмайди. Агар бундай иш қилганларида бутун Хуросон оёққа туради. То қиёмат бу хунрезлик доғини юва олмайдилар. Шу сабабли сизни ҳайдашди. Бошқа одам бўлганида ўлдиришарди. Бойсунқур мирзонинг гапига ишонманг!

– Тилиннга куч берма, қизим! – Меъмор аравакашдан ҳайиқиб гапирди.

– Қани энди ўша сарбадорларнинг сардори Мавронозодами, Қалавийими, ҳуруфийлар сардори Фазлуллоҳми, Ҳорун бўзчими, ҳозир тирик бўлсаю, мени жангга бошласа! Мен оғам шамширини кўтариб, жангга кирардим ва ўз қўлим билан подшоҳнинг бошини узардим! Ҳуруфийлар, маълум бўлдики, жуда ожиз ва бетадбир. Пичоқ билан подшоҳ ёнига борган Аҳмад Лур, юрагини мўлжаллаб урмайдими! Қорнига урибли-я, подон!

– Бас қил, бу гапларни! – Маъсума бека Бадианинг оёғини чимчилади. Эпитмади хаёл қилиб, аравакашга ҳам қараб қўйди.

Уч арава далама-дала қир ошиб, тушга яқин Мурғоб дарёси бўйида тушиб овқатланишди. Отларни суғориб, хўрак беришди. Бир муддат ҳордиқ чиқаришгач, ёнда келаётган уч отни аравага қўшиб, аравадаги отларни ёнга олишди. Яна шитоб билан йўл юришиб, шу юрганча тўхтамай. Боло Мурғоб шаҳрига кириб боришди. Бунда ҳам тўхтамай. Оби Қайсар ёқалаб, Чечекту манзилгоҳидан ҳам ўтиб, қайдасан, Маймана, деб кегаверишди... Кунчиқиш, шарқи-жанубда, ясси қирлар орқасида Банди Туркистон чўққилари кўзга ташланарди. Унинг нариги ёғи – Кўҳисийёҳ ва Кўҳи сафед, бултур баҳор ойларида бу тоғ этакларида бўлишган эди. Мана энди Кўҳисийёҳ этакларидаги сайиллар орқада қолиб кетди, бир умр энди у томонларни кўришмайди. Хомуш ўтириб, баъзан қизини, баъзан эри, нурғусса Меъморни ичида дуо ўқиб, дам солиб келаётган Маъсума бекам тилга кирди.

– Йигирма йилча муқаддам, Низомиддин бўйимдалигида Бухородан чиқиб кетган эдик. Толлимаржон деган ерда касал бўлиб қолган эдим. Ўша ерга яна қанча бор?

– Ҳали беш-олти кун юрамиз.

– Шунақа узоқми? Ота томондан тошкандликман, кўп шаҳарларни кўрдигу лекин ўша томонга бормадик. Тошкандни кўргим келади.

– Фаму саргардонлик сен билан мени жаҳонгашта қилиб юборди, – деди Меъмор хотинига, – Хуросонга келиб, мадрасалар қурганимга ҳам афеусланаман, ҳам фахр этаман. Бу бинолар ичида фуқаро фарзанди маърифат олгани менинг бахтим, аммо бу бинолар султонлар мулки

хисобланганидан, уларнинг номи билан аталганидан хафа бўламан. Мана, мен энди, дарёи уммон остидаги чиғаноқдек қопқоғимни ташлаб, кетиб қолдим. Менинг мадрасам ҳам ўша чиғаноқдек минг йилларга етаверади... Султон Санжар Мурғоб дарёсига гиштин тўғон қурдирганида қир ишлатган. Қир ғоятда мустақкам ашё. Янги мадраса пойдеворига қир солганман. Метин бўлиб кетди!..

Боло Мурғобдан ўтишгач, яна бир муддат юришди. Отларнинг обдан чарчаганини сезган аравакаш, Меъморга мурожаат этиб, Мурғоб дарёси шохобчасидан биринчи кечув яқин қолгани, Майманагача яна уч кечув борлигини айтди, агар лозим топилса, ҳозир дам олган маъқул бўларди, деди.

Меъмор маъқул кўрди.

— Сиз сарбон, нима десангиз биз измингиздамиз, иним.

Кечувга яқин ерда тўхташиб, отларни аравадан чиқаришди. Учинчи аравага ортиб олинган бедадан ташлаб, эгар-жабдуқларини, юганларини ечиб кўйишди. Аравадан сакраб тушган Бадиа шафалтошлар устидан ёйилиб, шариллаб оқиб ётган Мурғоб шохобчаси бўйига келди. Кўкдаги ой ҳамма ёқни ёритиб турарди. Ой нурида беором сув тошлардан-тошларга урилиб, шовиллаб оқиб ётибди. У нақадар чиройли. Тунги шабада жонга ором бағишларди. Аммо қандайдир бир кўркув унинг нигоҳини дарҳол сувдан олиб атрофга, қирларга йўналтирди. У кечув жойини мўлжаллаб кўйгач, бу агрофда бирон кимса борми, дегандек юриб, кўздан кечириб келди. Шундан сўнг онасини етаклаб, тепалик орқасига олиб кетди. Меъмор билан аравакаш дарёда юз-қўлларини ювиб, таҳорат қилиб, хуфтон намозини ўқишга киришди. Йигитлар ҳам ювинишиб олиб, отларни суғоришди, ундан сўнг дастурхон ёзиб, нон, қанд-курс кўйишди. Лекин ҳамма чарчаган, кўзларни уйқу босарди. Бир чой қайнагунча дам олишиб, аравакашнинг буйруғи билан шогирдлар ёнда келган уч отни араваларга кўшиб, йўлга тушишди. Кечувдан ўтиш ҳам қийин бўлмади — аравакаш қулай ерини яхши билар экан. Яна ортиқ туриб қолинса уйқу босиб, совиб қолишдан кўрққан аравакаш Майманага етиб олгач, карвон саройда ухлаб, яхшилаб дам оламиз, деди. Маймананинг карвон саройи жуда қулай, унда қадрдон ошнаси борлигини ҳам айтиб, ҳаммани мамнун қилмоқчи бўлди. Хат-саводи бўлмаган бу одам илм-маърифат кишиларини бениҳоя эҳтиром қилишини Меъмор сезиб турарди. Бундан бир қанча вақт бурун мавлоно Хожа Муҳаммад Мутриб деган зотни Самарқандга кўчириб олиб келганини, у зот ниҳоятда покиза одам эканликларини таъриф қилди. Аравакашнинг билишича, у зот ҳам шоир, ҳам созанда эканлар. Бошига ғусса тушиб, Самарқандни паноҳ тортиб, кўчиб кетибди. Самарқанд бир шамчироқ, биз аҳли шуаро парвонадек учиб бориб, у чироқ атрофида айланамиз, дебди ўша мавлоно.

— Мавлононинг бу ганида ҳақиқат бор, — деди Меъмор, — аммо Самарқандда ҳам у парвонанинг қаноти куйиб, қулаб тушиши турган

гап. Биз ҳам Самарқандга мурожаат этиб нома ёздик, жавоб бўлмади... Шундан сўнг, ўз шаҳримизга кетишни лозим топдик. Қолган кунларимни бир чеккада, узлатда худойи таолога сиғиниб, тоат-ибодатда ўтказмоқчиман. Биз кексаларга энди, шундай қилмоқ фарзу қарз. Дунёнинг аччиқ-чучугини татидик... Мана бу ёшларни йўлга солиб юборгач, ўзим тоат-ибодатда бўламан. Салтанатга яқинлашмайман, мансабдорлардан узоқ юраман... Подшоҳлар бир аждарки, узоқдан кўрмоқ яхши, аммо ёнида бўлмоқ хавфли, бир сабаб билан комига тортмоғи осон... Бултур Атоулла Шоший, Абдуллоҳ Кўҳистоний деган зотлар ҳам Ҳиротдан Самарқандга кўчиб кетишди. Куз ўтиб, қиш келяптими, билмадим-билмадим... тўтию товуслар, қумрию андалиблар иссиқ мамлакатларга қараб учишяпти...

XXIV боб

АНДХУД КАРВОН САРОЙИДАГИ РЎЁ

Тонг саҳарда улар Майманадан беш тош бери Чилтон дара деган манзилга етиб, бир муддат дам олишни лозим топишди. Учинчи аравага қўшилган от чарчаб, орқада қола бошлаган эди. Шарқ осмони аста ёришиб келарди: ҳадемай ўнг томондаги баланд тепалар, ундан наридаги тик қоялар устида офтоб порлайди. Учинчи араванинг оти ўзгартирилди. Меъмор аравадан тушиб, бир муддат бўлса ҳам майса устига ёнбошлади. Шогирдлари келишиб унинг аҳволини сўрашди. Меъмор иккинчи кечувдан ўтишда шағал йўлда бир оз кўнгли беҳузур бўлганини, лекин бу ҳол тезда ўтиб кетажигини айтди. Бадиа билан Маъсума бека ҳам келиб ўтирди. Шу лаҳза Бадиа яна ўрнидан туриб, аравадаги хумчадан ним коса шарбат олиб келди.

— Кўнглингиз равшан бўлади, ичинг!

Меъмор бош чайқади.

— Ким истайди, марҳамат!

Ўтирганлар ҳам бош чайқашди. Ҳеч ким истамаётганини сезган Бадиа ўзи симириб, кейин отаси ёнига келиб ўтирди. Меъмор кун чиқиш томондаги баланд ва кўнғир қояларга тикиларди. Битта-яримта учиб ўтаётган қушларга ҳам қараб қоларди.

— Бир нимани сезяпсизларми? — деди Меъмор ўзининг беҳол бўлиб турганидан ташвишланаётган шогирдларига, — мен боядан бери бир нарсани кузатиб ётибман. Қаранглар, кичик қушлар ҳам, арилар билан чивинлар ҳам бир томонга, хув, анави тик қоялар орасига учишяпти.

Шогирдлар тепадан, қулоқлари ёнидан ҳар замон гинғиллаб учиб ўтаётган асалариларни кузатишди.

— Агарда шу қоя атрофига яна ҳам яқинроқ бориб қарасак, чивинларнинг бир томонга учаётганини кўраимиз.

— Бу нима, устод? — сўради Зулфиқор.

— Бу, менимча, мўмиё. Мана шу тоғ бағрида, бирон ерда мўмиё бор. Бу тахмин, албатта. Эрта билан чивину қушчаларнинг бир томонга учиши шундан далолат бериб турибди. Мўмиёйи асил изловчилар эрта билан худди шундай тоғ этакларида, дараларда ётишиб, чивинларнинг, қушларнинг учиб ўтишини кузатадилар. Шу йўл билан мўмиёни топадилар...

Бади кулди.

— Йўқ, сен кулма!

Негадир яна ҳамма беихтиёр жилмайди.

— Сизларни алдаётганим йўқ, азизлар. — деди Меъмор ҳам жилмайиб, — Кекса одамнинг гапига ишониш керак.

— Тўғри айтяпсиз, — деди жиддий бир тусда Меъморни қувватлаб аравакаш, — мана шу тоғларда мўмиёйи асил бор. Бир-бири билан олишиб, суяги синган тоғ эчкилари ҳам мўмиёни қидириб топиб, ялаб, даволанадилар...

— Ана, айтмадимми! — деди Меъмор. Мўмиёнинг ўзидан кўра у ҳақдаги қизиқ ҳикоялар кишини даволарди; буни чол жўрттага айтиб, ўзига тикилиб, ташвишланаётганларнинг диққатини тарқатиб юборишни ўйлаган эди. Ҳадеб ғурбату амирзодаларнинг макру зулмини ўйлаб, ташвиш тортавермай, яхши, беғубор гаплар билан йўлдошларини овутоқ Меъморга хуш келди. У аравага чиқди. Кўнгил беҳузурлиги ҳам йўқолди. Ҳамманинг диққати ўша дара четидаги қояларда қолди.

Офтоб ёйилганда уч арава Маймана шаҳрига кириб борди. Аравакаш карвон сарой соҳиби билан гаплашиб Меъморнинг хотини, «ўғли» билан бир хужрага тушиб, қолган тўртовлон яна бир хужрага жойлашишди. Отларни наридан-бери аравадан чиқариб, карвон сарой хизматкорига топширишди. У, Меъморнинг имоси билан хизматкорга уч кумуш танга бериб, то тушгача отларига ем едириб, дам беришни илтимос қилди. Хизматчи бу одатдан ташқари тангалардан мамнун бўлиб, ҳамма ишни жони дили билан тайёрлаб қўяжagini, бемалол кириб ухлайверишларини айтди.

Улар хужраларга кириб таппа-таппа ташлаб ухлаб қолишди; уйқу жой танламас, деганлари шу бўлса керак-да!

Улар юришда давом этиб, сафарнинг бешинчи куни, Давлатобод, Чуқургузарлардан ўтиб, Оби Қайсар ёқалаб Андхуд шаҳрига кириб келишди. Яна карвон сарой, отларга ҳордиқ бериш, овқатланиш... Йўл азоби — гўр азоби шу эканини Бади аамалда кўрди. Охудек эркин югуриб юрган қиз биринчи бор ҳуқуқсизлик ва қийналиш исканжасида қолган, на она ва на отага, на Зулфиқору Завракка шикоят қила олар, лекин ўзини ҳамма вақт мамнун кўрсатишга уринар эди.

Андхудда ҳаво исиди. Лоҳас бўлиб турган Меъмор ёнига салоҳ осан бир навкар йигит келиб, мурожаат этди:

— Муҳтарам жаноб! Мен «жайрон овига чиққанлар»нинг сардориман. Биз энди Андхуддан қайтиб кетамиз. Бу ёғида хавф-хатар йўқ, иншоолло, манзилингизга соғ-саломат етиб оласиз.

– Ташаккур! – деди Меъмор, – сизларнинг ҳам омон-эсон етиб боришларингизни оллодан тилайман.

– Хайр, саломат бўлинг!

Навкар йиғит бир лаҳзалик учрашувдан кейин карвон сарой дарвозасидан ташқарига чиқиб кетди.

Бу фавқулодда ва қисқа учрашувни Бадиадан бўлак ҳеч ким кўрмади, деб бўлмайди. Аравакаш ҳам негадир шу орада ивирсиб юрарди. Навкар йиғитнинг шарпаси йўқолгач, Бадиа отасидан сўради:

– Кетишарканми?

– Ҳа.

– Хуросондан чиққунча, деб айтган эдингиз-ку. Унда Жайхун соҳилигача боришлари керак эмасмиди?

– Шунга ҳам шукур қил. «Жайрон ови» деб ўзлари бизни чопиб кетишганда нима қилардинг?

– Бундай қилиша олмасди. Биз ҳам тайёргарлик кўрганмиз.

– Ҳарқалай Мирзо бизни алдамаган. Энди ишондингми?

– Хуросон сарҳалидан ўтмагунча қўлим ханжар дастасида туради!

Меъмор индамади. У хужрага кириб, чўзилиб ётди. Маъсума бека иссиқ чой ҳозирлади. Улар ҳавонинг димлигидан шикоят қилишарди. Тинмай рўмол билан ўзини елпир, бўйнидаги терларини артарди.

Кўп ўтмай Меъморни уйқу элитди. Маъсума бека чолининг тепасида ўтириб, қўлидаги рўмолчаси билан қўнмоқчи бўлаётган пашшаларни ҳайдар, кўнгли беҳузурлигини яшириб келаётган эри юзига тикилар, ўғлининг доғи алами Меъморни икки букиб қўйганини шундоқ кўриб турарди. Аммо Меъмор ўзининг путурдан кетаётганини асло сездирмас, дилида гусса катта бўлганига қарамай, дадил, куч-қуввати кўп, енгилмас эканини исбот қилмоқчи бўлаётгандай юрарди.

Меъмор шу мизғиганида туш кўрди: у битаг-битаг деб қолган мадраса ҳовлисида турар эмиш. Мадраса деярли тугалланиб, ҳовли ичидаги баъзи ишлар – иккинчи қават хужраларидаги ганч ишлари, ҳовлига уюлган ортиқча гишту тупроқларни чиқариб ташлаб, саҳни, йўлларни, зинапояларни тозалаш, баъзи ҳавозаларни девордан олиб, мардикору усталар билан ҳисоб-китоб қилиш ишлари тугалланиб, ниҳоят салтанат вакили – Мирзо Бойсунқурни бу ерда тантанавор кутиб олиб, унга янги мадрасани кўрсатишга ҳозирлик кўрилаётганмиш. Меъмор ҳовли ўртасида виқор билан турармиш. Кимдир курси олиб келиб, ўтиришга ундар, Меъмор бўлса, бош ирғаб ташаккур айтару ўтирмас, унинг дарду фикри, нигоҳи одамларда эмиш. У ўрнидан туриб, ҳовлини айланармиш, дарвозадан ташқарига чиқиб пешпоқларга, равоку «гулдаста»ларга кўз ташлар – кошинлар, қўббалар, гумбазу синарлар Меъморга тантанавор кўринар, унинг орқасидан эргшиб, қилинган ишлар, нақшлар, хандасавий ҳисоблар ҳақида унга ахборот бериб юрган шогирдлари Заврак Нишопурний, Фаввос Муҳаммад, Зулфиқор Шошин

ва нарироқда шумшайиб, унинг ёнига яқин келолмаётган корфармо Аҳмад Чалабий ҳам унга бир нима демоқчи бўлиб юрармиш. Мадрасанинг ҳамма томонини айланиб чиққан Меъмор, хонақоҳга кириб, ерга солинган янги гиламларни кўздан кечирармиш. Чунки бугун янги белгиланажак муфти имомлигида бунда биринчи бор намози пешин ўқилар экан. У меҳроб ёнига борибди, деворларга, тепадаги туйнугу гумбаз тагига осилган қанчилларга ҳам кўз ташлармиш. Ҳамма нарса жойида! Ундан сўнг дарвозадан кираверишда, ўнг томонга наққошлар хатти хуфийа билан ёзиб қўйган: «Амали меъмор Нажмиддин Бухорий» ёзувига кўзи тушибдимиш, негадир бу ёзув унинг кўзига: «Амали Аҳмад Чалабий» бўлиб кўриниб кетибди. У ёнида юрган шогирди Завракка қарабди. Заврак бўлса елкасини қисиб, «Бунни қаранг, устод, асли меъмор қолиб, корфармо ўз номини ёзиб қўйибди!» деб фиғон бўлармиш. У дарҳол ложувард кошинлар билан ёзиб қўйилган бу тарихни теша билан кўчириб ташлаб, тузатиб қўймоқчи бўлармиш. Меъмор бўлса шогирдини бу жазмдан қайтариб, майли, кўявер, қизишма, у ҳукм этиб ўз номини ёзиб қўйгани билан тарих биладики, бу мадрасанинг меъмори биз! Зўрлигу фармон билан олинган обрў узоққа бормайди. Биз бўлсак, Бухородаги Миноран Калондек абадул-абад тураверамиз! — дермиш. Аммо устоднинг бу гапларига қафоат қилмаган шогирд шу лаҳза теша билан «амали Аҳмад Чалабий» сўзини кўчириб ташлаб, «амали Бухорий» деб ёзиб қўйганмиш. Юқорида, хужралар ичини ганчлаётган уста Ҳасанбек билан уста Ҳусайнбеклар ҳовлида юрган Меъморга қўшлари кўксига, узоқдан салому таъзим этишар, очиқ чехра, табассум билан уни навозишу табрик этишгандек бўлишармиш. Кўп ўтмай, айниқса, Меъмор билан суҳбатлашишни ёқтирадиган Жўржий унга қўл узатармиш:

— Бардаммисиз, Меъмор?

— Ўзингиз бардаммисиз, уста?

— Ишимизнинг битиши билан, мана бу ажойиб илм қасри билан сизни кутлайман!

— Сизни ҳам!

Шундан сўнг Жўржий ҳам Меъморнинг ишлари тиқилинч эканини сезиб, зинапоялардан юқори қаватга — унда хужра деворларига ганч суриб ишлаётган ўғли ёнига чиқиб кетганмиш.

Меъмор атрофидаги одамларга илқ муомала қилиб, ҳамма ёқни кузатиб турган бир пайтда амирзода келяптилар, деган хабар тарқалибди. У Мирзони кутиб олмоқ учун мадраса ташқарисига чиқибди; бир неча отлиқ сарбоз иҳотасида амирзода Бойсункур келаётганига кўзи тушибди. У янги мадраса ёнига келиб отдан тушгач, меъмор Бухорийга қарамай, ундан сал олдинроқда турган корфармо Аҳмад Чалабий билан қўл беришиб, омонлашиб, унинг таклифи билан ичкарига юра бошлабди. У бу ерда қаққайиб турган Меъморни сезмагандек, кўзи тушган бўлса ҳам, уни мадраса қурилишига ҳеч қандай алоқаси йўқ киши ҳисоблаб

этибор бермабди. Бу мадрасанинг меъмори Аҳмад Чалабий деб ҳисоблаб, унга илтифот курсатибди. У билан бирга мадраса ичига кирибди, ҳамма ёқни томоша қилибди; унинг ёнидаги мансабдор ҳам қўлидаги тугунни ечиб, соҳибининг имоси билан зарбоф чопонни Аҳмад Чалабий устига ёпибди. — Чалабий амирзодага қуллуқ қилиб, бош эгибди. Шундан сўнг, Аҳмад Чалабий Мирзо диққатини равоқу пештоқларга жалб этиб, уларни тушунтириб, уларнинг ҳандасавий ҳисобларини ҳам бидиллаб гапира бошлабди. Ора-чира бу мадраса қурилишида «юнон олими Фисоғурс ҳаким таълимотига суянганини» ҳам айтибди. Меъмор Нажмиддин Бухорий ўз шогирдлари билан бир чеккада шумшайиб қолибди, унга ҳеч ким этибор бермабди. Аҳмад Чалабий Мирзога илмий жиҳатдан нотўғри гапларни айтганидан фиғон бўлиб турган Меъмор бирдан бақириб юборибди:

— Ёлгон! Бу малъун сизни алдаяпти-ю! — дебди титраб Мирзо ёнига бориб. — Ҳамма гаплари ёлгон! У лўлиларга ўхшаб саннаб, сизни алдаяпти! У ҳеч нарсани билмайди, илмдан беҳабар одам! Унинг ҳамма гаплари ёлгон. — У ўз овозидан уйғониб кетиб, қўзини очганида тепада ой сузар, ҳамма ёқ жимжит, қумлик, унинг атрофида Маъсума бекам билан Бадиа ҳайрон бўлишиб, қўрқиб туришарди.

Меъмор ўзига келиб, қизи билан хотинига қаради. Аравакаш ҳужра эшиги олдида бедор кузатиб турарди.

— Туш кўриб, уйкусирабман... — деди Меъмор.

Эрини кузатиб турган Маъсума бека шу паллагача ўзини тутиб келарди; ўгли Низомиддинни йўқотгани, бутун хонадонининг тўзиганидан хўрлиги келиб, кўзига ёш олди. Меҳнат қилганлар хору зор бўлиб юргани хўрлигини келтирди-да, баттар ўртаниб кетиб, чўққайиб ўтириб, бошига тушган қора кун дастидан тоза ҳўнгиллаб йиғлади...

— Қўйинглар, — деди Меъмор, — қўй, йиғлама, худонинг хоҳиши шундоқ экан, иложимиз қанча!

Бадиа тоқчадаги шамни ўчирмади. Ота ўз тушини яхшиликка йўйди; ундан сўнг қизи билан хотинига яхши гаплар — эски ҳикоятлардан айтиб берди. Луқмони ҳакимнинг зиндонда ётгани, подшоҳга суяк тиқилиб қолганида эчки сўйиб, суякни олгани... Биби Фотима оч қолган болаларига қозонга тош ташлаб қайнатиб, пишириб бергани... тошлар шолғомга айланиб, болаларининг қорни тўйгани ва бошқаларни гапириб, қизи билан хотинини овутди. Кулол чарх каллагига кўйган гўмбаз — лойдан идиш ясаб, олмадек ортиб қолганини ташлаб юбормай, ҳуштак ясайди. Чалабий мана шунақа «Ҳуштак» одамлардан, деди яна чол.

Эрталаб Зулфиқор билан Заврак қарвон сарой ҳовлисидаги қудуқдан сув тортиб, икки областа ва яна мис кўзада сув тўлдириб Меъмор ётган ҳужрага олиб кириб беришди. Улар иккови ҳам тунги ҳангомадан ҳабардор эдилару ўзларини кўрсатмай, уларни муҳофаза қилиб туришган

эди. Фақат биргина Ғаввос Муҳаммаднинг ҳеч нарсадан хабари йўқ, пишиллаб ухлаб ётарди.

Меъмор ювиниб, таҳорат қилиб намозини ўқиб олгач, ҳовлига чиқди. Нонушгага ҳозирлик қилишни шогирдларига топширди. Лекин ҳовлида қудуқ ёнида турган бир нотаниш киши Меъморга салом берди. Ўзининг нажжор Абдулазиз Ахсикатий эканини, бир неча йил муқаддам устод қўлида ишлагани, фалакнинг гардиши билан Кобул, Нишопур, Ҳирот шаҳарларида истиқомат қилганини, ҳозир бу Андхуд шаҳрида усталик қилиб юрганини гапирди. Ундан сўнг Ҳиротдаги мадраса қурилишида ишлаганини ҳам айтди. Қўлига теша тегиб кетганида устоднинг ўзлари белбоғларини ечиб боғлагани, бир парча кигиз куйдириб босиб, қон гўхтатилганини айтиб, Меъморнинг ёдига туширди.

– Тўғри, тўғри, ёдимга тушди, – деди Меъмор. – Қалай, қўлингиз тузукми?

– Тузалиб кетди, устод, – у чап қўли бармоқларини кўрсатди.

– Хайрият.

– Ўзингиз бақувватмисиз?

– Шукур.

– Мадраса Мусалло ёнида яна бир Мусалло бўлди. Хуросон кўксигадаги беназир гул, – деди у одам.

Меъмор сукут сақлади. Ерга қаради.

– Ёнингизга келишдан мақсад, ҳадим сизга, каминанинг ҳовлисига ташриф этиб, бир пиёла чойимни ичсангиз бошим осмонга етарди. Жуда ҳам илтимос қиламан. Ҳовлим узоқ эмас, мана шу яқинда. Уч ўғлим, икки қизим бор. Ўғилларим ҳам нажжор. Ўғилларим оту араваларни шай қилиб қўйишди. Ҳаммаларингизни таклиф этаман. Андхудга келиб, устод, бизнинг бир пиёла чойимизни ичиб кетмасангиз хафа бўламан. Мен ҳам сизнинг шогирдларингиздан бириман. Ҳаққим бор таклиф этишга.

– Биз, Хуросондан нима сабабдин чиқиб кетаётганимиздан хабарингиз борми?

– Хабарим бор.

– Бизни меҳмонга чорлаб, яна ўзингизга бир ноҳушлик тилаб олманг!

– Бу гапларни қўйинг, устод. Сизга неча йил хизмат қилсам ҳам қарздорман. Сизга ёмонлик истаганларнинг ўзлари ёмон!

– Салтанат мени ҳайдади...

– Агар салтанат сиздек мўътабар зотни ҳайдаган бўлса, мен ундоқ салтанатни ҳурмат қилмайман! Салтанатни чалғитган ёмон одамлар бор! Лекин сизга бир сирни айтмоғим шарт. Сиз муҳтарам устоднинг Андхуддан ўтиб кетаётганингиздан мутлақо хабарим йўқ эди. Шу салтанат кишилари, уларнинг айтишича, сизни иҳота қилиб келаётган навкарларнинг соҳиби шахсан менга мурожаат этиб, карвон саройда эканингизни маълум қилди. Қўлингиздан келса, Меъмор билан

мулоқотда бўлиб, кўнгилларини кўтаринг, деди. Ўзлари Андхуддан жўнаб кетишди. Мана шундай гап, устод. Иккиламчи, мана бу арава-кашингиз кўп яхши одам. Ҳорунбек паҳлавон бу ерларда кўп бўлган, биз уни эҳтиром қиламиз...

— Сиз жуда таажжуб гапларни айтяпсиз!

Меъмор гурган ерида хаёл сурди. Унинг кўз олдида тушуниб бўлмас Бойсунқур мирзо ва унинг ўн чоғлиқ «шикорчи» навкарлари пайдо бўлди. Бу ҳақиқатми ёки макрми — ақли етмасди.

У рози бўлиб, хотини, қизи, уч шогирди ва аравакашни олиб, нажжор Абдулазиз Ахсикатий ҳовлисига жўнади. Абдулазиз ўғиллари оғларни суғориб, араваларни шай қилиб қўйганини, карвон сарой соҳиби ҳам унга тегишли одам эканини, ҳеч нарсанинг ташвишини қилмаслик кераклигини айтди.

Улар яқингинадаги бир ҳовли дарвозаси ёнига келишди. Эшикдан кираверишда, ҳовли четида қўл-оёқлари боғлоқлиқ қўй тепасида турган қассоб Меъморга мурожаат эгиб, фотиҳа беринг, устод, деди. Меъмор кафтларини очиб, фотиҳа берди. Қассоб қўйни сўйиб юборди. Нажжор Абдулазиз Ахсикатий меҳмонларни катта бир хонага, Маъсума бека билан Бадиани ўз оиласи ёнига — ичкари хонага таклиф этди. Дарҳол дастурхонлар ёзилиб, нону ширинликлар, қаймоғу қатиқ олиб келинди. Чой олиб кирилди. Кетма-кет таомлар муҳайё қилинди...

Нажжор Абдулазиз Ахсикатий Меъмор бошига тушган мусибатдан, ўғли Низомиддинни ҳуруфияда айблашиб, қатл этишганигача, ҳамма гапдан хабардор экан. Обрўйингиз яна барқарор бўлиб, ҳақ жойига қарор топажак, дейишиб, уни дуо қилишди.

Шу кунги Меъмор Абдулазиз хонадониди тунаб қолди. Эртасига эрта билан карвон саройдаги аравалар шай қилиниб, нажжор Абдулазиз Ахсикатий эшигига олиб келиниб, шу ердан яна йўлга тушишди. Абдулазиз ўз ўғиллари билан бир неча фарсах ергача Меъморни кузатиб бориб, яна қайтиб келишди.

Уч арава олдинма-кетин қумликлар ичига кириб кетди.

XXV боб

ҚОРАИЛОН ИЗГА ТУШДИ

«Ўлакса илонга қўнган пашшадан эҳтиёт бўл...»

Ибн Сино

Нажмиддин Бухорий шубҳалик одам сифатида Хуросондан чиқариб юборилганидан сўнг, Бойсунқур мирзо мадраса қурилишини ниҳоясига етказиш ва тантанали қабул маросимларини ўтказишларига раҳбарлик қилишни устод Қавомдан илтимос қилди. Лекин меъмор Бухорий

бунда эканида ҳасадгўйлик қилиб турадиган устод Қавом. Нажмиддин кетганидан сўнг, кўнгли бўм-бўш бўлиб қолиб, бир нимасини йўқотган одамдек гангиб юрди. У амрзоданинг илтимосини рад этди; авваламбор, бетобман, қолаверса, кексалигимга қарамай, ҳар қанча янги бошланажак ишларига тайёрман, аммо тайёр ошга баковул бўлолмайман, деди. Бу жавоб Мирзони ранжитмади, аксинча у шундоқ жавобни кутган экан. Устод Қавомнинг рад жавоби Бойсунқур мирзо орқали подшоҳга ҳам етди: «Меъмор Бухорийлар хонадони ҳуруфияга алоқадор бўлгани туфайли шу жавога лоийқ. Аслида унинг беназир меъморлиги бизга маълум...» дебди Шоҳруҳ ўз ўғлига. Меъмор жўнаб кетгандан сўнг Ҳасанбек билан Ҳусайнбеклар, наққош Худобахш икки ўғли билан нажжор ва санитарошлар корфармо Аҳмад Чалабийга итлоат этмай, ишга келмай қўйганлар. Мадрасада иш тўхтаб қолган, фақат тутқун гуржи уста ўғли билан бирга ишлаётгани мансабдорлар қулоғига етган.

— Биз ҳозир оёғимиз остидаги мадраса қурилишига эмас, олис Сайхун бўйларига қарашимиз керак! — деди Шоҳруҳ ўғлига зардаомуз. — у томонда дашти қипчоқлар — Бароқ ўғлон лашкар тўпламоқда! Тушундингизми?

— Тушундим, — деди Мирзо.

Ҳамма вақт хаттот, наққош ва меъморлар масаласини кўтариб кираверганидан отасининг энсаси қотиб турганини сезган Бойсунқур итлоаткорлик билан таъзим қилиб, ташқарига чиқиб кетди.

Орадан бир ой ўтгач, мавлоно Анварий ҳам Ҳиротдан Самарқандга кўчиб кетди. «Ҳиротга куз тушиб, ватвату турналар иссиқ мамлакатларга учиб кетмоқдалар», деган гап ҳам саройда айланишиб қолди. Иброҳим Султон тарафдорлари: «ватвату турналар кетса кетар, аммо андалиб қишда ҳам, ёзда ҳам ўз ерини ташлаб кетмайди. Бизга ҳозир ватват эмас, андалиб керак...» дейишибди. Ёш амирзодаларнинг маишату бир-бирлари билан тарафқилик қилмасликларининг олдини олиб, Шоҳруҳ баъзан уларни бўлғуси катта муҳорибага — Чинга юриш. Бароқ ўғлон ҳужумига тайёргарликни бўшаштирмаслик, лашкарга эътибор беришликни таъкидлардию, аммо аслида у беҳаловатликни гоятда ёқтирмас, отаси бунёд этган салтанат тахтида тинч ўтириб базму ишратга муккасидан кетган эди. Гавҳаршодбегим, Бойсунқур мирзо ва Самарқанд ҳокими Улуғбек мирзо таъсири ва таъйинқи билан подшо Иброҳим Султонга аҳли уламою фузало устидан таъқибни ҳалдан зиёд қилмаслик, мумкин қадар уларга тегмаслик кераклигини айтди. Иброҳим Султоннинг Исфаҳонга ўз саройига боришига ҳам монелик кўрсатилмади. Аммо бу фармойиш кечикиб берилди. У гоятда махфий тошшириқ билан Қораилонни Нажмиддин Бухорий изидан жўнатган эди...

Ўша куни Меъмор ҳовли-жойини сотиб, шаҳардан чиқиб кетаётгани Қораилон маҳкамасига маълум бўлди. У ҳатто Меъморнинг уч янги арава ёллаб, катта қарвондан олдин юришини, бу ҳақда сарбон билан

аҳдлашиб қуйганини, карвондан бир неча манзил илгари юришини биларди. Бу иш уларнинг қора режасига жуда қулай эди. Шу сабабли ўн каллакесарни олиб орқама-орқа жунади. Уларни боло мурғоблик бир аравақаш олиб кетаётганини ҳам билишарди. Аммо карвон саройдан чиқиб кетган Меъмор Кушка, Қалъайи Мор, Тошкўприк орқали эмас, бошқа йўл — Боло Мурғоб, Маймана, Чуқургузар, Андхуд орқали Хуросондан чиқиб кетаётганини мутлақо билишмасди. Эртасига улар савдогарлар либосида изма-из жўнашди. Ярим тунда хуфия Кушка яқинидаги бир манзилгоҳда катта карвонга етиб бориб, бир кишидан: «уч арава қани», деб сўрашди. У одам елка қисди, ҳеч қандай уч аравани кўргани йўқлиги, аниқроғини сарбон билишини айтди. Савдогар либосидаги қароқчилардан бири сарбонни ётган еридан уйғотиб, уч аравани сўради. Сарбон «Ҳорунбекнинг аравалари олдинда жуда илгарилаб кетган, Қалъайи Мордан ўтиб, Тошкўприкка етиб қолган бўлсалар ҳам эҳтимол», деди. Савдогар либосидаги отлиқлар вақтни қўлдан бермаслик учун яна йўлга тушиб, далама-дала, даштма-дашт отларини ниқталаб чопиб кетишди. Кушка дарёси ёқалаб, Қалъайи Морга етишди. Шаҳар жимжит. Нотаниш отлиқларни кўриб, бад олган итлар вовиллашди.

Тонготарда улар шаҳарни бир айланиб чиқиб, карвон саройга киришди:

— Уч арава келдими?

— Кеча ҳам, бугун ҳам, тунда ҳам саройга биронта арава киргани йўқ, — деди карвон сарой қоровули.

— Бошқа бирон қўнадиган жой йўқми? — отлиқлардан бири сўради.

— Йўқ, жаноб! — деди қоровул. — Бу ерни Қалъайи Мор дейдилар, ҳар бир бегона ит тугул, бегона илон кирса ҳам пайқаймиз.

Отлиқ орқароқда турган чўққи соқол, рангпар кимсага бир қараб қўйди. У индамади. Юзлари заҳил, камгап, газабини ҳам, шодлигини ҳам билиб бўлмайдиган, доимо юзларида бир заҳархандалик зоҳир бу кимса азбаройи амирзода Иброҳим Султонга садоқати юзасидан «сафарга» чиққан эди. Бу гал бажариши керак бўлган иш — унинг наздида тиш ковлаш билан баробар, қўлининг учи билан қилиб қўядигандек туюлган эди. Бундай «шунчаки» ишларга бошқаларни юборар, аммо Меъморнинг Хуросонда катта эътиборга молик одам эканлиги сабабли уни йўқотиш жуда «моҳир жарроҳ» қўлида бўлмоғи, гап-сўз тарқалмаслиги лозимлигини Иброҳим Султон Қораилонга топширган, шунинг учун ҳам унинг ўзи йўлга чиққан эди.

— Бегона ит ҳам, бегона илон ҳам шаҳринга кирган, пайқамансан! — деди отлиқ зарда билан.

— Э, савдогар бача, мени сенлама! Мен пайғамбар ёшидаги одамман. Сизларни пайқадим, сизлар итмисиз, илонмисиз, билмадим...

Отда турган йигит қамчин билан кекса қоровулнинг оғзига шартта гуширди. Чол вой деганича оғзини ушлаб, ерга йиқилди. Шу лаҳзанинг

ўзидаёқ оғзи-бурнидан қон келди. У бўйнига пичоқ тортилган товукдек ерда питирлаб ётганида отлиқлар карвон саройдан чиқиб, жадаллик билан Тахта ва ундан Тошкўприк томон жўнашди.

— Чакки қилдинг! — деди йўлда Қораилон манглайини танғиб олган қизил чопонли суворийга.

— У ярамас бизни ҳақорат қилди!

— Думбулсан! — деди Қораилон илжайиб. Бу илжайиш жуда қўрқинчли эканини пайқаган қизил чопонли «тавба қилдим» деди. Қораилон одатда қоидадан чиққан кишисининг илжайиб туриб қорнига ханжар тиқиб, отдан ағдариб кетар эди. Бундай пайтда ҳеч ким ҳеч нарса демай, миқ этмай турарди. Қизил чопонли дағ-дағ титрай бошлади. Йўқ, бу гал ҳеч қандай фожиа содир бўлмади: отлиқларнинг наздида соҳиб «гўдак»ни бир гал кечирди.

Улар яна кун бўйи жадал юриб, Тошкўприк, ундан сўнг Сандиқочгача боришди, уч аравадан ному нишон бўлмагач, яна Тошкўприкка қайтиб келиб, шу ерда тунашни лозим топишди. Уч араванинг қаноти бўлганда ҳам бунчалик олислаб кетиши мумкин эмас эди. Қораилон айрон ичиб ўтириб, ўзининг маҳорат режаларини кимдир пайқаганлигини сизди. Ҳеч қачон аҳли шуаро, аҳли фузало бунчалик «панд» берганини эслаёлмас. Саройдаги мансабдорлар ичида кимдир бор, деб ўйлади. У ўзидан ўзи хижолат бўлди: «Наҳотки мен иккинчи бир томонни ўйламадим! Улар бизни лақиллатиб, Маймана, Андхуд йўли билан бориб, ё Карки, ёки Халач орқали Жайхундан ўтиб кетсалар нима бўлади! Агар улар Мовароуннаҳрга ўтиб кетсалар, бу гап Самарқандга етиб боради, тафтиш бошланади...

Қораилон эрта билан барвақт туриб, ўтирган ерида тўдадаги ориқ, абжир бир йигитга қаради:

— Сен мен билан қоласан! Бошқалар Ҳиротга жўнанглар! Бизнинг саёҳатимиз тўғрисида ҳеч кимга лом-мим! Аҳдни бузганнинг боши кўлимда! Жўнанглар, қўзичоқларим! — у яна илжайди.

Йигитлар секин отларига миниб, ёввойи мушукдек пусиб жўнаб кетишди.

Қораилон ишонган йигити билан ёлғиз қолди.

— Анави нодон қизил чопон қоровул чолни уриб, яхши иш қилмади. Ими-жимиди бўладиган ишнинг ҳидини чиқариб қўйди, — деди Қораилон шеригига. — Карвон саройда биз хусусимизда шубҳа туғилиб қолди. Энди оёғимга кирган тиканни чаён ниши билан илишим керак!

— Режа қандоқ бўлади энди, соҳиб?

— Биз иккимиз энди илонга айланиб, қум ичига киришимиз керак! Ўз ўлжамизни ўша ерда ушлашимиз керак! Тушундингми?

— Яъни?

— Яъни, — деди Қораилон шеригига. У қисқа савол берган кишиларни ёқтирарди, — яъни Қумлик ва Оби Қайсар тепаликларидан ўтиб.

Андхуд шаҳрига борамиз. Ундан сўнг чўпонлар орасига кириб, ўлжамиз Халачга етмасданоқ, Калиф қумликларида паймонасини тўлдираемиз. Меъморнинг ўн саккиз яшар қизи бор, унга заҳар эмас, доруйи беҳуш бермоқ лозим. Биз энди тиғи-ғарронни эмас, Меҳтарбоди Ялдойи Самарқандий йўлини тутиб, заҳар жангини бошлаймиз. Бизлар — «мурғоблик чўпонлармиз»...

— Маъкул, соҳиб.

Қораилон ўз шериги билан қумликлар, дашту тепаликлардан оша отни қамчилаб, уч кечаю уч кундуз деганда Андхуд шаҳрига етиб келишди. Йўл-йўлакай у «Хуросон аҳли шуарою фузало орасида сиёсат душманлари кўпайиб, салтанатга тақдид солаётгани ва яқин йиллар ичида бундай ғайри сиёсат кимсаларни батамом йўқотиш хусусида» подшоҳ ҳазратларининг махфий фармони борлигини, амирзодалардан энг яхшиси — Иброҳим Султон эканини гапирди.

— Биз ҳаммамиз Муҳаммад Арғун хизматида бўлганимиз билан аслида биз подшоҳ ҳазратларининг шахсан ўзларига ҳамда амирзодага бўйсунамиз. Улардан бошқа ҳамма мансабдорлар, саркардалар бизнинг кўзимиз остида. Кимда-ким салтанат сиёсатида зид иш юритиб, гап айтдимиз. бизнинг мана бу темир панжаларимиз уларнинг гирибонида! Биз тез вақтда Хуросонни чириган, ачиган мавлонолардан, шариатда мункир аҳли фузалодан тозалаб оламиз. Ана шундан сўнг ишлар жуда яхши бўлади, на сарбадорликка мойил кимсалар ва на ҳуруфийлар бўлади! Ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам подшоҳ ҳазратлари бизларга суянадилар, биз улуг ҳазратнинг ўтқир ханжарларимиз!

Шериги, тушундим, дегандек бош қимирлатиб келарди.

Қораилон Андхуддаги карвон саройдан «уч арава» дарҳақиқага, бунда бўлгани ва икки кун бурун йўлга чиқиб кетганини билди. Яна отларига миниб жадал кетишди. Бир кечаю бир кундуз юриб, тақир даштда узоқдан қудуқ ёнига тушиб, отларни суғориб, дам олишаётган уч арава соясида ўтирганларни кўришди. Улар дам олаётганлар ёнига бориб, отдан тушишди. Дастурхон юқорисида ўтирган Меъморга салом беришиб, ўзларининг каркилик чўпонлар экани, Андхуддан савдосотиқ қилиб, бола-чақалари ёнига кетаётганини айтишди. Меъмор уларни дастурхонга тақлиф этиб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Аммо негадир Бадианинг ҳам, Зулфиқорнинг ҳам юрагига шубҳа тушди; агар улар чиндан ҳам Каркига ўтиб кетишаётган бўлса, бу ёқларда нима қилиб юришибди? Ҳар қандай йўловчи ҳам уларни сезмай, катта йўлдан ўтиб кетишлари аниқ эди. Йул устида қудуқлар бор, улар атай аравакаш Ҳорунбек маслаҳати билан анча ичқари қудуққа боришган эди. Бир муддатли суҳбатдан кейин «чўпонлар хуржунларидан қаттиқ нон, қурут, ширинлик олиб дастурхонга қўйишди. Лекин негадир суҳбат унча қовушмасди. У ёқ-бу ёққа аланглаган Қораилон бир лаҳзадан сўнг нарироқда қозон осиб, гўшт қайнатаётган Маъсума бекага қаради. Меъморга мурожаат этди:

– Шундай пайтда ёш келинми, қизми бўлганда яхши бўлар экан-да. Кампир қийналиб қолибдилар!

– Тўғри, иним, йўл жуда чарчатди, — деди Меъмор, — кампиримиз шўрва қайнатяпти, пишиб қолди.

Қораилон ўз орқасида ўғил болача кийиниб, тик турган Бадиани пайқамасди. Бу Қоранлоннинг биринчи эътиборсизлиги эди. Одам кузагишда у ҳеч қачон янглишмаган эди.

– Ўғлим, томоғимиз қақраб кетди, өзгина сув бер, — Қораилон орқасига қайрилиб Бадиага мурожаат этди.

Бадиа шу лаҳза кичик мис кўзачани олиб, қозон ёнига келди. «Чўпонлар»нинг кўзини шамғалат қилиб, ён чўнтагидаги доруйи беҳушдан кўзачага ташлаб, қудуқдан тортиб олинган сувдан қуйиб, «чўпонга» тутди. Қораилон ёш йигитча олиб келган кўзачадаги сувни симирди, ёнидаги шеригига ҳам узатди. У ҳам, чанқаган экан, анча симирди. Бир муддатдан сўнг уларнинг кўзлари чалишиб, ўтирган жойларида ёнларига қийшайиб, ухлаб қолишди. Бадиа билан Зулфиқор зудлик билан «чўпон»ларнинг ёнларини титкилашди: ёнидан ханжар, кичик шишаларда заҳар ва турли айёрлик анжомлари, отлар устидаги хуржунда ўқ-ёй, сунъий соқол-мўйлаб, кийим кечаклар ҳам чиқди.

– Ота, булар чўпон эмас! — деди Бадиа. Бу гапни Зулфиқор ҳам, Заврак ҳам тасдиқлади.

Аравакаш Ҳорунбек билан Фаввос Муҳаммад ҳайрон бўлиб, доғ қотиб қолишди. «Қизингиз йўқми, кампирга қийин бўлибди», деган гап ҳам уларни шубҳага солган эди.

– Булар бизнинг изимиздан тушишган! — деди яна Бадиа.

– Абдулазиз Ахсикатий юборган, — деди Заврак, — бўлмаса бизларнинг бу ерда эканлигимизни қаёқдан билади!

– Абдулазизни гапирманглар! — деди Меъмор, — у жуда пок инсон. Бу шахслар бошқа ёқдан келяпти. Бу аниқ!

– Нима қилмоқ керак? — Бадиа отасига қарали.

– Доруйи беҳушнинг кучи қанча вақтга етади? — Меъмор сўради.

– Эрталабгача ухлайди, — деди Бадиа, — мен кўпроқ ташладим.

– Унда, бу ердан тез кетамиз! — деди Меъмор, — улар уйғонганга қадар Каркига егиб оламиз. Иккиламчи, биз етти кишимиз, улар фақат икки киши. Қўлидан ҳеч иш келмайди!

Шу лаҳза Маъсума бека қозондаги шўрвани катта мис кўзага ағдариб, аравага олиб чиқди. Оловни ҳам наридан-бери ўчиришиб, отларни қўшиб, шитоб билан жўнаб қолишга тайёргарлик кўришди. Эҳтимол, шериклари бўлса орқадан етиб келмасин, деган қўрқув ҳам йўқ эмасди уларда. Ҳорунбекнинг маслаҳати билан икки номаълум шахснинг отини ҳам ўзлари билан олиб, хуржун ва ёнларидан чиққан дорию ханжарларни ҳам йиғиштириб аравага солишди.

Аравалар жўнаб кетишига шай турган бир пайтда, ухлаб ётган номаълум кимсалар тепасида турган Бадиа, Зулфиқор бир-бирларига қарашди. Бошқалар араваларга чиқиб олган эди.

– Нима қиламиз? – Бадиа Зулфиқор билан аравакашга қаради.

– Булар изимизга тушгани аниқ! – деди Ҳорунбек. – Булар чўпон эмас! – Ҳорунбек ухлаб ётган чўққи соқол, рангпар кимса тепасига яқин келиб, бир муддат тикилиб турди, – менга айтишларича... – бу гапни айтгач, Ҳорунбек тилини тишлади. Кейин яна гапирди. – Бу шахс Қораилон деган жаллодга ўхшайди. Лекин кўп вақт амирзодалар атрофида юрарди. Кумда, биздек бир ҳимоясиз одамлар орқасида юриши жуда таажжуб! У «катта ишлар» устида бўлар эди. Агар бу малъуннинг Қораилонлиги рост бўлса, Низомиддинларни тутиб берган шу бўлади! Сиз аравага чиқиб олинг. Бадиа бекам! Заврак Нишопурий жанобларига айтинг, охирги аравадаги белкуракни олиб тушсинлар!

– Сиз менинг «Бадиа»лигимни қаёқдан билдингиз?! – Бадиа жаҳл билан Ҳорунбекка қаради.

– Ҳорунбек индамади.

– Айтинг!

– Йўлда гаплашамиз, – деди Ҳорунбек, – ҳозир пайти эмас! Вақт ниҳоятда зиқ. Мен сизни анча вақтдан буён биламан, қизим!

– Тушимми, ўнгимми?! – деди Бадиа. – Бизнинг атрофимизда нималар бўляпти ўзи? Зулфиқор оға, ҳеч нарсага тушунмаётирман?!

– Ҳарқалай, мен сизнинг душманингиз эмасман! – деди аравакаш. – Ҳадеб ханжарингизни ушлайверманг!

– Отамлар чаёнга ҳам, илонга ҳам шафқат қиладилар, бу – хато! Мен кетдим. – Бадиа Завракка имо қилди-да, ўзи биринчи аравага чиқиб, отаси ёнига чўкди.

Орқада қолган Ҳорунбек Низомиддиннинг димишқий шамширини яланғочлаб, ўтқир учини Қораилон кўксига икки бор санчди. Шеригига ҳам. Ҳорунбек атай Қораилон кўксига ўзи тиг санчди. Заврак, Ҳорунбек, Зулфиқор наридан-бери жасадларни кумга кўмишди.

– Агар бу ҳақиқатан ҳам Қораилон бўлса анчадан буён кетимга тушиб, мени излаб юрибди, – деди Ҳорунбек йўлдошларига. – Ишқилиб, бу унча-мунча қароқчи бўлмай, Қораилон бўлиб чиқсин. Меъмор ҳазратлари изига тушиб, қасд қилган илон менинг қўлимда боши янчилгани яхши бўлди...

– Сиз на вазир, на Меъмор бўлсангиз, нечун сизни у анчадан буён таъқиб этади? – сўради Зулфиқор.

– Иним... Кейин айтаман.

Улар аравалар орқасидан югуришиб келиб ўз жойларига чиқиб олишди.

Бадиа ўзининг «йигитча» эмаслигини билиб келаётган ва бунинг устига қароқчилар бошини янчган аравакашга тикилди; унинг рўпарасида солда бир аравакаш эмас, қалъаларни зеру забар қилган

Жалолиддин Мангуберди ёки Темур Малик каби паҳлавон тургандай бўларди. Бу аравакашда қатта сир борлигини пайқади. У чурқ этмай, ҳар замон-ҳар замонда Ҳорунга қараб қўярди.

Уч арава яна дашту қумликлар оша илгарига қараб силжий бошлади. Бўлган фожиали воқеа ҳаммага маълум, ҳамма индамай жим ўтирарди. Бармоқларини тишлаб, хаёл суриб ўтирган Меъмор Ҳорунбекка гап қотди:

– Сиз асли Майманадан эмасмисиз?

– Ҳа, устод, мен Майманаданман.

– Карвон саройда сизни боло мурғоблик дейишди. Бу гапни ўзингиз ҳам айтгандек бўлувдингиз?

– Ҳа, устод, боло мурғобликман, десам ҳам бўлади... У ерда оғаниларим бор. Мен Бухоро, Шаҳрисабз, Самарқанд, Балх, Калласарқори, Оби Қайсар, Давлатобод шаҳарларида ҳам турганман... Баъзан бу шаҳарларнинг ҳам номини айтаман. Ўша ерликман, дейман.

– Кўп шаҳарларни билар экансиз, – деди Меъмор ҳайратомуз, – аравакашлик касбингиз бунчалик кўп ерларни кўришни тақозо этган бўлмоғи керакдир-да, а?

– Бу томони ҳам бор. Аммо асли ота касбим бўз тўқимоқ...

Меъморнинг юраги шиғиллаб кетди. У яна миқ этмай қолди. У ҳамма гапга тушунгандай, аравакашга қараб қолди. Ҳорун бўзчи!

XXVI боб

ОДАМ САФАРДА БИЛИНАДИ

Икки номаълум шахснинг изларига тушиб, бунда келиши бир томон, Абдулазиз Намангонийнинг эъзозу зиёфату бир томон. Ҳорунбек муаммоси бир томон – Меъмор гангиб қолди. Шунча ўлим етмасмиди! Қўй эмас, эчки эмас, икки одамни ўлдириб кетаётганлари барчани ўилатиб қўйди. Қасд қилган илоннинг боши янчилгани яхши, аммо бу қонли воқеалар кекса Меъмор, яъни одам ўлдириш у ёқда турсин умрида биронта кишининг бурнини қонатмаган киши учун жуда оғир! Низомиддин қатли, равоч сайлидаги қароқчи ўлими, бугунги фожа... ўзи нима гаплар бўляпти! Доимо бино қурилиши – усталар орасида, ҳандасавий чизиклар, ал-жабр, риёзиёт билан шугулланиб, бош қотириб келган кишини бу кутилмаган воқеалар довдиратиб, саросимага туширмаслиги асло мумкин эмас эди.

– Илоннинг боши янчилгани яхши бўлди! – деди Бадиа, – отажон, ҳеч қўрқманг.

Меъмор чўчиб тушди:

– Нима дединг?

– Изимиздан тушиб келаётганлар қароқчилар экани аниқ бўлди. Чўпон бўлса шунча заҳару ханжару сохта соқол-мўйлабларни нима қиларди?

– Эҳтимол, бизга қасд қилмагандир?

– Бизга қасд қилмаган бўлса, бошқа бир одамга қасд қилар. Бошқани ўлдирса майлими?! Нега Мирзо ун «овчи» отлиқни юборди? Мана бу фожиа Мирзонинг ҳамма гаплари ҳақиқат эканини тасдиқлади. Сизнинг душманингиз Мирзо эмас, бошқалар! Бу икки кимсани ажал ҳайдаб келган!

– Сен Меъмورнинг эмас, жаллод қизининг гапини гапиряпсан!

Бадиа ерга қаради.

– Бу қаро кунлар ўтиб кетармикан, э худо! Ўзингга тавба қилдим...

– Бу қаро кунлар ўтиб кетади; ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ, – деди гапга аралашиб Маъсума бека. У боядан бери нафаси чиқмай декчадаги шўрванинг тўкилиб кетмаслиги учун маҳкам ушлаб ўтирган эди.

– Агар бегуноҳ оғамни ўлдирмаганларида мен бунчалик қаҳри қаттиқ бўлмасдим, – деди Бадиа отасига.

– Энди бас қил, қизим! Энди сен ҳам қизимсан, ҳам ўғлим. Бас қилинглар энди хунрезликни! Бу ишларнинг ҳаммаси худодан. Худога ёлвориб, гуноҳимни кечир дегин!

Бадиа бош эгиб ўтирди-да, бир нима деб пичирлади, отасини ризо қилмоқ учун уч бор «тавба қилдим», деб такрорлади.

Икки томон чексиз қумликлар...

Қорамтир сарғиш қум тепаликлари оралаб Ҳорунбекнинг уч араваси борарди.

Жимжитлик. Бадиа соябон аравадан бош чиқариб, атроф-жонига тикилар, ҳеч бир жонивордан асар йўқ, бирон қуш ҳам осмондан қанот қоқиб ўтмасди. Ҳаво ниҳоятда қизиган, отлар ҳаллослаб терлар, кучининг борича тиришиб аравани тортардилар.

– Мурғоб отлари қумга ярамайди, – деди от устида кетаётган Ҳорунбек Меъморга гап қотиб, – қумга такаёвмит отлари яхши, ҳам тез чопади, ҳам чидамли. Мана бу икки бегона от – ёвмит отлари, кўрдингизми? Афтидан эгаси қумда юришни ҳисобга олган экан. Афсуски, бу отларни аравага кўшиб бўлмайди.

Меъмор ҳам, Бадиа ҳам индамади.

– Бу одамларни ажал ҳайдаб келган экан, – деди яна Ҳорунбек Меъмор изтиробига шерик бўлиб, – улар шунчаки одамлар эмас, қасд қилиб изингиздан тушган одамлар. Бунини мен пайқадим, устод. Сиз салтанат учун хавфли одам сифатида жўнатиляпсиз. Бухоройи шарифга етгандан кейин ҳам эҳтиёт бўлинг, салтанат ишларига аралашманг. Чунки улар қасд қилган экан, яна бир куни кўзига кўринсангиз яра янгиланади. Подшоҳлар ҳам ўлиб туради – бирон амирзода тахтга чиққанигача ўзингизни панада тутинг. Ҳар бир подшоҳ ҳам янги тахтга чиққанида «яхши» бўлади – фуқаропарвар бўлиб ўзини кўрсатади. Яхши ваъдалар қилади. Кейин секин-секин айнаб, шухратпарастликка, маишагга, шубҳага юзлуган кетиб, мамлакатда мана шундай фожиалар содир бўла беради...

– Эҳ-ҳа-а, – деди Меъмор Ҳорунбекка жилмайиб. – сиз ҳам кўп гапдан хабардор экансиз.

– Сиёсатни бир мансабдорлардан, бир шаҳарма-шаҳар юрадиган аравақашлардан сўраш лозим. Биз, устод, кўп нарсани биламиз. Ўзимиз мадраса кўрмаган бўлсак ҳам бемаърифат эмасмиз.

– Саломат бўлинг. Сиз юравериб жаҳонгашта бўлиб кетибсиз.

– Ҳалиги одам, агар пайқаган бўлсангиз, «бир ёш келинми, қизми бўлганда шўрвани тезроқ пишириб юборарди», деди. У ичимизда Бадиа қизимизнинг борлигини қаёқдан билди? Қизимиз йигит кийимини ўхшатиб кийиб юргани туфайли бир оз чалғиди. Яна бир муддатдан кейин билиб олиши аниқ эди.

– Тўғри сезибсиз, – деди Меъмор.

– Мен ўзимни жўртгага унинг орқа томонига олиб турдим. У атрофга аланглади, кимнидир қидирди. Бизлар неча кишидан иборат эканимизни улар илгаридан яхши билишларини сездим.

– Ваҳима қилаверманглар, юрагим ўйнаб кетяпти, – деди Маъсума бека, – уларнинг шериклари рўпарамиздан чиқиб қолмасмикан?

– Ойижон, қўрқманг. Подшонинг биздан бошқа ишлари ҳам жуда кўп. Газандаларнинг боши янчилганини эшитса, ажаб бўлибди, шу қўйдек ювош одамларгаки, кучи етмабдими, бундоқ жаллодларнинг ўлгани маъқул, дейди. Хўп деяверинг. Бўлди энди. Улар қайтадан бизнинг изимизга тушишмайди!

Маъсума бека пичирлаб дуо ўқиб, қизига, ундан сўнг ўзига дам урди.

– Ана, қаранглар, эчкемар! – деди Бадиа.

Орқада келаётган иккинчи аравадаги йигитлар ҳам қум тепалиги устида томоғини лиқиллатиб турган каттагина эчкемарга қарашди. Лекин негадир арава ўртасида нафаси чиқмай ўтирган Ғаввос Муҳаммаднинг кўзлари олазарак бўларди. Орадан бир муддат ўтгач, яна Бадианинг дилбар овози эшитилди:

– Жаноблар, қаранглар, қум илони!

Соябон аравадагиларнинг ҳаммаси бошларини чиқариб, қум устида сувда сузгандек тез кетаётган илонга қарашди. Иккинчи арава оти устидаги Заврак қамчини хавода ўйнағиб, илонга дўқ урди. Лекин илон парвойи фалак, ҳатто Завракка қайрилиб ҳам қарамай йўлида кетаверди.

– Зўр илон экан! – деди Бадиа Завракка, – бундоқ Нишопурий жанобларига қайрилиб салом ҳам бермади-я! Ха-ха-ха-ха!

Заврак ҳам кулди. Бу бугунги биринчи кулги эди. Бу кулги диққинафас бўлиб кетаётганлар учун худди қишдан чиққанларга баҳор гунафшасидек ғоятда тансиқ эди. Заврак Нишопурий дарҳол жавоб қилди. У бундай учирма гапларга ҳозиржавоб эди:

– Безиён илон экан. Ақлли илонларнинг индамай, салом ҳам бермай илонга ўхшаб юрганлари маъқул! Бунга қаранг, юрншлари қандай чиройли. Товусдек хиром қилади-я!

— Сиз жанобни ўша илон авраб қўймадимикан? Жуда мақтаб юбордингиз? — деди Бадиа.

— Менга афсуну авраш кор қилмайди. Онамлар Нишопур шаҳри яқинидаги чалдиворда етмиш йилдан бери истиқомат қиладиган бир фолбинга ўқиттириб, дам солдириб берган туморлари қўлтиғимда. Менга инсу жинс ҳам яқинлаша олмайди. Мени афсун билан ром ҳам қилиб бўлмайди, менга заҳар ҳам таъсир қилмайди, гап ҳам!..

— Ҳў-ҳў-ў, — деди Бадиа, — гап таъсир қилмаслигини билардигу қўлтиғингизда тумор борлигини билмас эканмиз.

— Ҳа, бекам, сал-пал сурбетроқмиз.

— Ха-ха-ха-ха.

— Бетимнинг қалини — жонимнинг ҳузури, — деди яна Заврак кўз қисиб, Ғаввосга ишора қилди.

Бадиа оғир сафарда ҳеч кимнинг дилини оғритадиган гап айтмасликни кўнглига туккан эди, у Завракка жавоб қайтармади.

Ҳамма ёқ кўнғир қум тепаликлари. Уфққача чўзилиб кетган илон изи йўл. Жимжитлик. Аравада ўтирганлар қаёқдан келиб, қаёққа кетишаётганини ҳам билишмасди. Баъзан икки йўл келиб қолганида аравакаш Ҳорунбек офтобга қарар, ундан сўнг пешмати, ёнидаги қибланомани олиб кафтига қўяди. У баъзан қибланомани Меъморга ҳам кўрсатиб, ё ўнг ё чап йўлга ўтишни тасдиқлаб ҳам оларди. Бир неча фарсахдан кейин қудуқ келишини олдиндан айтар, қудуқни эзмаланиб тасвирлар, ҳамма айтганлари тўғри чиқарди.

Йўлга чиққанидан бошлаб камгап, хомуш бўлиб қолган Ғаввос Андхуддан чиқиб, қум ичига киргач, серхархаша бўлиб, гап ёқмай қолган эди. Шунақа экан, нега қўшилиб йўлга чиқди? Унинг жонга тегиб, ошналари билан гаплашмай гиш-гиша қилиб келаётгани фақат иккинчи аравадагиларга маълум. У анчадан буён Зулфиқор билан Завракни қон қилиб келаётган эди. Биринчи аравада келаётганлар бундан беҳабар, фақат унинг хомуш, камгап бўлиши — Бухорони кўриш иштиёқида иссиқ уйини ташлаб келаётгани туфайли деб билишарди. Бадиа ҳам, Меъмор ҳам худди шундай деб ўйлашарди. Меъмор бошқа шоғирдларидан кўра ҳам унга ўзгача илтифоту эҳтиром кўрсатар, чунки у ёш жиҳатдан сал каттароқ ва бунинг устига оилалик эди. Заврак билан Зулфиқор у билан қаттиқ ҳазил ҳам қилмасди. Аслида, унинг бирга узоқ сафарга чиққанидан хурсанд ҳам эмас эдилар.

Бу кун ҳам ўтди.

Йўлда қудуқ ёнида тунаб, овқатланиб ухлашди. Зулфиқор билан Заврак ялонғоч қилични тиззаларига қўйган ҳолда ухламай, галмагалдан қоровуллик қилишди. Кишилардаги руҳият, чарчоқликни сезган отлар ҳам жим, тиқ этган товуш уларни шубҳалик қарашга мажбур

этарди. Жимжитлик, кимсасизлик, ярим ўлик табиат наинки инсон, жониворлар юрагига ҳам ваҳима соларди. Буни мижжа қоқмай ўтирган Зулфиқор аниқ сезиб ўтирарди.

Осмон тўла юлдузлар... Бунда юлдузлар шунчалик кўп ва шунчалик яқин кўринадики, шундоқ кўл узатиб, шафтоли тергандек терса бўладигандай. Зулфиқор чалқанча ётиб осмонга қарар, баъзан осмонда узун нурли чизиқ чизиб юлдуз учарди. Улар йўлга чиққанида ярқираб турган тўлин ой ҳам ўроқ шаклини олибди. Тиккада турган «Етти қароқчи»га кўз ташлар; биз ҳам етти киши — юлдуз ҳам еттита... Рамазон ойлари унинг онаси шу «Етти қароқчи»га қараб сахар уйғонарди. У Минораи Калон орқасига ўтганида ўчоққа олов ёқиб, овқатга ҳозирлик кўрарди. Мана ўша «Етти қароқчи», кимсасиз чўл устида ҳам ярқираб турибди. Бир муддатдан сўнг Заврак ўрнидан туриб ўтириб, «энди сен ухлайвер», деди. Шу дам нарироқда, ота-онаси ўртасида ётган Бадиа секин ўрнидан туриб келиб, пичирлаб гапирди: «Оғалар, икковингиз ҳам дам олинглар, мен қоровулчилик қиламан». Бу ҳам илтифот, ҳам фармон эди — бажармаслик мумкин эмас. Зулфиқор билан Заврак: «Хўп, бориб ўз ўрнингизда қоровуллик қилинг!» дейишди. Бадиа шу лаҳзада ўз жойига кетди.

— Бу қизнинг мана шунақа қилиқлари учун бир марта ҳайдалган эдим, — деди Зулфиқор Завракнинг қулоғига, — яна устоднинг дилини оғритишни истамайман.

Заврак Зулфиқор ёнида ётиб, оёғи билан сал туртиб қўйди.

— Бари бир сен шу қизни яхши кўрасан, икковингнинг тилинг бир...

— Бунақа гапларни йиғиштир, ёлғон!

— Ўзларингиз сезмайсизлар... Бизлар анчадан бери сезамиз...

— Кўйсанг-чи бу гапларни!

— Ошиқ-маъшуқларнинг парвои бўлмайди, улар фақат бир-бирларини биладилар...

— Бас, дўстим! Ана энди уйқум ҳам қочиб кетди!

— Сизларга менинг гашигим йўқ, аммо ҳавасим келади. Мени ҳам бирон одам яхши кўрармикан... Фақат кўзим... жуссам...

— Азизим, гап жуссада эмас, хафа бўлма, гап инсоннинг олижаноблигию ақлида...

— Шундоқ деймизу, лекин бари бир қизлар ҳуснга, қадду қоматга қарайдилар...

— Ухла энди, азизим!

Шу пайт Бадиа ўрнидан туриб, Зулфиқорнинг тепасига келди.

— Жаноблар, нимани шивирлашиб гаплашяпсизлар? Мен у ерда ёлғиз кўрқяпман, ёнимдан вишиллаб илон ўтиб кетгандек бўлди. Ундан сўнг, сизлар ҳам эшитдингизми, ҳув анави томондан чиябўрининг овози келяпти. Чақалоқ болаларга ўхшаб увляяпти...

— Бекам, жойингизга борсангиз яхши бўларди.

– Хижолат бўлаверманглар, мен, ахир сингилларингман! Аравакаш Ҳорунбек ҳам бизни яхши билади, айб қилмайди. Ойимларга ҳам айтиб келдим.

– Бўпти, ёнимизда ўтира қолинг, – деди Заврак Нишопурий.

– Мен жуда сизларнинг ёнингизда ўтиришга зор эмасман, лекин кўрқяпман. Шунинг учун келдим. Хув, анави томонга қаранглар, қумликлар устида катта дев турганга ўхшайди. Уни қаранглар, юряпти. Ўшани кўриб, баданим жимирлашиб кетди. Девни ўлдириб бўлмайди, дейишади, шу ростми? Унинг қони тўкилса – ҳар томчисидан минг дев пайдо бўлаверади, дейишади. Шу ростми?

– Бу ваҳима гапларни қаёқдан топасиз-а, бекам? – Зулфиқор кулди.

– Ундоқ деманг, – деди Бадиа секин ва тобекорлик билан. – Бизларнинг бу ерда тунаётганимизни девлар, жинлар кўриб туришибди. Улар баъзан кўзга ҳам кўринишади. Улар бир дақиқада ҳамма ёқдан тўпланиб келиб, бизнинг ёнимизда базм қуришлари, баъзан шикаст беришлари ҳам мумкин. Жаноблар, ана, улар хув анави қум тепасида чўққайиб ўтиришибди. Менга қараб имо қилишяпти. Жуда кўрқиб кетяпман. Ёки бу бизлар ўлдириб келган айғоқчиларнинг руҳи эмасмикан?

– Бекам, восвос бўлиб қолибсиз! – деди Заврак. – бир оз дадил бўлинг! Ваҳима қилаверманг, бу ерда ҳеч нарса йўқ. Фақат ҳар замонда юмронми, чўл сичқоними, илонми ўтиб қолиши мумкин. Қароқчини тил торттирмай ўлдирган одамлар сичқондан кўрқадими?

– Вуй, жуда кўрқяпман.

– Келинглар, яхши гаплардан гаплашайлик. Осмондаги юлдузларга қаранглар! Шу юлдузлар нима экан? Гавҳар тошларминкан?

– Улар жуда кўп-а. Қандай чиройли, – деди Бадиа юлдуз тўла осмонга қараб, – ҳаммасини тўплаб олгим келади...

Балиани дев, ажиналар ваҳимасидан ажратиб олаётганига қувонган Зулфиқор Шоший бошқаларга эшиттирмай, секин газал ўқиди:

Жоним чиқадур дард ила, жононима айтинг!
Мен хаста гадо ҳолини султонима айтинг.

Ўртанмак-у кўз ёшию ўлмак дурур ишим,
Бу қиссами ул шамъи шабистонима айтинг.

Қат-қат юрагим боғлади қон гунча мегизлик,
Бу дарди дилимни гули хандонима айтинг.

Қон ёшим эрур юз узра юлдуз каби сонсиз,
Ул кўзлари чўлпон, моҳи тобонима айтинг.

Лутфий дилафгор тилар ҳажр элидин дод,
Аҳволини ул бегиму хонима айтинг.

– «Қон ёшим эрур юз узра юлдуз каби сонсиз», дебдилар ҳазрати Лутфий. – деди Бадиа завқланиб. – Худди бизни айтибдилар.

– Ҳазрат Лутфийни кўриш бахтига муяссар бўлганман. У зот бизнинг устоддан ёнроқ, баланд бўйли, қотмадан келган одам. Мавлоно узоқ йили устод ёнларига келган эдилар. Мадраса қурилишига ҳам келганлар. Тўғрими? – Заврак Бадиага қаради.

Бадиа бош қимирлатиб, бу гапни тасдиқладию, овоз чиқармади, унинг хаёлидан отасининг бу машҳур шоирга акаси Низомиддин ҳақида ёрдам сўраб мурожаат этгани, бу иш унинг қўлидан келмагани, бу уриниш натижа бермаганини келиб отасига айтганини ҳам эслади. Шоир Хуросондан чиқиб кетганини ҳам эшитган эди. Бундоқ улуғ зотлар икки хил гапирмаслигини кўнглидан ўтказиб, шерикларига гап қотди:

– Ҳазрат Лутфий отамнинг яқин ошнолари, у зот ҳам Хуросондан чиқиб кетганлар. Дарҳақиқат, Хуросонга қиш кириб, совуқлик бошланяпти... Подшоҳ зулми ошиб кетди.

– Қайси подшоҳнинг зулми ошмабди? – деди Зулфиқор. – Чингизхон, Угэдэйхон, Чигатойхон, Қозонхон, Қозоғанхон, Туғлик Темир, Кебакхон... Қайси бири фуқарога яхшилик қилибди?

– Бу гапни биз айтсак ярашади, чунки бизнинг хонадондан ҳуруфия чиқди. Сиз, жаноб Зулфиқор Шоший, эҳтиёт бўлинг, бундай гапларни айтишга одатланманг.

– Азизлар, гап аввал илон-чаёндан бошланди, – деди Заврак. – кейин жину девлар, энди подшолар... Энди яхши гаплардан гаплашайлик. Анави тўнғизнинг хириллаб ухлашига ҳавасим келяпти. – у Фавосни кўрсатди: – Сизлар икковингиз баҳри байт айтишиб ўтиринглар, мен озгина мизғиб оламан.

– Йўқ, энди ухлаш йўқ! – деди Бадиа ўрnidан туриб кетаётган Завракнинг этагидан тортиб, – кемага тушганнинг жони бир!

– Айтмадимми, сиз Кебакхондан ҳам золимсиз! – деди Заврак яна қайтадан жойига ўтириб. – Сизлар эркинроқ гаплашиб ўтиринглар деб, сизларга мурувват қилаётган эдим. Сизлар яхшиликни билмаяпсизлар. Дунёда жину дев, подшоҳу илон-чаёндан ташқари «бўсаи канор...» деган гаплар ҳам бор...

– Жаноб Нишопурий, сал эсларини йиғиб олсинлар! – деди Бадиа, аслида бундай ҳазиллар ёқса ҳам шарму ҳаё йўл бермай. – Тил югуриги...

– Бошга! – деди Заврак Нишопурий дарҳол.

Тонг ғира-ширасида ухлаб, ҳордиқ олган аравакаш отларни суғориб, араваларга кўшди, улар наридан-бери юз-қўлларини ювиб, йўлга тушиб кетишди.

Кўп ўтмай чинакамига қум барханлари бошланди. Андаккина совиган қумлар қуёш кўтарилиши билан яна қизий бошлади. Аравада

мудраб келаётган Бадиага отаси қум тепа устида кулча бўлиб, ўзини офтобга солиб ётган каттакон чипор илонни кўрсатди. Бадиа кўзларини очиб, илонга қаради, уйқуси ҳам қочиб кетди.

Қум, қум, қум...

Эртасига ҳам яна шундай юриш; ҳамма ёқ қум, йўлнинг поёни кўринмасди. Ҳам толиш, ҳам диққатлик...

Индинига, иккинчи аравада анчадан бери ғингшиб келаётган Фаввос Муҳаммад арава ўртасига ётиб олди; буларга қўшилиб йўлга чиққанидан пушаймон бўлиб келаётган бадавлат хонадоннинг лўмбиллаган ўғли аравада осмонга қараб ётиб олиб, оҳ ура бошлади. Заврак билан Зулфиқор аввал унинг қилиғини яшириб келишаётган эди, бир дамдан кейин бу ҳолга кўзи тушган Бадиа Зулфиқорга «Нима гап?» дегандек имо қилди. Зулфиқор унга ҳеч гап йўқ, деган ишорани қилди. Лекин аслида Фаввос Муҳаммад енгилтаклик қилиб, ўз йўлдошларини сўкиб, оғзидан кўпик чиқариб, оҳ уриб ётарди.

– Хув, уят бўлади! Бу нима қилиқ? – деди Заврак.

– Сен лаънати мени йўлдан оздирдинг! – деди бақириб Фаввос, – бўлмаса мен Ҳиротдан чиқмаган бўлардим! Нега мен сенларга қўшилдим?! Менга нега керак эди бу азоб! Сен мени чалғитдинг!

– Ўзингиз хоҳлаб келдингиз, Завракда айб йўқ, – деди Зулфиқор. – Биз ҳатто сизни ҳисобга қўшмаган эдик.

– Сиз аралашманг! Сиз бухороликсиз, юртингизга кетяпсиз!

– Мен сизни ранжитиш ниятида айтаётганим йўқ. Ўзингизни қўлга олинг, йигит кишисиз! Уят бўлади! Иккиламчи, бу енгилтаклигингизни устод сезиб қолсалар хафа бўладилар!

– Сиз менга насиҳат қилманг! Мен бунақа қумда юролмайман! Сизнинг ошиқ-маъшуклигингиз учун мен қумда сарсон бўлиб ўлиб кетолмайман! Бола-чақаларим бор!

– Нодон экансиз! – деди Зулфиқор оёқларини тарвақайлатиб арава ўртасида ётган Фаввос Муҳаммад тагидан тиззасини тортиб олиб. У «ошиқ-маъшук» сўзи учун Фаввоснинг лунжига туширмоқчи эди, ўзини тутди.

– Фойдаси йўқ! – деди Заврак Зулфиқорга бошини сарак-сарак қилиб, – бу тўнғизнинг шунақалигини билардим! Илгари ҳам бир бор шунақа қилган... Савдогарнинг ўғли-да...

– Ўзинг тўнғиз! – бақирди Фаввос.

– Бу имтиҳондан ҳам ўтмаган, сизга ўхшаб ертўла синовиди ҳам бўлмаган. Устод Қавом ўртага тушиб, устодга шогирд қилиб берилган. Бунга қаранг, қилаётган қилиғига илонлар пўст ташлайди!

Фаввос Зулфиқорга ҳам, Завракка ҳам қарамай, осмонга қараб, оғзидан кўпик чиқариб, оҳ ура бошлади.

– Во-й, во-й, ўламан... қумларингнинг ҳам падарига лаънат! Мени бошлаб олиб чиққанларнинг ҳам падарига лаънат! Тўхтатинглар!!! Араваларни тўхтатинглар! Қайтиб кетамиз! Мен орқага қайтиб кетаман! Во-й-ой!

Биринчи аравада кетаётган Бадиа яна Зулфиқорга қаради:

– Нима гап? Нима деяпти?

Зулфиқор елкасини қисди.

– Аравакашга айтинглар, орқага қайтиб кетамиз! Вой, вой, – деди яна бақириб Фаввос Муҳаммад.

Бу гапларни эшитган Бадиа аравакаш Ҳорунбекдан илтимос қилиб, биринчи аравани тўхтатди. У ота-онасига ҳеч нима демай аравадан ерга тушди-да, иккинчи аравага ўтди. Аравалар яна юришда давом этди. У Зулфиқорнинг рўпарасига ўтириб, отга миниб бораётган Завракка мурожаат этди:

– Нима гап?

– Эрталабдан бери шу гап, бекам, – деди Заврак, – қайтиб кетаман, деяпти.

– Во-о-й, во-о-ой, ўламан! Қумларингнинг падарига лаънат, ўламан! Араваларни қайтаринглар! Ҳиротга қайтиб кетамиз! Во-о-ой...

– Жаноб Фаввос, бу нима қилиқ?! – деб Бадиа оғзидан кўпик чиқариб, аравада чалқанча ётиб олган Фаввосга тик қаради.

– Йўқ, мен қайтиб кетаман!

– Қайтиб кетиб бўлмайди, тушунинг ахир! Биз Жайхунга яқинлашяпмиз. Жуда кўп йўл юрдик. Хоҳламас экансиз, Майманада айтишингиз мумкин эди.

– Мен бормайман! Қайтиб кетамиз, во-ой...

Бадиа ҳайрон бўлиб қолди. У дам ғазабланди, дам ўзини қўлга олиб, тишини-тишига қўйди.

– Тоза дард устида чипқон бўлди-ю, Заврак оға, сиз тушунтиринг, йигит киши уялмайдами?!

– Гап юқмаяпти, бекам!

– Мен ҳеч нарсани билмайман! Мени Ҳиротга қайтариб олиб боринглар!

– Нима қиламиз? – Бадиа Зулфиқорга қаради,

– Бу ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмаяпти. Устодга хабар қилиш керак.

– Устоднинг ғами ўзига етмайдами?!

Бадиа яна унга мурожаат этди:

– Ўзингизни қўлга олишингизни сўрайман! – деди у, кўзларида ғазаб ўтлари чақнаб. – Йўқса, жазойингизни бераман! Сиз ҳаммани безовта қиялмасиз!

– Бор, ўша аравангга! Мен Бухоросига бормайман! Мен касалман! Қайтаринглар араваларни!

Бадиа Зулфиқорга имо қилди, кейин жон-жаҳди билан буйруқ берди.

— Бу аблахни аравадан отиб юборинг! — У шу лаҳза этиги қўнжиги қўлини тиқиб ханжарини олди. — Айтганимни қилмасангиз, тўнғизни шу ерда ўлдираман!

Бадианинг буйруғини икки қилиш асло мумкин эмаслигини биладиган Зулфиқор сапчиб ўрнидан туриб, оҳ-воҳ уриб, ялпайиб ётган Фаввосни азот кўтариб қумга отиб юборди. Тўнкадек гурсса қумга тушган Фаввос апил-тапил ўрнидан туриб, дод солиб, арава орқасидан эргаша бошлади. Бу ишдан биринчи аравада кетаётганлар ҳам хабардор бўлди. Тишини-тишига қўйиб келишаётганлар индамади. Учала арава ҳам тўхтамай кетаверди.

— Номард! Кўрқоқ! — деди Бадиа.

Фаввос Муҳаммад қумга ағанаб, оҳ уриб, бақира бошлади. Бир муддатдан кейин, талвасага тушган Фаввос олислаб кетаётган аравалар орқасидан югурди, яқинлашгач, Бадиа кўзидаги ғазаб, ярқираб турган ханжарни кўриб орқага тисланди. Ҳуруфия тўдасига алоқам бор, мен акам қонига қон оламан, деб юрадиган Бадиа учун бу чўли биёбонда Фаввосга ўхшаганларнинг биқинига ханжар тиқиб кетиш ҳеч гап эмас эди.

Фаввос Муҳаммад биринчи аравадагиларга қараб бақирди:

— Мени олиб кетинглар, до-од, тавба қилдим!

Ҳеч ким унга қайрилиб қарамади. У борми, йўқми, ҳеч ким парво қилмади. Кетаётганларнинг ҳаммаси Бадианинг измида эканига тушунди. Гўзал қиз унинг кўзига Қораилон каби даҳшатли бўлиб кўринди.

— До-о-о-д! Мени ташлаб кетманглар!

Бадиа арава устида индамай тура берди. Бир муддатдан сўнг унинг ишораси билан Заврак отдан сакраб ерга тушди, ўрнига Зулфиқор олга миниб, йўлда давом эгаверишди. Қумга сакраб тушган Заврак анча нарида судралиб, дод солиб келаётган Фаввос Муҳаммадни учинчи аравадаги юклар устига чиқариб қўйди-да, ўзи яна югуриб келиб, иккинчи аравага — Бадианинг ёнига ўтирди. Бу ҳолни кўрган Маъсума бека, Меъмор ва Ҳорунбекларнинг юраги таскин топиб, индамай кета бошлашди.

— Чиқдимми? — секин сўради Бадиа.

— Ҳа, — деди ўрнашиб олиб Заврак, — асбоблар орасига тиқиб қўйдим.

— Шунча йилдан буён мен унинг бунақа қилиқлари борлигини билмаган эканман. У ҳайвоннинг ўзгинаси экан-ку!

— Оғир бўлинг, қаттиқ гапирманг, бекам! Ханжарингизни ҳам бекитиб қўйинг! — деди Зулфиқор, — бу ҳам бир тутқаноқдек дард. Қийинчиликни кўрмаган хомсемиз одам-да. Шунақаси ҳам бўлади.

- Хўп, – деди Бадиа Зулфиқор айтганларига амал қилиб.
- У ҳамма нарсани кузатиб борапти, – деди Заврак.
- Яна оҳ-воҳ қилиб ўйин кўрсатмасин.

Уч арава қумликлар оралаб, олдинга кетаверди. То кечгача улар миқ этмай боришди. Отлар ҳам обдан чарчади...

Шу чарчаб толиққан оғир бир пайтда иккинчи аравадаги отига миниб кетаётган Зулфиқор орқада Заврак билан ёнма-ён хомуш ўтирган Бадиага эшитилар-эшитилмас, илгари гинғиллаб айтадиган қўшиғини айта бошлади:

Жоним чиқадур дард ила, жононима айтинг!
 Мен хаста гадо ҳолини султонима айтинг...

Қовоқ солиб ўтирган Бадиа бошини кўтариб, жилмайди. Унинг лабларидаги табассумни кўрган Зулфиқор, ашулани яна ҳам баландроқ олди. Биринчи аравада кетаётган Ҳорунбек орқасига қайрилиб қараб, «Бормисан, укажон!» деб хурсанд бўлиб кетди.

– Қаттиқроқ айт! Ичимизда ҳасрат тоғини йиқитадиган паҳлавон ҳам бор экан-ку!

XXVII боб

«ФИРҚАЙИ ҲУРУФИЯ»ГА АЛОҚАДОРЛАР

Баҳри муҳитдек беҳудуд қумликларнинг тўқ сариқ, қўнғир «тўлқин»лари силсиласи кўзни оларди. Қум барханлари силсиласи узра жимирлаб ҳарорат кўтарилар – бу ерда иссиқлик жуда баланд бўлишига қарамай Меъмор қийналмай нафас олар эди. «Дўзах» деб аталмиш Қизилқум оралиғида ҳам чўпонлар яшарди. Негадир бу ерларда Меъмор яхши нафас олиб, ўзини бардам сеза бошлади. Ҳорунбек ҳам бу ҳикматни сезган эди. У ёлғиз турган Меъмор ёнига келиб, ҳавонинг қизиқ бўлишига қарамай бегубор, соф экани, бу ерларда киши асаби жуда мулойиму мўътадил бўлишини айтди.

– Сўзингиз жуда тўғри, иним. – деди Меъмор кафтларини бир-бирига ишқалаб, – қумда ҳаво қизиқ бўлишига қарамай, нафас олиш қулай. Асаблар ҳам юмшаб, киши кайфияти кўтарилади. Ана, орқада рутубатли Ҳирот қолди, кейинги йилларда мен ўзимни жуда ҳақиру хаста ҳис этардим. Ҳозир биз ўша «рутубат»дан ҳоли таъқибдин узоқ қум оралиғидамыз...

– Ҳақ гап, – деди Ҳорунбек, – аммо сиз ҳазрат, таъқиб дедингиз, дарҳақиқат. Муҳаммад Аргун айғоқчилари сувилондек кишининг ичигга кириб кетади. Устод, сиз ҳамма шогирдларингизга ҳам бирдек ишонасизми?

– Ишонаман. Шогирдларим ичида хоин йўқ.

– Мен-чи? Мен бегона кишиман-ку? Менга ишонасизми?

– Ишонаман! Сиз яхши одамсиз. Сизнинг инсофли одам эканингизни ўша биринчи кунийёқ жамолингиздан сезган эдим.

– Ташаккур, устод! Сиз юраги пок, чинакам меъмор, зиёли киши бўлганингиз учун шундай деяпсиз. Менга ишонмасангиз ҳам бўларди. Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда, қизиму рафиқамдан бўлак ҳеч кимга ишонмасдим. Сиз ҳақиқатан ҳам таъқиб остидаги кишисиз. Сарой сизни «хавфли одам» ҳисоблайди.

– Бу гапларни қаёқдан биласиз, иним?

– Эшитганман.

– Таажжуб! Менинг бошимга тушган ғусса карвон саройларга ҳам ёйилган экан-да.

– Сизнинг дардингизга ярим Хуросон шерик. Амирзодалардан зулм кўрганларнинг ҳаммаси сиз томонда. Мен ҳам зулм кўрганман, аравакашлик – кейинги касбим. Асли ота-бобом бўзчи ўтган, ўзим ҳам бўз тўқийман. Мен Саййид Имомиддин Насимий, Мир Қосим Анварнинг китобларини ўқиганман.

– Бундоқ денг, – Меъмор аравакаш Ҳорунбекка тикилиб қаради, – дунёда бағри бутун киши йўқ экан-да!

Улар бир муддат сукут ичида чор атрофдаги чексиз қумликларга тикилишди. Меъморнинг хаёлига ялт этиб, Мир Қосим Анвар билан «Маликул калом» Лутфий келди. Бу икки шоир ҳеч қачон ўз бетоблигини ўзгага билдирмаслиги, доимо «Мен саломатман, шукур» дейиши Меъморга ёқарди. Меъмор доимо ўзининг бардам эканлиги, ишлаб чарчамаслигини намойиш қиларди. Яхши ният – ярим мол эканида ҳикмат бор бўлганидек, киши ўзининг доимо соғ эканини айтиши узоқ умр бағишлайди. Киши танидаги аъзоларнинг ҳам қулоғи бор: ўзининг бардамлигини эшитган аъзолар яна соғ туриб хизматни бажараверади. Уч алломанинг бу одати кейинчалик ҳарбий юришларни тўхтатиб, Хуросон тахтида ўтириб қолган Шоҳруҳнинг ҳам қулоғига етиб, у ҳам доимо амирзодаларга, элчиларга, мансабдор шахсларга ўзининг ғоятда бардамлигини атай билдириб турарди. Унинг учун бундай қилиш – саркардалар, амирзодаю беклар подшоҳ қариб, касалманд бўлиб қолган, деб бошқа амирзодага эътимод қўймасликлари учун керак эди.

– «...Фа айнама таваллу фасамма важҳуллоҳи¹, – деди Ҳорунбек қум барханларига тикилиб турган Меъмор диққатини ўзига жалб этиб. – Пиримиз Фазлуллоҳ ҳазратлари демишким, «важҳ» сўзи ўн тўрт рақам бўлиб, бизнинг йигирма саккиз ҳарф бутун мавжудотнинг асосидир...»².

¹ «...Сиз қаерга боқманг, унда оллоҳ жамоли бор...» («Қуръон»нинг «Бақара» сурасидан.)

² Ҳуруфийлар таърифича, «Важҳ» сўзидаги ҳарфлар: вов – 6, жим – 3, ҳаввос – 5.

Меъмор Ҳорунбекка яна тикилиб қолди. Унинг кўз олдига қатл этилган ўғли Низомиддину жангари Аҳмад Лур келди. Ёшлар-ку бу фирқа «афзаллиги» билан сеҳрланган бўлса, аммо сиз, Ҳорунбек унча ёш эмассиз-ку, сиз нега бу ишни ихтиёр этдингиз? Не зарурат бор эди, демоқчи эди, бундан бир йил бурун Хуросондан ҳайдалган шоир Мир Қосим Анвар кўз олдида гавдаланди. Меъмор индамай қараб қолди. Ҳалаб шаҳрида амирзодалар томонидан териси шилиниб, минг қийноқ билан ўлдирилган улуғ шоир ва мутафаккир Саййид Имомиддин Насимий хаёлидан ўтди.

– Ҳазрат Насимий шиа мазҳабида бўлиб, Мансур Халлож каби «аналҳақ» деди ва ўзини, олломан, деб куфр йўлига ўтди... Шу сабабли қатл этилди.

– Мироншоҳ кишилари Фазлуллоҳ ҳазратлари хусусида авомга шундоқ гапларни тарқатди. Аслида бу мўътабар зот авом тарафида туриб, фуқарога кўп зулм етказаётган амирзодаларнинг кирдикорларини қоралардилар.

– «Бақара» сурасини тўлароқ ўқимоқ лозим, – деди Меъмор. – «Валил-лоҳил машриқу вал-мағрибу фа айнама таваллу фасамма важҳуллоҳи. Иналлоҳа восисиъун аълимун!» яъни, машриқ ва мағриб оллоҳникидур ва қаерга сиз боқманг, унда оллоҳ важҳи бор. Ҳақиқатан ҳам унинг даргоҳи кенг, у ҳамма нарсадан воқиф, дегани.

– Офарин, устод!

– Айтадурларким, шоир Насимий хўб соҳибжамол баҳодир киши экан... Шоирнинг терисини шилаётган жаллод унга қараб: «Сен – аналҳақ бўлсанг, нега сарғаймоқдасан?» – деб савол берибди. Кўп қон оқиб азоб чекаётган шоир айтибдурким: «Мен муҳаббат осмонининг қуёшиман, ҳамма вақт ярқираб турганман. Қуёш ҳам ботаётган чоғида сарғаяди...» Териси шилиниб, ўлдирилаётганда бундоқ гапни фақат фавқуллода баҳодир инсонлар айта олади. Бу мислсиз баҳодирликдан амирзодалар таҳликага тушган. Мир Қосим Анвар, мавлоно Ашраф Мороғавий, Саййид Имомиддин Насимийлар улуғ шоирлардир.

– Ташаккур, устод! Мен сизни бунчалик олижаноб эканингизни билмас эканман. Ташаккур! – деди терисига сиғмай Ҳорунбек.

– Азизим Ҳорунбек, биз жуда гапни чуқурлатиб юбордик. Келинг, яхши гаплардан гаплашиб, кулишайлик. Ҳиротда ёруғлиқ кўрмай, юракларимиз андуҳ зулматидан чиқмади.

Ҳорунбек кулди. У Меъмор билан яна ҳуруфия ҳақида, юрагидаги ўзи учун муқаддас ва олий ғояларни тилига чиқариб, узоқ гаплашиш истаги бор эди. Аммо Меъморнинг яна фикрий чуқурлашишдан бош тортаётганини сезиб, унинг хоҳишига қаради.

Меъмор индамади. Ҳозирги замонда энг тараққий топиб, айниқса, мадраса талабалари, майда хунармандлар орасида кенг тарқалиб кетган

сўфиёна фалсафий оқим – ҳуруфия фирқаси унинг кўнглидан утди. Бу «гирдоб»га тушиб, ҳалок бўлган ўғли Низомиддин асло кўз олдидан кетмасди.

Отаси билан Ҳорунбекнинг анчадан бери бошқалардан ажралиб, гаплашаётганини, айниқса, отасининг ниҳоятда жиддий пайтда қиладиган хатти-ҳаракатларини узоқдан кузагиб турган Бадиа атай келиб, суҳбатдошлар ёнига ўтирди. Ҳорунбекнинг «Фазлуллоҳ...» деганини эшитиб қолиб Бадиа гапга аралашиб кетди.

– Илоҳийлик оддий фуқарода мужассамдир, олло нурига кирган кимса ҳар қандай ҳукмдорлардан ҳам юқоридир. Ҳазрати Фазлуллоҳ аналҳақ, деган эди оғам. Лекин ҳуруфия махфий фирқасининг яхшироқ куч тўпламай якка-якка подшоҳга тиг кўтармоғи шошма-шошарлик бўлган. Мироншоҳни – илоншоҳ деб тўғри айтганлар. Шоҳруҳ – илон эмас, аждар!

– Офарин! – деди Ҳорунбек кулиб.

– Тўрт томон қум, хайрият, бунда ҳеч ким эшитмайди. Агар сен бу гапни Ҳиротда айтганингда оғангдан аввал сенинг бошингни узардилар. Мен қандай фарзандлар орасида қолдим... Э. худо, тавба қилдим, ўзинг кечир! – деди Меъмор.

– Устод, мени афв этинг, – деди шод кулгидан ўзини тутиб Ҳорунбек, – ҳуруфия ниҳоятда пок ва адолатли, авомпарвар фирқадирким, дунёнинг жамийки ёшлари уни орзу қиладилар.

– Оғамнинг айтишларича, – деди Бадиа, – Ҳалаб шаҳрининг ҳокими Ёшбек Саййид Имомиддин Насимий ҳазратларини тутиб, зиндонга ташлаган ва қийноқ билан қатл этган. Ёшбек амирзода Султон Муаййидга тобе беклардан бўлган... Шоирнинг фожиали, лекин баҳодирона ўлими шундай бўлган.

– Насимий «аҳли зоҳир шуароси» эмас, балки мажозий муҳаббатни куйлаган мутасаввуф – сўфи шоир эканини ҳазрат Лутфий айтган эдилар. – деди Меъмор беихтиёр гапга аралашиб.

– Шу сабабли гемурийзодалар Саййид Имомиддин Насимий ва унинг устоди Фазлуллоҳни шаҳид этдилар. Ҳуруфийлар шу сабабли Шоҳруҳ ҳаётига қасд қилдилар! Мир Қосим Анвар Ҳиротдан ихрож этилди... – деди Ҳорунбек. – Лекин «Шоҳнома»ни ифтихор этган Бойсунқур мирзо устоди Мир Қосим Анварни чин қалбдан севарди. Улуғбек ҳам Мир Қосим Анварга жуда яқин дўст бўлган, у шоир бошига ҳам сиз ҳазратнинг кунингиз тушган. Ҳиротдан ихрож қилинган бу шоир Улуғбек даргоҳидан паноҳ топди, унинг ҳурмати ва ишончига сазовор бўлди.

Меъмор гапни бошқа томонга бурди:

– Амирзодалар хунхорликлар, бемаъни ишларни қилиб қўйиб, салтанат таназзулига юзтубан кетаётганида бу айбни бошқа бир одамга тўнкаб, «фарзин» айирбошлашадилар ёки «фил суяди»лар. Бунинг маъноси шуки. Мирзо Улуғбекнинг Фарғона жангида кўп

одам нобуд бўлиб, Сайхун бўйларида аҳвол ёмонлашиб, фуқаро қашшоқлашиб кетди. Худованднинг қудратини қарангки, зироат ҳам унмади. Бу «номаврид жангнинг сабабчиси Ёқуббек» деб ҳамма гуноҳни унга тўнкаб, бошини олиб юборишди. Кейинги вақтларда кўп эътиборлик одамлар ҳуруфияда айбланиб, Хуросондан ялпи чиқариб юборилмоқда. Бу ҳам таназзул. Мен ишонаманки, амирзодаларнинг ўзи қолиб, бу иш учун вазир Муҳаммад Арғуннинг албатта боши кетади! Амирзодалар ўз жиноятларини фуқародан яшириб, бирон вазиру сарқардани сўйиб юборадилар. Шу билан мамлакатда яна ҳукмронликни давом эттириб, айшу ишрат сураверадилар...

Ҳорунбек билан Бадиа Меъмورнинг «салтанатга тегадиган бундоқ гапларни гапирманглар», деб таъкидлашию, аммо ўзининг беихтиёр гапириб юборишига ичдан кулиб, бир-бирларига қараб қўйишди. Бу гуфтигўйни сезиб гурсалар ҳам боядан бери келишга ийманиб турган Зулфиқору Заврак бир муддатдан сўнг Меъмор атрофини ўрашди.

– Азизлар, – деди яна Меъмор, – биз Саййид Имомиддин Насимий билан Мир Қосим Анварни ёдга олдик. Келинглар, у зоти бобаракотларнинг руҳларига бағишлайлик!

Ҳамма чўкка тушиб, юзига фотиҳа тортди.

То уфққача чўзилган беҳудуд қум барханлари беҳисоб қабрларга ўхшарди. Бу қабрларда дорга осилган Низомиддин ва унинг олти ўртоғи, Фазлуллоҳ Астрободий, Саййид Насимий, Мир Қосим Анварлар ётгандай бўлиб кўринарди.

XXVIII боб

ХАЛАЧ ЯҚИНИДАГИ ҚУМ БЎРОНИ

Қораилоннинг қумга кириб, ғойиб бўлганини эшитган Муҳаммад Арғун, уни Мовароуннаҳр орқали бошқа мамлакатга қочиб кетди, хаёл қилди. Чунки у қадами етган ерда қон тўкиб, ишни тез ажрим қиларди. Ҳоятда махфий бўлишига қарамай, Хуросонда қилган хунрезликлари ва жуда хавfli кимса бўлиб қолганлиги сабабли амирзодалардан бирининг одамлари, албатта, бир кун уни йўқотиб юборишлари аён бўлиб қолган, буни унинг ўзи ҳам сеза бошлаган, вақт ганиматида, тилло тангалар йиғишга ружу қилаётгани юқори мартабали мансабдорлар ўртасида унга нисбатан шубҳа тугдира бошлаган эди. Хуллас, унга бериб қўйилган чексиз имтиёз салтанатнинг бошига бир кун бориб бало бўлишини сарой аҳли тилида бўлмаса ҳам, дилида мулоҳаза қилар эди. Фуқарони қўй подаси деб бўлмайди, ситам ошиб, вақти соати етгач,

«қўйлар» йўлбарсу шерларга айланиб кетади — у на шоҳу, на Қораилондан кўрқади! Ўзини подшога Муҳаммад Арғундан ҳам яхшироқ кўрсатиб юрган Қораилоннинг ғойиб бўлганидан Муҳаммад Арғун шу сабабли ҳам таҳликага тушмади, аксинча қувонди. Қани энди шу ярамас йўқолиб-йитиб кетсаю у юзага чиқса! Вазири тафтиш Муҳаммад Арғун яна бир ой кутиб, агар келмаса, кейин кириб подшоҳга хабар қилажагини дилдан ўтказди. Аслида подшоҳ Қораилонни Муҳаммад Арғундан ҳам кўра яхши биларди.

Вазир Қораилоннинг шериги билан бирга қум ичида ўлиб ётганидан хабари йўқ эди.

Меъмор Фаввоснинг талвасага тушиб, оҳ-воҳ урганидан кейин барчанинг кайфи бузилиб, сукут ичида келаётганларида, Маъсума бекага одатдагидек гап қотиб, кўзларига жуда катта бир бинонинг шаклу таровати кўринаётганини, Бухорога омон-эсон етиб борганларидан сўнг унинг тарҳини яхшилаб қоғозга чизажагини айтди. Бу шундай бир мадраса бўладики, рўйи заминда унинг тенги топилмайди. Қани энди шундай бир одил подшоҳ бўлсаю унга ўз ҳунари билан хизмат этиб, ундан яхшилик кўрса! Баъзида у пешмати ёнидан тошқаламу дафтарини олиб, араванинг чайқалиб, қалқиб кетаётганига қарамай нималарнидир чизиб, ёзиб кўяр эди. Маъсума бека ҳамма вақт унинг фикру ўйларини қувватлашга, диққат билан тинглашга ўрганиб қолган. арава устида ҳам у Ҳиротдагидек меҳрибонлик кўргизиб, чолининг фикру ниятини маъқулларди. Аслида, ҳозир унинг юрагига лойиҳа сифармиди, юраги Ҳиротда қолиб кетаётган ўғли Низомиддинда эди... Тиниб-тинчимас бу чол умр бўйи ўз лойиҳаларини, чизмаларини Маъсума бекага гапириб келди, аслида у унинг лойиҳаю чизмаларига асло тушунмасди. Аммо қадрдонининг тушуниб бўлмас ҳар бир чизигу хатлари ҳам қадрдон ва аллақандай мўъжизадай бўлиб туюларди. У Меъморнинг гапларини эътироз билдирмай, сабр-тоқат билан эшитар, бош қимирлатиб тасдиқларди. «Бир оёғинг гўрда, бир оёғинг ерда, қайсар чол, энди сенга иморат солишни ким қўйибди! Ўзингнинг иморатинг солиняпти!» — дейдиган бирон одам йўқ. «Инсон шунақа экан-да, — деди ичида Маъсума бека, — бу самарқандликлар, бухороликлар ва шошликлар эртага ўлаётган бўлса ҳам бугун иморат солишади. Дашти Қипчоқликлар бойиса хотин олади, туркийлар бой бўлса — том солади. Том солишу кишининг қонида бор-да...»

Хуфтонга яқин уч арава Жайхун бўйига — Карки шаҳрига етиб келди. Бу ер — Хуросон билан Мовароуннаҳр чегараси. Меъмор карвон саройга тушибоқ, қизи билан бирга оқшом қоронғисида жимирлаб оқаётган дарё бўйига бориб, юз-қўлларини ювиб, бир-икки қултум сув ичишди. Бу сув умр бўйи ичиб катта бўлгани

Зарафшон сувидек тотли эди. У дарё бўйида хуфтон намозини ўқиди. Ўғлининг руҳига тиловат қилиб, кўзидан ёш тўкиб бахшида қилди... Ибодатдан кейин у қизи билан бирга яна қарвон саройга келиб, йўлдошларига чехраси очилиб салом берди. Бир чеккада ғариб бўлиб ўтирган Фаввосга ҳам яхши гапирди, ўзингизни ёмон сезмаяпсизми, деб сўради. Бу томони Мовароуннаҳр, қумликлар тугаб, далалар, боғу роғлар, экинзорлар бошланишини, дарёдан ўтиб Толлимаржонга етгунча яна озроқ қум борлиги, ундан у ёғи яхши бўлиб кетишини айтди.

— Мулла Фаввос Муҳаммад иним! Машаққат бўлса ҳам Бухоройи шарифни кўриб қўйганингиз яхши, — деди Меъмор очиқ чехра билан. — Одамзод бир сабаб билан ўзга юрт, ўзга шаҳарларни ихтиёр этади. Сабабики бўлмаса, ким иссиқ ўрнини ташлаб, қум тепаликлари орасида саргардон бўлиб юрарди! Синдибоди Баҳрий жаҳондаги жамийки баҳру дарёларни сузиб ўтган, ибн Ваттута ҳам еру сувда юриб, дунёни айланиб чиққан...

— Кўнглим беҳузур бўлиб... йўлдошларимни безовта қилибман, устод, мени кечиринг, — деди бошини қуйи солиб Фаввос Муҳаммад.

— Зарари йўқ, — деди Меъмор. — Буни йўл машаққати деймиз. Бухорога етиб олсак, дам оламиз, барча машаққатлар унутилиб кетади.

Фаввос Муҳаммад эрталабдан ҳамма билан яна салом-алик қилишиб кетдию, аммо Бадиа билан Зулфиқор Шоший юзига қаролмади.

Дарёдан оту араваларни ўтказадиган сол ва улкан қайиқлар Халач шаҳрида бўлганлиги туфайли эрта тонгда уч арава яна дарё ёқалаб юра кетди.

Бир томон қум, бир томон сув...

Негадир Меъморнинг кўз олдида ғазабини ҳам, шодлигини ҳам билиб бўлмайдиган, қаҳри қаттиқлиги билан бобосига ўхшайдиган Иброҳим Султон кела бошлади. Халач йўлида, чексиз қумликлар ичида, иттифоқо, бу пурқаҳр ҳукмдорни эслашига ўзи ҳам таажжубланди. кулча юз, ёноқлари туртиб чиққан, япасқи бурун бу амирзода оға-инилари — на Муҳаммад Тарағай ва на Бойсунқурга ўхшарди. Унинг башараси кўпроқ мўғулларни эслатарди. Ўз шахсию шуҳрати йўлида ҳеч қандай мулоҳазага бормай, ёмон кўрган кимсасини тезликда йўқотиб юбориши билан Мункахоннинг худди ўзи эди. У ўз рақибига қутилмаганда даҳшатли зарба берарди. Ўз қўл осгидаги Исфаҳон, Шероз ва Машҳад беклари амирзодадан зириллашарди; кўп вақти отаси ёнида — Ҳиротда ўтишига қарамай. Эрондагилар ҳам кўрқишарди. Уни «мўғул шаҳзода» деб ҳам атардилар. Шу ёвуз одамнинг ҳадеб лоппа-лоппа ёдига тушавергани Меъморни чўчитди. Ёки бу савқи табииймикан? Яна у шу

қумликлар ичида пайдо бўлиб қолса-я! Амирзода келишган хотинлару ишрату тўшак ҳақида кўпроқ ўйларди. Унинг учун ишратдан кўра муқаддасроқ нарса йўқ. Ҳамма нарса: жангу жадаллар, қирғину макрлар фақат шунга етиш учун бўлган тадбирлардан деб қарарди. Маърифатпарвар Улуғбек мирзо билан Бойсунқурлардан куларди. Маърифат авомни алдаш учун керак, дерди у. Бир куни у ўша ҳарамиди қийнаб ўлдирган канизак учун мақбара қуришни меъмор Нажмиддин Бухорий билан устод Қавомга топширди. Устод Қавом тезликда сафар анжомларини шай қилиб, Шерозга жўнадию, аммо Меъмор бормади: «Ғариб канизак ҳукмдорнинг бир кечалик ишрати учун қурбон бўлиб кетди. Бу кийикнинг шохини қозик қилиш, бош суяк чаноғида май ичиш билан баробар. Гўзалнинг ўлигидан ҳам фойдаланиб, шуҳрат топадиларми?! Қўйинглар, ота-онаси бағридан юлиб олиниб, у бечора ғариб қиз ҳарамга ташланган, тупроқда тинч ётсин! Мен бундоқ ишларга қўл урмайман!!» деди Меъмор. Шерозда ўша канизакка чиройли сағана қурилди. Лекин Иброҳим Султон ўз амрини бажармаган ва бунинг устига «носазо» гап айтган Меъморни ёмон кўриб қолган эди. Субудой билан Чигатой ишрат қилиб, ўз «куч»ларини кўрсатиш мақсадида қиз ўлдирганларини эшитган эдик, бу мўғул ҳукмдорларининг одати экан, деди Меъмор. Бу қилиқ эркакнинг кучлилигини эмас, носоғломлигини кўрсатади. Меъмор бу сўзларни ҳамкасабалари, шогирдлари ичида эмас, мансабдорлар олдида ҳам тажанг бўлиб айтган эди. Бу гаплар амирзода қулоғига бориб етганига асло шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Лекин Меъморнинг, аввало, раият, қолаверса, салтанат олдидаги мавқеи, Хуросону Мовароуннаҳрдаги шуҳрати унга қарши кескин чора кўришга йўл қўймас эди.

Чолнинг пинакка кетганини сезиб ўтирган Маъсума бека тўсатдан унга мурожаат этди:

— Ҳой, отаси, анави қумларнинг оқишини қаранг! Сувга ўхшаб оқяпти.

— Ҳа, кўряпман.

— Анави юмронга қаранг! — деди Бадиа жимликни бузиб.

— Кўряпман.

— Нима учундир илонлар кўринмаяпти? — деди атрофга аланглаб Бадиа, — ёки Халач шаҳри томонда илонлар каммикан? Эчкемар ҳам кўринмайди?

— Ҳув ана! Қум тепасига қаранг, — деди отда ўтирган Ҳорунбек. — Қумнинг оқиши, юмронларнинг безовта бўлиши — бир ниманинг белгиси...

— Ниманинг белгиси? — дарҳол сўради Бадиа.

— Бўрон бўлиши эҳтимол, қизим. Лекин ҳаммаси худодан... — деди аравакаш. — Озгина шамолга қум оқса, орқасидан бўрон келади,

дердилар. Буни «хамир учидан патир», дейишарди. Бу ерларда гирдобу бўрон кўп бўлади. Тезроқ Халачга етиб олсак яхши бўларди. От жониворлар ҳам роса тортяпти. Мўлжалимда Халачга кечга яқин кириб борсак эҳтимол.

— Дарвоқе, шамол бўляпти! — деди Меъмор соябон араванинг ёнларини очиб. У терлаб-пишиб бораётган отга, орқадаги аравага, ундан кейинги учинчи юки оргилган аравага, унинг орқасидан келаётган икки йўрға отга ҳам кўз ташлаб қўйди. Машаққатли, иссиқ йўл бедов отларни ҳам бошқа отлардек, «мўмин» қилиб қўйган эди. Қуриб-қақшаган табиат ҳамма нарсани жизғанақ қилиб, қовжиратаман, сувсизликдан қақратаман, менинг қайноқ шамолларим қашқирдан ёмон! Тимдалаб-титаман, дегандек бўларди. Меъмор Ҳорунбекка қаради. — Ҳув анави томонга қаранг, у гирдибод эмасми?

— Гирдибод! — деди Ҳорунбек.

Икки малла устун фалакка бўй чўзиб бураларди.

— Қибланомага қаранг, у қайси томон?

— Мағриби-шимол, — деди Ҳорунбек белбоғидаги жез қибланомани кафти устига қўйиб. — Қорақум. Тўғри юраверса, Сақарга, мағриб томонга юрилса, Марвга борилади. Бу йўлларда кўп юрганман. Аксар, мана шу Карки, Халач, Сақар йўлларида бўрон бўларди. Шу ерларда бир гап бор. Юмронларнинг дарё томонга югуришида ҳам бир гап бор. Ишқилиб, ўзи асрасин.

Олисада фалакка устун бўлиб турган икки гирдибод орқасида яна «устунлар» пайдо бўлади. Арава гилдираклари остида шувиллаб оқаётган қумлар қолиб, Меъмор олис-олисларда гир айланиб, қуму янтоқларни осмонга олиб чиқаётган гирдибодлардан нигоҳини узмас эди. Беш-олти «минора» фалакка бўй чўзиб, осмонга тўзон пурқарди. Улар гала минораларга ўхшаб кетарди. Олдингиси Минораи Калонга ўхшаса, орқадагилари Ҳиротдаги гала минорага баъзан Мирзо мадрасасининг икки «гулдаста»сига ҳам ўхшаб кетарди. Бу янги мадрасани тўрт йилда қуриб битирди-ю, тўйи насиб қилмади. Етдим деганда, йиқилди. Буюрмаган экан! У ер юзида жаннат яратиб, битганида ичкарига киролмай оғонада йиқилиб ўлган Шаддодни эслади. У ҳам шундай бўлди. Худо ўша мислсиз боғни саккизинчи жаннат қилиб юборган экан...

Унинг кўз олдига Низомиддин келди — янглишиб, аждар комига кетган болам, бугун бир салтанатга қарши таёқ билан жанг қилмоқчи бўлган эди. Сен қалтис ташлаган қадамнинг қурбони бўлиб қора ерда ётибсан! Шу лозимиди? Бир тўда йигит мағрибдан то машриққача етган, лаклак лашқари бўлган салтанатни қулата олармидингиз! Сипоҳларнинг кучли қўллари гирибонингиздан тутиб, бўғиб ташларди. Салтанат билан ўйнашишнинг оқибати мана шунақа! Биз бу ишни қилсак майли эди; ёшимизни яшаб, ошимизни ошадик. Биз ҳамма қабиҳликларни кўрдик, подшоҳга яқин юрмоқ — аждарга

яқин юрмоқдан хавфли эканини билардик. Биз иморат барпо этардик, гарчанд подшоҳ учун қурилаётган бўлгани билан, бу фуқаро мулки эди. Сиз, ҳали ҳеч нарсани кўрмаган гўр гўдаклар, чалғиб аждар комига лаҳм этдек кириб кетдингиз! Полопон вақтингиздаёқ ёруғ дунёдан кетдингиз! Ана шунга куяман! Бу Заҳҳок ҳали кўп фарзандларимизни ейди! Ҳали-бери у ўлмади. Агар бу Заҳҳок ўлса, у Заҳҳок — Иброҳим Султон тахтга чиқади. Агар у ўлса, ўрнига эҳтимол Алоуддавла чиқади. Эҳтимол Муҳаммад Султон чиқади... Шоҳруҳ: «Бизнинг салтанатимиз худонинг хоҳиши билан, абадул-абaddir», деган. Биз ҳам дунёдан ўтиб кетамиз, аммо бу подшоҳлар тураверади... Йўқ! — деб ўзига ўзи хитоб қилди Меъмор. — Бир адолатли подшоҳ келиб, ғариб-ғураболар бошини силайди, мазлумлар золимлардан ўч олади! Интиқом пайти етади — ал-қасосул минал-ҳақ! Эҳтимол у подшоҳ илм-маърифатга ривож бериб, аҳли фузалога меҳрибонлик кўрсатар. Энг ёмони — кўнгилини қиймалаб, ғазабни аланга олдирадигани шуки, зеҳни паст, ноқобил мансабдорлар обрў учун кекса олимларга шогирд тушгандай бўладилар-да, оз муддатда улар мадрасаю мактабда «таҳсил» кўриб, олим билан «биргаликда илм билан машғул бўлади»лар. Сиёсату қилич ва оталарининг зўрлиги билан «олим» бўлиб оладилар. Кейин эса, илмнинг шўрини қуритадилар!»

Мана шунақалар Меъморнинг юрагини сиқиб, ғазабини қўзғатарди. Ҳукмдор Иброҳим Султон ўзининг ишрату кишиларни қийратишдан бўлак нарсани билмовчи жоҳил, нодон, дағал бир одам эканини ниқоблаш мақсадида аввал риёзиёт билан шуғулланмоқчи бўлди. Юраги сиқилиб, дафтарни улоқтирди-да, устозига «тўн кийдириб, жўнатиб юборинглар», деди. Риёзиёт бўлмаган гап, ўзини билган кимса бунақа ишлар билан бошини қотириб юрмай, ҳарбу зарбни машқ қилгани маъқул, деди. Лекин баъзан оғаларидан кейинда қолмаслик, улардан ақллироқ кўриниш мақсадида яна аҳли фузалога кўз ташлади. Бу гал у устод Қавомга «муҳаббат билан» қараб, меъморчилик санъатини ўрганиб, мамлакатда кўп бинолар қурдирмоқчи бўлди. Бу ҳам бўлмади, тез орада устод Қавом билан ҳам хайрлашди. Унинг ҳандасавий ҳисобу ўлчовлари асло миясига кирмади. Устод Қавом янги қасрлар тарихини тасвирлаётганида унинг хаёли харобаларда кезди, мағлубларнинг оҳ-зоридан нашъаланди.

Баъзан шундай узундан-узун хаёллар Меъморни қуршаб олиб, бир муддат тарёку наша элитган одамдай бир нуқтага тикилганича хаёл суриб қоларди. Бундай чоғларда ёнида ўтирган хотинию қизини ҳам кўрмасди — у тамоман узоқ-узоқларда юрарди. Отасининг бундай тушкун пайтларида Бадиа унга халал бермас, отажон, ҳадеб бундай ух тортавериш кишини ичдан емиради, дея олмасди. Бу — аччиқ қисмат заҳри эканини, бу қалб жароҳатини даволаб бўлмаслигини тушунарди.

Амирлар ўзларига ён босган зотларнинг бошидан тилло сочардию, аммо уларнинг ҳукмдорлигига қиттаккина мункир келган кимсани асло кечирмасди — қаттиқ ўч олардилар. Буни сарой атрофидаги мансабдорлар эмас. Хуросону Мовароуннаҳр аҳли яхши биларди. Вазиру вазаро орасида бир қалтис қадам ташлаб, бутун умрга «шубҳали кас» бўлиб қолган бундай одамлар пойтахтдан анча нарига суриб қўйиларди. Тасаввуф кишилари Машҳадга, мансабдорлар Астрободга, сипоҳлар бўлса, тоғ ичидаги Наранг томонларига жўнатиларди. Меъмор Нажмиддин Бухорий ҳам умри ғурбатда ўтиб кетадиганлар тоифасига кириб, кексалиги туфайли Наранг тоғига маъдан қазиш учун эмас, умрини тоат-ибодат билан ўтказиш, токи у дунёга бегуноҳ борсин ниятида ҳажга жўнатилган эди. Аммо Бойсунқурнинг аралашуви билан ўз она юрти Бухорога жўнади. Бунга ҳам шукур қилмоқ керак, деди у ўзига ўзи...

Уч арава ёнидаги отлар билан Жайхуннинг чап ёнида, қумликлар ичида борарди. Каркидан чиққандан сўнг оқшомга қолмай етиб боришлари мумкин бўлган Халач негадир жуда олис бўлиб кетди. Олисдаги сарғиш чанг ва гирдибодлар карвонга яқинлашиб кела бошлади. Қўлида қибланома, икки кўзи ғарб қумликлари устидаги гир айланаётган гирдибодларда бўлган Ҳорунбек орқасига қайрилиб, Меъмор билан Бадиага қаради.

— Чап томонга қаранглар! Ҳув, анави ялангликка қаранглар!

— Кўряпмиз, — деди дарҳол Бадиа. — Унда одамзод суяги ётибди. Бечорани қашқир талаган бўлса керак.

— Йўқ, — деди Ҳорунбек. — ана, нариги томонларга ҳам қаранг, ҳамма ёқда бош чаноқлари, қовурга-оёқ суяклари...

Учала аравада келаётганлар ҳам дарҳол ўша суякларга, тўнқарилиб ётган бош чаноқларига қарашди; кенг қумликларга сочилиб ётган инсон устухонларининг адади йўқ эди.

Бадианинг хаёлига йўлда саранжом қилишгани икки жосус қароқчи келди. Уларнинг ҳам жасади қум орасида ётади-да, бир куни шамол бўлиб, уларнинг ҳам суяклари юзага чиқиб қолади.

Кўп ўтмай узоқдаги бўрон яқинлашиб кела бошлади, арава ғилдираклари тагидаги қумни учираётган шамол энди ғувиллаб бўронга айланиб, араваларни сариқ чанг ўрай бошлади. Отлар ҳам пишқириб, бетоқат бўлар, туёқлари қумга ботиб кетарди. Арава соябонларига шитирлаб урилаётган қум ичкаридан ёмғирни эслатарди; қани энди қум бўрони эмас, шовиллаб ёмғир ёғса, деб ўйларди Бадиа. Бу ерларда ёғингарчилик кам бўлади. Негадир бу ерлар осмонидан оқ паға булутлар камдан-кам сузиб ўтадилар. Бу ерлардан кўп қатнаган Ҳорунбек ҳам бўронни кўрардию ёмғирни ҳеч қачон учратмаган эди.

Ҳорунбек отнинг жиловини тортиб аравани тўхтатди. Сал ишорани кутиб турган от жониворлар ҳам дарҳол жойида тўхтади. Олдинги от

қаттиқ нишқирди. Бошқа аравалар ҳам одатдагидек олдинги аравага яқин келиб тўхташди. Йигитлар аравалардан таппа-таппа сакраб қумга тушишди. Улар ғувиллаб учаётган бўрон ичида бир-бирларини аранг кўришарди. Аввалига, чолга бир нима бўлди, хаёл қилган Зулфиқор билан Заврак югуриб келиб устодга қарашди, йўқ, устод ҳам, Бадиа ҳам, Маъсума бека ҳам яхши ўтиришарди. Шогирдларнинг безовга бўлганини сезган Меъмор бўрон туфайли юриш ноқулай бўлаётганинию, лекин кайфият ёмон эмаслигини сезди-да, йўлнинг энг машаққатли жойи шу, дарёдан ўтгандан кейин, ундан у ёғи — Мовароуннаҳр, «дунёдаги энг гўзал мамлакат» эканини айтиб, уларга таскин берди. Шогирдлар чолнинг далда бераётганини сезиб, ичдан кулиб қўйишар, алдаса ҳам ўзи бардам эканлигидан мамнун эдилар. Ғаввос Муҳаммаднинг ҳам улардан бир қаламча нарида устодига жавдираб қараб турганини сезиш мумкин эди.

— Нима қилайлик? Шу ерда тўхтайтишми ёки юраверамизми? — Меъмор йўлдошларига мурожаат этди.

— Юриб бўлмайди! — деди бир дамлик сукутни бузиб Ҳорунбек.

— Дарёга яқинроқ борамизми? — сўради Бадиа қум кирган кўзларини уқалаб.

— Бу жуда хавфли, — деди Ҳорунбек.

— Бўлмаса жойимизда тураверайлик, — деди Меъмор.

— Маъқул, — дейишди шогирдлар. Ҳорунбек ҳам бош қимирлатиб тасдиқлади.

— Отларни чиқариб, арава ғилдираklarига маҳкам боғлаш керак. Бўроннинг тезда ўтиб кетишига кўзим етмайди, — деди яна Ҳорунбек, — уч-тўрт кунлаб бўлганини ҳам биламан! Ишқилиб, тез ўтиб кетсин.

— Ҳорунбек, гирдибодлар узоқда эди, мана бу томонга яқинлашяпти, — деди Меъмор. — Бу ерда ҳам тез ўтиб кетади. Қўрқмаслик керак. Лекин отларнинг хашакларини арава тагига олиб кириш лозим! Учириб олиб кетиши ҳам турган гап.

— Охирги аравадаги наматларни олиб, ғилдиракка ёпинглар, — деди Ҳорунбек, — ҳаммамиз араваларнинг тагига киришимиз керак!

Ғувиллаб учаётган бўрон ичида йигитлар наридандан-бери хашагу бедаларни арава тагига олиб кириб, ғилдираklarга намат ёпишди. Бадиа билан Маъсума бека арава тагига кириб яширинишди. Бир муддатдан кейин Меъмор ҳам арава тагига кирди.

Тинмай бўрон ғувиллаб эсар, намату чодирларни пирпирак қилиб учириб кетмоқчи бўлар, араваларни силкитар, ғилдираklarга боғлоқлиқ отлар оёқларини кериб, қимир этмай туришарди. Бегона икки от ҳам жим, қитмирлик қилмасди.

Халач бўрони!..

Хуросондан Самарқанду Бухорога қатнайдиғанларга бу ернинг феъли яхши маълум, аммо энг яқин йўл шу бўлганлиги туфайли ҳамма ё

Мукри, ё Карки, ё Халачга бормасликка, Жайхундан ўтмасликка иложлари йўқ. Хонобод, Кундуз, Қалъайи Зол орқали юрадиганлар ҳам бўларди — бу, асосан Деҳли, Кобулдан келадиганлар нуқтаси эди. Аравалар тагига кириб, қум бўронидан жон сақлаган Меъмор ва Ҳорунбеклар хаёлида уч-тўртга бўлиниб, лимиллаб оқаётган дарёнинг нариги томонидаги Хўжааббос шаҳарчасига ва ундан Толлимаржонга чиқиб олиш ташвиши турарди. Лекин кутилмаганда бошланиб қолган Халач бўрони уларни дарё бўйига ҳам етказмай, қум остида таққа тўхтатди. Меъмор гилдиракка ёпилган намат орасидан узоқ-узоқларга боқарди; ҳамма ёқ сариқ чанг, аммо баъзида ғарб томонда фалакка устун бўлиб турган гирдибодлар ҳам анча яқин келиб қолган эди. Бу «устун»лар орасида мовий гумбазлар ҳам унинг кўзларига кўриниб кетгандай бўлди. Фалакка бўй чўзган аллақандай буюк қаср рўпарада намоён бўлиб, Меъморнинг хаёлини олиб қочди. У хаёл ичида араваларни, наматларни тортқилаб, гувиллаётган Халач бўронини сезмас, унинг кўз олдида гирвату бўрон кашф этган мислсиз бир қаср турарди. Бу қаср ўзининг улкан равоқу «гулдаста»лари, гумбазу дарвозалари билан Оқ саройдан ҳам, Боғи Жаҳоноро қасридан ҳам буюк эди. Қорамгир гирдибод уни бирдан Ихтиёриддин қалъасига ўхшатди. Меъморнинг юраги орқасига тортиб кетди — бу даҳшатли қалъа ичида унинг Низомиддини ўлдирилган! Дунёда бу қалъадан ҳам ваҳшатли қалъа бўлмаса керак!

Меъморнинг хаёл суриб, гиёвандлардек қотиб қолганини кўрган Ҳорунбек, бош чайқаб, устод баъзан шундай ҳолга тушиб қолармикан, бу эҳтимол аччиқ аламнинг оқибатидир... деб ўйларди. Аравакашнинг ички ҳолатини сезиб турган Бадиа чидаб туролмай, дарҳол отасини туртди:

— Сув берайми, ота?

Чол ўзига келди.

— Йўқ, сув ичмайман! — деди Меъмор, — бунга қара, қизим, мени хаёл олибди; мана шу томонда бир катта қаср солинган эмиш...

Бадиа Ҳорунбекка қараб қўйди. Бу нигоҳ билан у «отам жинни бўлиб қолган эмас, аҳли фузало мана шундай узоқ хаёл сурадиганлар бўлади. Катта бинолар гишт териш билан кўтариларвермайди. Қанчалар уйқусиз тунлар, хаёллар, изтиробу изланишлар, мутолаалар натижаси...» демоқчи бўларди.

Меъмор сўзини яна давом эттирди:

— Қум тепаликларини ҳам тамоман унутибман. Мана шу томонда жуда катта қаср турибди. Ё тавба, бу барханлар устида қаср нима қилади! Худойи таоло менинг дилимга яна бир катта қаср бино этишини соляпти. Мен бу қасрни аниқ кўрдим. Ҳа, бу туш эмас, шундоқ купла-кундузи, уйғоқ турганимда кўрдим. Бўлмаса, келиб-келиб шу қум саҳросида қаср кўраманми! Ё тавба!

Бадиа ҳам, Маъсума бека ҳам, Ҳорунбек ҳам ярим қоронғи арава тагида жим Меъморга қарашди, улар лом-мим демай индамай туришарди.

— Бадиа қизим, шогирдларимдан бирини Зулфиқорними, Завракними, Фаввосними чақириб беролмайсанми? Дафтарини, тошқалам билан жозварини ҳам ола келсин.

— Мен чақираман, — деди дарҳол ўрнидан қузғалиб Ҳорунбек.

— Сизга нима бўлди. отаси, — деди Маъсума бека эрига мурожаат этиб, — шундоқ пайтда дафтар-қалам нимаси!

— Худо тилимга солди, ўша буюк қасрни ўз кўзим билан кўрдим, онаси, бир амаллаб чизиб оламиз. Ёдингда бўлса керак, «Мирзо» мадрасаси ҳам шундоқ бўлган эди. Ёддан кўтарилмаслик учун баъзи ерларини қайд қилиб қўямиз.

Бўрон тинимсиз гувиллаб турганида ёнгинадаги аравадан чиқиб, отларнинг тагидан ўтиб, Зулфиқор билан Заврак эмаклаб кириб келишди. Улар орқасидан Фаввос Муҳаммад ҳам келиб кирмоқчи эди, ичкарига сизмади. Ҳорунбек билан Фаввос араванинг сиртида чукка тушиб ўтириб, бошларини ичкарига тиқишган эди. Бу ҳолат Бадида кулги кўзгади: у онаси пинжига суқилиб Зулфиқорнинг қош-кўзларидан нигоҳ узмай тикиларди. Зулфиқор устодга яқин ўтириб, қўйнидан кенг ва қалингина дафтарини очиб, тиззасига қўйди. Тошқаламни Меъморга узатди. Зулфиқор орқасида ёпишиб турган Заврак Меъморнинг дафтар саҳифаларига тортаётган чизиқларидан, ҳандасавий ўлчовларидан кўз узмасди.

— Сизларни безовта қилдим-а?

— Бемалол, устод.

— Худо дилимга шуъла солди, буни қаранглар, бир яхши бино кўзимга кўринди. Анави гирватлар минораларга ўхшайди, учиб бораётган сариқ кум — девору равоқларнинг ўзгинаси. Кексалик, яна ёдимдан кўтарилиб кетмасин, деб дафтарга чизиқлар тортиб, белгилар қўйишни лозим топдим. Бир яхши одил подшоҳ бўлсаю, унга атаб курсам. Подшоҳ Искандар, Фаридун ёки Ҳорун-ар-Рашидек адолатли бўлса. Аммо улар тирик бўлганида бу қаср уларга муносиб бўларди. Жамшиду Искандар бўлганида, мен уларга бу қасрни куриб берган бўлардим. Унинг номини «Олтин сарой» деб атардик. Афсуски, улар йўқ...

Ярим қоронғи арава тагида Меъмор қўлидаги тошқалам билан дафтар саҳифаларига чизиқлар тортар, ёзар ва яна янги саҳифаларни очиб, чизиқлар чизарди. Шогирдларнинг кўзи дафтарда. Ҳорунбекнинг нигоҳи Меъморда, Бадиа бўлса Зулфиқорнинг юзларига тикиларди. Маъсума бека араванинг ичию ташида ўтирганларнинг ҳаммасига жавдираб, ҳамманинг хатги-ҳаракатини кузатиб ўтирарди. Мушфиқ она учун бунда ҳамма қадрдон эди. У ҳаммадан кўра ҳам Фаввос Муҳаммаднинг кўнглини ўкситмаслик мақсадида унга меҳрибонлик кўрсатмоқчи бўларди.

Меъмор дафтарга ҳандасавий чизиқлар чизиб шогирдларига нималарнидир тушунтирарди. Фисоғурс ҳисоби бўйича учбурчаклар ва уни кесиб ўтувчи тўғри чизиқлар бурчагига рақамлар қўйиб кўрсатарди. Меъморнинг ҳаяжонланиб айтаётган, «мислсиз қаср» тасвири ва ҳандасавий ҳисоблари ёш шогирдлар наздида бир афсонага ўхшарди. Устоднинг кўп гапларига ишонгилари келмаса-да, унга итоат ва эътиқод юзасидан ҳамма гапларини маъқуллашарди.

Ташқарида наматы чодирларни кучли шамол тортқилар, Фаввос билан Ҳорунбек бўлса дамо-дам узокдаги «фалак устунлари»га қараб қўйишарди.

– Ҳай, уста, – деди Маъсума бека, – шу пайтда бу чизиқларингиз кимнинг қулоғига киради! Ҳали замон устимиздан қум босиб кетадими... Шогирдларингизни ўз ҳолига қўйинг, отларга қарашсин. Лоҳовла вало қуввата!..

– Сен дуойингни ўқиб, дам солиб ўтиравер! – деди илжайиб Меъмор, шогирдларига кўз қисиб. – Қўлимиз бўш, бари бир бекор ўтирибмиз. Бу бизнинг касбимиз.

– Ахир кўрқиб кетяпмиз!

– Ким? Сен ўзингми, ёки Бадиа ҳамми?

– Мен ўзим, – деди Маъсума бека бўрон тортқилаётган чодирни маҳкам ушлаб.

– Кўрқма! Ҳаммамиз шу ердамиз. Бўрон тезда ўтиб кетади, биз Жайхуннинг нариги томонига ўтганимиздан кейин бунақанги ёмон офатлар бўлмайди. У томон Мовароуннаҳр, Бадиа, сен кўрқмаяпсанми?

– Йўқ, отажон.

– Ана, эшитдингми, онаси.

– Эшитдим, – деди Маъсума бека, – аммо сизлар шатранж ўйнаётган одамлардек ўзларингиз билан ўзларингиз гаплашиб ўтираверасиз. Биз бу гапларингизга тушунмаймиз. Мундоқ тушунадиган гаплардан ҳам гаплашинглар. Халачга кечга яқин кириб борармиканмиз?

– Худо хоҳласа, – деди Меъмор иши билан машғул бўлиб.

Орадан кўп ўтмай аллақандай бир куч араваларга келиб урилди. Отлар кишнади. Ҳамма ёқни қоронғилик босиб, юзларга қум урилди. Аравалар ҳам бориб кела бошлади. Биринчи арава тагида ўтирганлар беихтиёр филдиракларга ёпишишди. Қандайдир даҳшатли бир қўл қоронғилик ичида ҳамма нарсани тортиб, осмонга отарди. Бу бир дақиқа ичида пайдо бўлган ёвуз куч зилзилага ҳам ўхшарди, ер остин-устун бўлиб кетаётгандай, ҳеч нарсани кўриб, тушуниб бўлмасди.

– Бу гирдибод! – деди оғзи-бурнига қум кирган Меъмор, бир дақиқадан кейин жонҳолатда. – Бир-бирларингизни маҳкам ушланглар!

Меъмор беихтиёр қизи билан хотинини ушлади. Зулфиқор бир қўли билан бориб-келиб турган арава филдирагини, бир қўли билан

Бадиани маҳкам ушлади. Заврак устодининг оёғига ёпишди. Ҳорунбек билан Фаввос биринчи арава гилдиракларига маҳкам ёпишганча кўзларини юмиб тураверишди.

— Жойларингдан қимирламанглар! — деди яна Меъмор шу лаҳзанинг ўзида. — Гирдибод ўтиб кетади.

Қоронғилик бир неча дақиқа давом этди. Юзларга урилаётган бетўхтов қум бўрони кўз очиргани қўймасди. Фужанак бўлиб бир-бирларига ёпишиб олган йўловчилар «гирдибод» деган гапни эшитишди-ю, аммо нима бўлаётганини бош кўтариб кўриша олмади. Фақат отларнинг бир лаҳзалик кишнаши ҳам тўхтади. Кўп ўтмай қоронғилик кетиб, кун ёришаётганга ўхшади. Фувиллаб эсаётган бўронга қарамай, Меъмор секин бошини кўтарди, гирдибод ўтиб кетган эди.

— Гирдибод ўтиб кетди, жигарларим. Бу ҳам худонинг ишларидан бири, — деди Меъмор.

Ҳамма секин бош кўтариб у ёқ-бу ёққа қаради. Дарҳақиқат, чанг-тўзон анча нарилаб, Карки томонга кетарди. Осмону фалакка бўй чўзган гирдибод ичида намату, чодир у хашаклар учиб юрарди. Гирдибод қаерларнидир ялаб, қаерларгадир қум тепаликлари уюб кетибди. Иккинчи арава тўнкарилиб, учинчи аравани анча нарига олиб бориб, гилдиракларининг ярмигача қумга кўмиб қўйибди. Унинг устида на хашак ва на юклар бор. Биринчи арава гилдиракларига боғланган уч от бору қолган отлардан дарак йўқ. Юз қадамча нарида қумга ботиб ётган учинчи араванинг ўнг томонида саман йўрға орқа томонидан қумга ботиб, чиқа олмай унналарди. Аравага қўшиб бўлмайдиган бегона икки отдан тамоман дарак йўқ. Қум бўронининг анча пасайганини, гирдибод бу ердан ўтиб кетганини кўрган Меъмор арава тагидан чиқиб, атрофга қаради. Аравалар қуп-қуруқ. Гиламу шолчалар, қотган нону толқон солинган халтачалар, кийим-кечакларгача олиб кетибди. Олис қум тепаликлари устида хашак қолдиқлари сочилиб ётарди. Қийшайиб ётган учинчи аравада фақат декчаю, белкурагу кетмонлар қолибди...

Меъмор арава тагидан чиқиб, қумда чўққайиб ўтирган Маъсума бекага ялт этиб қаради:

— Катча борми?

— Бор, — деди хотини. — бири менда.

— Менда ҳам бор, — деди Бадиа.

— Хайрият, — деди Меъмор, — мана, ўтники — ўтга, сувники — сувга, қолди қатиқнинг пули... Бу ҳам худонинг хоҳиши.

Зулфиқор Шоший билан Заврак Нишопурий шу лаҳза югурганча отни қумдан қутқариб олиш учун нарида қийшайиб ётган учинчи арава ёнига келишди. Фаввос орқама-орқа чопиб белкурак олиб, от тепасига борди. Ҳорунбек ҳам югурганича бир тепаликка чиқиб, атрофга аланглади. Йўқолган отларни қидирди. Ҳеч қаерда жонли

нарсдан нишон йўқ. Тўрт отнинг саломат қолганига ҳам шукур қилишди.

– Жонимиз омон қолди, – деди Меъмор, – бўлмаса, бу гирдибод ёмон нарса. У қароқчиларнинг бадтарини. Жонимиз омон қолганига шукур қилайлик!

– Гирдибодни кўрар эдим, аммо мундоқ ичига тушмаган эдим, – деди тепалиқдан тушиб, устод ёнига яқинлашган Ҳорунбек. – Бизни дабдала қилиб кетди-я! Энди қолган отлар билан тезда Халачга етиб олмасак, отлар хўраксиз, сувсиз ҳалок бўлади.

– Шундай қилайлик, биродар, – деди Меъмор, – бу кўргулик ҳам бор экан. Лекин бу зиённи қоплайдиган ақчаларимиз бор. биз ҳаммасини тўлаймиз.

– Бу худодан келган нарса, устод, мен бу офат етказган зиён учун ҳақ олмайман.

– Ҳозир мол-жон ўртада, иним, Бухорога етиб олайлик, у ёғи бир гап бўлар.

Уч йигит саман йўргани қутқариб олиб келишди.

Шундан сўнг атрофга сочилиб, бирон нарса кўринармикан, деб қум тепалиқларини, пастликларини излашди. Ҳеч вақо йўқ. Гирдибод қиладиган ишни қилиб, оладиганини олиб, яна қумликларга кириб кетган эди.

– Йигитлар, узоқ-узоқларга қаранглар, отлар кўринмайдими? – деди Ҳорунбек. – Жониворлар қаёқда қолган экан? Ёмон одамнинг оти бўлса ҳам от... жониворда нима айб.

– Ҳеч нарса кўринмайди, – деди Заврак.

– Шоший жанобга ҳам айтинг, у киши ҳам қарасин, – деди Бадиа. – Сиз, жаноб Нишопурий, бир кўз билан нимани ҳам кўрардингиз!

– Шундоқ пайтда ҳазил! Тавба! – деди жаҳли чиқиб Заврак. Кейин юзини тескари қилиб, Зулфиқорга ярим овозда гапирди: – Мен нима ғамда-ю, у... гул санчади!

Зулфиқор мийиғида кулди.

– Нима деяётганингизни билдим, жаноб Нишопурий! Мени камситяпсиз, – деди Бадиа. У фақат йўлдошлари руҳини кўтариш, андак кулиш ниятида бу ҳазилни ўринсиз қилган эди: – Отолмаган сопқон ҳам бошга тегар, ҳам оёққа!..

– Йўқ, бекам, мен фақат биз уч кўз билан ҳамма ёқни қидиряпмиз, дедим. – Заврак «уч» сўзига урғу бериб, Зулфиқорга қаради, – яъни, бекам, менинг бир кўзим, Зулфиқорнинг икки кўзи, жами уч кўз бўламиз. Уч кўз бўлгандан сўнг қумга тушган игнани ҳам кўраемиз.

– Бўлар иш бўлди, ачинишнинг фойдаси йўқ, – деди Бадиа, – шу сабабли ҳозир ҳазилдан бўлак фойдалиқ нарсани билмаётирман. Шундоқ эмасми, жаноблар!

– Жуда тўғри, бекам, – деди Заврак.

Қумда таланиб, бор-йўғидан ажраган кичик карвон сочилган нарсаларни йиғиб, отларни эгарлаб араваларга қўшишга ҳозирлик кўрди. Томоғи қақраган Бадиа нима дейишини билмай, қаергадир қумларга кўмилиб кетган мешу хумчани қидирарди. Отлар ташна... Лаблари лабларига ёпишиб қолган. Меъмор ҳам ўз ташналигини билдирмай, тупук ютар, очликка чидаш мумкин, аммо ташналикка бардош бериш гоятда машаққат эканлигини дилидан ўтказарди. Бу ҳолатни сезиб турган Фаввос биринчи арава шотисига боғлоқлик каттагина челақни ва қумда тўнкарилиб ётган ёғ хумчани олиб, қум йўлининг ўнг томонига — кун чиқиш томонга жўнади.

- Дарё анча олисда. Топа олармикансиз? — сўради Ҳорунбек.
- Қибланомага қаранг, тўғри кетяпманми?
- Тўғри кетяпсиз, — Ҳорунбек кафтидаги қибланомага қаради.
- Унда топаман.
- Кечикманг, ўғлим, биз бунда узоқ туролмаймиз, — деди Меъмор.
- Хўп, устод.

Фаввос Муҳаммад бир қўлида челақ, хумчани қўлтиқлаб олганича қумлар оша югуриб кетди. У фурсатни қўлдан бермаслик учун кучининг борича югурарди. Ҳозир югуриш керак, лекин сув билан югуриб бўлмаслигини биларди.

— Ҳарқалай у «фаввос!» — деди Заврак, — сув топиб келишига ишонаман. Лекин бу бойваччанинг рўпарасидан бирон илон чиқиб қолса, пақир билан хумчани ташлаб, дод солиб қочиб келмоғи ҳам мумкин.

Бадиа кулимсиради:

- Унда ўзингизга навбат келади!
- Мен ҳозироқ зингиллаб кетардим, идиш йўқ, бекам.
- Сабр қилиб туринглар, — деди Маъсума бека, — лекин Фаввос Муҳаммадни ўкситадиган гапларни айтманглар, у ҳам бировнинг нуридийдаси. Ҳар тўқисда бир айб. Сал қўрқоқроқ бўлса нима! Одамнинг сал қўрқоқроқ бўлгани ҳам яхши бўлади. Устозингиз ҳам бақадан жуда қўрқардилар.

Барча тайёргарлик ишларига киришиб, отларни қўшиб, қуруқ араваларга чиқиб, Фаввосни кутишти.

Фаввосдан дарак йўқ. Бир дамдан сўнг Меъморнинг тоқати тоқ бўла бошлади.

- Бу нима иш бўлди?!
- Сабр қилинг, устод.
- Йўлга чиққандан буён дам бетоқат бўлиб, оҳ-воҳ қилади, дам куттириб қўйдиради. Оғирчиликни кўрмаган йигит-да.
- Сабр қилинг, — деди яна Маъсума бека.

Бир маҳалда узоқда қора нуқта кўринди. Арава устида ўтирган Заврак тик ўрнидан туриб, Фаввос келаётганини айтди.

— Сизнинг кўргангизга ишонса бўлади, — деди биринчи аравада ўтирган Бадиа, — сиз дурбинда кўргандай жуда яққол кўрасиз.

— Ўзлари қақраб, ҳолдан кетяптилару яна мендан куладилар. Буни қаранг, онажон!

— Майли, оға-сингилнинг гапи ботмайди, — деди Маъсума бека, — сен ҳам, Бадиа қизим, бунақа қалтис ҳазилингни куйгин. Заврак ўғлимнинг бир кўзи икки кўздан ҳам яхши кўради.

Бадиа қиқиллаб кулиб, Зулфиқорга кўз қисиб қўйди.

Хонумони таланиб, қиличи синиб, қалқони тешилган — енгилган сарбозлардек хомуш алам тортиб ўтирган Меъмор билан Ҳорунбек жонланди. Улар миқ этишмай, узоқда терлаб-пишиб сув олиб келаётган Фаввосдан кўз узишмасди. Ҳатто аравага қўшилган отлар ҳам Фаввосга тикилишарди. У етиб келмасданоқ Ҳорунбек пастга тушиб, кутиб турди. Терга ботиб, ҳаллослаб келаётган Фаввос челақдаги сувни Ҳорунбекка узатди. У тез юриб ҳаллослаганидан тили гапга келмасди.

— Сув лойқароқ.

— Э, ука, лойқароқ бўлса ҳам сув-ку! Омон бўл!

— Барака топинг! — деди Маъсума бека.

— Устод, нима дейсиз? — Ҳорунбек Меъморга қаради.

— Хумчадагидан ҳаммамиз ичайлик. Пақирдаги сувни отларга оз-оз ичиринг, — деди Меъмор.

— Устод, мен яна зингиллаб бориб келавераман! Дарё узоқ эмас экан, аммо юриш қийин. Дарё негадир лойқа оқяпти.

— Жайхун доимо лойқа оқади, — деди Меъмор. — биз шу сув билан Халачга етиб оламиз, ўғлим. Бу ишингиз кўп яхши бўлди.

Фаввос устозининг андак бўлса ҳам мамнун бўлганидан қувонди. Аравалар бирин-кетин юриб кетгач, Заврак ёнида ўтирган Фаввос ёнидан илон чиқариб, билинтирмай Завракнинг тиззасига қўйди. Тиззаси устида буралаётган чипор илонга кўзи тушган Заврак капалаги учиб, дод деб сакраб ерга тушди.

— Ҳа, нима гап? — деб Ҳорунбек отининг бошини тортди.

— Нима қилди? — Зулфиқор билан Бадиа ҳам Завракка қарашди.

— Ҳали бу ишни сиз қилдингизми?! — деди боши эзилган илонни кўриб Заврак заҳарханда билан Фаввос Муҳаммадга.

— Сизни илону аждарлардан қўрқмайди, деб эшитган эдим, баҳодир Нишопурий!

— Ҳалиги гапни эшитган экансиз-да. Қандай қилиб эшитдингиз? Анча нарилаб кетган эдингиз-ку?

— Ҳар ким ўзига тааллуқли гапни нариласа ҳам эшитади. Агар менинг устимдан яна қўрқоқ деб кулсангиз, мен энди аждарни тутиб келаман.

Фаввос Муҳаммад ўз устидан кулишганини мутлақо эшитмаган эдию, аммо тусмоллаб, бу ҳазилкаш йигит, албатта орқамдан бир нима дейди, деб ўйлаган эди. Тахмини тўғри чиққанига ўзи ҳам ҳайрон бўлиб қолди.

— Офарин, Фаввос! — деди Заврак яна сакраб аравага чиқиб. Кейин унинг елкасига қул ташлади. — Қани, менга айтинг-чи, қандай қилиб, бу ярамасни тутиб ўлдирдингиз?

— Кетаётсам рўпарамда турган экан, бош кўтариб тилини чиқараверди. Яқинроқ бориб, хумчанинг қорни билан бошини эздим-қўйдим. Вассалом! Сизнинг гапингизни эшитганим йўқ, лекин орқамдан, албатта, бир нима дейишингизни кўнглимдан ўтказиб қўйган эдим. Чунки сиз гапирмай туролмайдиган одамсиз!

— Зеҳнингизга қойилман, Фаввос!

— Ўша илонни мен ҳам кўрай, — деди Бадиа.

— Э, қўйсанг-чи! — деди Маъсума бека эътироз билдириб. — Илонни ҳам ўйнайдими одам! Турқи курсин!

Сув ичган отлар анча ўзларига келиб, пишқириб йўлга тушишди.

Шу кунни тунда улар Халачга кириб боришди. Карвон саройга тушиб, отларга ҳам ҳордиқ бериб, ўзлари ҳам дам олишди. Бу ерда ҳам Фаввос, Ҳорунбек ёнида юриб, гайрат кўрсатди. Отларга қаради. Карвон сарой хизматчилари билан гаплашиб, овқат ва чой тайёрлади. Отларга хашак бериб, яхшилаб суғорди. Фаввоснинг ишчан бўлиб кетганига Зулфиқор билан Заврак таажжубланишарди. Лекин бу ёмонми? Яхши-ку! Сафарда шундоқ бўлишлик лозимлигини тушунган бўлса, бу жуда маъқул иш-ку!

Эртасига эрта билан от-араваларни сол устига чиқариб, дарёдан ўтказиш машаққати бошланди. Улкан ёғоч сол ҳар арава-отни алоҳида қилиб, уч бор дарёни кечди. Тўртинчи ўтишда солга Бадиа, Маъсума бека, Меъмор ва Зулфиқор тушишди. Дарёнинг нариги томонига ўтган от-аравалар, Хўжааббос манзилгоҳида тўхтамай, тўғри Толлимаржон ёки Файзобод шаҳарларига қараб юришни кўзлаб, шай турарди.

Дарёдан кечувда ҳам Фаввос жонбозлик кўрсатди. У уч бор сол устида отларнинг жиловидан ушлаб, ҳуркитмай нариги томонга ўтказди. У қилаётган бу жонбозликлари билан қумдаги «гуноҳи»ни ўзича юваётган эди, буни ҳаммалари ҳам кўриб туришарди.

— Мен, Фаввос оғани кўрқоқ деган эдим, фикрим хато экан, — деди Бадиа.

— Бадиа бекам, ҳозир у сув юртида, — деди Заврак. — Фаввослар сувда ботир бўлади. Улар балиқ мижоз, қумга тоқатлари йўқ, чунки балиқ сув билан-да...

— Йўқ, жаноб! У қумда ҳам ботир бўлади, — деди кулиб Бадиа, — сиз ҳамма вақт гапда ботирсиз! Бир сафар енгилганингизни тан олинг, жаноб!

Заврак бир лаҳза индамай қолди-да:

— Хўп, тан олдик, бекам! — деди қўлини кўксига қўйиб.

Жайхундан ўтиб, Хўжааббос йўлига тушган уч арава Толлимаржон шаҳри, қайдасан, деб кетаверди. Улар энди, гарчи яна қумликлар аро бораётган бўлсалар ҳам, аслида, Мовароуннаҳр тупроғида эдилар.

Бу рўйи замин, Меъмор такрор-такрор айтадиган, дунёдаги энг гузал ва энг муқаддас мамлакат эди!

XXIX боб

«ҚОБУС» ДАРДИ

Толлимаржон йўл устидаги кичик, кўримсизгина шаҳарча бўлиб. Карки, Халач, Хўжааббос атрофидаги қумликлардан кейинги тақир ва яссиликларга жойлашган. У дарёдан анча узоқ. Қизқудуқ ва Файзобод қалъаларига яқин. Бешкенту Қаршига етгунча дашт, бу атрофда қўй боқиб юрган чўпонлар кўп учрайди. Бу ерларда қудуғу сардобалар кўп. То Бешкент яқинидаги Қашқадарёга етиб олгунча қудуқ сувларидан бўлак сув йўқ... Жазирама иссиқ, қуёш бу ерларга эрталабдан то кечгача нур тўкади, аммо шўрхоку сувсизлик боғлар унишига йўл бермайди. Тиккайган дарахт йўқ. Қани энди бу ерларга сув чиқариб, ток кўкартирилса, ҳамма ёқни шарбатга тўлдириш мумкин эди.

Карвон сарой бу ерда шаҳар чети — йўл устида бўлиб, одатдагидек яхши ҳужраларни Самарқанддан Ҳиротга бораётган мансабдорлар эгаллаган. Карвон сарой соҳиби Меъморга яхши қарамади — ғарибу ғурабо, қаландарнамо одамлар тушадиган икки хонани тақлиф этди. «Ўтники ўтга, сувники сувга...» бўлган, ҳеч вақоси қолмаган, ейиши-ичишининг ҳам мазаси қочган бу йўловчиларга карвон сарой хизматкорлари ҳам унча илтифот кўрсатишмади. Отларни аравадан чиқариб, Халач бўронидан қолган-қутган нарсаларни шу ҳужраларга тушира бошлашди. Орадан бир муддат ўтгач, карвон сарой соҳиби Фаввос Муҳаммад билан бирга келиб, андак табассум билан Меъморга илтифот кўрсатди.

— Муҳтарам жаноб, юқоридаги махсус катта хона сизга, — деди соҳиб, қўли кўксига, таъзим билан.

Бу махсус хона ичида такаёвмиг гиламлари тўшалган, парёстиклар, партўшақлар ва жамийки анжомлар муҳайё эди.

— Нега бундай бўлиб қолди? — хайратланиб сўради Меъмор. У аҳволнинг бир лаҳзада ўзгарганидан таажжубланди. Соҳиб ёнида турган Фаввос Муҳаммаддан асло кўз узмасди. Бу йигит ёлғон сўз айтиб, фирибгарлик қилмадимикан, устозига яхшилик қиламан, деб ёлғон сўзлар айтмадимикан, деган хаёл бир лаҳзада Меъмор миясидан ўтди. Бунинг устига уни «жаноб» деб атагани ҳам янгилик. Бу одам ҳамма мансабдорни шундай аташга ўрганиб қолганини билиб тасалли топди.

— Маъзур тутасиз, жаноб, марҳамат. Неча кун турсангиз ҳам биз хизматдамыз, — соҳиб Меъмор билан Фаввос Муҳаммадни ҳовлида ёлғиз қолдириб, ўзи кетди.

— Бу ҳолни қандоқ тушунмоқ керак? — Меъмор шогирдининг кўзларига қаради.

– Бу ҳолни тушунмоқ жуда осон – ақча, – деди Фаввос, – кўнглингизга ҳеч қандай нохуш фикр келмасин, устод. Мен бориб унга беш тилло танга бердим, вассалом! Бошқа ҳеч қандай гап айтганим йўқ. Бу одамларга шу керак. Ёнимда отам берган анча тилло танга бор; шундоқ пайтда коримизга ярамаса, улар нега керак! Мен соҳибни алдаганим ҳам йўқ, ёлгон гапирганим ҳам йўқ!

– Ташаккур!

Фаввос Меъмори ўша шинам хона сари бошлаб олиб борди:

– Онамиз, синглим Бадиа билан сиз шу хонада бўласиз. Соҳибнинг хизматкори эмас, ўзимиз – уч шогирдингиз хизматда бўламиз.

– Маъқул, – деди руҳи кўтарилиб, кайфи чоғ бўлган Меъмори.

У Маъсума бека билан қизини имлаб чақириб, ўша энг аъло хонага кириб кетди.

Ҳовлини кесиб ўтиб кетаётган қарвон сарой соҳиби қудуқ ёнида қаққайиб турган Фаввосга ярим овозда: бу хонада бир неча йил муқаддам валиаҳд амирзода Муҳаммад Тарағай Улуғбек мирзо Ҳиротга кета туриб бир кеч тунаганини, ундан ташқари Шоҳ Малик ҳам турганини, бу хона энг яхши хона эканини таъкидлади.

– Бу муҳтарам жаноб шоирмилар? Хуросондан ихрож этилганмилар? – дея сўради соҳиб.

– Йўқ. Бу жаноб – меъморлар.

Фаввос бундан бошқа сўз айтмади. Соҳиб «шундоқ денг» дегандек бош қимирлатиб, ҳеч нарсага тушунмай яна ўз йўлида давом этди.

Халач бўронининг ғоратидан кейин сиртдан билдирмаса ҳам ичида анча шаҳти қайтиб, маъюс тортиб қолган Меъмори ясатиғлик хонага кирибоқ ётди. Бадиа бу «илтифот»га шубҳа билан қараб, оғасининг латтага ўроғлик исфихонини ўзига яқин қўйди. Белидаги ханжарини ҳам шай қилиб, иккинчи исфихонни, Зулфиқорга олиб чиқиб берди.

Улар бунга ҳайрон бўлсалар ҳам, «доно Бадиа» сўзини икки қилишмади.

Кўҳисиёҳ – равоч сайлига боришганидаги қароқчи ўлими, ундан кейин Калиф чўлида – қудуқ ёнидаги фожиа... Меъмори жуда чўчитиб, юрагига қаттиқ ўрнашиб қолган эди. «Ўзи нима бўляпти...» дерди баъзан боши қотиб. Низомиддин фожиасидан кейин, унинг назарида ўлим жуда кўпайиб кетгандай эди. Ёки Бадиа оғаси учун хун оляптими?! Дарҳақиқат, Бадиа қаттиқ изтиробга бормасди – бу ўлимлар унинг учун шунчаки одатдаги ўлимлардай кўринарди. Аммо бутун умрида китобу лойиҳа, гишту ганчхоклардан бошқа нарсани билмаган Меъмори учун эса бу воқеалар жуда даҳшатли ҳоллар юз бераётгандай бўлиб туюлар эди. Ёки бўрон учиролмай сандиқда қолган Муҳаммад Авфийнинг «Лубобул-албоб»ини олиб ўқисинмикин? Маҳмуд Замаҳшарийнинг «Муқаддиматул адаб»и билан Абу Али ибн Синонинг «Муътасмуш шуаро» китоблари мутолааси билан машғул бўлсинми? Лекин бари бир унинг кўнглига бу китоблар ҳам сиғмади, уни ҳар хил

хаёллар олиб қочди — у шоҳона ҳужрада ҳам яхши ухлолмади, бир неча бор босинқиради. Маъсума бека буларнинг барини чарчаш ва Халач бўронига йўйди. Отасининг бўғилиб, «Йўқ», мен ўлдирмадим. «Йўқ!...» деб хириллаб, нафас ололмай бўғилаётганини кўрган Бадиа ўйланиб қолди. У онаси билан отасининг ёнида ўтириб тонг оттирди. Тонготарда ҳужрадан чиққан Меъмор карвон сарой ҳовлисини кесиб ўтиб, дарвозадан ташқарига йўл олди...

Чексиз дашт, ясси тепаликлар...

Меъморнинг мағриб томонда, тепаликлар устида ярқираб турган ярим ой ўроғига кўзи тушди. Ой жуда ҳам катта бўлиб, тепалик устига тушиб қолгандай турарди. Бундай манзарани Меъмор шунча ёшга кириб биринчи марта кўриб, таажжубланди. У бир муддат ойга тикилди; худди Жоме масжиди гумбази устидаги ойнинг ўзи! Аммо у кумуш ранг, бу ой ҳақиқий олтин. У чоғроқ эди, бу эса улкан... Меъмор икки кафтини ёзиб, ойга тикилган ҳолда юрт қаторида ўзига ҳам яхшиликлар тилаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Унинг кўнгли анча ёришгандай бўлди. Олам қайта яшараётгандай кўриниб кетди-да, бу тонготардаги айни манзара қалбида бетакрор туйғулар уйғотиб юборди. Унинг кўзига ўша шарқ томонда қандайдир бир гумбаз кўриниб кетди. Қандайдир меъмор қўли билан бино этилган гумбазга ўхшарди. Тепаликлар секин-аста ўша бинонинг гиштин деворлари, равоқу пештоқлари тусига кира бошлади. Бу ҳам Халач бўрони куни дафтарига чизган лойиҳани эслатарди. Меъмор тонготар қоронғилигида чексиз даштда ёлғиз турарди. Беқарор шабада пешмати этаклари билан ўйнашар, соқол-мўйлабларини силаб ўтарди...

У яна ҳужрага қайтиб кириб ўтирди. То нонуштагача яна кўзи илиниб, мизғиб, бир неча бор чўчиб тушди. Аллақандай ўйлар хаёлини чулғади. Арастунинг: «Душман томонларнинг фикру мақсадларини яхши билмай туриб, уларнинг ишларига аралашма, қариндошларнинг адоватию қўшниларнинг ҳасадини ислоҳ қилишдан машаққатли нарса йўқ дунёда», — деган гапи кўнглидан ўтди. Ўзига ўзи: Яхшилик йўлида ранжу меҳнат тортсанг, буни машаққат деб ҳам англама. Дунёда шу қолади, деб қўйди. Арастунинг доно сўзлари негадир лоппа-лоппа ёдига кела бошлади. Ёки бу савқи табииймикан? У ўзининг ўтган умридан заррача шикоят қилмайди, гарчи ранжу меҳнат чекдим, яхшилик қилдим... деди у яна ўзига ўзи фикран.

Шу ергача соппа-соғ, дадил келган Меъморни негадир ҳадеб ваҳима босавергани Бадиа орқали Зулфиқорга ҳам маълум бўлди. Буни Ғаввос ҳам сезиб ҳайрон бўлди...

Ўша куни эрта билан бор-йўғини уч аравага жойлаб, уч шогирди билан Ҳиротдан чиқиб кетаётган Нажмиддин Бухорий билан Бойсунқур мирзо одами учрашиб, «овчи йигитлар то Хуросон чегарасигача қораманжора боради, улардан чўчимаслик керак, уларнинг иши сизларни муҳофаза қилиш», деган эди. Шу пайт Меъморнинг калласига: «Хўш,

кимдан?» деган савол келмаган экан. Машаққатли йўл юриб, Калиф қумлигида, қудуқ бўйида боши янчилган икки шубҳалик одам фожиасидан кейин у қаттиқ ўйланиб қолган эди. Мен сарбозу саркарда эмасман, менинг қўлимда қилпч эмас, андава ўйнайди. Мен бино қураман: ёндирмайман, вайрон қилмайман, мен қураман – нечук менинг атрофимда хунрезликлар содир бўлмоқда? Бу жуда таажжубку? Демак, Бойсунқур мирзо бизнинг изимизга қўйилган қотилни пайқаб, муҳофаза сифатида «овчи йигитлар»ини йўллаган. Нажмиддин Бухорий қолганларини ақл мантиқи билан еча бошлади: Иброҳим Султон фуқаро орасида эътибори зўр бир Меъморнинг Хуросондан чиқиб кетиб, Бухорода «ҳар хил гапларни» гапириб юрмаслиги ва бунинг устига, Ҳиротда қурган биноларининг тақрори бошқа жойда бўлмаслигини ўйлаб, уни бола-чақаси ва шогирдлари билан биргаликда «қумда қароқчи талаб ўлиб кетибди», деган хабарни тарқатиб йўқ қилиб юбормоқчи бўлган. Бу вазифани кўп хунрезликларни қилиб, амирзодаю беклар ичига низо солиб юрган яқин одами – Қораилонга топширган. У кимса учун эса, бу вазифа чўнтагидаги бодомни «қирс» этиб чақиб егандай жўн гап. Бойсунқур мирзо бу қора ниятдан хабар топгану, унга йигитларини киши билмас «ҳамроҳ» қилган. Қораилон гарданига юклатилган вазифани олисда, қум ичида бажаришни кўзлаб келиб, ўзи ҳалиги аҳволга тушган.

Ҳирот.

Орадан бир ой ўтди, лекин Қораилондан дарак йўқ.

Бу иш Мухаммад Арғунни эмас, Иброҳим Султонни ҳам ўйлатиб қўйди. Қораилонни бошқа хорижий давлатга қочди, хаёл қилган Мухаммад Арғун ўзининг уч сипоҳини тоб билан унинг изига солди ва аниқроқ бир хабар топиб келишни буюрди. Агар лозим бўлса Самарқандга ҳам. Бухорога ҳам боришларини тайинлади. Булар Қораилоннинг бу томонларга эмас, Панжакент, Жиззах ва ниҳоят. Дашти Қипчоққа – Бароқ ўғлон томонга қочди, деган хаёлдан ҳам холи эмасдилар.

Мухаммад Арғун одамлари Халач яқинида қумга ботиб ўлиб ётган отларнинг эгар-жабдуғидан, бу – Қораилоннинг оти эканини аниқ билиб, орқаларига қайтишди. Исабот учун ўлик отнинг эгар-жабдуғини ўзлари билан олишди. Ҳиротга қайтиб келишгач, бу хабарларни дарҳол амирзодага етказишди. Бунинг устига каркиликлардан, Халач яқинида қум барханлари устида қаттиқ бўрон бўлиб, гирдибод чўпонларга ҳам анча зиён етказганини эшитгач, амирзода ҳам, Мухаммад Арғун ҳам қораилоннинг гирдибодга тушиб қолиб, ҳалок бўлганига тўла ишонишди.

Шодлик билан тугилиб, шарафу обрў билан ўлмоқ – инсон учун бахт. Ўлимдан қочиб қутулиб бўлмайди, ўлгандан сўнг ўз обрўси билан тупроққа топширилмоқ – тириклигида меҳнат қилиб, мазмундор

яшаганликнинг исботидир. Наслу насаби номаълум, ота-онасининг ҳам тайини йўқ Қораилонни бирон кимса ҳам эсламади — унинг изсиз йўқолганидан фуқаро эмас, ҳукмдорларнинг ўзлари ҳам хурсанд бўлдилар...

Карвон саройда Калифдаги қудуқлардан бирининг ёнида ўлдирилган икки жасад топилгани — кучли шамол мурдалар устидаги қумни олиб кетиб, очиб қўйгани, чўл қузғунлари талаётгани ҳақида кимдир гапирган. Бу гаплар Меъморнинг қулоғига етди. У Бадиа билан Зулфиқорга бир қараб қўйдию индамади. Лекин шу карвон саройда пешанасини зангори рўмол билан танғиб боғлаб олган қизил чопонлик бир одам Зулфиқор билан Бадианинг диққатини тортиб, юраклари шувиллаб кетди. Бу одам ҳеч ким билан гапиришмасди. У Бадиага ўткир бир тикилди. У ўзининг шоп мўйлаби, икки ёноғидаги бўртиб чиққан суяклари, ўткир қарашлари билан «равоч сайли»да Бадиани олиб қочган қароқчи шеригини эслатарди. У ўч олмоқ ниятида изларига тушганмикан?

Бу шубҳа ҳам Маъсума бека орқали Меъмор қулоғига етди. Меъмор карвон сарой ҳовлисида у билан қамти келиб, юраги шигиллаб кетди. Қароқчини кўрмаган бўлса ҳам, ҳамма белгиларини Зулфиқор билан Бадиадан эшитган эди.

Ўлимлар, соядек изга тушиш, таъқиб, қувғин, ҳақорат... Меъморга айниқса кейинги кунлари қаттиқ таъсир этиб, васвасага туша бошлаган ва бу васваса даҳшати унга чирмашиб, томоғидан бўға бошлаган эди. Юрса ҳам, турса ҳам кўз олдида шубҳалик одамлар рўёдай уни қузатишаётгандай бўларди. Босинқирашлари ҳам ҳолва экан, иккинчи туни ойдинда ҳовлига чиққан Меъморни дев қувлади. Танидан жун ўсиб чиққан, бошида икки шохи бор, кўзлари ёниб турадиган новча бир дев уни тутиб оламан деб ҳовлида пойлаб турган экан, тириқтириб қувлаб, тутолмади. Меъмор бақирганича уйга қочиб кириб, ўзини гиламга ташлади. Хотини, қизи, ён хонадаги шогирдлари ҳам уйғониб кетиб, дарҳол ичкарига — хонага киришди. Ерда, гилам устида кўзлари ола-кула бўлиб ётган Меъморга сув ичиришди. Меъмор бўлса гўлдираб, гили сўзга келмай, фақат эшикни кўрсатарди. Бадиа ханжарини қинидан суғуриб, югурганича эшикка чиқди. Қилич яланғочлаган Зулфиқор ҳам олдинма-кетин у билан ҳовлига чиқди. Ҳовли жимжит, ҳеч ким йўқ. Бадиани қудуқ олдида қолдириб, Зулфиқор югурганича карвон саройдан ташқари чиқиб, деворлар атрофини, далани қаради: ҳеч кимса йўқ. Дарвоза ёнида ухлаб ётган икки олапар ит ҳам ҳайрон бўлгандек Зулфиқорнинг қўлида ярқираб турган қиличга қарашди. Зулфиқор ҳамма ёқни кўздан кечиргач, яна Бадианинг ёнига келди.

— Ҳеч ким кўринмайди.

— Тавба, — леди Бадиа отхона ёнидаги қоронгиликдан кўзини узмай, — тағин, у қароқчи отхонага бекинган бўлмасин?!

Шу лаҳза рўпарадаги эшиги очиқ ҳужрадан чиқиб келган қоровул ҳовли ўртасида туриб, Зулфиқорга мурожаат этди:

— Жаноб, бир нарсадан хавфсираяпсизми?

— Ҳа! Бу ерда бегона одамлар борга ўхшайди! — деди андак дағдаға билан титраб. — У ярамаснинг бошлари оғирлик қилаётганга ўхшайди! Биз ҳаммамиз қуролланганмиз!

— Жаноб, бу ерда қароқчи йўқ. Бегона одам фақат ўзларингиз. Икки самарқандлик мўйсафид бор эди, кеча эрта билан, сизлар келган кунингиз кетишди. Бошқа бегона одам йўқ. Ҳурматли отангиз ҳовлига чиқиб, бир муддат ойга тикилиб турдилар-да, сўнгра ўзларидан-ўзлари бақириб, хонага қочиб кириб кетдилар. Мен уйғоқ эдим, ҳайрон бўлиб қолдим. Бу ерга одам тугул бегона чивин кирса ҳам қоплонларим билишади. Дарҳол вовиллаб, бутун саройни бошларига кўтардилар. Ўттиз йилдан бери шу ердамиз, ҳали бирон кори ҳол бўлгани йўқ. Бу ер тинч жой. Ухлайверинглар, тақсир!

Бадиа билан Зулфиқор ичкарига қайтиб киришди. Шу лаҳза Ғаввос билан Заврак ҳам этиклари қўнжидаги ўтқир пичоқни қўлларига олиб ташқарига чиқишди. Яна икки йигит ташқарига чиқиб, ўзига ўқрайиб қараб турганини кўрган қоровул бош чайқаб, лом-мим демай ўз ҳужрасига кириб кетди. Бир лаҳзадан сўнг, катта хонадан Меъморнинг беўхшов овози эшитилди:

— Дев, ана дев! Мени олиб кетмоқчи!

Меъморнинг кўзлари ола-кула бўлиб, эшик тепасига тикилганича бақирарди.

— Ота, дев йўқ. Биз уни ўлдирдик, — деди Бадиа.

— А?! Яна кимни ўлдирдинг?! — чол яна безовталаниб, телбаларга ўхшаб, ҳаммага тикилар, ҳеч кимни танимасди. Хонада уч шам ёқилган, у деворга тушган одамларнинг соясига ҳам ағрайиб, чўчирди.

Зулфиқор Бадиага қараб, лаб тишлаб ишора қилди:

— Устод, биз ўша девни қувиб юбордик, — у «қувиб» сўзига урғу бериб, икки бор такрорлади.

Чол дарҳол жавоб қилди:

— Қувиб юборинглар!

— Ота, қувиб юбордик, кетиб қолди, — деди Бадиа отасининг пешанасига қўлларини босиб. Дарҳақиқат, чолнинг иссиғи баланд эди.

Шу ҳолда улар Толлимаржон карвон саройидан қўзғалолмай қолишди. Меъморнинг ҳарорати пастга тушмас, бунинг устига тинмай алаҳсирар, васваса қилиб турарди. Кеч кириши билан ҳамманинг юрагига қўрқув тушарди, чолнинг босинқираб, довдираши йўлдошларини оёққа турғизарди. Эрта билан у ўзига келар, тунда қилган ишларини мутлақо эслолмас ва ўзи ҳам ҳайрон бўларди...

Учинчи кун шогирдлар ичида ёш жиҳатдан каттароғи бўлган Ғаввос Муҳаммад табиб излаб шаҳар айланди. У дараклаб бир табибнинг уйига қидириб борган эди, у Қизқудуқ томонга — чўпонлар ичига кетган

экан. Биттагина бу табибнинг бозори чаққон, ҳовлисида камдан-кам бўлар экан. Лекин ўзи ниҳоятда билагон, жарроҳлик ҳам қўлидан келар экан. Карвон саройга қайтиб келган Фаввос бу гапни ошналарига айтиб, ёнига тилло танга тўла катчасини солиб, йўрға бир отда ҳайё-хув, деб Қизқудуқ даштига чопди. Фаввос ўн тош чамаси узоқликдаги Қизқудуққа борди. Фаввоснинг бу ишга тез киришиб, мустақил ҳаракат қилаётгани Бадиага ёқарди – «қўрқоқ», «инжиқ» деган фикрлар ундан узоқлаша бошлади. Халачда бориб дарёдан сув олиб келганидаёқ Бадиа ўз фикрини ўзгартирган, йўлда уни аравадан улоқтириб юборганлари учун хижолат эди. Лекин Бадиа Фаввос учун ўшанда шундай бир жазо қўллагани гоётада тўғри бўлганини билмасди.

Эртаси кун кечга яқин Фаввос Муҳаммад Қизқудуқ даштидан табиб олиб келди. Йўрға саман байталга минган табиб олтмишлардан ошган, чўққи соқол одам бўлиб, йўлда Фаввос Муҳаммаддан дарднинг ҳамма белгиларини сўраб олган эди. От устидаги хуржуннинг икки кўзи дори-дармон, жарроҳлик асбоблари билан тўлган эди. Табиб уйига ҳам кирмай тўпла-тўғри карвон саройга келишининг боиси асосан яна катчадаги тилло тангалар бўлди, у Қизқудуқ атрофидаги бошқа қишлоқларга ўтмай, дарҳол Толлимаржонга қайтишга қарор қилди. Бунинг устига табиб мавлоно Лутфий, устод Андугоний, Машҳадийлар сафдоши меъмор Бухорий номини эшитган эди. Устод Бухорийни кўриш учун ҳам энтикиб йўлга тушди. Фаввос Муҳаммад «устод Нажмиддин Бухорий бошига тушган гаму ғуссаларни» ҳам, умуман, йўл-йўлакай айтиб келди. Табиб Меъморнинг яна кеч келиши билан «Дев келди, девни ҳайданглар!» деб васваса қилаётгани устига кириб келди. Бемор ёнида ўтирган Маъсума бека, Бадиа, Зулфиқор. Заврақлар дарҳол ўринларидан туришди. Улар табибни кун бўйи кутишган эди. Табиб аёлларни хонадан чиқариб юбориб, бемор ёнига чўкка тушиб ўтириб, томирини кўрди. Кўз милklarини, тилини текширди. Меъмор «табиб» деган сўзни эшитиб ўзига келди, кўзини очиб, унга тикилди. Зулфиқор бегона одамга қараб яна «девни ҳайданглар» деб қоладими, хаёл қилган эди, йўқ, ундай қилмади. Чол жим туриб қолди.

– Меъмор ҳазратлари қисман «қобус дарди»га чалинибдилар, – деди табиб. – Яхши ҳамки, вақтни ўтказиб юбормай мени олиб келибсизлар. Бундай дард билан оғриган кишиларни кўп учратганман. Ёнғоқдан ясаиб, қайд қилдирадиган жавза кай бериб, ични тозалаймиз, сўнгра қатиқ ичирамиз. Озгина доруйи беҳуш бериб, ухлатамиз. Худо ўзи шифо берса, соғайиб кетадилар. Жавза кай «Алқонун»да ёзилгандирки, Луқмони ҳаким ҳам қобусга жавза кай даво демишлар...

Шогирдлар табиб атрофида унинг хизматига тайёр туришарди. Табиб сув илитишни, янги ивитилган қатиқни хурмачаси билан олиб келишни буюрди. Фаввос билан Заврақ югуриб ташқарига чиқиб кетишди. Бемор ёнида Зулфиқор билан Ҳорунбек қолишди. Бир дамдан кейин

йигитчалардек кийиниб олган Бадиа ҳам кириб, бир чеккада турди. Ҳожи табиб унинг қиз бола эканини сезмади.

— Бу дард — қўрқув ва ғуссадан бошланади, — деди табиб, — сафро ошиб, уни авжга миндирган. Иситмани туширсак, устод ҳазратлари кўзларини очадилар. Довдирашлари ҳам йўқолади. Бу зот қандай ишни ва кимни яхши кўрадилар? Шу хусусда гаплашмоқ даркор. Нимани ҳуш кўрмасалар ва ёки бирон кишидан бад олсалар, уни гапириб, ёдга солмаслик, ўтиб кетган ёмон гапларни такрорламаслик лозим.

— Ҳўп бўлади, — деди Зулфиқор.

Заврак қайнаган сув олиб келгач, табиб Меъмори сафро қайд қилдириб, қўл, бетларини ювди. Бир пиёла иссиқ чой ичириб, доруйи беҳуш билан ухлатиб қўйди. Эрта билан келиб, ўзи қатиқ ичиражаги ва бошқа дорилар беражагини айтиб, карвон саройдан чиқиб кетди. Дарҳақиқат, кўнгли бир оз ёришган Меъмор азонгача алаҳсирамай тинч ухлади. Шогирдлар унинг тепасида мижжа қоқмай ўтириб чиқишди. Бадиа дам хонага, дам ҳовлига чиқар, юрагини отасининг дарди эзарди.

Эрта билан Ҳожи табиб келиб, Меъмор билан омонлашиб, ҳол-аҳвол сўрашгач, Шаҳобиддин ҳақимнинг китобидан «Қобус дарди» назмини ўқиб берди:

Эшит, то қобусдан айтийин нишон,
Уни «таҳора» дер аҳли Ҳиндистон.
Нафас чиқмай, қимир этмайди забон,
Қаттиқ азоб тортар шунда ҳар инсон.
Кўп киши биледи, уйқуда ногоҳ
Оғир бир юк босиб қолади тоҳ-гоҳ.
Ўлдим энди дея қилганда гумон,
Бирдан нафас чиқиб, бўлади равон.
Баъзилар ўша юк девдир дейишар,
Бу сўз билан улар хато қилишар!
Давосини сенга айтсам, эй инсон,
Бослиқ томиридан олмоқ керак қон.
Жавза кайдан бергил яна бир дирам,
Кўкракдаги хилтга беради барҳам...
Ўн дирам мустако бергил ҳар куни,
Икки ҳафта даво қилдирсанг буни.
Бу доридан бемор топади шифо.
Аммо ким бу дардга учраса мудом,
Емасин кунжугу яна моши хом.
Саримсоқ пиёздан асрасин ўзни.
Ловия, нўхотдан ўгирсин юзни!¹

---

¹ М. Ҳасанов таржимасидан.

Меъмор завқланиб маснавийни эшитарди.

Ҳожи табиб асли Бойсун ёқдан бўлиб, Қўнғирот уруғидан эканлиги, замонанинг зайли билан Толлимаржон томонларга келиб қолганини, қўл-оёғи синганни мўмиё билан даволашни, жарроҳлик ҳам қилишини, яра-чақани малҳам билан даволашни ҳам айтди. Ундан сўнг, Ҳиротда Абулқосим Иштихоний деган мўтабар зот бор, эшитганмисиз, дегандек Меъморга қаради. Меъмор эшитганман, деб бош қимирлатди. У зот ҳам асосан Мовароуннаҳрдан бўлиб, Самарқандда таҳсил топганини, устози эканлигини айтиб, Меъмор диққатини бир муддат ўзига жалб этди. У қайта-қайта томир кўрди, дори берди, қатиқ ҳам ичирди... Алмисоқдаги қизиқ гапларни гапириб, Меъмор диққатини тортди. Табиб хушфёғлиги ва кўп қизиқ, антиқа гапларни билиши билан Меъморга жуда ёқиб қолди. Ёшлигида Бойсун ва Кумқўрғонда яшаган чоғларида Қўнғиротнинг тўғиз, қорабўйин, ўр, хуросоний уруғлари билан Жузнинг итқути, марқа, қарапчи уруғлари бир-бирлари билан чиқишмай, доимо жанжаллашиб келганини, айниқса, қарлуқ ва қатағон уруғлари ҳам аҳил эмаслигини, қиз олиб, қиз бермаслигини гапирди. Тепасида қадалиб турган Бадиа ва шогирд йигитларга, «ишларингизни қилаверинглар, касалга тикилиб турмоқ – давони сусайтирмоқ ва умуман, бемор тепасида хомуш ва қадалиб ўтирмоқлик яхши эмаслигини Абу Али ибн Сино ҳам таъкидлаб айтганлар, – деди. – Меъмор ҳазратлари камида бир ҳафта Толлимаржонда қоладилар, ундан сўнг, худо хоҳласа, мен ўзим Бешкентгача бирга бориб, у ёғига кузатиб юбораман». Косон ва Ҳўжа Муборақда, чўпонлар ичида яқин одамлари бор. бек, мингбоши ҳам унга яқин таниш эканини, ҳарқалай Бухоройи шарифгача қийналмай боришларига ёрдам беражagini айтди. Бу дилкаш одамнинг ўз ақидаси ҳам бор: у беморга дори-дармон бериш билан бирга, яхши сўзлар, яхши ҳикоялар ҳам айтиб, кўнглини хушлаш ҳам уни тезроқ шифолайди, деб биларди.

– Меъмор ҳазратлари менинг ихтиёримда, – деди у, – ҳазрат уч-тўрт кун ётиб, оёққа турганларидан кейин, устод пойи қадамлари бизнинг ҳовлимизга ҳам етсин, кейин ўзим кузатаман. Мен устоднинг мадрасаларини кўрганман, Мусаллони ҳам... Меъмор ҳазратларини эшитган эдим-у, мулоқотда бўлмаган эдим. Мавлоно Жаъфар Табризий, устод Ҳожа Юсуф Андугоний, устод Қавомни ҳам эшитганман.

– Ҳурматли иним Абдуласад Ҳожи, – деди ётган ерида Меъмор табибга мурожаат этиб, – шогирдларимга айтинг, ҳамон биз бунда уч-тўрт кун қоладиган бўлсак, бозорга бориб, турли анжомлар ва йўлга керакли нарсаларни харид қилсунлар. Халачдаги бўрон бизнинг барча нарсамизни торож қилди...

Ҳожи табиб бу гапни ҳовлига чиқиб биринчи галда Фаввос Муҳаммадга ва яқинлашиб келган бошқа шогирдларга айтди. Бу гапдан Бадиа ҳам, Ҳорунбек ҳам хабардор бўлди. Ичкарига қайтиб кирган табиб, Фаввос Муҳаммад ҳақида Меъморга гапирди:

— Шу шоғирдингиз бошқаларидан юз чандон сизни яхши кўрар экан. Қандай қилиб мени олиб келганини ўзим ҳам билмай қолдим. Мен эртага йўлга чиқаман, деган эдим, ялиниб-ёлворди, сиёсат ҳам қилди. Охири йиғлаб, менга илтижо қилди. Зудлик билан йўлга чиққаним гўғри бўлган экан, қобус дарди — жуда бешафқат, сафро ҳам ёмон... Тез чора кўрилмаса, ёмон оқибатга олиб келарди. Бу шоғирдингиз — шоғирд эмас, айнаи бир фарзанддай экан. Фикрим тўғрими, устод?

Меъмор «тўғри» дегандек бош қимирлатди.

Ҳожи табиб уйига жўнади.

Чоршанба куни эрта билан карвон сарой дарвозаси ёнида уч арава шай турарди.

Анча тузалиб, йўлга чиқиб кетаётган Меъмор Ҳожи табиб берган сандал ёғочидан қилинган асога тираниб, ҳовлида кайфи чоғ ҳолатда хотини билан бир лаҳза гаплашиб қолди.

— Меҳри гиёйингиз бор, уста, — деди Маъсума бека касалдан чиройи очилиб турган эрига хушомад қилиб. Чунки табиб ҳам худди шундоқ гаплар айтишни шоғирдларига тайинлаган эди. — Қаерда бўлманг, атрофингизни одамлар ўрайди. Худди асаларининг «подшоши»га ўхшаб, сиз томонга дўстларингиз атрофингизни ўраб уча беради. — Меъмор асаларилар ҳаётини кўп гапирар, уларнинг ўз қонун-қоидаларини яхши кўрарди... — Мана, Ҳожи табиб, Ҳорунбек, ўзимизнинг шоғирдларимиз, Андхуд шаҳридаги нажжор Абдулазиз Намангоний, Мирзо Бойсунқурнинг одамлари... ҳаммалари сизнинг сафарингизда парвона бўлиб юришибди. Уларни бироқ одам мажбур қилаётгани йўқ. Бухорога бораётган одам илгари йўлда биронта таниш учратса учратарди, бўлмаса — йўқ.

— Аммо Ҳожи табиб ниҳоятда дилкаш одам экан, — деди Меъмор чеҳраси очилиб. — Ҳожи бизнинг қувилганимиз, подшонинг «қўш қўллаб ургани», «хавфли» одам эканимизни билади. Шунга қарамай, меҳрибонлик кўрғазиб юрибдими, чинакам инсон экан! Мунофиқлардан худо асрасин! Мунофиқ одамлар ҳам тўлиб ётибди! Мана, Аҳмад Чалабийни олайлик. Ҳамма гапни, ҳамма оддий нарсаларни ҳам сир тутарди. Улар ожиз одамлар. Улар шундай қилмасалар, ўзларининг ожиз, жамоага кераксиз кимсалар эканликлари билиниб қолади. Шунинг учун ҳам, мушук ахлатини бекитгандек, улар ҳамма оддий нарсаларни ҳам сир тутадилар. Димоғдорлик, гўдайтиш каби иллатлар уларнинг касби. Подшоҳ саройи бундай одамларга тўлиб ётибди.

Уста «подшоҳ» сўзини тилга олгани сабабли Маъсума бека лабини тишлади.

— Авваломбор, бу ерда бегона кимса йўқ! Иккиламчи, подшоҳ наздида биз ўлган одамлармиз, ўлганлар ҳеч нарсадан кўрқмайди! Бизнинг кўрқадиган еримиз йўқ! Энди нимадан кўрқамиз?!

— Биз ўлганимиз йўқ! Бизни ўлди, деганларнинг ўзи ўлсин! — деди Маъсума бека.

— Балли, ана энди ўзингга келдинг!

— Сиз ўлмайдиган инсонсиз, уста, — деди яна Маъсума бека, — чунки сиз ҳеч қачон бировга ёмонлик хоҳламагансиз.

Меъмор сукут сақлаб, ерга қараганча ўйланиб қолди. У ҳассасининг учи билан ер чизарди...

Шу лаҳза қарвон сарой ҳовлисида ўзининг саман байталида Ҳожи табиб пайдо бўлди. Байталининг қорни чиққан, устидаги хуржуннинг икки кўзи табобат анжомлари билан тўлган эди. У отдан тушиб Меъмор билан салом-алиқдан сўнг, бу кеча қандай ухлаганини, ётиш олдидан қатиқ ичдими — шуларни сўради. Ҳаммаси жойида. Шундан сўнг Меъмор ва нарироқда Ҳорунбек ўзининг байталига тикилиб туришганини сезиб, гап қотди:

— Кўриниши унча бўлмаса ҳам, иши пухта, — деди Ҳожи табиб Ҳорунбекка, — жонивор йўрға, чидамли. Борадиган жойларимнинг барини билади. Битта камчилиги шуки, хуржундаги дорилардан олиб беморларга беролмайди, бўлмаса ҳамма нарсани билади.

Ҳорунбек илжайди.

— Ҳа, фақат табиблик қилолмайди. Ундан бўлак ҳамма нарсага фаҳми етади. — Бу соддадил чолнинг куйиб-пишиб отини мақташидан атрофдагилар ҳам завқланиб кулишди.

XXX боб

БИЧИЛГАН ҚУЛ

Шаввал, яъни саратон авжга минган, ҳавонинг ниҳоятда қизиган бир куни. Толлимаржондан чиққан уч арава. Дашт қарвон саройида андак тўхтади. Кўримсиз бир чалдивор жазирамада ёниб ётарди. Васваса дардидан анча фориғ бўлган Меъмор Ҳожи табиб измидан чиқмай, эрта билан одатдагидек яна битта-битта юриб ҳовли ўртасидаги қудуқ тепасига келди. Меъмор от суғорётган кишидан табибнинг сув ичгиси келиб, боғлоқлиқ ерида бетоқат бўлаётган байталини ҳам суғориб қўйишни илтимос қилди. Қудуқдан сув тортаётган киши челақни ерга қўйди-да, қаддини ростлаб, Меъморга тикилди. У бир нима демай анча вақтгача тикилиб турди. У ориқ юзлари қаҳрабодек сарғайиб кетган, соқол-мўйлаби йўқ, кўса эди. Пешонасини тириштириб, ўқрайиб қараб туришидан менинг илтимосим малол келди хаёл қилиб, Меъмор узр сўради:

— Мен сизнинг бандлигингизни пайқамай иш буюрибман. Афв этасиз, биродар.

Заъфарон заҳил одам жавоб қилмади. У яна эгилиб ердан челагини кўтарди-да, нарироқда боғлоқлиқ турган отни суғора бошлади. Мен билан гаплашгиси келмади, деб Меъмор орқасига қайтиб кетаётган эди, ўзини кўрмаганликка олиб турган бўлса ҳам, аслида зийрак-

лик билан кузатиб турган ҳалиги одам Меъморнинг орқасидан гап отди:

– Ҳой, қария тўхта!

Меъмор орқасига қайрилиб қаради.

– Тўхта, отингни суғориб бераман!

– Барака топинг.

– Савдогарми? Бекмисан? Самарқанддан Балхга кетяпсанми ёки Балхдан Самарқандга?

– Мен устаман. Бино қураман. Бухорога кетяпман...

– Бухорога бориш шартми! Бинони шу ерда қуравермайсанми?

Меъмор ўйланиб қолди. Уни девона хаёл қилиб, бош ирғадию жавоб қилмади. Бир зумдан кейин у яна ўртадаги сукутни бузди. Рўпарасидаги кўса одам ниҳоятда камгап, тўнг, кўзлари чақчайганча тикилиб турарди. Меъмор бир оз ундан ҳайиқди ҳам.

– Ҳа, шу ерда қурса ҳам бўла беради... – деди Меъмор.

– Кимга!? Амирзодагами?

– Одамларга, фуқарога...

– Йўқ, амирзодага қургин, инъом оласан! Хотининг, қизинг борми? Уларни ўша қурган уйинг ичига олиб кириб, амирзодага қўшиб қўй!

– Ҳой, ҳой, тилингни тий! – деди ўз ҳужрасидан чиқиб келаётган табиб бояги одамнинг шанғиллаб гапираётган ҳақорат гапларини эшитиб. – Сенга нима бўлди! Бу зот меъмор Нажмиддин Бухорий ҳазратлари бўладилар! Амирзодалардан алам чекиб сарсон-саргардон бўлиб юрибдилар. Сен Меъмор ҳазратларига ноҳақ, носазо сўзларни айтяпсан! Агар яна бир оғиз сўз айтсанг, мен сендан юз ўгираман! Дарҳол узр сўра!

– Бу одам амирзодалардан кўп ситам чекканга ўхшайди, – деди Меъмор табибга, – билмай гапириб юбордилар, майли, хафа бўлмайман.

– Менга яна тарёқдан сотинг, табиб, – деди жим бўлиб, хўмрайиб турган у одам. – Мен ҳали дори ютганим йўқ. Ҳамма ёғим оғриб, тиришиб кетяпман...

– Юр, менинг ҳужрамга! – деди табиб у одамни орқасидан бошлаб. Табиб Меъморни ҳам ўз ҳужрасига таклиф қилди.

Ҳужрага киришгач, Меъморни юқорига ўтқизиб, икки томонга табиб билан кўса одам ўтиришди. Табиб дори халтасидан бир тунука қутича олиб, қоғозга ўралган қора майиздек нарсани у одамга узатди.

– Уч бўл.

– Хўп бўлади, – деди у одам бир оз очилиб, хонтахта устидаги пиёлага бир қултум қайнаган сув қуйиб, тарёқнинг учдан бирини чимдиб узиб пиёлага солиб, бармоқлари билан эзди. Эритиб, қулт этиб ютиб юборди.

– Бу йигитнинг номи Тожи. Йигирма олти ёшда, – деди Ҳожи табиб секингина. – Асли Шаҳрисабздан бўлиб, домланинг ўғли. бошига оғир мусибат тушиб, бу томонларда тентираб юрибди. У ҳозир эски пайтавадан ҳам хор.

– Шундоқми... – деди Меъмор ҳайратомуз унга тикилиб. Унинг назарида олтимишларга борган кекса одамга ўхшарди. Айни қирчиллама йигитча пайгида бунчалик заъфарон ва гажанг бўлиб қолганига ҳам таажжубланди. ҳам афсусланди.

– Амирзода Иброҳим Султон Шерозда бу йигитни туттириб олиб келиб номус жазосига гирифтор қилган. У бир умр ҳақоратга ташланган... Шўрлик Шаҳрисабзга ҳам қайтиб боролмай дарбадарликда юрибди. Ўлиб-нетиб кетмасин, деб дори-дармон бериб юраман. Ўлиб кетганида ўзига яхши бўлар эди. Иродани ҳам амирзода олиб қўйган. У ҳозир карвон сарой соҳибининг хизматкори...

Тожи чўкка тушиб, бошини ҳам қилиб ўтирарди. Унинг ғазабу тажанглиги тарқаб, анча юмшаган, йўловчининг юзига тик боқолмасу, лекин ҳар замон-ҳар замонда бошини кўтариб, табибга мамнуният билан тикиларди. Тарёк уни юмшатиб, оёқ-қўлини бўшаштирди.

Бу воқеага беш йилча бўлди. Шаҳар бозорида отаси берган пулни сармоя қилиб, дўкон очган Тожи савдо-сотиқни авж олдириб, қаддини ростлай бошлади. Шаҳарда анча-мунча ошналар ҳам орттирди. Жума кунлари тенгқур йигитлар билан тўпланиб базмлар қуришди. Унинг жуда оғзи ботир, гап келганида ҳеч кимни аямасди. У аслида жуда кўркам ва полвон йигит бўлиб, қоп-қора, чақмоқ мўйлаби ўзига жуда ҳам ярашиб турарди. У сўзамол, серҳаракат ошналаридан ҳеч нарсани аямайдиган қўли очиқ, улфати эди. Тез кунда бозор-тижорат аҳли ўртасида ном чиқариб, «Тожиддин-бойвачча» бўлди. Тожи ошиқи беқарор бўлиб, бир ошнасининг жуда чиройли синглисини тўю-томоша билан олди. Ёш хотинини ниҳоятда яхши кўрар, унинг тўйи учун бор-йўғини сарфлаб юборган эди. Иттифоқо кунлардан бир куни Тожини навкарлар дўконидан ушлаб олиб, қозихонага олиб боришади. Мансабдор бир одам у билан қамти ўтириб: «Сен, амирзода Иброҳим Султон олий ҳазратлари ишратбоз деб гап тарқатибсан!» деб сўрайди. Тожи тонади. Ундан сўнг, мансабдор Тожининг баъзи ошналари номини атаб, «шулар ёнида «амирзода ҳам ишратбоз, ҳам бачча... Шундоқ қилиб ўз ҳирсини қондиради...», дебсан? Агар тонсанг, ўша ошналаринг билан юзлаштираман» дейди. Тожи ошналарининг бунда олиб келиниши ва юзлаштирилишидан чўчиб: «Билмай гапириб юборибман, тавба қилдим» дейди. Мансабдор кимса бу сўзларни қоғозга ёзиб, ҳеч қачон тонмаслиги учун каломуллони ўртага қўйиб, қасам ичдиради. Шундан сўнг уни навкарлар олиб чиқиб, зах бир ертўлага қамашади. Орадан бир неча кун ўтгач, Тожини амирзода ҳарамига олиб боришиб, ойнавон ганжина ўртасига қўйилган бақувват курсига ўтқазиб, қўл-оёғини унга маҳкам боғлашади. Оғзига рўмолча тиқиб, катта деразадан ичкари хонага қараб ўтиришини ва ичкари хонадаги воқеани яхши кўриб олгач, кейин бўшатиб юборишагагини айтишади. Кўп ўтмай бу хонага Тожининг ҳарир ипак қўйлак кийган хотинини кекса бир аёл олиб киради. Улар тўшалган ўрин ёнида бир муддат

ўтиришгач, ҳалиги аёл чиқиб кетади-да, бу хонага бошида жиғадор бўрк, кимхоб чопонини елкага ташлаган амирзода Иброҳим Султон кириб келиб, бир пиёла май ичади-да, Тожининг чиройли ёш хотинини кучоқлаб, тўшакка босади... Бу манзарани кўриб турган Тожи бир неча бор оҳ уриб, ҳаракат қилади, аммо овози чиқмайди, ўрнидан ҳам қўзғалолмайди. Бир муддатдан сўнг ўрнидан турган амирзода боши қийшайиб осилиб қолган Тожига яқинроқ келиб, «бундан буюқ сен ҳам хотининг ҳам хизматимда бўласанлар...» деб бошқа хонага ўтиб кетади. Шу кун ичкечқурун обдан калтакланиб, кейин доруйи беҳуш бериб, ухлатилган Тожини бичиб қўйишади. У бир неча кун ҳарам ичидаги ҳужрада ётади. Ўзига келгач, шу ҳовлида ҳарам оғаси бўлиб ишлаб юради. Бир-икки ой ичида унинг соқол-мўйлаблари тўкилиб, кўса бўлиб қолади. Ранги ҳам заъфарон. Шу вақт ичида амирзода унинг кўз олдида хотинини уч бор булғайди. Тутқун канизак бўлиб қолган у жувон кейинги кунларда ўзини томдан ташлаб ўлдиради. Доимо дарғазаб, заъфарон юрадиган Тожи бир неча ойдан кейин ҳарам қоровуллари кўзини шамғалат қилиб, бу даргоҳдан қочиб кетади. Мана, неча йилдирки, бир оғиз сўзи учун хонавайрон бўлиб, ҳақоратланган Тожи Хуросондан чиқиб, ўзи туғилиб ўсган Шаҳрисабзга ҳам боролмай, бунда сарсон-саргардон бўлиб юрибди. Ким эдиму энди кимман, деб ўйласа керак. Ҳамма нарсадан ғабланиб юради. У ҳаммани ёмон кўради, умуман, ёруғ дунёдаги ҳамма кимирлаган нарсани ёмон кўради. Дафъи савдо дегандай, фақат тарёкни тан олади, шунга жонини беради...

Бир лаҳзадан сўнг, у Меъмор билан табибга ҳўмрайиб бир қараб қўйди-да, ташқарига чиқиб кета туриб, яна тўнғиллади:

— Соҳиб, отларни суғор деган эди, лаънати отлар сув ичмай бир-бирини тишлашяпти! Ҳамма ёқ расво! Мен бу ердан кетаман! Соҳиб ҳақ тўламаяпти! Расво! Дунёда ҳақиқат йўқ, ҳамма ёқни вайрон қилиш керак!..

У чиқиб кетди. Меъмор билан Ҳожи табиб бир-бирларига қарашди, унинг орқасидан ачиниб тикилиб қолишди.

XXXI боб

ЧУҚУР ОҚИМ

Бозорма-бозор тентираб, жазирама иссиқда эрталабдан кечгача сув сотадиган Али мешқобчи хусусида аввалги бобларда сўз айтган эдик. Ҳиротдалигида Меъморнинг меҳри гиёси тушган бу одам мадраса қурилишига ҳам кириб, бунда гишт тераётган кишиларга муздек чашма сувидан заранг косада улашар, биринчи косани Меъморга суниб, ундан кейин мадраса ҳовлисини айланиб, ҳаммага «Чашмаи Хизр» сувидан ичириб, кейин хайр-хўшлашиб жўнарди. Бу ғариб ва кимсасиз киши

асл Сабзавор шаҳридан бўлиб, фалакнинг гардиши билан Ҳиротга келиб қолган. У қирқ ёшларга борган, жуссаси кичик, миқтидан келган, овози ўткир қорача одам эди. Аслида тузуккина бир устанинг ўғли экан. Отаси вафотидан кейин бошига тушган бир қайғу ўз юртидан узоқлаштириб, Ҳирот бозорларида мешкобчилик қиларкан. Дастлабки йиллари Меъморнинг эски-тускисини кийиб, пул олиб юрди. У юз-кўзлари, гап-сўзлари ўз отасига жуда ўхшашиб кетадиган ва бунинг устига мусофирпарвар, мурувватли Меъморни яхши кўриб, баъзан уй хизматини ҳам қилди. Кейинчалик, мадраса қурилишида ишлади. Эри қазо қилиб кетган бир бева хотинга уйланиб, унинг ҳовлисига кўчиб борди. Ўз наздида мешкобчилик сердаромад бўлганлиги учун шу ишни қиларди. Аммо бошқа бегона одамдан пул сўрамас, сув ичирад, ким нима берса олар, ишқилиб бозору кўчаларни айланиб юриб, чарчаган одамга бир коса муздек сув тутиб, яна йўлида давом этаверарди. Ҳар куни эрта билан икки меш сувни «Чашмаи Ҳизр»дан олиб келиб, бирини Меъмор хонадонига, иккинчисини ўз кулбасида мис кўзаларга тўлдирадди. Дастлабки вақтларда Маъсума бека пиширган овқатлардан, шогирдлар қатори у ҳам тановул этиб, «Саховатли Меъмор ҳазратларининг умрлари узоқ бўлиб, доимо сиҳат-саломат бўлсинлар», деб дуо қиларди. Низомиддинни кўриб «худойи таоло менга ҳам фарзанд берса, мана шунақа удлик-шудлик бўлсин», дерди. Ўз иши билан доимо машғул бўлиб юрган Али мешкобчи кейинчалик Низомиддиннинг ҳибс этилиб, Ихтиёриддинга ташланганини эшитиб, эрта билан келиб Меъморнинг кўнглини сўради... Орадан бир неча ой ўтгач, Низомиддиннинг осилганини эшитиб, бўйнида сувсиз меш, растама-раста, кўчама-кўча дод солиб, бошидан тупроқ сочиб, йиғлаб юрди. Ихтиёриддин қалъаси ёнига келиб худога ёлворди. Мусалло атрофида «Мирзо» мадрасасини қураётганлар орасига ҳам кириб, Низомиддиннинг ҳам, бошқа йигитларнинг ҳам гуноҳи йўқлигини айтиб, дод солиб бақирди. Унинг ноласига Меъмор хонадонидан бўлак кишилар лоқайд қаради. Бозорда ясовулбоши унинг қилиб юрган ишларидан жирканиб: «Ҳей, мешкобчи, агар сен яна шундоқ бақириб юрсанг, оғзингга қамчи билан ураман, ўттиз икки тишинг синиб тушади!» деб дўқ урди. Али мешкобчи ичида: «Сен кўппакнинг кўлингдан шу иш келади, албатта» дедию индамай жўнаб қолди.

Орадан кўп ўтмай Меъморнинг ҳовли-жойларини сотиб шаҳардан чиқиб кетганини эшитди. Хайрлашиб, кузатиб қолмагани юрагини ўртаб, азонда меши тўла «Чашмаи Ҳизр» сувини кўтариб, «Даҳаи дорул Ҳуффо» маҳалласига келди. Жуда таниш бўлган дарвозани тақиллатди. Ҳозироқ шогирдлардан бири ёки Бадиа бекам чиқиб очади, салқин чашма сувини ошхонадаги хумга қуйдириб, очиқ чехра билан ташаккур айтади, хаёл қилиб турган Али мешкобчининг айтгани бошқача бўлди. Илгари очиқ турадиган бу дарвоза танбалаб бекитилган. Шарақ-шуруқ

қилиб, занжирлари олиниб, ярим очилган дарвозадан башараси совуқ бир одам кўриниб, жим қараб турди.

— Меъмор ҳазратларининг ҳовлилари шу эди-а, сиз жаноб кўчиб келдингизми?

— Сотиб олдим!

— Мен Али мешкобчман. Меъмор ҳазратларининг ташқари ҳовлиларидаги ҳужрада турганман. Соғиниб, қўмсаб келдим. Зарур ишим йўқ. бошим оғиб келиб қолганимни ўзим ҳам билмай қолибман. Қандай яхши инсон эдилар. Бундоқ мусофирпарвар, саховатли одамлар кам учрайди...

— Орқасидан югурсанг, етиб оласан! У «саховатли» кишинг ҳали Бухорога етгани йўқ, — деди у одам мешкобчига кўзларини ўқдек қадаб. — Ёки ўша-ҳужра сеникимиди?

— Алҳазар, жаноб! Мен бир ғариб одамман, мен фақат қўмсаб келдим...

— Яна бошқа гапинг борми?!

— Йўқ.

У одам эшикни «гарс» эткизиб ёпиб, ичкарига кириб кетди.

«Оҳ, қандай замонларга қолдик, — деди ўзига ўзи мешкобчи, — одам одамга шундай муомала қиладими?» У мешдаги чашма сувидан кўчада юрган болаларга қуйиб бериб, жўнаб қолди. Пули Молондан ўтиб, гала миноралар ёнига келганида, узоқдан офтобачини кўрган Мажнун-девона томоғи қақраб унинг йўлини тўсди:

— Сув бер!

— Мана, ич, — деди мешкобчи заранг косани тўлдириб узатиб, — ич, жигарим, энди сирлашадиган фақат иккимиз қолганга ўхшаймиз.

— Яна бер, — деди девона биринчи косани симириб бўлиб. У яна тўлдириб берди. Девона иккинчи косани ҳам ичди.

— Яна қуяйми?

— Бас, — деди у мешкобчига илжайиб. Шундан сўнг кафтини очиб, дуо қилаётган мешкобчига мурожаат қилди: — Сен ғариб одамсан, сенинг дуойинг ижобат бўлади; э худо, дашту биёбонларда қон йиғлаб кетаётган Меъмор ҳазратларининг мушкулларини осон эт. жувонмарг бўлган ўғиллари Низомиддинни раҳмат қил!

Улар иккови ҳам юзларига баробар фотиҳа тортдилар.

— Меъмор ҳазратлари кўчиб кетибдилар, қўмсаб борган эдим, ичкарига киритишмади, — деди мешкобчи илжайиб, мамнун турган девонага.

— Тунда Афросиёб қўшин тортиб келди. Зулфиқоримни олиб чиқиб, мана шу ерда чунонам жанг қилдимки, мажусийлардан биронта ҳам қолмади. Бугун кечаси Афросиёб яна келади, сиз ҳам ҳушёр бўлиб туринг! Ўз куёви Сиёвушнинг бошини олган ҳам шу Афросиёб. Лашқари беадад билан келади. Ҳаммасини қириб ташлайман!

Али мешкобчи девонага қараб, унинг айниётганини сезди. Шундан сўнг хайрлашиб Бозори Қандаҳор томонга жўнаб қолди. Дорул Ҳуффо маҳалласи илгаригидек эмас – бу маҳалла фариштаси йўқ, совуқ ва бефайз бўлиб қолган эди. Нима сабабдан бу томонга келганини ўзи ҳам билмади. Ҳарқалай, инсон яхшилиқ кўриб, туз ичган ерини кўмсар экан.

Меъморнинг ҳовли-жойини сотиб олган одамнинг совуқ муомаласи гўё мешкобчининг елкасига тушган қалтак бўлди: у юзини ўгириб индамай жўнаб қолди. Ҳиндиларнинг дайди сигири ҳам шунақа бўлар экан; қисир қолиб, уйдан чиқарилиб юборилгач, бир неча ой боши оғиб яна ўз уйига кириб келаверар экан. Лекин муомаланинг илгаригидай бўлмаганини сезган сугир кейинчалик ўз ҳовлисини тарк этиб, кўчадаги дайди сугирларга қўшилиб кетар экан.

Меъморнинг ҳайдалиб кетишида корфармо Аҳмад Чалабийнинг қўли борлигини, уста Жўржий ва кулолларнинг ҳам Ҳиротдан чиқиб кетишига шу одам сабаб бўлаётганини эшитган қизиққон ва тили ботир Али мешкобчи бозорда бақириб: «Эътиборли кишилар Хуросондан қувилмоқда. Мансабдор шахсларнинг зулми ошиб кетди!» – деб юрди. Хотинининг қазосидан сўнг у ҳам Ҳиротдан бош олиб, Сабзавор томонга кетмоқчи бўлади. Аммо у томонга қайси юз билан боришини билолмади. Меъморнинг бирдан бир яқин ошнаси устод Қавом эканлигини эшитган эди; у зотнинг ҳовлисига бориб, зиёрат қилиб келди. Хайрият, бу зот Меъмор номини тилга олиб, бўзлаганини сезиб, дарҳол олдига дастурхон ёзди. Кейинги пайтларда у Худододбекнинг никоҳ тўйида хизмат қилди. У устод Қавомдан, Бухоройи шарифга кетаётган бирон карвонга уни қўшиб, жўнатиб юборса, то қиёмат дуо қилажагини айтди. Устод Қавом аниқ ваъда қилмаган бўлса ҳам, шу бир офтобачининг Нажмиддин Бухорийни қанчалик яхши кўришини сезиб, ҳайрон бўлиб қолди. Шу ёшга кириб ўзига бирон ихлосманд одам йўқлиги кўнглидан ўтди.

Али мешкобчи яна мадраса қурилишига кириб одамларга сув тутди. Лекин қамти келиб қолган Аҳмад Чалабийга сув бермай, юзини тескари қилди. Буни сезган Аҳмад Чалабий мешкобчига мурожаат этди:

- Ҳей, сувингдан бир коса бер.
- Сув йўқ!
- Ана, меш тўла сув-ку?
- Бу Чашмаи Хизрдан. Сизга ҳайф кетади!
- Тентак!
- Сиз жанобга мол бозоридаги шалтоқ сувни ҳам раво кўрмайман!
- Йўқол бу ердан!

Али мешкобчи корфармо Аҳмад Чалабийга хўмрайиб сўнгра жўнаб қолди.

Рамазон ойн охирларида Ал-Жазойир амирининг Ҳиротга келиши ва бу тантанавор кунлар Ҳирот аҳлини масруру маст қилиб,

салтанатнинг ас-асаю дабдабаси одамлар диққатини ўзига жалб этиб, нигоҳини хиралаштиради, хаёл қилди, ҳукмдорлар. Улар янглишди; қатлу талон-тарожлар, қувғину пўписалар, ғарибу ғурабонинг аянчли ҳаёти – қашшоқлик, мулкдорларнинг керилишларию амирзодаларнинг адовати фуқаро тинқасини қуритган эди.

Бозорма-бозор санғиб, сув сотиб юрган Али мешкобчи ҳамма ерда «қиёмат яқин қолгани»ни, мансабдорларнинг хиёнаткорлигию одамларда меҳру оқибат қолмаганини бақриб айтиб юрди. Кеч-қурунлари чарчаб ҳужрасига келгач, токчадаги китобни қўлга оларди. Бу китоб «Чор дарвеш» бўлиб, Меъмор ҳадя қилган эди. Али мешкобчи ёшлигида мактаб кўрмаса ҳам, хаг таниб олган, қийналиб ўқирди. Энг қизиги, бу китобнинг қатида Меъмор умри давоми йиққан ҳикматли сўзларни шилдироқ қоғозга ёзиб қўйган бўлиб, уларни доимо ўқиб, ёдлаб юарди.

Бу гапларда одамийлик, ахлоқ-одоб, ҳалол меҳнат, мардлик, шарму ҳаё, инсоф, тadbиркорлик каби фазилатлар улуғланар, танбаллик, ҳаромтомоқлик, порахўрлик, жаҳолат, ёлғончилик, адоват, ҳасад, гийбат, хиёнат, кибр-ҳаво сингари иллатлар қораланар эди. Али мешкобчининг бу гапларни айтиб юриши, табиийки, сарой атрофидагиларга ёқмасди.

Бозорма-бозор югуриб, замонаю мансабдор кимсаларнинг бераҳму бешафқатлигидан, порахўру бемурувватлигидан шикоят қилиб юрган мешкобчини кунлардан бир кун икки ясовул чашма бошида: «Сен ярамас келгинди сувни булғатдинг», деб қамчи билан чунонам савалашди. Ерда чўзилиб қолган Али мешкобчининг биқинига тепишди. Унинг оёқларига қамчи уриб, иккинчи бор бозор кезмайдиган қилиб ташлаб кетишди.

Чўзилиб ётган мешкобчини кечга яқин қандайдир номаълум одамлар кўтаришиб ҳужрасига элтиб қўйишибди. Ҳушига келган мешкобчи эрта билан қовоғи тепасидаги ёрилиб қон оққан ерларини кимдир рўмол билан боғлаб кетганини, ёнига бир коса сув, нон қўйилганини пайқади.

Бу ким бўлди? Ахир у сўққабош, кимсасиз, мусофирку? Унинг кўнглини олиб турадиган меҳрибон Меъмор ҳам ҳайдалиб кетган-ку! Қашқирлардек йиртқич ясовуллар қўлидан олиб, ўз ҳужрасига ётқизиб кетган ким экан? Бу шаҳарда унинг яқин ошнаси қолмаган-ку?! Мешкобчининг аъзойи бадани зирқираб, бош кўтаришга мажоли келмай ётганида, куннинг ўрталарида, ҳужра эшиги очилиб, рўмолчага озгина хўрак тугиб олган икки йигит кирди. Улар мешкобчига салом бериб, эҳтиёткорлик билан ёнига ўтиришди. Уларнинг бири – йигирма ёшларда, чиройли қилиб салла ўраб олган мадраса муллаваччаларидан бўлиб, иккинчиси ҳам эндигина мўйлаби сабза урган, гавдаси йўгон йигит эди. Муллавачча биринчи бўлиб, ярим овозда кеча кечкурун чашма тепасида ётганини, икковлари кўтариб олиб кириб қўйганини

айтди. Қимирлолмай, калтак зарбидан инграб ётган мешкобчи, агар унинг қўлида Ҳазрати Алининг Зулфиқори бўлганида барча мансабдорларни, амирзодалару подшоҳгача, ҳамма-ҳаммасини бир кунда қириб ташлашини айтиб, оҳ урди. Бир ғариб одамга шунча ситам бергани худодан қўрқмайдиларми, деди яна инграб.

— Йўқ, улар худодан қўрқмайдилар! — деди муллавачча ярим овозда босиқлик билан. — Темурийзодалар ниҳоятда ҳаддан ошиб кетди. Фуқоранинг чумолича ҳам қадри йўқ. Биз ҳам, қудратли мешкобчи, сизга ўхшаб жабр чекдик.

— Сизлар ким бўласиз? — мешкобчи икки йигитнинг меҳрибонлик кўрсатганидан мамнун бўлиб сўради.

— Бизлар Низомиддин ва Аҳмад Лурнинг дўстларимиз.

— Тушундим, — деди мешкобчи, — Низомиддин асл йигит эди! Танийман. Шерикларингиз қатл этилиб, сиз икковингиз қутулиб қолдингизми?

— Йўқ, бизлар жуда кўпмиз, — деди муллавачча. — Бизлар қатл этганлари билан адо бўлмаймиз.

— Тушунарли.

— Ёнингизга келишдан мақсадимиз — биринчидан, сиз ғариб ва софдил кишига қўлимиздан келганча мурувват қилмоқ, иккинчидан, бундан буёқ ўз ёғингизга қовурилиб юрмай, хоҳласангиз, бизнинг ёнимизга келиб, биргалашиб иш тутмоқликни айтиш эди. Ёлғизлик ёмон, йиғласак ҳам бирга йиғлайлик, ёмонлар билан ёқалашсак ҳам бирга бўлиб ёқалашайликки, ҳақиқатни бирликда топайлик.

— Исмингиз нима, азиз укаларим? — сўради мешкобчи.

— Менинг исмим — Талаба, шеригимнинг исми — Интиқом. Тузалганингиздан кейин келинг, бизларни Мадрасаи Олиядан топасиз...

Икки йигит хайр-хўшлашиб ўринларидан турдилар.

— Албатта бораман, — деди Али мешкобчи номлари яширин, меҳрибонлик кўрсатаётган икки хушфезъл йигитга тикилиб.

Чоршанба куни эрта билан Дорул Ҳуффо маҳалласида пайдо бўлган яна бошқа икки нотаниш одам Меъморнинг эшигини тақиллатди. Эшикни қия очиб, нотаниш кишиларга совуқ назар ташлаган юзлари гўштдор уй эгаси сипоҳларга хос пурвиқорлик билан «Хизмат?» дегандек қаради.

— Ассалому алайкум! — деди эшик тақиллатганлар баробарига, — Меъмор ҳазратларида ишимиз бор эди, марҳамат қилиб чақириб берсангиз.

— Бу ер қозихона бўлганми?!

Эшик тақиллатганлар жим бўлиб қолишди.

— Бу ҳовлини мен сотиб олганман! Бу ерда меъмор-пеъморинг йўқ! Уни бекорга ҳайдашмаганга ўхшайди. Хоиннинг отасида ҳам бир гап бор экан!

— Соҳиб, бизни афв этинг, биз бу ерга янглишиб келиб қолибмиз.

Эшик қарсса ёпилди.

Кўчада қолган бу икки нотаниш одам бир-бирига ҳайрон бўлиб қараб қолди.

– Бу тушимми ё ўнгимми?

– Ўнг, – деди соқол-мўйлаби сийрак, лўмбиллаган семиз, ўрта яшар одам рўпарасидаги шоп мўйлаби қотма кишига.

Бу одамларнинг бири – Фармонкал лақабли этикдўз косиб бўлиб, ёшлигида боши ғоятда қирмоч кал бўлган, ёши ўтиши билан у тузалиб кетган бўлса ҳам, қулогигача бостириб ҳожи дўппи кийиб юрарди. Кўнгли очиқ, кулгию ҳазилни ёқтирар, улфатлари орасида ҳаммадан аввал бир бошини очиб кўрсатиб, ўз лақабидан гап бошлар, гапга чечан эди. У Меъморнинг хонадонида маҳси, кавушу этик тикиб берар, баъзида Меъмор Бозори Қандаҳордаги унинг дўконига келиб гаплашиб, дилкашлик қилиб ўтирар эди. Иккинчи киши – Парфи сўтак бўлиб, уйда косибларга сағри тайёрлаб сотарди. У ўзига етгунча беғам, гап билмас сўтак эди. Улар бир-бири билан ёшлиқдан ошна бўлиб, икковлари ҳам Меъморга ихлосманд, кўп масалаларда келиб маслаҳатлашиб туришарди. Низомиддиннинг қатлидан хабарлари бор, келиб дардлашиб, ҳасратлашиб кетишган эдию, аммо шундай мўътабар зотнинг ҳайдалиб кетиши асло хаёлларига келмаган эди. Бунинг устига эшик очган совуқ кимсанинг: «Бу ер илгари қозихона бўлганми?!» дегани уларни ўйлатиб қўйди. Улар, дарҳақиқат, ҳозир қозихонадан чиқиб келишаётган эди. Уларнинг бир камбағал косиб ошнаси меҳнат ҳақини тўламай, анча вақтдан буён муттаҳамлик қилиб келаётган хўжайини – улгуржифуруш бойвачча устидан қозига арз қилган эди. Бу иш анча вақт судралиб юриб, бугун ҳал бўлган эди. Улгуржифуруш бойвачча пора бериб, қутулиб кетди. Бойвачча ҳақ, арз қилган косиб муттаҳам бўлиб қолди. Қозихонадан кўксини чангаллаб фиғон қилиб чиқиб кетган косибга тасалли беришди. Аммо косиб, бу ярамас одам бошқа бир жиноятни ҳам пул билан ёпиб юборганини кўрган – у бировнинг хотинига кўз олайтирган номард эди.

Фармон кал билан Парфи сўтак ўз ҳамкасабаларига сабр қил, сабрдан бошқа илож йўқ, деб тасалли беришди. Лекин уларнинг Меъмор ҳовлисига йўл олганларининг боиси бу эмас, бошқа масала эди. Меъморнинг мана шу бир ой ичида Ҳиротдан чиқиб кетганидан хабарлари йўқ эди.

Парфи сўтак билан Фармон кал орқаларига қайтиб, Пирмуҳаммад тандирчи ёнига келишди. Кенг ва текис ҳовлида пешанасини танғиб олиб, ўғиллари билан тандир ясаётган гавдаси йўғон киши қўлидаги тахтачасини қўйиб, ошналари билан қўл сиқишиб омонлашди. Болалардан холироқ, айвон соясига бориб ўтиришди. Фотиҳадан кейин, Фармон кал гапни лўнда қилди:

– Қулогимизга ёмон гап чалинди; Муҳаммад Аргун маҳкамаси худо раҳмат қилгур Низомиддиннинг отаси Меъморга кўз тикиб,

у зотни орадан кўтариб ташламоқ ниятида эмиш. Бу гап жуда аниқ кишидан эшитилди. Мавлононинг маслаҳатларига кўра, Меъморни хабардор қилиб қўяйлик. деб борган эдик, у зот ҳовли-жойларини сотиб, кўчиб кетибдилар.

– Кечиккан бўлсангиз ҳам ҳарқалай бу гапни Талаба жанобларига ҳам маълум қилиб, маслаҳат сўраш керак. – деди тандирчи. – Мен бир нима деёлмайман. Ўзингизга маълумки, Талаба жаноблари ҳамма нарсани маслаҳатлашиб олмоқ кераклигини айтган эдилар. Мавлонога ҳам бу гап маълум, нечун у киши Талаба ҳазратлари билан маслаҳатлашмай, сизларни Дорул Ҳуффога юбордилар экан?

– Бу гапингиз маъқул, – деди суҳбатга араллашиб Парфи сўтак. – Мен ҳам йўлда сизга айтдим-а, олдин мадрасага боришимиз керак деб.

– Боришдан қочмаймиз, – деди Фармон кал.

– Эҳтиёт бўлинглар, – деди Пирмуҳаммад тандирчи, – бирон жуфт этикми, маҳсими, қўлингизга олиб олинглар. Ҳовлиқмантлар, ҳовлиққан одамга ҳамма қарайди.

Кал билан Сўтак бир пиёладан чой ичиб, ўринларидан туришди. Тандирчи ўргатганидек рўмолга янги этик тугиб, мадрасага боришди. Шу атрофда айланиб юришди. Орадан кўп ўтмай, қўлида китоб, бошида чиройли салла, муллавачча келиб, улар билан омонлашди. Бу йигит «Талаба» эди. Улар кўчада янги этикни кўриб, савдолашаётган бўлиб, асосий гапга ўтишди. Фармон кал Талабага ҳамма гапни лўнда қилиб айтди. Муллавачча бўлса шошмасдан этикнинг у ёқ-буёқларини айлантириб кўрган бўлди.

– Бу ишнинг чораси кўрилган. Марҳум Низомиддиннинг отаси соғ-саломат Бухорога жўнаб кетди. Ўзимизга тегишли бир одам аравакашлик қилиб, у зотни олиб кетди. Биз ўйлаймизки, Меъмор ҳазратларининг сафарлари бехатар бўлади.

– Хайрият, – деди Фармон кал.

– Этигингиз қиммат экан. уста, – деди муллавачча, – биз ўзимиз бозорга бориб савдолашиб оламиз. Тушундингизми?

– Тушунарли. Хайр, саломат бўлинг! – деди Фармон кал.

Фармон кал билан Парфи сўтак яна орқаларига қайтишди. Улар йўл-йўлакай Талабанинг жуда хушфезл, доно йигит эканини гаплашиб кетишди. Ситамгар фалак, бешафқат теурийзодалар ўзи сабаб бўлиб, фуқаро мана шу интиқом йўлига, ҳуруфия фирқасига жамулжам бўлаётганини, бу ҳам тангрининг иродаси эканини айтишиб, ўзларига тасалли беришади. Башарти қўлга қиличу найза ушлаш лозим бўлиб қолса, бу фармонни Талабаю Ҳорун бўзчи берса, қон тўкишга тайёр эканликлари, тангри марҳаматига шоҳу амир эмас, халойиқ лойиқ эканини сўзлашишди.

– Марҳум Низомиддиннинг отасига шикаст етказмаслик чорасини ҳаммадан аввал ўйлаб, ўз одамимизнинг қўшиб юборилиши, бу жуда зукколик бўлибди, – дейишди улар бир-бирига. – Демак, биз Талабага

суянсак, ишонсак, у жаноб айтганини қилсак, жонимизни фидо қилсак арзийди ва бизнинг чеккан заҳматимиз зое кетмайди.

Жума куни Жоме масжидига – намози пешинга оқиб келаётган одамларнинг кети узилмасди. Шу одамлар ичида амирзода Иброҳим Султон Шерозга жўнаб кетганидан кейин Бойсунқур иродаси билан ўз мансабидан бекор қилинган митти Сулаймонбек ҳам боши қуйи ғарибона келарди. Қамчинидан қон томган учинчи жаллод, яъни Муҳаммад Аргун, Қораилондан кейинги, «сарой синчларини маҳкам ушлаб турган мих»нинг пораю фаҳш ишлари фош этилиб, омбур билан суғуриб ташлангани бир кундаёқ фуқаро қулоғига етиб, оғиздан-оғизга кўчди. Кўринишда хокисор, бақирмай, секин гаплашадиган, одамларнинг «пешанасини силаган» бўлиб, чоҳга тепиб юборадиган бу маккор шахс анчадан буён Мирзо диққатини тортарди. Бу одам Иброҳим Султоннинг баджаҳл, қаттиққўллигидан фойдаланиб, ўз манфаати йўлида кўпларнинг ёстиғини қуритиб юборган эди. Унинг маҳкамасига уч бор кириб, йиғлаб-ёлвориб, ўгли гуноҳини андак юмшатиб, қатлдан олиб қолишини илтимос қилган Меъморга ҳам жуда юмшоқ, мулойим муомала қилиб, аслида ўзининг «салтанатга садоқати»ни изҳор қилиш баҳонасида амирзодадан шу «хуруфия тўдаси»ни тезда осиб ўлдиришни бир неча бор талаб қилган эди. У мақсадига етган. Энг даҳшатлиси шу бўлган эдики, бу кимса юмшоқ гапириб, ҳаммага ўзини «дўсара» кўрсатиб, қабиҳ ишларни қиларди. Унинг «ширинсўз», «мулойим», «одампарвар»лиги фақат бир ниқоб эди, холос. Бу кимса ўз мансабидан бекор бўлгач, бир неча ой хонанишин бўлиб ётди, ҳеч кимга қўшилмади. Бирон кимсага арз ҳам қилолмади – сабаби унинг жирканч шахс экани Шоҳруҳга ҳам маълум эди. Икки-уч ойлардан сўнг Сулаймонбек бошини секин шиллиққуртдек чиқариб атрофига аланглади. Жимжитлик. Шундан сўнг ён қўшнисиникидаги никоҳ тўйига чиқди. Хизмат қилиб юрган йигитчалар унинг ёнига нон, қанд-қурс қўйиб кетдию, аммо ҳеч ким у билан гаплашиб, ёнида ўтирмади. У ёлғиз, яккамохов бўлиб ўтирди-да, кейин тўйдан чиқиб кетди. Яна бир куни жанозага чиқди. Тўпланган одамлар ундан ўзини тортиб, у билан ҳеч ким мулоқотда бўлмади. Унга тобут кўтаришга ҳам гал бермай, бир томонда қолдирди. Жоме масжидида ҳам ундан одамлар узоқлашиб, пойгакларда намоз ўқидилар, аммо унга яқин туришмади. Одамлар миқ этишмас эдию, лекин ундан ўзларини тортишарди. Сулаймонбек буни жуда яхши пайқаса ҳам, бари бир сурбетлик қилиб одамларга суркалаверарди. Кунлардан бир куни Фармон кал Парфи сўтакка мурожаат этди:

– Бу ярамасни тинчитиб қўя қолсам нима дейсан? – у этиги кўнжига солиб қўйган дудама ханжарга ишора қилди.

– Савоб бўларди! Аммо Талаба билан бир маслаҳатлашиб кўриш керак.

– Бу гапинг маъкул, – деди Фармон кал Парфи сўтакнинг лўм-биллаган юзларига жилмайиб қараб, – сендан ҳам балодек ақли гаплар чиқади-я!

– Ҳамма ақл ўзимда дейсанми! Ақлингнинг кўплигидан бошингга шира тушиб, шафтоли қоқи қилиб қўйган.

– Балли, сўтак! – деди хахолаб Фармон кал, – шунинг учун экан-да, аммамнинг бузоғидек кечаси билан бошдаги ширани ялаб чиққанларинг.

– Вой, вой, ошна, қўй, қўнглимни айнитма! Яхши ҳам қирмочингни қапгир билан сидириб ташлаганлар, бўлмаса етти маҳалланинг пашшаси орқангдан гувиллаб эргашиб юрарди.

– Об-бо, сўтаг-э! Енгдинг. Бас! Ўтмас пичоқ қўл кесар деб шуни айтадилар-да! Туриб-туриб оласан. Ўзи бир вақти келиб қолади-да, миянг ўлгур бирдан ишлаб кетади. Офарин! Худо ҳаммага ақл улашганида сенга жуда узунни тегиб қолган-да, а!

– Ўшанда сенинг елкангдан ушлаб турувдим-да. Худо: – Тила тилагингни, деди. Мен ақлдан тўрт энлик ошиғроқ бериб юборинг, дедим. Мана, жонингни киритяпман, дўстим!

– Бас биз енгилдик, сиз енгдингиз! Энди тўғри гапга ўтайлик; хўш, нима қиламиз? Талаба бизнинг дўконимизга келмаяпти. Ёки яна мадрасага борамизми?

– Бу жуда шошилинчми?

– Сулаймонбекни кўрсам ғашим келиб, юролмаёпман. Шу ярамаснинг боши оғирлик қилиб юрибди чамамда!

– Эртагача сабр қилайлик.

Эртаси куни. дарҳақиқат, Бозори Қандаҳорда, тим ичида Талаба пайдо бўлиб, у этик харид қилиш баҳонаси билан Фармон кал дўконига кириб, курсига ўтирди. Салом-алиқдан сўнг, Фармон кал дарҳол мақсадга ўтиб, ниятини айтди.

– Бундоқ иш қилмоққа биз рухсат этолмаймиз, – деди ярим овозда Талаба, – бу «Саркарда» ҳазратларининг ҳам фикрлари. Сотқинлик, авомга жабру зулм истаганлар мана шундоқ хор бўлишини одамлар кўрсин. Уни сўйиб юборсангиз қутулади-кетади. Қутир мушукдек ҳеч қаерга сизмай, одамлар ундан ҳазар қилиб юрган бошқа одамларга катта ибрат-ку. Бир-икки йил қўйиб бериш керак, ўзи ўлиб кетади. Ҳали бунақа хор бўладиган мансабдорлар анча-мунча. Агар бир-икки йилдан кейин ҳам сурбетларча яшайверса сиз билан маслаҳатлашиб уни йўқотиб юборамиз.

– Жуда маъкул.

– Пес – бу дард. Тузук одамлар ҳам бу дардга мубтало бўлиши мумкин. Аммо бу пес ёмон пес, бадтарин пес. Бунга даво йўқ, бундан биз ҳазар қилишга ҳаққимиз бор.

– Жуда тўғри.

– Этигингиз қиммат, уста. Биз талабаларнинг қудратимиз етмайди. Яна бир келаман.

— Келинг, мулла, арзонроғи ҳам бўлади. Яхши кунлар ҳам келиб қолар...

— Худо хоҳласа, албатта. — Талаба хайрлашиб дўкондан чиқиб кетди.

Ҳиротни айланиб ўтадиган Ҳерируд дарёси жимирлаб оқиб ётарди. Бу сувнинг мавж уриб жимирлашлари, бурилишлари остида кучли оқим доимо шитоб билан шимолга, Мурғоб томонларга югурарди. У бир қарашда кўзга кўринмас ва лекин унинг қудратини хуросонликлар сезиб турардилар.

XXXII боб

ЧЎЛИ БОБО МАСКАНИ

Уч арава Толлимаржон, ундан сўнг Дашт карвон саройидан чиқиб, Қарши шаҳри қайдасан, деб йўлга тушди. Учинчи аравада Халач бўронидан омон қолган баъзи қақир-қуқурлар. Меъморнинг темир-терсак асбоблари, кетмон, белкурак, андава, ганчхок тоғоралари, сим, элак ва ҳоказолар... От устида Фаввос Муҳаммад ўтирарди. Икки хуржунини дори-дармонлар билан тўлдириб олган табиб ўзининг ювош байталида биринчи аравага ёнма-ён, Меъмор билан гаплашиб келарди.

Икки кун йўл юриб, Қарши карвон саройига етиб келишди. Шаҳарга кириб келишда дарё кўпригида пойлаб ўтирган хизматкор йигитлар табибни кутиб олиб, бек ҳовлисига жўнашди. Табиб бекнинг бир ўғли оғир касал эканини, чоршанбага унга етиб боришини Меъморга айтган эди. Табиб йўлдошларини карвон саройга жойлаб, бир кеча ҳордиқ олганларидан сўнг, эрта билан келиб Бухоро йўлига чиқариб, кузатиб қўйишини маълум қилди. Меъмор ҳам, Ҳорунбек ҳам табибга миннатдорчилик изҳор этишди. Табиб байталидан тушиб, бек кишилари олиб келган аравада шаҳар ичкарасига кириб кетди. Кечқурун икки йигит каттакон дастурхонга ўроғлиқ нон ва ширинликлар, иккинчи бола хурмачада қатиқ кўтариб келди. Булар бек ҳовлисидан юборилганини, Меъмор ҳазратлари мана шу қатиққа пиёз тўғраб ичиб олиш лозимлигини таъкидлашди.

Эрта билан табиб бекнинг кичик укаси билан бирга карвон саройга келиб, бек жаноблари нонуштага таклиф этаётганларини айтди. Йигитчанинг ҳовлида Ҳорунбек билан гаплашиб турганини кўрган табиб, Меъморга имо қилди.

— Бек ёмон одам эмас. Сизнинг келганингизни эшитиб, атай тайёргарлик кўряптилар.

— Борамиз, — деди Меъмор. — Бек ҳазратлари чақирадию бормаймизми? Сиз учун ҳам борамиз.

Табиб билан Меъмор олдинда, эрта билан улар бир неча кўчани кесиб ўтиб бекнинг ҳовлисига кириб келишди. Ҳовлида турган бек дарвозагача юриб келиб, Меъмор билан қўл беришиб омонлашди. У эллик ёшлардан ошган, қора соқол, юмалоқ одам эди. Маъсума бека билан Бадиа ичкари ҳовлига кириб кетишди. Ҳорунбек билан Меъморнинг шогирдлари бек укаси билан пастки айвонга ўтиришди. Табиб, Меъмор, бек ва яна бир кекса одам катта, нақшин меҳмонхонага тайёрланган дастурхон атрофига ўтиришди.

Нонушта пайтида, бек, ички оғир ва мусибатли гаплардан хабари йўқ, Меъморнинг Бухорога ўтиб кета туриб, унинг ҳовлисига тушишгандан бениҳоя хурсандлигини, илм кишиларининг пойқадами шарофати билан унинг ўғли бугун анча чиройи очилиб, кўзини очганини айтди. Бек подшоҳнинг «алломайи замон» мунажжим эканликлари, Мирзо Улуғбек илму фан кишиларини ўз қаноғи остига олаётганига таассуф қилиб, майда ҳокимлар, беклар ҳам хаттоту шоирларга, мударрису меъморларга яхши кўз билан қараб, гўё шундай қилса, подшоҳ ҳазратлари олдида обрўлари ошишини биларди. Бундоқ зиёли одамлардан четда қолмасликка ҳаракат қиларди. Бекнинг гапларидан Меъмор унинг мутлақо мадраса кўрмаганини пайқади. Ёнида ўтирган мўйсафид, шаҳардаги Жоме масжидининг имоми экани ҳам билинди. Меҳмонлар бек ўғлига худо шифо бериб, тезроқ ўрнидан туриб кетсин, деб дуо қилишди. Бек Ҳиротда бўлмаганини, лекин Мусаллою Жоме масжид, миноралар таърифу тавсифини кўп эшитганини айтди. Табиб ҳам Меъморнинг оғир мусибат билан Бухорога кетаётганини маълум қилишни лозим топмади. Йўлда, Ҳорунбек ҳам бек кишиларига Низомиддин қисматини гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, деган эди.

Гапдан гап чиқади, деганларидек, нонушта пайтида бек тўсатдан Меъморга мурожаат этиб, бу ерда бирон ой қолиш иложи йўқмикан, муҳим бир илтимосу узримиз бор эди, деди.

– Мен шошилич бир иш билан Бухорога кетяпман, – деди Меъмор. Афтидан, бек бу ерда бирон масжид қуриш нияти бор, хаёл қилди. Ёнида ўтирган имом бунга ишора бериб тургандек бўларди. – Яна, бек ҳазратлари, мен бетобман. дўстим Ҳожи Абдуласад яхши биладилар. Юмуш бўлса, жоним билан қилиб берар эдим. Агар бир-икки кун қолиб, усталарга лойиҳасини чизиб, кўмаклашиб юбориш лозим бўлса, бош устига.

– Бир-икки кунда бўлмайди, – деди яна бек, – биз сизга катта ҳақ тўлаймиз. Иштиёрингизга анча одамлар берамиз. Сизнинг келганингизни кечаёқ табибдан эшитиб шу фикр кўнглимиздан ўтган эди. Ўғлим бегоб бўлмасидан илгари Самарқандга одам юбормоқчи бўлиб турган эдим, боламнинг дарди бу ишни хаёлимдан кўтариб юборди.

– Қандай юмуш экан? – Меъмор сўради.

– Хўжа Муборак деган жойимиз бор. Бу томонда катта чорва, қанчалаб мол боқилади. Чўпонларнинг мендан илтимоси шуки, йўл ёқасига сардоба қурмоғимиз лозим. Шундоқ бир жой борки, кўрсангиз ўзингиз ҳам кетолмай қоласиз. Бундан неча юз йил илгари ўтган Яланғоч авлиёнинг васиятларида ҳам Хўжа Муборак яқинига сардоба қуриш кераклиги айтилган экан. Бунинг учун ҳар бир чўпон менга юз қўй ваъда этди. Бир-икки йил ичида бизнинг қўлимизга юз мингга яқин қўй киради. Иккиламчи, Улуғбек мирзо ҳазрати олийлари ҳамма амиру бекларга кўпригу, сардобаю ҳаммомлар қуриш ҳақида фармойиш берганлар.

– Савоб иш, – деди Меъмор.

– Имконият бўлса, яхши иш бу, – деди табиб. – Меъмор ҳазратларининг саломатликларию хоҳишларига ҳам қараш лозим. Лекин йўлингиз Хўжа Муборак орқали ўтади, ўша жойларни кўриб кетсангиз зарар қилмайди. Сиз кўпроқ сут, қатиқ ичишингиз керак, бир кун, ярим кун чўпонлар меҳмони бўлсангиз, бу фақат фойда!

– Муҳтарам бек, – деди Меъмор, – биз ўша ердан ўтиб кетамиз, мен аҳволни бир кўрай, йўлдошларим билан маслаҳатлашай, бундан сўнг сиз жанобга ўз фикримни айтаман. Бир ўртача сардоба учун юз эллик мингга яқин оби ғишт ишлатилади. Ундан сўнг ганчхок ва пойдевор учун қир тайёрлаш ва ҳоказолар...

– Ғиштнинг ярми бор; Косон ва Пўлоти қишлоқларида. Биз етказиб берамиз. Пўлоти қишлоғида уста Обид ва уста Худойберган деган кишилар ҳам бор, улар сизга кўмаклашади.

– Ҳозир бир нима демоқ қийин, аммо жойни бориб кўриб, кейин бир фикрга келамиз. Аммо, муҳтарам бек, бундоқ хайрли ишга бел боғлаганингиздан ниҳоятда хурсандман. Бундоқ ишлар ҳамма бекларимизнинг ҳам кўнглига кела бермайди.

– Ҳорун ар-Рашид кўп яхши бинолар қурганлар. – деди гапга аралашиб табиб. – Минораи Калонни қорахонийлардан Арслон қурдирдилар. Етти тош йўлдан у кўриниб туради. Карвонлар кумда адашиб, саргардон бўлмайдилар. Бухорои шариф марказида турган Минораи Калон уларни чорлаб туради... Қарши билан Шаҳрисабз оралиғида бир неча сардобалар борки, улар сомонийлар, қорахонийлар замонида қурилган. Абу Райҳон Беруний Ғазна шаҳрига ўтиб кетётганларида сардоба ёнида бир ҳафта қолган эканлар...

– Кўпчилик бўлиб сиз ҳазратга таъсир кўрсатяпмиз, – деди бек жилмайиб, – шояд, олло кўнглингизга бу ерлар муҳаббатини солса.

Меъмор бош қимирлатиб, Ҳожи табибга қараб жилмайди: «ичимдаги дардни билмайсизлар, агар мен ҳам сизлардек ғаму ғуссасиз бўлганимда, бу ерларда анча вақт қолиб кетардим. Қандоқ қилайки, дили пора бўлиб, қувилган Меъмор ўз тупроғи сари ошиқяпти...» дегандек бўларди у.

– Ўйлаб кўрайлик, тўсатдан бир фикр айтиш қийин бўляпти, – деди Меъмор бекка яна мулоимлик билан.

Нонуштадан сўнг карвон саройга қайтиб келган Меъмор ўз ҳужрасига йўлдошларини тўплаб, эртага эрта билан жўнашажаги, Косондан ўтгач, Хўжа Муборак яқинида чўпонлар орасига киришажагини, бу ер йўл устида эканини ҳамда бекнинг илтимосини ҳам айтди. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Бир кишидан ташқари, ҳамма тезроқ Бухорога етиб олишни, йўл азоби жонга текканини билдирди. Фақат Ҳорунбек сукут сақлар ва кам гапирарди. У Меъмордан ҳеч вақт узоқлашмас эди-ю, аммо ҳеч сўз айтмасди. Бу ҳолни сезиб юрган Бадиа ҳамманинг олдида унга мурожаат этди. Негадир унга нисбатан юрагида бир шубҳа пайдо бўлган эди.

— Отамларнинг фикрларига сиз нима дейсиз?

Ҳорунбек ялт этиб Бадиага қаради. Унинг Калиф қумлигида бўлган воқеадан сўнг андак шубҳаланиб юрганини сезган Ҳорунбек жуда босиқлик билан гапирди:

— Аравалар шай, худо хоҳласа, эрта билан йўлга чиқамиз. Лекин бекнинг таклифига келганда, бу масалани мен эмас, Меъмор ҳазратлари ҳал қилишлари керак. Менинг вазифам, сизларни соғ-саломат Бухорога етказиб қўйиш. Менинг фикрим, мана шундоқ, Бадиа бекам.

— Агарда отамлар бу ишни олсалар, биз анча қолиб кетамиз. Бунга сиз нима дейсиз? Бизларни ташлаб, яна Ҳиротга қайтаверасизми?

— Меъмор ҳазратлари аввал бориб ўша жойни кўрсинлар, кўрмасдан туриб бир фикрга келолмаётганликларини ҳаммамиз сезиб турибмиз. Бу ёғи ҳам бир кунлик йўл...

— Ҳорунбек тўғри айтдилар, — деди Меъмор, — ўша ерга борайлик. бир фикрга келамиз.

Бу гал ҳам Бадиа камгап Ҳорунбекни ушлолмади.

Одатдагидек эрта билан улар яна йўлга тушишди. Карвон саройга келган табиб Меъмор билан хайрлашди. Бек ўз укасини то Хўжа Мубораккача улар билан қўшиб юбораётганини айтди. Бекнинг укаси ўзига ўхшаш яна икки отлиқ билан қўлларида тугун, бирга йўлдош бўлиб боришга шай турарди. Меъмор табибга миннатдорчилик билдирди:

— Бизга кўрсатган меҳрибончилигингиз учун ташаккур! Асло унутмаймиз, — деди Меъмор.

Бекнинг укаси, қийиқ кўз, нигоҳи ҳеч нарсани назар-писанд қилмай, мағрур юрган Бадианинг қалдирғоч қошларида эди.

Аравалар жўнаб кетди.

Биринчи арава атрофида қаршилиқ уч отлиқ гаплашиб борарди. Бу ҳол Ҳорунбекка негадир ёқмади. У кўп ўтмай ўз ўрнига Зулфиқорни ўтказиб, ўзи иккинчи аравага чиқиб олди.

Йўлда бир тўхтаб, кечга яқин Косондан ўтиб, кенг бир ўтлоқда тўхташди.

— Мана шу жой Хўжа Муборак билан Косоннинг ўрталиғи, — деди отлиқлардан бири. — сал ичкарироқда қудуқ бор. Оғамлар шу ерни кўрсат, деганлар. Бари бир шу ерда тунашга тўғри келади.

— Тунаймиз, — деди Меъмор негадир тетикланиб. Ҳар гал у кечга яқин аравадан тушишда чарчаб, беҳол бўларди. Бу гал унинг тетиклигини, иштиёқ билан у ёқ-бу ёқларга аланглаганини кўрган Бадиая шогирдларининг чеҳраси очилди. — Сизлар нима дейсизлар. Яхши, баҳаво ер экан, ўша қудуқ ёнига борайлик. Бекзода. ўша сардоба қуришга мўлжалланган жойни кўрсатинг!

— Мен билмайман, — деди йигит. Агар оғаси буйруқ қилмаганида улар билан шунча йўлни босиб келишга мутлақо тоқати йўқ эди. — Шу атрофда қудуқ ёнида Чўли бобо туради, деганлар, ўша одамни қақрайлик.

— Йўқ, бўтам, ўша Чўли бобо ёнига ўзимиз бора қолайлик, — деди Меъмор. Кейин Ҳорунбекка буйруқ қилди. — Қани, ҳайданг, ўша ерга борамиз!

Катта йўлдан чиқиб, бир қақиримча ичкарига киришди. Кунчиқар томонда тепаликлар бўлиб, кунботар томон текислик, ундан нари қумликлар. Қудуқдан сал нарироқда сочилиб ётган кулбаларнинг биридан арава ҳамда отлиқларни кўриб Чўли бобо чиқиб келди. Одамларни кўриб хурсанд бўлиб кетди. Одатдагидек Ҳорунбек сакраб отдан тушиб, жиловини ушлаб турди. Зулфиқор билан Заврак арава остидаги шотичани олиб, орқага қўйишди. Эҳтиёткорлик билан Меъморни, ундан кейин Маъсума бекани ва Бадиани пастга туширишди.

— Жуда баҳаво жой экан, — деди шу лаҳза Бадиа. — Қарши шаҳрини аслида мана шу ерга қурадиган экан!

— Худди мана шу қудуқнинг ёнига! Тўғрими, бекам? — гап қотди Заврак.

— Табиатнинг хатосини қарангки, баҳаво ерлар қолиб, катта шаҳарларни бир чеккага қуради.

— Масалан, Бухорони, — деди яна Заврак. — шунча дарёлар ёқаси қолиб, бир зазирамага...

— Нишопур шаҳрини ҳам бир чалдивор ўрнига қуришган, дейишади.

— Нишопурни кўрмагансиз, бекам. Нишопур жуда яхши жойда.

— Ҳар кимга ўз шаҳри ёқади.

— Бекзода жаноблари, сиз асли Қаршида туғилганмисиз? — сўради Заврак гўдайкиб турган бекнинг укасидан.

— Ҳа, — деди у от устида турганича. Негадир у суҳбатга киришолмай совуқ турарди, — биз асли — шаҳрисабзлик, барлос уруғиданмиз. Отам сарбоз бўлганлар.

— Тушунарли, — деди Заврак. — беклик ўша вақтдан денг. Бунинг устига барлос уруғидан бўлсангиз, сиздан буюк одам йўқ бунда, — деди киноя билан.

Меъмор аравадан тушганидан сўнг бу томонга келаётган серсоқол Чўли бобо қаршисига чиқиб, у билан эски танишлардек қўл беришиб омонлашди.

– Чўли бобо сиз бўлсангиз керак?

– Ҳа, мен бўламан, — у йўғон овози билан дадил гапирарди, — биз томонларга хуш келибсизлар! Қалай, мол-жон омонми, саломатмисизлар!

– Шу ерда, қудуқ бўйида тунаб, тонгда жўнаб кетмоқчимиз.

– Қудуқ бўйи эмас, уйларимиз сизнинг ихтиёрингизда, марҳамат.

– Ташаккур!

– Сизлар ким бўласиз?

– Мана бу йигит бек ҳазратларининг инилари, — деди Меъмор. — Бизлар йўловчилар, Бухорога кетяпмиз.

– Қани, отларни аравадан чиқаринглар, — деди чол, бу орада кулбалардан болалар, йигитчалар ҳам чиқиб келишди. Бир неча катта итлар ҳам пайдо бўлди. — Ҳали замон ўғилларим ҳам молдан келиб қолишади.

Одатлагидек ҳамма ишга тушиб кетди; чиройли ер танланиб, наमत, шолчалар ёзилди, отлар аравадан чиқарилди... Бекнинг иниси ҳам отдан тушиб, қарашгандек бўлди.

Меъмор Чўли бобо билан ёнма-ён юриб, қудуқ атрофларини айланди. Қудуқдан нарироқда, кунчиқар томондаги тепаликлардан тушиб келган кичкина бир ариқча анча нарига бориб, қумликка сингиб кетарди.

– Кўп баҳаво жой экан, — деди Меъмор чолни гапга солиб.

– Жуда яхши жой. Бунақа жой ҳеч қаерда йўқ, иним. Мана шу ариқ қирдан оқиб келади. Аммо саратонга бориб қуриб, кунимиз фақат қудуққа қолади. Бу атрофда, — у кенг, тақир далаларни кўрсатди, — болаларимдан ташқари, тўққиз чўпон бор. Биз қоракўл боқамиз. Ишимиз яхши, аммо сув чатоқроқ. Мана шу ерга сардоба қурилганида одамларга ҳам, молларга ҳам, сизга ўхшаш йўловчиларга ҳам, ҳатто қушларга ҳам яхши бўларди. Мен буни йигитлигимдан орзу қилдим. Лекин бўлмади, кўлимиз қисқа. Юзбоши ҳам, бек ҳам билади, аммо нима учундир бу ишни қилишмайди. Биз ҳокимларга мол ваъда қилдик. Аллақайда уста Обид, уста Худойберган деган кишилар келиб кўришди. Бари бир яна қолиб кетди.

– Қаерга мўлжаллагансиз?

– Мана, манави ер. Бу ер ўзи сардоба учун мўлжаллангандай, пастлик ва жуда қулай. Буни кўринг, шундоқ ерга қурилмаса, қаерга қурилади! Гузар, Файзобод атрофидаги сардобаларни кўрганман. Аммо бу ер жуда қулай ер...

Меъмор кечки салқинда, даштнинг ғир-ғир шабадаси эркалаб турганида, «ниҳоятда баҳаво» ва «жаннат» даштда Чўли бобо кўрсатган пастликни айланиб юриб кўздан кечирди: қадамлаб ўлчаб ҳам кўрди. Чўли бобо Меъморни кузатиб, унинг қадамларида бир ҳикмат борлигини, бежиз савол бермаётганини сезиб, агар мана шу ерда гумбаз кўтарилса жуда зўр иш бўлишини такрор-такрор айтарди. Икки кексанинг қудуқдан нарироқда айланишиб, гаплашиб юрганини кузатиб турган Ҳорунбек арава филдиракларига отларни боғлаб, хашак

ташлади. Шундан сўнг кексаларга яқин бориб, гапларига қулоқ солди.

— Ҳорунбек, иним, сиз нима дейсиз? — гап қотди Меъмор, — кечаги гап мана шу ерда экан. Мана бу қуриб ётган ариқ жилғалардан йиғилиб, анов тепаликлардан тушаркан. Саратонга келиб қуриб қоларкан. Шу ерда сардоба зарурлиги кўриниб турибди.

— Тушунарли, уста.

— Илгари ҳам сизларга ўхшаб кўриб кетишган, — деди Чўли бобо, — лекин натижа бўлмади. Бу ерда сувни сақлаш учун гумбаз жуда зарур. Бу томони юз чақирим, то Қоровулбозоргача, бу томони Қамашию Бешкентгача бир тузук сардоба йўқ. Чўпонларга ҳам, йўловчиларга ҳам бу жуда зарур. Савоб бўлади.

— Агар мендан сўрасангиз, — деди Ҳорунбек. — Бухорога шошилиб кириб боришнинг ҳожати йўқ.

— Нечун? — сўради Меъмор.

— Сиз ҳамма вақт, уста, фуқаро тарафида туриб, хайрли ишдан қайтмагансиз. Бу ишга раҳбарлик қилсангиз, мен ўйлайман, яна бир хайрли ишни юзага чиқарган бўласиз...

— Укажон, мен бу ишдан қочмайман. Лекин сизнинг вақтингиз ва араваларингизни вақтида бўшатиб, ҳақини тўлашим керак. Ана шу мулоҳаза бор. Мен-ку, ишдан қочмайман. Бунинг устига, бу иш на амиру на подшоҳ учун! Бу коъфар фуқаро ҳожати учун.

Чўли бобонинг жой солаётганлар ёнига кетганидан фойдаланиб, Ҳорунбек Меъморга оҳиста сирли бир гапни шивирлади:

— Уста, буёғи Бухорогача озгина қолди. Мен ҳамма гапни сиз ҳазратга Бухорода айтиб, яна орқамга қайтиб кетмоқчи эдим. Шу ерда, холи турганимизда бир гапни айтмоғим лозим. Бу ерда иш бошласангиз қанча вақтга чўзилади?

— Бир, бир ярим ой.

— Бир, бир ярим ой кечикиб Бухорога кириш айни муддао! Ҳозир ҳам кириб бора бериш мумкин, лекин озгина кечикиш — бу ҳар қандай хавфу хатардан бизни йироқ қилади. Табиб айтганидек, сут-қатиқни кўпроқ истеъмол қилиш. далада юриш сизнинг саломатлигингиз учун жуда зарур. Гапнинг очиғини айтсам, сизни Бухорогача омон-эсон етказиб қўйишни менга Талаба жаноблари ҳамда ошноларим топширишган. Сизлар билан бирга юравераман, от-аравалар сизнинг ихтиёрингизда! Бухорога етказганимдан кейин, қайтиб кетаман. Талаба жанобларига бу хабарни айтиб тинчлантираман. Андхуд юқорисида, қум ичида, ўлдирганимиз икки шахснинг бири Қорайлон эди...

— Сиз ўзингиз кимсиз?

— Мен — ўғлингиз Низомиддиннинг дўстлариданман. Мени Ҳорун бўзчи дейишади... Сизни оилангиз билан эҳтиёт сақлаб Бухорога етказиш бизларнинг вазифамиз!

— Бизларингиз кимлар?

– Бизлар – ҳуруфийлармиз. Бу ерда мендан бўлак ҳеч ким йўқ.
– Таажжуб! Шу вақтгача, қанча йўл юриб мен сизни билмабман-
да. – Майманадаги Ҳорун бўзчи – сиз бўласизми?

– Ҳа. Пинҳонийлик – бизнинг касбимиз. Лекин зарур бўлиб қолган чоғда сиз жанобга очиқ айтиш ҳам менга топширилган. Мана, сирни очдим. Аммо бу сирдан йўлдошларимизнинг хабари бўлмагани маъқул!

– Хўп, – деди Меъмор. – Хўш, қоламизми, кетамизми!

– Қолайлик.

– Эрта билан бекка инисидан хабар йўллаيمان. Чўли бобога ҳам айтамин. Эрталабгача дам олайлик.

Ҳорунбек отларга қарагани кетди.

Шу кунни йигитлар далада ётиб ухлашди. Меъмор хотини, қизи билан Чўли бобо уйида тунади. Эрта билан очиқ ҳавода қилинган нонушта пайтида Меъмор шогирдлари билан маслаҳатлашиб, бек инисига сардоба қуришга рози бўлганлиги, тезликда одам ва ғишт етказиб беришни бек ҳазратларига маълум қилишни сўради. Уста Обид ва уста Худойберганларни ҳам чақириш кераклигини, келадиган одамлар кетмону белкурак, ганчхок қоришга тоғора ва замбилларни олиб келсинлар, деди. Бекнинг иниси наридан-бери нонушта қилиб, икки сувори ошнаси билан Қаршига от чоптириб кетди. Сухбатдошининг уста экани, сардоба қуриш учун келганини билган Чўли бобо дарҳол ўғилларини чақириб, жонлиқ сўйиб юборди. Ишнинг ғоятда муҳимлигини сезган шогирдлар нонуштадан кейин бири қалам-қоғозга, бири ернинг пасту баландлигини кўришга, бири – режа тортишга тушиб кетишди. Тезроқ Бухорога етиб олиш учун ошиққан Бадианинг тарвузи қўлтигидан тушиб, отасига қаради.

– Шу гапингиз аниқми?

– Ҳа, қизим, шундоқ қилмасак бўлмайди. Бу жуда хайрли иш.

– Соғлигингиз яхши эмас-ку, отажон?

– Ишламай турсам соғлиғим ёмон бўлади. Ишласам ҳеч касал бўлмайман.

– Аравакашнинг вақти қандоқ бўлади?

– У рози. Уники, рози қилганимдан кейин, сен ўзимнинг фарзандимсан, розилигингни сўрамай қўя қолдим.

Бадиа индамади. Унинг унча рози эмаслиги сезилиб турарди. Лекин қандоқ қилсин, отасининг баъзан шундоқ фавқулодда ишлари, ўжарликлари бўлиб турарди.

Бу воқеа нохуш хабардек Зулфиқор билан Бадиани ўйлатиб қўйди – улар Бухорога етиб олиш учун ошиқишарди. Севикли устознинг кутилмагандаги буйруғи Зулфиқорнинг ҳафсаласини пир қилди. У ўз ота-онаси бағрига ошиқар, устозини иззату икром билан кутишиб, тўю томоша билан Бадиага уйланиш орзуси бор эди.

— Отамлар бу ерда қолмоқчилар, сардоба қуришни ўйлаяптилар, — деди Бадиа аравакаш Ҳорунбекка қамти келиб. — Сиз бу гапга нима дейсиз!

— Отангиз бебаҳо, олижаноб одам. Умр бўйи авом учун заҳмат чекдилар. Яна шундай қилмоқчилар. Бундоқ ишлар ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди.

Бадиа миқ этмай қолди. Бир лаҳзадан кейин сўради:

— Сиз энди кетасизми?

— Мен у одамни ташлаб ҳеч қаяққа кетмайман!

— Эътиқодингиз учун ташаккур! — деди Бадиа бошқа сўз сўрашга ҳеч ҳожаг қолмаганидан кейин.

Орадан кўп ўтмай бу суҳбатдан беҳабар Зулфиқор ҳам Ҳорунбекка мурожаат этди.

— Устодимиз яна бирон ой бунда қолишни айтяптилар. Сиз қоласизми ёки кетасизми?

— Ҳурматли Шоший жаноблари, мен ўз фикримни бўлғуси қайлиғингизга, афв этасиз, Бадиа бекамга айтдим.

— Гапингиз қизиқ-ку?

— Устоз нима деса, шогирд шуни қилмоғи даркор! Ана, Фаввос жанобларига бир қаранг! Бу ишдан хурсанд бўлиб, ҳозироқ ишга тушиб кетмоқчилар. Меъмор ҳазратлари ҳаммадан кўра сизни яхши кўрадилар. Бу ишончни оқлаш лозим-ку, ахир, дўстим!

— Узр. Юзта жоним бўлса, ҳаммасини устодга бағишлайман, — деди Зулфиқор қизариб.

— Мана бу — ўғил боланинг сўзи!

XXXIII боб

САРДОБА

Шу куниёқ узоқ-яқиндаги чўпонлар тақирликдаги қудуқ ёнига — Чўли бобо уйи атрофига одамлар келиб туришганини эшитишди. Баъзилар ўзи, баъзилар чўлиқни юбориб, тафсилотини Чўли бободан эшитиб хурсанд бўлишди. Кечга яқин бу ер яна гавжум бўлиб кетди: бир неча қозон осилиб, дастурхонлар ёзилди. Болалар кўп эди. Чўли бобо бошлиқ ўн чоғлиқ чўпон йигитлар бир томон, Меъмор бошлиқ олти уста бир томон, ерга ташланган шолчаю наматлар устида маслаҳат мажлиси қуришди. Чўли бобонинг келинлари, ёш-яланглар хизмат қилиб туришарди. Чўли бобо мана шу ўн йигит, ўзи билан ўн бир киши устанинг ихтиёрида бўлишини, анави тепалик орқасидаги Қоратош деган жойда харсанг борлиги, чўқмор билан уриб бемалол кўчириб олиш мумкинлигини айтди. Қоратош бу ердан бир ярим чақиримча масофада бўлиб, харсангни чўпонларнинг ўзлари аравада керагича келтириб беришларини ваъда этишди. Лекин оби гишт жуда зарур эди.

– Косонда икки хумдон бор, – деди Чўли бобо Меъморга, – бу ер билан хумдонлар ораси уч тош келиб қолади. Араваларимиз қатнаб турса, бир ҳафта ичида оби гиштни ташиб келса бўлади.

– Уни кўприкка ишлатиб юборишган, – деди бошқа чўпон.

– Йўқ, турибди, – эътироз билдирди Чўли бобо, – яқинда бозорга борганимда ўз кўзим билан кўрдим.

– Ерни қовлаш ишлари бўлса, мана бу оға-иниларга қўйиб берасиз, – деди ёш чўпон чап қаторда ўтирган ака-укаларни кўрсатиб, – қудуқ қазишда буларнинг тенги йўқ. Мана шу қудуқни ҳам улар қовлаган.

– Қўйиб берсангиз ерни илма-тешиқ қилиб ташлашади. – деди Чўли бобо ёнида ўтирган ошнасига ҳазил қилиб, – юмрону кўр каламушга дарс беришади.

– Тўғри! – деди кулиб ака-укаларнинг бири. Унинг бир кўзи қисик бўлиб, «кўр каламуш» лақаби бор эди, – қудуққа ўтириб қўядиганлар ҳам бор, тўғрими, Чўли бобо?

– Қаттиқ кетманглар!

– Бизларга касал теккан, – деди бояги ҳазиллашган чўпон, – тўрт юз қўйни эвлаштирамиз, аммо мана бу ўн киши – бир бўлолмаймиз. Яхши ҳам Чўли бобо борлар.

– Кўздан гапирманглар, – деди Зулфиқор суҳбатга араллашиб, – бизга ҳам тегиб кетади.

Заврак Нишопурий ялт этиб Зулфиқорга, ундан кейин илжайиб ўтирган Бадиага қарали.

– Ҳа, бизнинг ҳам сизлардан камчилик еримиз йўқ, – деди Заврак дарҳол, – шу ўн саккиз киши орасида фақат бир яримта кўзу яримта ақл етишмас экан.

Бирдан кулги кўтарилди.

– Бу гапни мен эмас, – деди бостирма қилиб Заврак қўли билан Зулфиқорга ишора этиб, – бу гапни «Бухоронинг жарчиси» ошкор қилди.

Яна гуррос кулги кўтарилди. («Бухоро жарчиси» деб ҳанги эшаклар кўзда тутилган эди).

– Сизлар ҳам қаттиқ ҳазил қилар экансизлар, – деди Чўли бобо, – бизнинг чўпонлар ёмон, гап келганда ҳеч аяшмайди.

Боядан бери сукут сақлаб ўтирган Меъморг Чўли бобого қаради:

– Қум борми?

– Ҳамма ёқ қум-ку?

– Бу қум бўлмайди.

– Нега?

– Сув қуми керак.

– Косондан, Қашқадарёдан олиб келамиз.

– Ёгин-сочинга ҳали анча бор-а?

– Э-ҳа, вақт кўп. Биз томонда Самарқандга қараганда ёгин-сочин кам бўлади.

– Эрта билан фотиҳа берасиз, ер қазииш ишларини бошлаб юборамиз.
– Саломат бўлинг! – деди кўзлари чақнаб Чўли бобо, – бекдан хабар келишини кутмаймизми?

– Бекдан хабар келади. У кишининг ўзлари мендан бу ишни илтимос қилганлар. Бизлар учун энг муҳими шуки, бек ҳазратлари оби гишт ҳамда қирқ-эллик одамни ўз вақтида юборсалар, иш яхши кетарди.

Меъмор эртасига эрта билан шогирдлари билан сардоба қурилажак жилга ёнига барвақт келди. Бу чоғ Чўли бобо ўгли кўмагида бир катта кўчқорнинг оёқларини боғлаб, ётқизиб турган жойида Меъморга «фотиҳа беринг», деб қўлини жуфтлади. Меъмор юриб кетаётган ерида бир лаҳза тўхтаб, фотиҳа берди. Чўпон йигит кўчқор бўғзига пичоқ тортиди.

– Қозонга босинглар, – деди Чўли бобо, – аёлларга айт, кулчзтойни шўрванинг сардагига қилсин!

– Хўп, бобо, – деди чўпон йигит.

Ернинг текис, қия томонларини обдан кўздан кечириб бўлгач, Меъмор уч шогирдини уч томонга юбориб, ўзи сардоба қурилажак жойда турди. Кунчиқиш, кунботиш томонларини ҳисобга олди. Ҳорунбекнинг қибланомасини олиб ерга қўйди. Заврак, Зулфиқор, Ғаввос узоқдан туриб бўлғуси сардобани кўришди, қўлларига қоғозга уч эшик ва тепада уч туйнук чизишди. Кейин учала шогирд Меъмор атрофига тўпланиб, шу ернинг қулайлигини, бўлғуси гумбаз олис-олислардан ҳам яхши кўринишини айтишди. Юқоридаги икки туйнук офтоб чиқиши ва ботишига тўғри қилиниб, кириш эшиклари чап бўлганини маъқул кўришди. Меъмор Чўли бободан кўп вақт бу даштда шамол қандоқ юришини сўради. Чол шамолнинг кун ботишдан кунчиқиш томонга юришини айтди. Демак, сардобага кириш эшикларини шамолга терс очиш керак, деди Меъмор. Меъморнинг ишораси билан Зулфиқор эрта билан учини ўтқир қилиб ясаган бир газлик қозиқ билан тешани Чўли бобо қўлига берди.

– Чўли бобо, – деди Меъмор баланд овоз билан, – биз мана бу ерларнинг ҳандасавий ҳисобини олдик. Шу қозиқни, мана, оёғингиз остидаги ерга қоқинг. Шу ер сардобанинг қоқ ўртаси бўлади.

Чўли бобо катта қозиқ учларини ерга ботириб, қўлини фотиҳага очди. Ундан сўнг қозиқни теша билан уриб, ерга киригди. Зулфиқор бобонинг қўлидан тешани олиб, яна ҳам мустаҳкамлади-да, Меъморга қараб, энди устига миҳ қоқиб, каноп тортаверсак бўладими, деб сўради. Худди шу аснода узоқдан отлиқлар кўринди. Даштда Чўли бобо атрофига сочилган одамлар катта йўлга боқишди. Беш отлиқ олдинмакетин келиб, аравалар ёнида отдан тушишди. Улар ичида бекнинг иниси ва яна бошқа шахслар ҳам бор, орқада, бешинчи отда табиб ҳам келган эди. Улар отларини чўпон йигитларга топшириб, узоқда ер ўлчашаётган Меъмор ва шогирдлар томон юришди. Меъмор узоқдан табибни кўриб, бир неча қадам босиб, унинг истиқболига чиқди.

– Хуш келибсиз, табиб, саломатмисиз? – деди Меъмор.

– Бор бўлинг. Ўзингиз қалайсиз? Сут, қатиқдан кўпроқ истеъмол этияписми? Шундоқ бўлиши керак. Пишлоқ, саримойни ҳам ҳар куни эрта билан тановул этмоқ лозим. Бош оғриғи, кўз тиниши йўқми?

– Йўқ, – деди кулиб Меъмор, – бу ерга келиб жуда яхши бўлиб қолдим. Дашт ҳавоси ёқяпти.

– Айтмадимми! Худо хоҳласа, «қобус»дан асар қолмайди.

Меъмор бошқалар билан омонлашди.

– Бу қарорингиздан бек ҳазратлари жуда миннатдор бўлдилар, – деди табиб. – Мана бу киши – Қамбар хўжа, бек ҳазратларининг мирзолари. Булар ҳазратнинг яқин кишилари, Қарши шаҳрининг эътиборли одамлари.

– Бек ҳазратлари сизга салом айтиб, ҳамма ашёларни вақтида етказиб беришни бизга топширдилар, – деди мирзо.

– Бек ҳазратлари илгари Қарши яқинида кўприк ҳам қурганлар, «Бек кўприк» деб атаймиз, – деди келган мансабдорлардан бири.

– Маърифату ободлик чироғини ёққан киши тоабад ўлим билмайди, – деди Меъмор.

– Мана, сардоба битиб, бу ерлар ҳам обод бўлиб. Бекобод ўлса ажаб эмас, – деди яна Қамбар мирзо.

– Иншоолло, – деди табиб.

Меъмор индамади.

– Ишни ҳам бошлаб юборибсизлар, бўладиган ишнинг вақтида бўлганини бек ҳазратлари яхши кўрадилар. – деди гапга аралашиб бекнинг иниси.

– Мана шу ернинг эгаси Чўли бобо қоziқни қоқдилар. – деди Меъмор, – ҳандасавий иш бошланди ҳисоб. Бу ёғи бўлаверади.

Қамбар мирзо «Бу ерларнинг эгаси Чўли бобо эмас, бек!» демоқчи бўлиб турган эди, тилини тишлади. Чунки илм аҳли инжиқ бўлади. борганингизда эҳтиёткорлик билан гаплашинг, фуқарога қиладиган дағалликларингизни Меъморга қила кўрманг, бу одамларнинг сиркаси сув кўтармайди, иккиламчи, подшоҳ шунақа аҳли фузалопарвар бўлганлиги сабабли. улар билан ҳисоблашишга мажбурмиз, деган эди бек.

Тушдан кейин от-аравада уста Обид ва уста Худойберган деган косонлик усталар ҳам келиб қолишди. Усталар аравадаги асбобларни ерга тушириб. Меъмор билан бек ноиблари турган ерга келди.

– Ассалому алайкум! Ҳорманглар!

– Ваалайкум ассалом! Бор бўлинглар! – деди Меъмор.

– Сиз устоднинг Бухорога ўтиб кета туриб, муҳтарам ва олиҳиммат бек ҳазратларининг бир оғиз сўзларини аъло билиб, бу ишни ихтиёр қилганингиздан жуда миннатдор бўлдик. – деди жиккақдан келган уста Обид шангиллаб. – Уста Худойберган Қаршидан чиқмаганлар. мен Ҳиротда, Балхда. Фазнада Самарқандда бўлганман. Устод Қавом, устод Исмоил бинни Тоҳир Исфаҳоний, устод Нажмиддин Бухорий

амал этган мадрасаларни кўрганман... Муборак номингиз Хуросону Мовароуннаҳрда машҳур. Яхшидан от қолади, дейдилар.

– Жуда ҳам унчалик эмас, – деди Меъмор, – одамзодни ўз юрти тортар экан, Бухоройи шарифга қайтиб келяпман.

Меъморнинг рўпарасида турган Ҳорунбек секин йўталиб, «ички гапларни очиб қўйманг», дегандай бўлди. Меъмор дарҳол гапни бошқа томонга бурди, чунки уста Обид ҳам баландпарвоз гапларни ёқтирарди.

– Бек ҳазратларидан сизнинг бу ишга тайёр эканлигингизни ва ҳазратнинг ҳовлиларидаги меҳмонхонани ўзингиз қурганингизни билиб, хурсанд бўлдим. Меҳмонхона бағоят чиройли қурилган.

Бу гап уста Обидга жуда ёқиб тушди. У ипакдек мулоим тортиб, гапи оғзидан тушиб кетди. Бекнинг иниси, мирзою бошқа мансабдорлар ҳам бу гапдан жуда миннатдор бўлишди. Фақат қозиқ ёнида турган серсоқол Чўли бобо билан Меъмор шогирдлари сўрайишиб туришарди.

– Қозиқни ҳам қоқибсизлар. Маъқул, – деди уста Обид атрофга аланглаб, – доира ярми неча газ бўлади, устод?

– Биз йигирма газни белгиладик. Сиз нима дейсиз?

– Айни муддао! Менинг кўнглимдан ҳам шу ўтган эди, тиккасига қирқ газ бўлади.

– Пойдеворни йигирма газ мўлжаллаяпмиз. Файзободдаги сардобанинг ичи узунасига ўттиз газ. Биз ўн газ оширдик.

– Айни муддао!

– Пойдеворни уч газ чуқурликда ўйиб, манави Қоратош деган жойдан ҳарсанг майдаларини олиб келиб, бир қатор ташлаб, устидан қир тўксак...

– Айни муддао.

– Пойдевор ердан ярим газ кўтарилгач, ундан сўнг оби гишт терсак. Сардоба йигирма газча баландга кўтарилиши керак. Менга хабар беришларича, оби гиштнинг бир қисми бор, қолганини Косондаги икки хумдон етказиб берар экан...

– Жуда тўғри, устод.

– Фотиҳа берилди. Қора кўчқор катта қозонда пишяпти. – деди Меъмор Чўли бобога қараб. – Шу бугундан ишни бошлаб юбордик.

– Ҳақини қанча гаплашдинглар? – сўради уста Обид, – усталарга қанчаю шогирдларга, ундан сўнг мардикорларга қанча ҳақ тўланади?

– Буни биз билан гаплашасиз, – деди Қамбар мирзо.

– Биз буни суриштирганимиз йўқ, – деди Меъмор, – корфармо мирзо биладилар.

– Ҳисоблик дўст айрилмас, дейдилар, хафа бўлмайсиз гапимга, устод.

– Бемалол, – деди Меъмор, – қани, Зулфиқор, Заврак, Фаввос! Азизлар, канопнинг учини олиб, ерга доира чизинглар. Пойдевор икки газ бўлсин. Чўли бобо!

– Лаббай, уста!

– Йигитлардан Қоратошга юборинг, чўқмор билан тош синдиришин. Сиз, уста Обид ва уста Худойберган, гишту ганчхок келгунча уч-тўрт азамат йигитларни олиб, янтоқ, юлғун, жилға ёқасидаги қамишлардан кетмон, ўроқ билан қирқиб, ёқишга бош бўлинглар. Кулига қум қўшиб, қир тайёрлаймиз. Мирзо жаноблари! Манави шўрвадан кейин, шаҳардан келадиган одамларни чиқариш керак. Дастлабки арава гиштларни ҳам жўнатиб, қум, ганчни ҳам араваларга ортиб юборинглар. Ишни жадаллаштирмасак бўлмайди. Мана бу лойиҳани бек ҳазратларига кўрсатинг, агарда биронта ислоҳ киритиш лозим топсалар, бемалол ислоҳ киритиш мумкин, – Меъмор сардоба лойиҳаси чизилган қоғозни Зулфиқор қўлидан олиб Қамбар мирзога узатди. Мирзо лойиҳага бир кўз ташлади-да, буклаб қўйнига солди.

Одамлар ишга тушиб кетишди.

Қуёш тик келганда Чўли бобо ҳаммани овқатга чақирди. Одамлар ўзлари ишлаб турган ерларидан қудуқ атрофига тўпланишди.

Яқиндагина тўсатдан касал бўлган, рангидаги синиқиш-заъфаронлик кетмаган Меъморнинг дашт офтобида сардоба қуриб бераман, деб жон чекиб юрганини кўраётган шогирдлари устодга ачинишарди. Устод ҳам бир ишга жон-жаҳди билан киришиб юрганида ўзлигини тамоман унутарди. Бошқанинг ҳар бир гапи қўлини ушлаб, йўлига гов бўлаётгандай туюларди. Шу сабабли на Зулфиқор, на Заврак ва на Фаввос чурқ этарди. Ачиниш ҳам, илтимос ҳам, меҳрибончилик, тергаш ҳам бефойда эди шу топда. Меъморни ўз ҳолига қўйиб бериш керак. У шуни хоҳларди. Ҳатто Бадиа: «Отажон, иш топилади, ўзингизга қаранг...» деганида чолнинг жаҳли чиқиб, умрида бирон марта койимаган қизини «Нодон, бу гап ақлсиз гап!» деб жеркиб ташлади. Маъсума бека ҳам Зулфиқору Фаввосга «Қўяверинглар, бу чол ўзи шунақа. Ишлаб турганида унга ҳеч қанақа гап ёқмайди. Сут билан кирган жон билан чиқади», дея насиҳат қилиб қўйди.

Меъмор малла ранг салласи пешига манглайи терларини артиб, пойдевор қазийётганлар тепасида турар, доиранинг бузилмаслигига риоя қилишни уқтирарди.

Ҳорунбекнинг от-аравалари ҳам ҳарсангтош ташишга тушиб кетди.

Бадиа билан Маъсума бека Чўли бобо келинлари билан бирга овқат тайёрлашга ёрдамлашишди. Икки забардаст чўпон йигит терлаб-пишиб тинмай қудуқдан сув тортишарди.

Эртасига эрталабдан бошлаб гишт ортган аравалар Косондан Чўли бобо қудуғи ёнига етиб келди. Йигитчалар жуда эҳтиёткорлик билан уларни тушира бошладилар...

УЧИНЧИ ҚИСМ

XXXIV боб

МУЪТАДИЛ ИҚЛИМ

Меъмор одатдагидек эрта билан ҳаммадан аввал туриб, сардоба пойдевори қазилган ерга келди. Уюб қўйилган гиштларга кўз ташлади. Бир оби гиштни кафтига қўйиб, теша билан уриб кўрди. Сарик гишт устидаги тўрт бармоқ чизиклари хаёлини олди: «Отанга раҳмат! — деди ичида. — Бу гишт эмас, мрамар». Шундан сўнг, кунчиқар томонидаги Қоратош тепалигига бориб, сочилиб ётган харсанг бўлақларига кўз ташлади. Чўпон йигитларнинг астойдил иш қилишаётганини ҳам кўрди: сардоба бек жанобларидан кўра уларга зарур эканлигини тушунишибди... Тепаликка чиқиб, атрофга кўз ташлади; дарҳақиқат, ернинг нишаби ўша қозиқ қоқилган жойга қаратилган экан. Ёмғиру жала, қишки қор сувлари ҳам шу ерга оқиб келиб тўпланиши аниқ. Чўли бобонинг мўлжали жуда тўғри экан. Агарда сардоба ичини яна ҳам чуқурлаштириб, ҳовуз қилинса, бу ерда донмо сув бўлади.

Чўли бобо боядан бери Меъморнинг саҳарлаб узоқдаги тепаликка чиқиб, атрофни кузатаётганини кўриб турарди. У Меъмордан ҳам аввал туриб, кўтондаги моллардан хабар олган, Қоплон ва Арслон деган шерсифат кўнғир бўрибосар итлар ҳам чолнинг орқасидан лўкиллаб эргашиб юрар эди. Чўли бобо Меъморнинг фикри хаёлини бузмаслик учун унинг ёнига бормади; молларига қаради, хашак ташлади, суғорди.

Меъмор тепаликдан туриб бепоён даштга кўз ташлади: гекис ва кўнғир дашт устида мовий гумбаз — осмон гумбази ҳам улкан бир сардобага ўхшарди. Машриқ уфқи аста-секин ёришиб келарди. Кенг, кўнғир даштда бир неча қора нуқтадек бўлиб, Чўли бобонинг узоқдаги пастқам уйлари, ундан нарироқдаги кўтон атрофида оту аравалар, гишт уюмлари, асбоб-усқуналар сочилиб ётарди. Чексиз кўнғир дашт ичида бу бир кафтдаккина жойни эгаллаган, холос. Меъмор тепаликда айланиб атроф-жонибга кўз ташлар; яхшироқ тикилган одам шу дашт текислигида ҳам олис қирлар силсиласини, яшилликни, қирлардан илон изи бўлиб тушган жилғаю ариқчаларни, қамишзорларни Қоратош тепалиги этагидаги жарлигу юмалаб ётган харсангларни, олис-олисларда қачонлардир одамлар яшаган тупроқ қалъалар харобаларини кўриш мумкин эди. Бу қамишзорлару сада юлғунлар кимсасиз ва бўм-бўш эмас, улар ичида баҳайбат қоплону шерлар бўлиши керак, деди Меъмор фикран, кейин яна хаёлан давом этди: улар ичида ваҳший даррандалар

бўлмаганида ҳам, беҳисоб қўю қўзилар, қўчқорлар, қорамоллар юрибди... Бу дашт, тирик дашт! Юлғунлар, гужуми қамишлар орасида ётган паррандалар ҳам Қоратош тепасига чиқиб турган нотаниш одамни кузатиб тургандир!

Меъмор атрофига, табиат жамолига суқланиб тикиларди. Ранг-бўёқлар йиллар ўтиши билан хиралашиб аста-секин ўчиб кетади. Гиштгин бинолар нурайди, кошинларни шамоллар ялаб, рангини ўчиради... аммо бу замин ҳуснини – икки дарё оралиғидаги жаннат мисол мамлакат ҳуснини на шамол, на довул ва на оташ ўчира олади! Бу ерларда доимий майсалар гуркирайди, ариқлару дарёлар оқади, сардобаю қальалар қад қўтариб тураверади. Бу замин шундай беқиёс замин!

Бир муддат ўтгач, жанубдан, Қарши томондан Бухорога туя карвонлари даранг-дурунг қўнғирогини чалиб, қатор тизилиб ўта бошлади. Меъмор турган жойида эринмай туяларни санади; қирқ туя... Нор туялар устида кажавалар тўла мол. Меъмор туя карвони ортидан қараб қолди – улар она шаҳри Бухорога кетяпти. Эҳтимол, улар Хуросондан келаётгандир? Хаёли яна Низомиддинга кетди. Меъмор таажжубланарди; бир фарзанди ҳуруфияга қўшилиб, теурийларни тахтдан тобутга тортмоқ бўлса, иккинчи фарзанди – Бадиа йигитча либосни кийиб, ёнида ханжар олиб юрса... Тавба, бир меъмор оиласидан шундақа жангари фарзандлар чиқса! Сарбозу саркардалар хонадонидан бундоқ болалар етилса, таажжубга ўрин қолмасди. Қилич эмас, довоту китоб ушлаган, умр бўйи иморат солган бир мўмин уста хонадонидан ханжарбозлар!..

Меъмор гўё чексиз денгизда, у соҳил билан бу соҳилга етолмай тахта порада қалқиб сузаётган Синдибоди Баҳрийга ўхшарди – у ёқда Ҳирот, бу ёқда Бухоро, на унга ва на бунга ета олар, баҳри муҳит тўлқинларида қалқиб ётарди.

Офтоб ёйила бошлади. Меъмор тепалиқдан пастга тушиб, сардоба пойдевори қўйилажак ерга келди. У томондан Чўли бобо ҳам етиб келди. Бир неча ерга дастурхонлар ёзилиб, нонушта тайёрланаётган эди. Бир муддатдан сўнг ҳамма ишга кетди. Ишнинг учинчи куни шаҳардан яна ўн беш киши чиқиб, Меъморнинг ихтиёрига берилди. Чўли бобо кулбаларининг қарши томонига бир неча чодирлар қурилди. Кимсасиз, ўлик кўринган дашт одамлар билан жонланиб кетди. Ишнинг тўртинчи куни шаҳардан бек ҳам чиқиб келиб, Меъмор билан гаплашди, сардобани айланиб кўрди, ёнидан Меъмор бериб юборган лойиҳани чиқариб, «бу тасвир жуда маъқул», деб Меъморга қаради. Меъмор шогирдларининг илтимоси билан атай икки қатор гишти гири айлантириб терди. Ундан сўнг икки ҳавозаларни тайёрлаётган уста Обид билан Зулфиқор ҳам гишт теришга тушишди. Кунчиқар томонда Ғаввос билан уста Худойберган, ора-чора Заврак ҳам Зулфиқор ёнида туриб гишт терарди. Бек бунда кўп турмай, яна одамлари билан шаҳарга тушиб кетди.

Тушдан кейин катта йўлдан Бухоро сари ўтиб кетаётган туя қарвони негадир ўз йўлидан қайрилиб, сардоба қурилаётган томон юрди. Қарвон бунда ишлаётган одамларга яқин ерда тўхтаб, бир неча одамни юклари билан қолдириб, яна йўлида давом этди. Юкларни ерга қўйиб, узоқдан Меъмор ёнига келаётган ўрта яшар, лўмбиллаган бир одам қушлардек қанотини ёзиб, Меъмор билан кучоқлаша кетди. У икки кўзи ёш бўлиб, Меъморни бағридан бўшатиб, белбоғлари учи билан кўз ёшини артди.

— Хуш келибсиз, азизим Ҳасанбек! — деди Меъмор бу қутилмаган учрашувдан ҳайратланиб. — Соғ-саломатмисиз? Бола-чақаларингиз омонми?

— Шукур, уста, ҳаммаси саломат.

Шу лаҳза яна уч одам келиб, иккиси Меъмор билан кучоқлашди, учинчисини Меъморнинг ўзи бағрига босди. Бу — Низомиддиннинг қадрдон ўртоғи Абуали эди. Қолганлар — уста Ҳусайнбек, кулол Абутолиб эдилар.

— Хуш келибсизлар! Қадамларингизга ҳасанот! Хўш, қайси шамол учирди? Нега қарвондан ажралиб қолдинглар?

Бу лаҳза Меъмор ўз қадрдонлари билан топишганини кўрган Чўли бобо, Ҳорунбек ва устаю шогирдлар ишни ташлаб, уларни ўраб олишди. Заврак, Фаввос, Зулфиқорлар Ҳасанбек уста ва Абутолиб кулол билан қадрдон оғалар каби омонлашишди. Уларнинг бу ерни топиб келишганлигига ҳайрон қолдилар. Айниқса, ўз аравасида Қоратошдан харсанг ташиб келаётган Ҳорунбек от жilовини ушлаган ҳолда жilмайиб, таажжубланарди.

— Қидириб Маккани топибди, деганларидек биз ҳам Бухорони кўзлаб йўлга чиқдик. Қарши қарвон саройига тушиб, бу ерлик эски ошнамиз уста Обидни излаб уйига бордик. Болалари Ҳиротдан Меъмор ҳазратлари келганию устани Хўжа Муборакка олиб кетишганини айтишди. Мана, палапон кабутарчалар онаси кетидан учганидек, азизим, биз ҳам бу томонга учиб келавердик. Биздан икки кун илгари йўлга чиққан қарвонда Жаъфар Табризий ҳазратлари бир неча хагтоғлар билан Самарқандга кетдилар. Ундан бир ҳафта илгари уста Жўржий ҳам Самарқандга, «Даҳаи насарон»га, ўз хешу ҳамватанлари ёнига кўчиб кетди. Сизни эслаб, кўп гапирди...

Меъмор қадрдонларини ўз чодирига таклиф этди. Бадиага дастурхон тайёрлашни, уларнинг юklarини чодир ичига олиб кириб қўйишни буюрди. Уларни чодир ёнидаги наматга ўтқазиб, Чўли бобо билан Ҳорунбекни олиб қолди-да, тўпланиб турган бошқаларни иш жойларига юборди...

Энди икки оғиз сўзни Ҳиротдан эшитинг:

Вақтики, меъмор Нажмиддин Бухорийнинг Ҳиротда турмоғи номатлуб деб топилиб, пойтахтдан чиқариб юборилгач, Мирзо мадрасаси қурилиб битиб, ишга тушган вақт эди. Корфармо Аҳмад Чалабий

ялвиллаб. Бойсунқур ҳузурига тез-тез бориб, бу бино битишини тантанавор ўтказиб, зарбоф чопонлар кийишни мўлжаллаб юрарди. Меъморнинг бедарак «йўқолиб-йитиб» кетгани гўё унинг йулини очган, ундан «буюк» одам йўқ эди. Усталар, наққошлар, сангтарошу нажжорларга буйруқ берар, мадраса биносининг баъзи қолган-қутган ерларини тезликда тутатишни айтиб, шоширарди. Ўзини кўрсатиш учун уста ва шогирдларга ақчаларни кўп-кўп берарди. Одамларга турли ваъдалар қилиб, усталар ҳақида Бойсунқур мирзога яхши сўзлар айтганини, Мирзо уни ҳурмат қилишини, нима деса, унинг гапидан чиқмаслигини айтиб, валдирарди.

Аммо, бари бир, отаси ўлган хонадондек устаю шогирдлар тўй арафасида хомуш бўлиб қолишди. Талабчан ва зукко устозлари ҳайдалиб, илмсиз, меъморчиликка ҳеч қандай алоқаси йўқ бир оми одам бошқош бўлиб қолиши ҳеч кимга ёқмасди. У юзларча меҳнат қилаётган кишилар ўзини ниҳоятда ёмон кўришини, уларнинг фикри хаёли Меъморда эканини сарой мансабдорларидан яширишга ҳаракат қиларди. Мансабдор шахслар ёки Мирзо қурилишда кетаётган иш билан қизиқиб қолса, дарҳол ўзи қалқон бўлар, бошқани йўлатмасди, ўзини «салтанат кишиси», саройнинг «содиқ ити» қилиб кўрсатар эди. У қилиб юрган ишларни кўрган одамлар энсаси қотар, бу тамагир, мансабпараст ўз манфаати йўлида отасини ҳам танимайдиган бир расво эканлигидан ғазабланардилар. Баъзан эса, корфармо устидан «Арслоннинг ўлиги – сичқоннинг тириги» деб очиқдан-очиқ кулишарди ҳам.

Меъморни у салтанату сиёсатга ёт, ҳуруфия тўдасининг оқсоқолларидан, деб вайсаб, орқасидан тош отиб ҳам кўрди. Аммо унга ҳам ҳеч ким ишонмади, аксинча Меъморнинг таъсир-эътибори яна ошиб кетди. Дарғазаб Аҳмад Чалабий Меъмор масаласини ҳал қилиб, номини тамоман ўчириб юборишни кўзлаб, янги бир гап тарқатди: «Нажмиддин Бухорога боргач, одобсиз, ахлоқсиз ишлар қилибди. Бу ҳолни илгаридан сезиб юрган хотини Маъсума бекам куйиб ўлибди. Маҳалла аҳли Меъморни тошбўрон қилиб ўлдирмоқчи экан, у қизини олиб қаёққадир қочиб кетибди...»

Бу гап тезда шаҳарга тарқалиб кетди. Оғиздан-оғизга ўтиб, баъзи одамлар чалгиб: «қабоҳат йўлига кирган» Меъморни лаънатлади. «Жўржий билан дўстлашгани ҳам бежиз эмас эди... – деди Аҳмад Чалабий. – Нажмиддин Бухорийнинг асли ота-боболари шиа мазҳабидан. Диндан қайтган бу кофирни тез орада топиб, йўқ қилиб юборишлари аниқ...»

Пойтахт бўйлаб учиб юрган бу бўҳтон саройга ҳам кирди: Мирзо ҳам, Шоҳруҳ билан Гавҳаршодбегим ҳам ёқаларини ушлашди: «Ё, алҳазар! Шу даражада нобакорлик!» Бу ҳақда ҳатто ўғли Мирзо Улуғбекка хабар қилиб, бу «ярамас кимса»ни топиб ўлдириб юбориш лозимлигини айтмоқчи ҳам бўлди-ю, аммо аниқ далиллар бўлмагани сабабли ҳамда Меъмор билан юзма-юз гаплашмай туриб, бундай қарорга

келиб бўлмайди. деб ўзини босди. Бу гапларни Меъмормнинг энг қадрдон дўстлари Абутолибу уста Ҳасанбек, Ҳусайнбеклар ҳам эшитган эди. Уста Жўржий ҳам бу гапдан хабар топиб қўл силтади: «Очиқдан-очиқ, бўҳтон! – деди у. – Бу гап Меъмормнинг душманларидан чиққан! Тухматнинг умри қисқа». Устод Қавом, мавлоно Табризийлар шу кунлари ҳовлиларидан ташқарига чиқишмади. Ҳарқалай улар ҳам бу гапга чидашолмай, хайрият, Меъморм бу ерда эмас, агар у Ҳиротда бўлиб, бу гапларни эшитганида шу лаҳзанинг ўзидаёқ юраги ёрилиб ўлиб қоларди, дейишди.

Дув-дув гапга сабабчи бўлган бу бўҳтон бир ярим ойлardan сўнг ўзидан-ўзи сўниб кетди. Шу давр ичида мадраса ишга тушиб, саройнинг топшириғи билан устод Қавом, Мусалло ва Мадрасаи Олиянинг мударрислари янги мадраса дарвозаси олдида Бойсунқур мирзони тантанавор кутиб олиб, хутба ўқишди... Мирзонинг диққати Ҳуросоннинг эътиборли уламо ва фузалоларида бўлиб, Аҳмад Чалабий бир чеккада қолди. Бу ҳол Аҳмад Чалабийга қаттиқ таъсир этди. У амирзода атрофидаги мансабдорлардан бирига: «Нега Мирзонинг диққатлари бошқа шахсларга қаратилди?» деган эди, у мансабдор: «Жаноб, сизга меҳнат ҳаққингиз тўланган. Сиз меъморм эмассиз-ку, нега обрў талаб қиласиз? Амирзода олиму фозиллар, эътиборли одамлар қолиб, сизга мурожаат этсинларми? Сиз ўзимиз қатори одамсиз...» деди. Бу гапдан сўнг Аҳмад Чалабийнинг тарвузи қўлтиғидан тушди. Бу ҳолни кузатиб юрган кулол Абутолибга ўшанда жон кирган: «Мансабдорлар ҳам бу ўпкаси йўқни унча хуш кўришмас экан», деди ўзига ўзи. Мадраса тугаллангандан кейин кулол ўз ишини қилаверди, аммо Аҳмад Чалабийни ҳеч бир устаю меъморм кор-фармоликка чақирмади. Ҳиротда солинаётган янги ҳаммомга ҳам бошқа одамлар ишбоши бўлди. Бозори Қандаҳорда қурилаётган янги тимни ҳам усталарнинг ўзи байлашиб, Аҳмадни аралаштиришмади. Пойтахт атрофидаги маҳаллалардан бирида миноралик катта масжид солаётган устод Қавом ҳам бу ерга иш юритувчи сифатида Аҳмад Чалабийни эмас, яқинда мадрасада таҳсил кўрган бир йигитни чақирди. Аҳмад Чалабийнинг бир неча бор одам кўйиб гаплашишига қарамай, устод Қавом уни бу ишга йўлатмади. Бозори касод бўлган Аҳмад Чалабий етти бўғинлик чаёндай нишини кимга уришини билмай юрган кунлардан бирида иттифоқо бозорда кулол Абутолиб билан учрашиб қолди. Бу совуққина учрашувда Аҳмад Чалабий кулолни тилқисиқ қилиб кўймоқ ниятида, унга гап қотди.

– Кулол, ёдингизда бўлса керак, мен кошинлар учун сизга эллик қадок кўргошин кукуни, ложувард, сабз ва қора бўёқларни ортиқ берган эдим. Уларни нима қилдингиз?

– Зард бўёқни ҳам ортиқ берган эдингиз, тўғрими?

– Тўғри. Хайрият, ёдингизда бор экан.

– Ўшаларни сизга қайтариш керак, шуни айтмоқчимисиз?

– Ҳа.
– Ҳисобдан янглишибсиз, ҳаммаси ишлатилиб кетган.
– Инсоф керак! Мана кўряпман, ясаётган идишларингизга ўша буюқларни ишлатяпсиз.

– Муҳтож бўлиб қолдингизми, Аҳмад Чалабий?
– Бировнинг ҳаққини бериш керак, ҳа, муҳтож бўлиб қолдим.
– Шу ростми? Астойдил айтяпсизми?
– Ҳа, рост.
– Муҳтож бўлиб қолганлигингиз ростлигини билишим керак. Сизнинг гапларингизга ҳеч қачон ишонмаганман. Агар ҳозирги гапингиз чиндан ҳам рост бўлса, шунга қараб бир гап айтаман.

– Рост, жуда рост. Ишонаверинг! Ёлғон гапирсам отамнинг арвоҳи урсин! Каломулло урсин!

– Ишондим, – деди кулол Аҳмад Чалабийнинг доимо айёрона ўйнаб турадиган кўзларини бу гал сўниқ, маъюс кўриб, – хор бўлганингиз рост бўлсин! Отангизнинг арвоҳи урсин сизни! Каломулло урсин сизни! Сиз аблаҳ одамсиз!

– Ия! Бу – ҳақорат-ку!

– Ҳа, жаноб, бу – ҳақорат, ҳам ҳақиқат! Бу кам сизга! Ўша менга берилган рангу кўрғошин кукунлари кошинларга ишлатилиб, мадраса пештоқию гулчамбарларда ярқираб турибди. Мен, кошинлар чиройли бўлсин, деб буюқни аямадим, ўзимнинг буюқларимни ҳам қўшиб юбордим. Бировнинг ҳаққини егани худодан кўрқаман. Аммо сиз газнага ҳам, ғариб-ғурабо чўнтагига ҳам қўл тиқиб келгансиз. Сиз бировнинг ҳаққини емаган кунингиз ухлолмайсиз!

– Лаънати!

– Ҳозир гирибонингдан ушлаб тумшуғингга соламан! Мен сенга бўҳтон қилаётганим йўқ. Сен ярамасни отангнинг арвоҳи урсин! Сен, энг мўътабар Меъмор ҳазратларига туҳмат қилдинг! У зотнинг ҳайдалишига сен ярамас сабабчи бўлдинг! Энди сенинг гирибонингдан ушлаб, қорнингга мана шу пичоғимни тиқиб ўлдирмасам, юрган эканман! Мен ҳам дунёга келиб бир савоб иш қилиб кетай! – кулол Абутолиб Аҳмад Чалабий ёқасига қўл узатган эди, у бирдан дод солиб қочди.

– Вой-до-од, мусулмонлар, бормисизлар! Бу жинни кулол мени ўлдириб қўймоқчи!

Аҳмад Чалабий лўкиллаб қочганича, ҳамманинг кўз олдида бозордан чиқиб кетди.

– Болладингиз, кулол! – деди томоша қилиб турган Али мешкобчи, – пичоқни ишлатмай, бу амалдорни ўласи қилиб урганингизда жуда жойида бўларди. Биз ҳам қўшилиб, икки мушт уриб қолган бўлардик. Ҳозир ҳам ёмон бўлмади. Майли. Лекин қўлим қичиб турувди...

– Мени жинни дейди-я! У амалдормас, фирибгар! Ундан кўрқадиган жойимиз қолгани йўқ! Қўлидан нима келарди у ярамаснинг!

– Мансабдорлардан фуқаронинг ихлоси қайтган, кулол, – деди Али мешкобчи, – бир алдади, икки алдади, энди алдашолмайди! Авом улардан юзини ўгирган. Фақат андак қўрқади, бола-чақаси бор-да. Бўлмаса ҳаммасини қиличдан ўтқазиб, яхши одамларни подшо қилиб кўтарардик. Лекин энг ёмони шу патагига қурт тушган мансабдорлар ўзларининг хор бўлганини билишмаётир. билганида яхши бўларди.

– Мешкобчи!

– Ҳо, лаббай!

– Бу сўзлар сизнинг сўзингиз эмас, эҳтиёт бўлинг!

– Ҳўп, кулол, эҳтиёт бўламан. Лекин пичоқ суякка бориб етди-да!

– Ёмонларни дўппослаб уринг-ку, подшоликка тил тегизманг!

Оқибати ёмон бўлади.

– Ҳўп бўлади.

– Шундоқ бўлсин, укажон. Сиз ўзингиз ғариб одамсиз, бир шикаст етмасин дейман-да.

– Гапингиз жуда тўғри. Агар мансабдорлар ҳаддидан ошиб кетаверса, фуқаро ҳам қараб турмайди!

Мешкобчининг гаплари тагида қандайдир бир залворлик фикрлар бор эди, унинг кимларгадир ишонишини пайқаган кулол ҳайрон бўлиб, уйига жўнади. Шундоқ эътиборли Меъмори пуф деб учуриб юборган салтанат билан ўйнашиб бўладими, деди ўзига ўзи.

Лекин Сулаймонбекдек катта мансабдорларнинг ҳам бекор бўлиб, уйга кириб қолгани. Низомиддиндек урушда жон олиб, жон берганларнинг дорга осиб юборилганини ўйлади. Дунё иши – қисмати мураккаб. деди у ўзига ўзи. Нима қилмоғлик керак? Ҳақиқат қайда?

Бу томони Чин, бу томони Ҳалаб, бу томони Миср ва Истамбул, бу томони Ҳинд ва бу томони Олтин Ўрдаю дарёйн Иртишгача мусаххар этган салтанат таназзулга юзтубан кетдими?! Бундоқ давлат ҳижрия ҳисоби билан саккиз юзинчи йилда дунёда бўлмаган-ку! На Дорою на Искандар, на Чингизу на Маъмуну ва Жамжиду на Маҳмуд Фазнавий бунчалик буюк салтанат туза олган! Ҳуруфия – салтанатнинг инқирози яқинлигидан даракмикан?..

Бўлган воқеаларни юрагига сиғдира олмаган Абутолиб кулол эртасига, чоршанба куни уста Ҳасанбекникига борди. Ўғли Шодмонбекнинг Фарғона жангидан қайтмагани, уни ўз қўли билан тупроққа топширган Низомиддиннинг ҳам ҳозир тупроққа қўшилиб кетгани ёмон из қолдирган бу усталар хонадониди анчадан буён хафақонлик, мотамсаролик ҳукм сурарди. Абутолиб бўлган воқеанинг ҳаммасини муфассал гапириб берди. Усталар Али мешкобчи фикрини маъқулладилар; пойтахтда норизо одамлар кўпайиб, аҳли фузалоя шуаро Мовароуннаҳрга – Самарқанд ва Бухоро шаҳарларига – илмпарвар Мирзо Улуғбек паноҳига кўчиб кетаётганликларини айтдилар.

– Улуғбек мирзо Бухоро ва Самарқандда, ундан сўнг Фиждувонда мадраса қурадилар. деган овоза бор, – деди уста Ҳасанбек.

– Иш кўп, – деди Абутолиб. – бозоримиз доимо чаққон. Лекин касби бўлмаган Сулаймонбек билан Аҳмад Чалабийнинг бир куни хор бўлишини билардим. Мана ўша кун келди...

Улар аллавақгача гаплашиб ўтириб, Меъморни эслашди. Устозсиз Ҳирот хувиллаб қолгандай туюлди. Устоз ҳақида тарқалган хунук гаплар аслида Аҳмад Чалабийдан чиққани ва кунлар ўта бу мишмишларнинг заҳарли бўхтон экани ҳаммага маълум бўлди. Меъморнинг номи яна илгаригидай ярқираб, фахр билан тилга олина бошлади. У яна Жаъфар Табризий, «маликул калом» Лутфий, устод Қавом, мавлоно Шарафиддин Али Яздийлар... қаторида турди.

Одамларга қўшилолмамай, яққаланиб қолган Сулаймонбекнинг Шерозга, Иброҳим Султонни паноҳ тортиб кўчиб кетганини эшитган Аҳмад Чалабий ҳам бор-йўғини сотиб, кўчиб кетаётган пайтида тўсатдан бир томон оёқ-қўли шол бўлиб, тилдан қолди. Уч ой ётиб, боқизмаган табиб қолмади. Аста-секин ғўлдираб гапирадиган бўлди-ю, аммо чап томон оёқ-қўли ишламай, ингичка тортиб, шол бўлганича қолди. Лекин бу бир томони шол бўлиб қолган одамдан ҳам Муҳаммад Арғун кишилари ҳуруфия тўдасини ушлашда фойдаланишарди. У гузаргоҳ майдонда ўтириб, Али мешкобчига ўхшаш «шубҳали» одамларни кузатиб, қаёққа ўтганини, ким билан гаплашганини, Мадрасаи Олия томонга – талабалардан бўлак кимлар ўтганини пойлаб ўтирарди... Кечга яқин унинг ёнига келган махфий кишилар бир лаҳза гаплашиб, яна тезда ғойиб бўлишарди...

Орқасидан одам қўйилгани, бозордами, кўчадами, юрганда нотаниш кимсалар изидан пойлаб юрганини сезган Абутолиб бу гапни аввал ўгли Абуалига, ундан сўнг Ҳасанбек-Ҳусайнбекларга айтди. Шу орада ҳуруфия тўдасидан бўлган яна икки муллавачча қўлга тушиб, Ихтиёрдин қалъасига ташлангани, кўп ўтмай қатл этилгани ҳаммага маълум қилинди. Бу гаплардан хабардор бўлган уста Жўржий ҳам изига одам қўйилганини пайқаб, катта пул билан Самарқандга кўчиб кетган эди. У кўчиб кетаётиб, ўз ошналарига эҳтиёт бўлишни, Аҳмад Чалабий меъмор Нажмиддин Бухорийга яқин ва сирдош бўлган одамларни бирма-бир сотишини айтди.

Изига одам тушганини уста Ҳасанбек ҳам пайқаб укасига айтди. Ҳаттот Жаъфар Табризий, Хўжа Юсуф Андугоний, уста Ҳожи Муҳаммад ва бошқалар орқасига ҳам одам қўйилган эди. Кунлардан бир кун иш нима бўлаётганини билмай, дўконларга идиш-товоқ бериб, гаранг бўлиб қайтиб келаётган Абутолиб қаршисидан Али мешкобчи чиқиб қолди. У бир хумча кераклигини, агар уйда тайёри бўлса ҳозир сотиб олишини айтди. Мешкобчи кулол билан бирга келиб, уйдан хумча олиб чиқиб кетди. Лекин йўлда кутилмаган бир қалтис гапни унга маълум қилди. Унинг орқасидан одам қўйилгани, ўгли Абуали Низомиддин билан Фарғона юришида бўлганию ҳуруфия тўдасига алоқадор, деб шубҳа остида эканини айтди. Вақти бевақт кўча-кўйда

юрмасликни, тилига эҳтиёт бўлишни тайинлади: «Биз ҳам Меъмор ҳазратлари яхши кўрадиган кишилардан эдик, сиз ҳам шундоқ кишисиз, кулол! Ҳазрат Фазлуллоҳнинг эркесвар, баҳодир кишилари ҳуруфийлар қўлга тушмайди! Аммо сизга ўхшаган бегуноҳ кишиларнинг қатл этилиб кетиши жуда ачинарли. Шу сабабли бизнинг раҳнамомиз сизларнинг бепарво бўлмаслигингизни, маҳкама мансабдорлари сизларга кўз тикканини айтиб қўйишни топширдилар. Хумча сотиб олиш бир баҳона».

– Бу ишлар қачон тугайди, жонга тегди-ку! – деди кулол.

– Бу ишлар теурийзодалар йўқолган куни тугайди.

– Ҳамма теурийзодалар ҳам золимми?

– Ҳаммаси ҳам!

– Мен сизни мешкобчи деб юрар эдим, сизда гап кўпга ўхшайди!

– Ҳа, кулол, гап кўп. Аммо битта гап бор – ҳақиқат. Мен жабр кўрган одамман. Лекин ҳақиқатни излайман...

– Меъмор ҳақида ёмон гаплар тарқалди. Хабарингиз бор. Сизларнинг раҳнамоларинг бу борада нима дейди?

– Бўхтон, фақат бўхтон! Бу гапларни Меъмор ҳазратларининг душманлари тарқатган. Ёлғоннинг умри қисқа, мана одамлар ишонмади-ку.

– Меъмор саломатмилар?

– Меъмор саломатлар, – деди мешкобчи кулолга жилмайиб. – сиз мендан жуда кўп нарсаларни сўраяпсиз, кулол. Энди ҳеч нарса сўраманг, билмайман! Сизни пок диллик одам деб биламан. Саломат бўлинг, хайр, мен кетдим.

– Хайр! – деди эшик олдида хаёл суриб қолган кулол.

Нима қилмоқ керак?

Мана шундай бир савол кулоллар хонадонини ўйлатиб қўйди. Улар бу гапни Ҳасанбек билан Ҳусайнбекларга ҳам айтишди. Улар ҳам ўзларининг нотинчликларини айтиб: «Агар бизнинг Шодмонбегимиз ўлмай, жангдан қайтганида ҳам тинч қўйишмас экан...» деб, фиғон бўлишди. Шундан сўнг, ёлғиз бир йўл – сафар ихтиёр қилмоқлик, деган хулосага келишди. Мавлоно Лутфий айтганларидек, ўз юртингда таъқибга учрасанг, ўзга юртни ихтиёр этмай илож йўқ... экан. Лекин улар аввал меҳрибон Меъморни топиб олганларига қадар бола-чақаларни бунда қолдириб, Мирзо Улуғбек мадрасасида ишлаш баҳонаси билан Самарқанд томонга йўлга чиқмоқчи бўлишди. Мавлоно Табризий ва Андугонийларнинг Самарқандга кетиши, сўнгра, уларга яқин кишиларидан баъзиларининг ҳам бир кечада ҳайё-хув деб жўнаб қолганликлари кулолу усталарни ҳам ўринларидан кўзғатди. Улар туя қарвонига қўшилиб, Самарқанд эмас, Меъморни топиш мақсадида Бухорога йўл олишди. Қаршида эски ошналари уста Обид кўмаги билан, мана, сардоба қураётган Меъморни эсон-омон топиб, дийдор кўришишди.

МОВИЙ ГУМБАЗ ИЧРА ЯНА БИР ГУМБАЗ

Хужа Муборакдан анча нари Чўли бобо қудуғи атрофидаги кимсасиз дашт, бу ердаги ясси қирлар, янтоқзору, тошлоқлар умрида одамлар билан ҳеч қачон бунчалик гавжум бўлмаган эди. Бу ерларда бир-икки чўпон хонадони қудуқ туфайли умр ўтказарди. Жазирама офтобда қоракўл қўйлари тошлар ора яккам-дуккам ўтларни кемтиб, кечки салқинда қўтонга тўпланишарди. Уч ҳафта ичида ғиштин сардоба ердан икки-уч газ қад кўтариб, узоқ-узоқлардан кўзга ташланадиган бўлиб қолди. Ҳар ҳафтада бу ерга келиб турган Ҳожи табиб катта йўлда ўзининг йўрға байтали устида туриб, ичкарилиқда — кенг сайҳонлиқда турган тепасиз, чала гумбазга тикиларди. У чумолидек бетиним гимирлаб меҳнат қилаётган одамлар нималарга қодир эканини кўрди. Сардоба узоқдан дўпписиз яланг бошга ҳам ўхшаб кетарди. Табиб тўппа-тўғри келиб, гумбаз устида ғишт тераётган Меъморга:

— Ҳорманг, Меъмор! — деди.
 — Э-э, саломат бўлинг, мулла Абдуласад ҳожи!
 — Бу ёғи жуда тез кўтарилибди-ку? Салламно, салламно!
 — Ишлаб тургандан кейин ҳеч гап эмас.
 — Сиз ҳам ҳорманг, уста Обид, уста Худойберган! Сизлар ҳам ҳорманг, уста Ҳасанбек, уста Ҳусайнбек, уста Абу оғалар! Ҳорманглар!
 — Саломат бўлинг! — деган овозлар ҳар томондан эшитилди.
 — Бек ҳазратларининг ўғиллари ҳам ўринларидан туриб, юриб кетди.

— Кўп яхши бўлибди-да, — деди Меъмор.
 — Сизга салом айтдилар.
 — Саломат бўлсинлар!
 — Сардобанинг битишига ўзлари келмоқчилар. Ишлари бағоят кўп бўлгани сабабли Қамбар мирзодан ҳамма гапни эшитиб турдим, дедилар. Худо хоҳласа, сардоба битадиган кун келиб, бунда сиз ҳазратни ва бошқаларни хурсанд қиламан, ундан кейин сиз бошлиқ ҳамма усталарни Қаршига таклиф этиб, катта зиёфат бераман, Меъмор ҳазратларининг зардўз чопонлари маҳкамамда шай турибди, дедилар...

— Зарурати йўқ, — деди тепада ғишт қўяётган Меъмор кулиб, — бек ҳазратлари хурсанд бўлсалар бўпти-да, — деди киноя билан. Ҳожи табиб бекнинг гапини кўпиртираётгандан энсаси қотса ҳам, аммо табибнинг ўзи жуда беғубор, яхши одам эканлигини биларди. — Ғиштларни жуда мустаҳкам теряпмиз, биздан кейингилар ҳам бу ерга келиб сув ичади — ҳаққимизга дуо қилади. Бундан ортиқ мукофот борми бизга?

– Салламно! Салламно!

– Қадрдоним Абутолиб кулол ўз ўғиллари билан, дўстим Ҳасанбек билан Ҳусайнбеклар бунда келишиб, бошим осмонга етди, Ҳожи Абдуласадхон! Мен бу олижаноб усталарни дўстим деб хато қилмаган эканман!

– О-о, салламно, салламно! Мен сизнинг донфингизни узоқдан эшитган эдим, бунда жамолингизни кўриб бағоят бахтиёр бўлдим.

– Саломат бўлинг!

Узоқ йўл босиб келган ҳиротлик Абутолиб ва ўғли, Ҳасанбек, Ҳусайнбеклар ўша кунгек Меъмор ёнига кириб, ишга тушиб кетишди. Улар Ҳиротда бўлган ҳамма гапни Меъморга бир бошдан айтиб беришди. Сардобани тамомлашгач, Бухорога бирга бориб, жой топиб олишмоқчи бўлишди. Куз ойларида хотин, бола-чақаларини ҳам олиб келиб, Бухоройи шарифда туришни мўлжаллашди. Уларнинг айтишича, Мовароуннаҳр иқлими Хуросонга нисбатан анча мўътадил экан.

Чўли бобонинг айтишича, қўй қўйни кўриб иштаҳаси очилармиш. Меъмор ишни ҳаммага тақсимлаб, ўзи қўл қовуштириб қараб турадиган одамлардан эмасди. Унинг эрталабдан кечгача гумбаз устида пешанасини танғиб ғишт тераётганини кўриб, юзга яқин одам тинмай ишларди: биров ҳавозалардан туриб ғишт узатарди, биров бу ғиштни эҳтиёткорлик билан кўтариб келиб, сардоба пойдевори ёнига қўяр ва яна биров ғишларни биттадан тоғорадаги сувга тиқиб, вижиллатиб қондириб оларди. Биров ганчхок қорар, уни челақларга солиб, ҳавозаларда андава ушлаб турган усталарга узатар, бири бўлса синган ғишларни теша билан текислаб камгак ерлар учун ҳозирларди. Бир неча йигит, кетмону белкурак билан сардоба ичини ўйиб, ҳовузга тайёрлар, эшиқдан кираверишда икки-уч поғоналик зинапоялар ясашар, яна бир неча одам қирдан оқиб тушадиган ариқ ўзанини ковлаб, Қоратош тепалигигача сочилишган эди. Бу ерлик чўпонлар хотин-қизларига ўхшаб қават-қават олача қўйлагу бўйнига маржонлар тақиб олмай, бир қават қўйлагу оёғига этик кийиб, бошини танғиб олган Бадиа онаси билан бирга қозон тепасида овқат пиширарди. қозонлар биқиллаб қайнарди. Чўли бобо бошлиқ бир неча чўпон ҳар кун бир-икки жонлиқ сўйиб, қозонга босишарди. Кўнғирот уруғидан бўлган барча чўпон аёллари Ҳиротда туғилган бўлса ҳам, асли бухоролик – манғит уруғидан бўлган, шаддоод ва эпчил, сўзамол ва ниҳоятда чиройли Бадиага маҳлиё бўлишар, унга тақлид қилиб гаплашишга, қадам ташлаб юришга ҳаракат қилишарди. Маъсума беканинг ота-боболари Сайхун бўйи – Шош шаҳридан, ўзбек уруғидан эканлини, бошига катта ғаму ғусса тушганини, ёлғиз ўғли Низомиддиннинг ўлдирилганини билишди. Ҳорунбекнинг Зулфиқорга, баъзан Завракка мурожаат этиб, бу гапни ҳаммага айта бериш керак эмас, деганига ҳам қарамай, Меъморнинг қисмати бу ерда ҳаммага маълум бўлди. Аммо қандайдир бир ғайри

табий куч ва салобат Меъмор жисмида доимо барқарор булиб, каттадан кичик уни ҳурмат қилар, унга тикилиб кузатар, у илтифот этиб, сийлаган одамнинг боши осмонга етарди. Меъморнинг ўзи ишнинг огирида туриб, тинмай ғайрат кўрсатиши ҳаммага ибрат булиб, бир ярим ойларга мўлжалланган иш бир ойдаёқ ўзини кўрсатиб қўйди.

Сардоба рўйирост қад кўтарди. Гумбазнинг энг тепаси — беш газ очиқ жой қолди. Бу жуда мураккаб иш эди, Меъморнинг ўзи гишқ қўйишга қарор қилди. Фақат ичкарида, ҳавозалар устида турган уч шогирди унга қарашарди. Бошқа усталар ердаги ишлар билан машғул бўлишди...

Гумбаз кўтарилиб, сардоба битишга яқинлашган, бугун чоршанба куни кечга яқин қум ичидаги узоқ яйловдан бахшилар етиб келди. Чўли бобо Жумабозор, Қоровулбозор, Оқёлшўрча, Зомуқ, Жейнава томонлардан чўпон ошналарини чақиртирган, бу томони Қарнобчўл ичидаги Кўйқудуқ, Тошқудуқ, Шўрқудуқ, Раимсўфи, Олачабоб томонларидан ҳам чўпонлар меҳмон бўлиб, ўзларининг бахшиларини олиб келишибди. Ҳар бир меҳмон отда, аравада жонлиқ олиб келган эди. Хўжа Муборакдан пастроқдаги Чўли бобо қудуғи ёнида катта сардоба қурилаётгани ҳақидаги хабар Қизилқум, бу томони Қарнобчўл ичида ҳамма чўпонлар қулоғига етган. Уларнинг сўровига кўра, Чўли бобонинг «Чоршанба кунига келаверишсин», дегани юриб етиб бўлмас ерларга икки кун ичидаёқ тарқалди.

Ман-ман деган бобо чўпонлар эрталабдан бошлаб топган-тутганини кўтариб, бу ерга келиша бошлади. Катта майдон одамлар билан тўлиб, Самарқанд бозоридан ҳам гавжум бўлиб кетди. Ҳамма билан қўл сиқиб, қучоқлашиб ҳол-аҳвол сўраб, кутиб олаётган Чўли бобо уларни бирма-бир Меъмор ёнига олиб келиб, таништирар, чўпонлар билан Меъморнинг қўл сиқишиб омонлашаётганини кўриб завқланар, кўзларидан ёш чиқиб кетар эди. Чўли бобонинг айтишича, бундан саксон йил илгари, у ўн яшар болалигида ота-боболари Йўлчи чўпон, Элчи чўпонлар бу ерга сардоба қурмоқчи бўлиб, обдан ҳаракат қилганлару ҳеч иложини тополмаганлар. Кеш шаҳрида турган Кебакхоннинг ноиблари сардоба тугул қудуқ ҳақида ҳам ўйламаган эканлар.

Оталари билан бирга келган ёш-яланг йигитчалар овқат пиширишни ўз қўлига олиб, хотин-халажни далага ёзиб ташланган намату шолчаларга жой қилиш, дастурхон ёзишга қўйишди. Юқорига, каттагина икки қизил гилам ёзилиб, доира шаклида қилиб ўнга яқин намату шолчалар ташланди. Ўчоқ қазилиб яна икки катта қозон қурилди. Икки семиз танача ва бир неча қўй сўйилиб, қозонларга ташланди.

Кечга яқин меҳнат қилиб чарчаган одамлар овқатланиб, дам олишарди. Кенг далада чигирткалар куйи авжга минган. Бугун на чигирткалар куйи тингланди ва на ҳордиқ; сардоба гумбази ёнида

катта доира қилиб ўтирган одамлар – кексалар, ёш-яланглар, хотин-халаж, болалар ғала-ғовури беҳудуд даштда ҳоким эди. Юқорида, тўрда – қип-қизил тақабмит гилами устида Меъмор ва унинг Ҳиротдан келган қадрдонлари Ҳожи табиб, уста Обид, уста Худойберганлар ҳамда меҳмонга келган чўпонларнинг оқсоқоллари, бахшилар ўтирарди. Чўли бобо бутунги бўлажак «базми Жамшид» зиёфатнинг саркори сифатида, фақат буйруқ бериб, меҳмон кутиб юрарди. Тошқудуқ, шўркудуқликлар олиб келган икки хум мусаллас юқорига – Меъмор рўпарасига келтирилди. Бўза, айрон, қимиз-қимронлар идишларда дастурхонларга тортилди. Лочираю патирлар, ширинликлар, табақларда эту кулчатой, косаларда шўрвалар...

Қизил туркман гиламнинг иккинчисида бир-икки кампир, Маъсума бека, Бадиа ва бир неча ёш келинлар, иккинчи томонда Меъморнинг шоғирдлари – Зулфиқор, Фаввос, Заврак ва Ҳорунбеку Абуалилар, Қоратошдан харсанг кўчирган қийиқ кўз азамат чўпон йигитлар ўтиришарди.

Тўрдаги ёши улуглар фотиҳадан сўнг таомларга қарашди. Одоб билан уларни кузатиб ўтирган ёшлар қимизга ружу қилиб, овқатга қул узатишди. Меҳнат завқи, файзли дала шуқуҳи, кулги, ширин сўзлар, ҳазил-мутойиба гаплар билан ғала-ғовур кучайиб кетди. Узоқ-яқиндан келган чўпон йигитларнинг нигоҳи шаҳар қизи Бадиада эди. У бутун ясаниб, Халач бўронидан омон қолган энг яхши либосларини кийиб, сочларини икки ўрам қилиб, орқасига ташлаган. Бадиа йигитлар нигоҳи ўзини тийриборон қилаётганини, бу ҳолат Зулфиқорга унча ёқинқирамаётганини ҳам сезиб ўтирарди. Кеча Чўли бобонинг кичик ўғли – миқтидан келган чўпон йигит Бадиага хушомад қилиб, атрофида айланишаётганини кўрган Зулфиқорнинг ранги оқарди. У ҳатто отаси Бухорода бетоқатлик билан қутаётганини ҳам унутиб, Бадиага сеҳрланиб юрарди. Ёлғиз ишонгани Бадианинг чўпон йигитлар билан кулишиб юргани Зулфиқорнинг юрагига ғулғула солди. Наҳотки у шунақа! Наҳотки у енгилтак қиз! Наҳотки у севгилисидан сал келишганроқ йигитни кўрса элакишиб кетади?! Наҳотки у!.. Наҳотки у!.

Зулфиқор дардини ичига ютиб, шериклари ёнида индамай ўтираверди. Кенг далада доира ясаб ўтирган одамлар орасидаги деярли ҳамма йигитларнинг кўзи Бадиага, «муҳандис олим», «усталар устаси»нинг ёлғиз қизига қаратилган эди.

Улуглар бир-икки пиёладан мусаллас ичишгач, эт ейишди. Чинни лаганда олиб келинган калла даставвал Меъморнинг олдида қўйилди. Ундан кейин меҳмонлар оқсоқоли – ҳиротликлар кексаси кулол Абутолиб олдида, Дашти Қипчоқ удуми бўйича Меъмор қўй калласининг ўнг қулогини ўзига, сўл қулогини Чўли бобога узатиб, кейин лагани билан кўтариб ёнидаги шерикларига узатиб юборди. Бостириб-бостириб мусалласдан ичиб, этни жигарга қўшиб еди. Нимага эътибор бериб, кўпроқ ейишни ёнида ўтирган Чўли бобо ўргатиб турарди.

Ҳамма Чўли бобо билан Меъмордан кўз узмас, чўпонлар оқсоқолининг имо-ишорасига қаттиқ риоя қилишарди. Чўпонлар диёрида одамнинг қадри ниҳоятда баланд эканини ҳиротликлар пайқаб ўтиришарди. Негадир кейинги йилларда пойтахтда одам қадри пасайиб кетган, биров ўлиб, биров тириладими, ишлари йўқ. Баъзилар бунда одам кўпайиб кетганидан шундоқ инсон беқадр бўляпти, дейишарди. Дарҳақиқат, Ҳиротда одам одамга бўри, одамлар бир-биридан ҳайиқиб, бад олишарди. Бу эса – «қиёматнинг яқинлигидан далолат» дейишарди. Чўпонлар даштида қиёмат эмас, дунё янгидан туғилиб, энди бошланаётганга ўхшарди. Бу ерда ҳамма нарсага эътибор кучли. Ҳиротликлар бунини сезгирлик билан пайқаб туришар. ҳаёт ниҳоятда содда, бир қадар зерикарли ва жўн бўлишига қарамай, қувлик-шумликдан, бўҳтону игводан, димоғдорлигу манманликдан, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилишдан тамоман узоқ эди. Бир қарашда дўлвор, қўпол ва исқирт кўринган одамлар, бу гуппи тўну олача кўйлақлар ичидаги сийнаю қалблар булоқ сувларидай мусаффо, биллурий эди.

Кўп ўтмай, элнинг: «Сўраймиз, бу ерга Элтузар бахши келганлар, «Алпомиш»дан ўқиб берсинлар!» деган илтимоси янгради. Чўли бобо оқсоқоллар ёнида ўтирган, белида заррин камар, бошида сувсар телпаклик бахшига мурожаат этди.

– Элтузар шоир, нима дейсиз? Биз ҳам сўраймиз!

– Биз тайёرمىз, Чўли бобо.

– Бошланг. Йўлга тушинг.

Элтузар шоир ўз ёнига шогирдини чақириб, дўмбирасини духоба ғилофидан суғурди. Бир муддат ўзини чоғлаб, овозини ва дўмбирани созлаб, зиёфатда ўтирганларнинг диққатини жалб этди.

Ҳамма ёққа сув қуйгандек жимлик чўкди.

Элтузар шоир куйлай кетди: «...Алпомишхон Қалмоқ элда, Чилбир чўлда бораётиб кўрди: бир ерда тўқсон қўра қўй ёйилиб ётипти. Бу тўқсон қўра қўй Бойсарининг қўйи эди, чўпонларнинг маҳмадонаси Қайқубот кал эди. Қайқуботга қараб, шул ороға бир Элибой келдими деб, Алпомиш сўраб турипти:

Ассалом алайкум, чўлда чўпонлар,
Устида кийгани эски чопонлар,
Қоғоноққа тўйиб ётган гуппонлар,
Шул ораға бир Элибой келдими!

.....

Элтузар бахши Алпомишнинг одамийлиги, Барчинойга салоқати, элга ғамхўр, ғанимга шафқатсизлигини ифодалайдиган манзараларни ўзини ўраб олган халқ кўзи олдида шундай куйладикки, сомилар чурқ этмай жон қулоқлари билан тинглаб ўтирар эдилар.

Айниқса, Нажмиддин Бухорий, акаси Бойбўрининг зулмидан бошқа юртларга кўчиб кетган Бойсари қисматида ўз қисматини кўриб, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Отасининг адолатсизлигини қоралаган Алпомиш тимсолида ўғли Низомиддин гадаланиб, чуқур ўйга чўмди. юрагидаги дарди янгиланиб, ўкраб йиғлаб юборишига сал қолди. Буни кузатиб турган шоғирдлари унинг аҳволига тушунишар эди... Бунда ҳам ҳақ билан ноҳақлик ўртасидаги можаролар ҳикоя қилинар, ҳокимларнинг зулми қораланиб, адолат, ҳақиқат шарафланар, меҳнаткаш халқнинг эзгу орзу-армонлари ифода этиларди...

...Элтузар шоир билан Хуррам бахшилар дostonларидан қисқа намуна айтиб бергач, ерўчоқлар ёнида чирмандаларини қиздириб ўтирган икки йигит меҳмонлар доирасига келиб, Чўли бобонинг «Олинглар!» ишорасидан сўнг «гиж-банг...»ни бошлаб юборишди. Ўртага икки чўпон йигит тушди-да, катта доирани аввал бир айланиб чиқиб, сиполик билан ўйинга тушишди. Ундан кейин яна икки йигит ўртага тушди... Йигитларнинг шўх ўйинлари, чирмандаларнинг ҳамоҳанг гиж-банглари Меъморнинг оғир хаёлларини бир лаҳзада тарқатиб юбориб, унинг кўнглини ёзгандай бўлди. У бир хўрсиниб кўйди-да, анча енгил тортиб, сардобанинг битишини тантана қилаётган оддий кишилар хурсандчилигига шерик бўлиб, беихтиёр қарсак чала бошлади.

Хотин-халаж тўдасида завқланиб ўтирган Бадиа назарида, чўпон йигитлар ўйини анча сипо ва сокин эди. Яна бир йигит ўртага тушиб «Гум-гум, гиж-банг»ни кучайтириб юборади, деб кутиб ўтирарди. Аммо ҳеч кимдан дарак бўлмади. Рўпарала ўтирган Заврак Бадиага ишора қилиб: «Қани, ўзингиз чиқинг, Бадиа бекам!» дегандек энгагини кўтарди. Бундай пайтларда Бадианинг ўйинга тушиб кетишини, у яхшигина ўйнашини Заврак Нишопурий билан Ғаввос Муҳаммад билишарди.

– Нима деяпсиз энгак қоқиб? – сўради Бадиа.

– Ўртага тушинг! Шу ерда ўйнамасангиз қаерда ўйнайсиз! – деди Заврак.

Зулфиқор ҳам кулимсиради. У ҳам Бадианинг дутору дафга яхши ўйнашини эшитган эди. Завракнинг дадил илтимоси Баднани руҳлантириб юборди. У одамларни, бир-бирлари билан ғала-ғовур қилиб гаплашиб кетишганини кузатиб турарди. Акасининг азаси юрагига зил эди. Маъсума бека руҳсатидан сўнг у ўртага тушди. У ёқ-бу ёгини тортиб текислаб, доирачиларга имо қилди. Бу билан у «Дадилроқ, жонлироқ чалинлар!» демоқчи эди. Бадиа қулочларини ёзиб, чирманда «гиж-банг»ига ҳамоҳанг ўйинга тушиб кетди. Ўртадаги йигитлар дарҳол четга чиқишди. Ғала-ғовур, ўзаро гаплашишлар шу ондаёқ тўхтаб, ҳамма ўртага тушган устанинг қизига тикилди. Беихтиёр чирмандага мос чапак янграй бошлади. Шу лаҳза ўчоқ ёнида юрган яна уч чирмандачи ҳам югуриб келиб, икки чирмандачига қўшилди. Чексиз

дашда беш чирманданинг «гиж-банг»и янгради. Ҳаяжонга тушиб, ниҳоятда чиройли уйнаётган Бадиа даврани айланиб чиқди. Бу – бошларига тушган фожиадан кейинги биринчи хурсандчилик эди. Бунинг устига, бу уйин кимнингдир тўйи, кимнингдир зиёфатида эмас, катта меҳнат самараси – сардобанинг шарофати туфайли бўлаётган хурсандчилик йиғинидаги уйин эди. Узоқ-яқиндан келган чўпонлар ҳам шаҳарлик гўзал қиз ўйинига маҳлиё бўлиб қолишди. Бадиа ўзини жуда эркин тутиб, дам айланиб, дам шох ташлаб ўйнаб, аёллар тўдасига қараб муқом қилиб, палапон қушчалардек елкаларини силкиб, дам эгилиб, гаъзим этиб, дам кимгадир куз қирини ташлаб, кимгадир газабнок, кимгадир уялинқираб товусдек хиром қиларди. У ғайрат ва ҳаяжон билан ўйнади, бунда ўтирган катта-кичикнинг оғзи очилиб қолди. Меъмор ҳам, Маъсума бека ҳам, Ҳорунбеғу ҳиротлик усталар ҳам фахрланиб ўтиришарди. Беш чирманда ҳам авжига миниб, йигитлар уни ёриб юборгудай урардилар. Бадиа бутун санъатини кўрсатиб, чирмандалар янграб турганда осмонда учган юлдуздек ялт этиб, ўнг томонга хотин-халаж тўдасига бурилиб, жойига ўтирди.

Қийқириқ, чапак авжига минди.

Бадиадан кейин ўртага тушган бошқа йигитлар ўйин ҳароратини ўша даражага олиб чиқиша олмади. Бадианинг донғи ўтирганлар ичида оғиздан-оғизга кўчди. Чўпон қизлардан ҳам бири чиқиб ўйнади, лекин соврин Бадиада кетди.

Зиёфату ўйин-қулги аллавақтгача давом этди. Ярим тунда, ой тиккага келганда Чўли бобо фотиҳа қилди, ҳамма ўз ерига кетиб, дам олишга ҳозирлик кўра бошлади. Аммо ҳамманинг хаёлида Бадианинг рақси эди. Унинг қилиқлари, муқомлари ҳамманинг кўз олдида турарди.

Базмдан сўнг Бадиа ўз оғалари – Ҳорунбек, Заврак, Фаввос, Зулфиқор ва яна беш чирмандакаш сафида сардоба гумбази атрофида айланишди. Бир тўла бўлиб сардоба гумбазини айланишаётганда Заврак шумлик қилиб, Фаввос билан Ҳорунбекларнинг қўлидан ушлаб, орқага гортди. Улар билан бирга чирмандакаш йигитлар ҳам жўнаб қолишди. Бу ҳолатни сезмаган Зулфиқор атрофига бир қараб, уларни кўрмагач, Бадиага буни сездирмай гаплашиб кетаверди. Улар сардоба ичига киришаётганида Бадиа гап қотди.

– Уни қаранг, осмон тўла юлдузлар... Худди қўлим етаётгандай... Улар жуда яқинга ўхшайди. Даштда юлдузлар жуда яқин кўринар экан. Катта гумбаз ичида яна бир гумбаз...

– Ҳа, – деди Зулфиқор, – тилла тангачалар қадалган бахмал гумбаз ичида яна бир олтин гумбаз. Дунё ичида дунё...

– Чиройли айтдингиз!

– Сиз жуда чиройли ўйнадингиз, – деди Зулфиқор сардоба ичига киргач, Бадианинг қўлларидан ушлаб.

– Сизга ёқдими?

– Жуда... – Зулфиқор Бадиани бағрига тортаётган эди, у балиқдек сирғалиб, хахолаб ташқарига чиқди.

– Қани улар?

– Билмайман.

– Бунақа қилиқ Нишопурий жанобларидан чиқади. Фирромлар! Биламан, – деди Бадиа у ёқ-бу ёққа қараб, уларни қидириб, – буни қаранг, биз иккимизни атай ташлаб кетишибди!

– Наҳотки?!

– Ҳа юринг тезроқ! У фирромларни топайлик!

Бадиа билан Зулфиқор дарҳол сардобанинг нариги томонига ўтиб, анча нарида кетаётган оғалари орқасидан чошиб етиб олишди.

– Бундоқ ишлар фақат Нишопурий жанобларидан чиқади! – деди Бадиа энтикиб Зулфиқор билан ёнма-ён олдинга ўтиб кетаётиб. У жўрттага Зулфиқордан узоқлашмай, ҳатто унинг қўлидан ушлаб, ўзларининг яқинликларини намойиш қила бошлади.

– Менда айб йўқ, бекам, – деди Заврак кулимсираб, – мана, Ғаввос Муҳаммад жаноблари кетамиз, дедилар...

– Ёлғон гапни қўйинг! Ўзингиз бошладингиз! – деди Ғаввос бирдан тутақиб.

– Ғаввос жанобларини яхши биламан, у киши сипо одам. У кишида бачканалик бўлмайди. Мен бўридан қўрқаман, бу атрофларда бўри бор, дейишади. Шундоқ тунда дўстини ёлғиз ташлаб кетиш кимнинг қўлидан келади?

– Авваламбор, сиз бекам, ёлғиз эмас эдингиз, – деди тили қичиб Заврак, – жаноб Зулфиқор Шоший борлар. Иккиламчи, мен дўстимни ёлғиз ташлаб кетадиган одам бўлсам, Ҳиротдан то бу ергача хизматингизда бўлиб келмаган бўлар эдим! Бу дашт ҳам баҳаволикда Кўҳсиёҳдан қолишмас экан. Равоч сайили эсингиздами? Ишқилиб, охири бахайр бўлсин, бекам. Бўри сизни олиб қочолмайди, сиз бўрини олиб қочасиз. Иккиламчи, биз бўрилар агрофингиздаммиз...

– Офарин! – деди Бадиа қаҳ-қаҳ уриб кулиб. – Гапда биз энгилдик. Нишопурий жанобларига асло гап топиб бериб бўлмайди. Анчадан бери нафасингиз ичингизга тушиб кетган эди, хайрият бугун чиқди.

Шундан сўнг улар иноқлашиб, яна қўшилиб, ётоқлари томон кетишди.

Тонг отди.

Дашт тонги нақадар гўзал; ҳаво беғубор, ғир-ғир шабада эсиб, қуёшдан қайноқ нурлар қуйила бошлади. Эчкию қўйларнинг маъраши, баъзан қўпакларнинг йўғон овозда салмоқли вовилаши дашт бўйлаб ёйилиб, бу тонгни янада сафоли қилиб юборди.

Эртасига кечга яқин меҳмон бўлиб келган чўпонлар яна Чўли бобо ва Меъмор билан хайрлашиб, от-уловларига ўз жойларига жўнашди. Меъмор, усталар энг шимариб ишга тушишди. Яна одатдагидек бошқалар ҳам белгилаб берилган ўз вазибаларини бажара кетишди.

Орадан уч кун ўтиб, шанба кунига сардоба қурилиб битди. Тепадаги «Чанғароқ»қа ҳам ғишт қўйилди. Яқшанба кунига бек ўз одамлари билан бу ерга чиқиб келишини ҳамма кутарди.

Яқшанба куни куннинг ўрталарига бориб, катта йўлда уч отлиқ пайдо бўлди. Сардоба атрофида ўтирганлар ҳайрон бўлишди, наҳотки бек бу ерга икки одам билан чиқиб келса?!

Ҳа, дарҳақиқат, шубҳа тўғри чиқди, — бек йўқ, унинг кичик иниси, Қамбар мирзо, Ҳожи табиб учовлон шаҳардан чиқиб келишган эди. «Нима гап? Бек келмадиларми?» — дегандек Чўли бобо Мирзога қаради.

— Бек ҳазратларининг муҳим ишлари чиқиб қолди. Ҳисоб-китобни ўзимиз қиламиз, — деди совуқ нигоҳ ташлаб турган Қамбар мирзо билан бекнинг иниси.

Ҳожи табиб боши қуйи, суҳбатга аралашмай, нарига бориб сардоба ичига кирди.

Аҳволнинг ўзгариб қолганини пайқаган Меъмор, бир муддат қараб турди. Кейин серрайиб турган Қамбар мирзога мулойимлик билан гап қотди.

— Қани, ундоқ бўлса, ҳисоб-китобни бошлай беринг!

Қамбар мирзо бир тош устига ўтириб, қўйнидан қоғоз чиқариб ўқиди.

— Меъмор Нажмиддин Бухорий, ўттиз икки кун ишладингиз. Ҳар кунингизга икки тангадан тўланадиган бўлган экан. Мана марҳамат, олтмиш тўрт танга, — у халтасидан шоҳруҳия кумуш тангаларидан санаб Меъморга узатди. Меъморнинг ўнг қўли тангаларга тўлди.

— Уста Обид, сизга ўттиз икки танга. Санаб олинг!

— Мирзо?

— Лаббай.

— Бизга бек ҳазратлари тилло танга ваъда қилган эдилар. Меъмор ҳазратларига ҳам. Бу кумуш-ку?

— Менга нима айтилган бўлса, шуни қиламан. Майда гапларни йиғиштириб, шунга шукур қилиб олаверинг?! — деди Қамбар мирзо ҳўмрайиб.

Уста Обид у ёқ-бу ёққа аланглаб, одамлар кўзидаги совуқ бир қарашидан нима қилишини билмай, тангаларни олди.

— Уста Худойберган, сизга ҳам ўттиз икки танга!

Уста Худойберган ҳам олди.

— Меъмор жанобларининг уч шогирдларига, ўн тангадан берамиз. Бек ҳазратларининг инъоми деб қабул қиласиз. Акс ҳолда, биз талабаю шогирдларга ҳеч қачон ақча тўламаганмиз.

Ғаввос бу тангаларни олиб мирзонинг башарасига урмоқчи бўлиб турган эди. Меъмор лабини тишлади. Олинг, дегандек ишора қилди. Ғаввос, Зулфиқор, Заврақлар ҳам ўн тангадан олишди.

— Вассалом! Менга берилган ақчалар шулар, — деди Қамбар мирзо ва этагини қоқиб, ўрнидан турди.

– Жуда яхши, – деди Меъмор. – бекнинг ҳимматларига ташаккур айтамыз! Агар шуни бермаганларида ҳам бир нима дея олармидик.

– Бизда бошқа гапингиз борми?

– Йўқ.

– Мана, ҳисоб-китобни ҳам қилдик, – деди Қамбар мирзо бек иниси билан бирга бориб сардоба ичига киришди. Ҳовуз ичи муздек сувга тўлиб турарди. Ундан кейин, гумбазни айланиб, томоша қилишди. Ҳамма ёқни кўришгач, бир-бирига жуда зўр бўлганини шивирлаб гаплашиб отларга минишди. Нарироқда турган Ҳожи табибга: «Юринг, кетасизми?» деб мурожаат этишди. Ҳожи табиб шаҳарга кечки салқинда тушиб боришини айтгач, икки мансабдор отларга қамчи босиб жўнаб қолишди.

– Ўзи нима гап? Нима бўлди? – деди таажжуб ичида саросимага тушиб уста Обид.

– Мен шундоқ бўлишини сезган эдим, – деди Меъмор.

– Меъмор ҳазратлари, тақдир шундоқ экан, – деди Ҳожи табиб, – Ҳиротдан бир хабар етган...

– Биз ундан ўзимизнинг кимлигимизни яширганимиз йўқ! – деди Меъмор, – нонушта пайтида ўғлим қатл этилгани сабабли Ҳиротдан чиқарилиб юборилганим, ўз она шаҳрим Бухорога кетаётганимни айтган эдим. Бек «ҳечқиси йўқ» деган эди. Жуда таажжуб!

Ҳамма жим бўлиб қолди.

– Хафа бўлманг, Меъмор ҳазратлари, нимаики етмаса, биз ўзимиз тўлаймиз, – деди Чўли бобо.

– Хафа бўлманг. – деди Ҳорунбек секин Меъморнинг кулоғига. – Менинг ёнимда, Фаввос Муҳаммад ёнларида халтачамиз тилло тангаларга тўла. Асло хафа бўлманг.

– Меъмор яна кулди.

– Азизларим, мен асло хафа бўлмайман; биз бу ерга сардоба кўтарган бўлсак, фуқаро учун кўтардик. Чўпонлар учун кўтардик. Бу ердаги жониворлар, йўловчилар ва ҳатто қушлар учун ҳам у керак. Биз савоб иш қилдик. Қилинган савоб ишга миннат қилмайдилар. Мен қилган меҳнатимдан розиман. Ҳеч кимдан шикоятим йўқ.

Бу сўздан кейин фигон бўлиб турган уста Обид, уста Худойберганлар ҳам бир оз бўшашиди.

– Мана шу тангаларни икковинглар бўлишиб оласиз, – деди Меъмор ҳовучидаги кумуш тангаларни уста Обид ҳовучига гўкиб. – Сидқидилдан! Дарҳақиқат, тилла танга берилиши керак эди. – бизнинг сиёсатга аралашган ичимиз касофатига қолиб, сизларга кам ҳақ тўланди.

– Йўқ, қўйинг, Меъмор! – деди уста Обид.

– Олмасангиз қаттиқ хафа бўламан!

Бу сўздан кейин Заврагу Фаввос, Зулфиқор ҳам қўлларидаги тангаларини уста Обид билан уста Худойберган ҳовучларига гўкишди.

Чўли бобо уйига кириб, бир янги поча пўстин олиб чиқиб, Меъморнинг елкасига ёпди.

– Мендан ёдгорлик бўлсин, Меъмор, – деди Чўли бобо, – ҳозир кун иссиқ, совуқ кунларда кийиб юрасиз. Бодингиз бўлса жуда даво.
– Ташаккур! – деди Меъмор.

Чўли бобонинг ўғиллари ичкаридан қорақўл қалпоқлар олиб чиқиб, уч шоғирдга, уста Обид, уста Худойберганларга, ундан сўнг Ҳорунбек, Ҳасанбек-Ҳусайнбек, Абутолибу Абуалиларга ҳам кийгизди. Маъсума бека билан Бадиага ичига тулки тери, сирти қизил духобадан тикилган нимча кийгазишди.

Ҳорунбек билан шоғирдлар кечгача араваларни тайёрлаб юкларни оргишди. Кечки салқинда бу ердаги чўпонлару косонлик усталар билан хайрлашиб йўлга тушишди. Чўли бобо билан Ҳожи табиб Меъморни то Хўжа Муборак қишлоғигача кузатиб боришди. Бу ерда улар қучоқлашиб, йиғлашиб хайрлашишди. Меъмор карвони шитоб билан йўл босиб, шу кунга кечаси Қоровулбозорга етиб бориб, карвон саройга жойлашди.

Эртасига эрта билан, Бухоро, қайдасан, деб яна йўлга тушишди.

XXXVI боб

ОҒУЛИ ХАНЖАР

Сардобани қуриб битириб, бекдан номардлик кўрган Меъмор ўша куни йўлга тайёргарлик кўраётганида яна хаёлидан Ҳиротда бўлиб ўтган таққирланишларни ўтказди. У бу ердаги ўз меҳнатига ҳеч кимдан ҳеч нарса кутмаган эди. Сидқидилдан бу ишни чўпонлар учун қилганини ҳам кўнглидан ўтказди. Аммо бекнинг бир оғиз ташаккури бўлмагани, келиб «Ҳорманг!» демагани кўнглига наштардек ботди. Ҳарқалай инсон – инсонда, у тош эмас! Меъмор «қувгинди» бўлгани учун ҳам бек бунда келмади. Худо урганни пайғамбар ҳам ҳассаси билан туртади, деди у ўзига ўзи. Аммо Меъмор хаёлидан аҳли нафосат оламида Фирдавсийга Маҳмуд Фазнавий томонидан ваъда этилган тилла тангалар ўрнига кумуш тангалар тўлангани, танга ортилган туя бу дарвозадан кириб келаётганида, бу дарвозадан шоирнинг тобути чиқиб кетаётгани воқеаси ўтди. Ҳозир одамнинг таққирланиши янгилик эмаслиги, бундоқ ишлар илгари ҳам бўлиб келганлиги кўнглидан ўтди. Лекин Ҳирот воқеаси жуда ҳам заҳарли ва ҳеч ёддан чиқмайдиган иш бўлган эди. Меъмор рақиблари тарқатган совуқ гаплар аввал амирзода Иброҳим Султон қулоғига етиб, уни даргазаб қилиб юрган бўлса, кейинчалик Шоҳруҳ қулоғига ҳам етди. У Меъморнинг: «Биз бу биноларни раият учун қурмоқдамиз...» деган сўзини

шу ҳафта ичи Аҳмад Чалабий амирзода қулоғига етказган эди. Устод Қавом ҳовлисидаги бир зиёфатда, Меъмор дўстига мурожаат этиб: «Амали устод Қавом Мусалло то қиёмат бу Ҳирот бағрида тургай. Келгуси авлод сиз ҳазратдан миннатдор бўлгай...» дегани Аҳмад Чалабий орқали амирзодага етган, у эса подшоҳга етказган эди. «Келгуси авлод устод Қавомдан эмас, сиз, ҳазрати олийларидан миннатдор бўлмоғи керак, чунки Мусалло сизнинг амалингиздир. Нечун Қавом ёки Бухорий авлод таҳсинига сазовор бўлар экан?» Бу гап подшоҳга кечки пайт етказилган эди. Негадир тажанг ўтирган Шоҳруҳнинг чакка томирлари шишиб, тишини тишига қўйди. Иккала меъмордан ҳам энсаси қотди. Айниқса, меъмор Нажмиддин Бухорий унинг кўзига чаёндан ҳам ёмон кўриниб кетди. «Мен буларга ишонсаму бу ярамаслар энди подшоҳни ҳам менсимай қолишмоқда!» – деди муштумини қисиб Шоҳруҳ.

Бу фитналардан сўнг орадан бир ой ўтгач, подшоҳ ўрдасида муҳаррам ойи – рамазон тугаши, катта ҳайит чин арафасида мамлакатнинг номдор кишиларига инъомлар улашилди. Ўрда ҳовлисига тўпланган мансабдорлар, устодлару мавлоноларга заррин чопонлар кийгизилди. Номи аталиб, вазири аъзам ҳузурига таъзим қилиб борганлар тўн кийиб, баъзилар тилло тангалар ва ҳар турли инъомлар олиб, жойларига мамнуну масрур келиб чўкишди. Зиёфату базм тонгга уланиб кетди...

Бу анъанага ҳамма казо-казолар таклиф этилиб, фақат биргина устод Нажмиддин Бухорий чақирилмади. Ёр-биродарларининг подшо ўрдасига кетганидан хабардор Меъмор тонггача кўксини болишга қўйиб, ўз хонасида ётган эди.

Бадиъ ҳам, Маъсума бека ҳам ҳеч нарсага тушунмай, таажжубланишарди. Нечун ҳаммани чақириб ва ҳатто Аҳмад Чалабийдек бетайин кимсаларгача таклиф этилиб, бизнинг отамиз чақирилмади? Ёки бу бир жузъий нуқсон бўлиб, майда мансабдорларнинг ўз вазифасига лоқайд қараганликлари сабабли бўлдимикан? Ундоқ бўлса, нечун анжуманда Меъморни кўрмаган Бойсунқур мирзо дарҳол одам юбормади экан?

Йўқ, бу атай қилинган эди. Подшоҳнинг «Оғуга суғорилган ханжар»и шу йўл билан Меъмор юрагига ботирилган эди.

Меъмор Бухорий бу воқеадан сўнг бир ҳафта кўчага чиқмади. Унинг таъсирчан, жиззакироқ одам эканлигини билиб, атай бу иш қилинган эди. Бўлмади! Меъмор бу аламини ҳам мардонавор ўтказди...

...Сардоба қурилишини тамомлаб, субҳи содиқда, даштда ёлғиз қаққайиб турган Меъмор хаёлидан мана шулар ўтди.

БУХОРО

Узоқнинг иши қийин; ўғлидан олган кейинги номада бизлар ҳаммамиз Бухорога кўчиб кетаётирмиз, тез кунларда етиб борамиз, дейилганига қарамай, мана, бир ярим ойдан ҳам ўтдики, улардан ҳамон дарак йўқ. Уста Нусрат карвон кириши мумкин бўлган ҳамма дарвозалардан хабар олди. Кўп карвонлар Бухорога кириб келдию, ammo меъмор Нажмиддин Бухорийдан дарак бўлмади. Уста Нусрат хонадони хавотирда қолди. Шундай кунларда кечга яқин шаҳарнинг айланма тор кўчаларидан бирига шалдир-шулдир қилиб уч арава кириб келди. Меъморнинг: Эски Намозгоҳ маҳалламга бораверай, уруғларим бордир, деганига қарамай, Зулфиқор ҳаммани ўз ҳовлисига олиб келди. Бу тадбир аравакаш Ҳорунбекка ҳам ёқди: «Уста, чиқиб кетганингизга йигирма йилдан ошган бўлса, ким ҳозир сизни дастурхон ёзиб кутиб ўтирибди? Зулфиқор Шоший жанобларининг ҳовлиларига тушганимиз маъқул. Шогирд ҳам фарзанддек гап», деди. Ҳорунбекнинг фикри Меъморга ёқди, чунки Меъмор дўсти Қавомнинг ўгли Худододбекни жини ёқтирмаган, қанча йигитларни менсимаган, тоғ кийигидек ҳеч кимга бўй эгмай ўсган Бадиа шу Зулфиқор ёнида итоат сақлашини, шаддодликлари ҳам пасайишини сезган эди. Маъсума бека билан Меъмор шу ҳақда гаплашиб қолишарди. Тўғри сўз Ҳорун бўзчининг Зулфиқор тўғрисида бирон ёмон сўз айтмагани Меъмор кўнглига таскин берди. Дарҳақиқат, уч шогирдининг ўзига ярашиқ уч фазилати бор эди. Ammo Зулфиқорда қандайдир бир салобат ҳам бор эди. Камгап ва айтганини қиладиган, қадди-қомати бошқалардан кўра келишган, кучли йигит эди. Бухоронинг Қарши дарвозасидан ўтишда бир муддат тўхташди, Меъмор аравадан тушиб, ҳамманинг кўз олдида ерга чўкка тушиб ўтириб, қиблага қараб фотиҳа ўқиди; бармоқларини тупроққа тегизиб, бошига сурди. Ундан сўнг дарвозабонларнинг бирига тилло танга, яна бирига кумуш танга берди. Улар ниҳоятда хурсанд бўлиб, мўътабар зотлардан бири келяпти, хаёл қилиб, араваларнинг қораси йўқолгунча орқаларидан таъзим билан кузатиб туришди. Ҳар қанча босиқ, ҳар қанча сипо одам ҳам она шаҳрини кўриш ҳаяжони олдида бундай ҳаракатлар қилиб қўйганини ўзи ҳам билмай қолади...

Уч арава айланма, тор кўчада уста Нусрат эшиги олдида тўхтади. Бирваракайига шунча одамни кўриб, хурсандчиликдан ўзини йўқотиб қўйган ота ҳамма билан кучоқлашиб кўришгач, кўни-қўшниларга ўхшаб ғала-ғовур ичида бир чеккада тураверди. Ўғлини бағрига босиб, йиғлаб турган онаси Малоҳатбону эрига ишора қилди:

— Азиз меҳмонларни ҳовлига бошланг!

Унинг ўзи ҳаммадан аввал ҳовлига югуриб кириб ҳокандозга исириқ ташлаб, ўт ёқиб тутатди. Ҳовли ўртасида турган Меъмормдан бошлаб ҳаммани айланиб, исириқ солди. Кичик ўғли ва қизларига обдаста ва дастшўйлар олиб келиб, янги ироқи совунни олиб чиқишни буюрди. Ҳорунбек билан шоғирдлар аравалардан юкларни тушираётганида косаларга қатиқ солиб, наридан-бери устига пиёз тўғраб, йўл босиб келганларга тутишди. Уста Нусратнинг катта қизлари югуриб қўш-ниникидан яна икки хурмача қатиқ олиб чиқиб, косаларга қўйди, уста Нусрат зўрлаб бўлса ҳам ҳаммага қатиқ ичирди. Аравадан кўпроқ қақир-қуқирларни; белкурагу кетмон, тоғораю мис кўза ва эски сандиқларни тушираётган шоғирдларга қараб туриб, Меъмор кулимсиради:

– Халач яқинида жуда кучли бўрон бўлди, – деди айвонда чордана қуриб ўтирган Меъмор фотиҳадан кейин уста Нусратга. – Гирди-бодлар қумдан келиб шундоқ устимиздан ўтди. Бир кори ҳол бўлади, деб жуда қўрқдик. Йўқ, ҳамма нарсамизни юлиб олиб кетдию, жонимиз омон қолди. Ўтники – ўтга, сувники – сувга, қолди қатиқ-нинг пули, деганларидек, бу ҳам худонинг иродаси экан, унисини ҳам кўрдик...

– Кечикканингизга сабаб бор экан, – деди уста Нусрат, – хайрият, худо бир асрабди.

– Кечикканимизга сабаб бошқа нарса. – деди Меъмор кулимсираб.

– Ҳа?

– Даштда чўпонларга сардоба қуриб бердик.

– Бундоқ денг, – деди уста Нусрат ҳайрат билан Меъморнинг оғзига тикилиб. Меъмор ҳамма гапни бир бошдан айтиб берди...

Шу кунни аллавақтгача дастурхон устида гаплашиб ўтиришди, сўнг уста Нусрат меҳмонларнинг ҳордиқ олишларини айтиб, энг яхши ясатиғлиқ хонасини Меъмор, Маъсума бека, Бадиага беришди. Заврак, Фаввос ва Ҳорунбекни бошқа хонага киритишди. Абутолиб ўғли билан, Ҳасанбек, Ҳусайнбеклар ҳам бир хонага кириб ётиб ухлашди.

Эрталабки нонуштадан сўнг Нажмиддин Бухорийнинг илтимоси билан қизи Бадиа ёнида, уста Нусрат билан бирга Эски Намозгоҳ маҳалласига боришди. Маъсума бека Зулфиқорнинг она-опалари билан гаплашиб ўтирди. Уларга гапириб берадиган ҳикоялар ниҳоятда кўп эди. Бошқалар Зулфиқор билан бирга Бухорони томоша қилгани бозорга чиқиб кетишди. Йўлда Меъмор устага сиёсат ишларидан, ас-аса, дабдабалардан гоёғта зерикканини, мансабдор шахслару ҳокимлар, беклар жонига текканини, қолган умрини бир чеккада тинчгина, ғарибона ўтказмоқчи эканини, катта ишларни олмай, иложи бўлса кўпригу ҳаммомлар лойиҳасини тузиб, ўзи ишбоши бўлиш ниятида эканини айтиб, Бухорога кўчиб келганини мансабдорларга зинҳор маълум қилмасликни айтди.

– Деггарон томонларда яхши ҳовлилар бор. олиб берайми? – деди уста Нусрат.

– Ҳасанбек-Ҳусайнбек ва кулолга ҳовли топиб беришимиз керак. Мен ўз ҳовлимни амакимларга ташлаб кетганман. У киши қазо қилдилар. Ўғиллари бор, улар турса керак. Шундоқ ёнгинада ўзларининг ҳам ҳовлилари бор... Бориб кўрайлик, уста. Анча йил ўтиб кетди. Амакиваччаларим билан гаплашиб, рози бўлишса, пул билан хурсанд қиларман.

– Ҳовлингизни кўрганман. Меъмор ҳазратлари, – деди уста Нусрат. Бадиа билан Меъмор унга ялт этиб қарашди.

– Ҳиротдаги ҳовлимизча эмас. Кичкина, уйлари ҳам қоронғу...

– Мен сизга жуда яхши ҳовли олиб бераман. Гир айланган хоналарини ўзим қурганман, ҳовлиси кенг, гулзор. Хоналари ганчхок билан ишланган, нақшин шипию тоқларини биз ўзимиз олти ой ишлаганмиз. Яна бир одамнинг ҳовлиси ҳам сотиладиган бўлиб қолди. Бир ойдан бери сизга ушлаб ўтирибман. Баҳосини келишганмиз. Мен ўзим тўлайман. Сиз билан кейинчалик узилишиб кетамиз.

– Ташаккур! – деди Меъмор. – Лекин биз аввал Намозгоҳга бориб, ҳовлимизни бир кўришимиз керак.

Нажмиддин Бухорий узоқ сафарда бўлган баъзи «ҳангома»ларни уста Нусратга айтиб берди. Аслида туя карвонига қўшилиб келганида маъқул бўлармиди, – деди у. Аравада анча-мунча қийналишганини кўз олдига келтиргандек бўлди.

Эски намозгоҳ маҳалласи шаҳар марказидан четроқ бўлиб, айланма тор кўчалар, пасту баланд томлар – бунда одамлар ари уясидек зич яшарди. Маҳалладан ариқ айланиб ўтарди. катта ҳовуз ҳам бор. Аравалар сиғмас, фақат от-улов кира оладиган шу тор кўчаларнинг бирида Меъморнинг отаси уста Шамсуддиннинг ҳовлиси бўлиб, торгина ўймакор эшикдан киргач, болохоналик, ости икки уй ва бир айвон кўзга ташланарди. Меъмор орқасида турган қизи Бадиага бир қараб қўйиб, жилмайди. Бу табассумда Бадиа отасининг ёш болалардек содда, хурсанд бўлганини яхши пайқаб турарди.

– Мана шу кўчага бир қарагин, қизим, – деди Меъмор. – шу кўчада катта бўлганман...

– Мунча тор?

– Бизнинг кўчамиздан ҳам торроқ кўчалар бор.

– Бу кўчаларда одамлар юрганми ёки чумолилар? Супуриб туришмайдами дейман! – Бадиа атрофига аланглаб, бурнини жийирди.

Бу кўчалар Бадиага унча ёқинқирамаётганини, Ҳиротдагидек дабдабалар йўқлигини сезиб турарди Меъмор.

– Сен бу кўчаларга менинг кўзим билан қарагин!

Меъмор секин эшикни итарди. Ундан кейин тақирлатиб ҳам қўйди. Эшик очиқ экан, ичкарига киришди. Ҳеч ким йўқ,

жимжитлик. Меъмор айвонга қаради; пешайвоннинг ўша тўрт устунни кўзига оловдек кўринди. Бу устунлар Меъморнинг ёшлигини эслатди; ўша миҳ ҳамон турибди. Бу миҳга у мадрасадан келгач, китобдафтарлари солинган жилдини илиб кўярди. Ҳовли юзига ётқизилган оби гиштлар ўша-ўша... Пешайвонга чиқаверишдаги гишт синган бўлиб, ярмига бошқа гишт синиғи қўйилган эди. Бу ҳам ўша-ўша. Айвон устунига ҳижрия ҳисоби билан мадраса таҳсилани ёзиб қўйган эди, у ҳам ўчиб кетмабди. Ҳовли ўртасидаги бир туп тут яна ҳам каттароқ бўлибдию, бари бир ўша-ўша. Меъмор ошхонага, ўтинхона, ҳужра ва болохона зиналарига ҳам чиқиб кўрди, ҳаммаси ўша-ўша. Ҳовли ўртасида, бир кўлини тутга тираб, отасининг ҳаракатларини кузатиб турган Бадиа таажжубланиб, ёнида турган уста Нусратга қараб қўйди.

– Отамлар ҳеч тўймаптилар.

– Одамзод учун туғилиб ўсган еридан азиз ер йўқ дунёда, қизим.

– Кўриб бўлдингизми? – деди Бадиа ҳайратланиб.

– Кўрганим билан тўймайман. Бунга қара, ўша йигирма йил илгари ўзим қўйган тарнов ҳам шундоқ турибди. Амакиларим яхши қарашибди... Бу ҳовлида инсон яшаётгани сезилиб турибди.

Шу пайт айвон ёнидаги қўшни ҳовлига чиқадиган кичик бир эшик очилиб, бир бола ҳовлига чиқди. Нотаниш одамларнинг берухсат ҳовлига кириб юрганини кўриб, ранги оқариб кетди:

– Ҳей, сизлар кимсизлар?

– Сен ўзинг кимсан? – сўради Бадиа.

– Мен Абдулвоҳидман!

– Ўҳ-ҳў, сен Абдулвоҳид бўлсанг, мен Бадиаман!

– Бу менинг ҳовлим!

– Бу менинг ҳовлим! – Бадиа жўрттага жиддий туриб ҳазил қилди.

– Сиз кимсиз?

– Сен ўзинг кимнинг боласисан?! Жамолиддин бувангнинг набираси бўлсанг керак, а?

Бола «ҳм» деб уялинқираб, бир оз бўшашди. Бадианинг тахминий гапи тўғри чиқди. «Мен ҳозир бувамни чақириб чиқай» деб бола яна эшикчадан нариги ҳовлига чиқиб кетди. Орадан озгина фурсат ўтгач, кекса бир аёл ҳовлига тушиб, Бадиа билан уста Нусратга тикилди. Сўнгра айвон ёқасида турган Меъморга ҳам қаради:

– Сиз мулла Нажмиддин эмасмисиз?

– Шундоқ, Назминисо биби. Омонмисиз, бола-чақаларингиз соғ-саломатми?

– Шукур, шукур! Вой, мени қаранг. кўзим хиралашиб, сизларни танимай қолибман. Эсон-омонмисиз? Бола-чақаларингиз омон-эсонми? Маъсума бекамиз омон-эсонмилар? Ўғлингиз, қизингиз... Хуш келибсизлар! Қани, айвонга чиқинглар!

– Бу, қизим – Бадиа.

– Вой эсон-омонмисиз, айланиб кетай, қизим! Бўйларингга холанг қоқиндик! Мен ҳозир бошқаларни чақириб чиқай. Ҳой, Абдулвоҳиджон, югур, отангни чақириб кел!

Аёл нариги ҳовлига чиқиб кетгач, Меъмор Бадиага қаради.

– Бу кампир амакимларнинг хотинлари. Назминисо бувинг бўладилар.

– Эшитганман, – деди киборлик билан Бадиа.

– Сенинг кўзингга шунақа кўрингани билан, Бухоро жуда улук шаҳар. Ҳали сен ҳеч ерни кўрганинг йўқ. Бунақа маҳаллалардан Бухорода мингларча. Ҳиротга нисбатан Бухоро юз чандон юқори. Самарқанд ундан ҳам юқори!

– Ҳа, мақтайверманг, отажон! Мовароуннаҳр сизнинг жаннатингиз. Сиз билан баҳслашиш ниятим йўқ. Бари бир мен енгиламан.

– Офарин!

Орадан бирор соат ўтар-ўтмас. Жамолиддин бобою ўғиллари, кўни-кўшнилари, шу атрофдаги ёш-яланг, ҳамма ҳовлига кириб келаверди.

Ҳамма таажжубда! «Бу ердан кетиб, Ҳиротда машҳур бўлган уруғлари Меъмор Нажмиддин Бухорий маҳаллага келибди... У асли мана шу маҳалладан чиққан... Бухоро шаҳрининг Эски Намозгоҳ даҳалик меъмор Ҳиротдаги неча мадрасаларни қурган...» деган гаплар маҳаллада айтилиб, аввало унинг уруғлари, ҳаммаҳаллалари ва бутун Бухоро аҳли фахрланарди. Нажмиддин Бухорийнинг Ҳиротда, подшо хизматида эканлиги билан ҳатто Бухоро ҳокими Шоҳ Малик тархон қозикалону муфти – Ҳожи Муҳаммад Порсо ҳам фахру ишонч билан аташарди. Бухоро фарзанди Ал-Ҳиротда мўътабар экан, демак, темурийзодалар Ҳожи Муҳаммад Порсо ҳазратларига ҳам, Шоҳ Малик тархонга ҳам яхши кўз билан қарайдилар...

Ҳовлига тўпланганлар юзида ҳам фахр, ҳам таажжуб: нега бу Хуросону Мовароуннаҳрга донғи кетган одам карнай-сурнайсиз, бедабдаба кириб келди? Бу ўша Нажмиддин Бухорийми ёки бошқа одамми? Нажмиддин Бухорий келармиш-у, биронта мансабдор, жуда бўлмаганда юзбоши ҳам билмайдими?

Одамлар ҳайрон.

Бу ҳайронликни сезиб турган Меъморнинг ўзи муаммони очиб қўя қолди.

– Азиз ҳамшаҳарларим. Дарҳақиқат, мен ўша сизларнинг ҳаммаҳаллаларингиз Нажмиддин бўламан. Бошимга иш тушди: фарзандим Низомиддин қатл этилди. Шундан сўнг Ҳирот менга ҳаром бўлиб, ҳамма нарсадан кечиб, ўз шаҳрим Бухорога қайтдим. Мана бу қизим Бадиа. Рафиқам дўстим уста Нусратникида. Йўқотган бир фарзандим ўрнига уч фарзанд ва беш ошнам билан бирга Бухорога келдик. Улар ҳам уста Нусратникида. Сизларнинг олдингизда гуноҳқорман, вақтида келиб хабар ололмадим, ишингизга яролмадим...

— Йўқ, ундоқ деманг, азизим укам! — деди ҳунграб йиғлаб, Меъмормни кучиб Жамолиддин амаки, — гуноҳқорман дейишингиз тўғри эмас! Сиз катта ишлар қилдингиз. Биз, ҳамма уруғларингиз сиз билан фахр этамиз. Қани, укажон, айвонга чиқинг.

Меъморм, уста Нусрат, Жамолиддин бува ва бошқа ёши улуглар айвонга чиқишди. Бадиа билан Назминисо биби ҳам фотиҳадан кейин нариги ҳовлига чиқиб, атрофини ўраб олган бухоролик уруғлари билан суҳбатда бўлди. Ҳиротдан келган гўзал қизга ҳамма маҳлиё бўлиб тикиларди. Ёш жувонлар, укасини кўтариб олган жамалак соч қизлар, болалар... ҳамма-ҳамма унинг атрофида эди.

Дастурхон устида ҳамма гап Жамолиддин бувага маълум бўлиб, ҳовли Меъморм учун бир кундаёқ бўшатиб берилиши ва ҳеч қандай пул тўлаш керакмаслигини айтишди. «Одам ўзи туғилиб ўсган ўз ҳовлисига ҳам пул тўлайдими? Хафа бўламиз!» — дейишди. Уста Нусрат тайёрлаб қўйган Деггарон маҳалласидаги ҳовлига бормаслиги, ўз ҳовлисига кўчиб келиб, умрини тоат-ибодатда ўтказажоғини айтди. Деггарон маҳалласидаги ҳовлини Ҳасанбек, Ҳусайнбекларга ва кулолларга сотиб олиб беришни, пуллари етмаса, Меъморм қарашиб юборишга тайёр эканини, Ҳиротдаги ҳовли-жойларининг ақчаси шундоқ турганини айтди.

Бу фикр Бадиадан бошқа ҳаммага ёқди.

Эртасигаёқ Меъморм ўз ҳовлисига юқларини ташиб, кўчиб келди. Заврак, Ғаввос ва Ҳорунбекка болохона жиҳозлаб берилди. Шу ҳафта ичи Деггарондаги кенг ва ажойиб ҳовли Ҳасанбек билан Ҳусайнбек, оға-иниларга катта пулга сотиб олиб берилди. Ундан сал нарироқ, майдон ёнидаги бир ҳовли Абутолибга сотиб олиб берилди. Меъморм иккала ҳовлининг ҳам ярим-ярим пулини тўлади. Боши кўкка етган кулол билан Ҳасанбек-Ҳусайнбеклар Меъмормга қай йўл билан мин-натдорчилик билдиришни билишмасди. Улар ҳозир бунда ишлаб, бола-чақаларини Ҳиротдан кузда олиб келишадиган бўлишди. Аммо яна Ҳиротга қайтиб кетишга отланаётган Ҳорунбекдан Меъморм яна бирон ҳафта Бухорода қолишини илтимос қилди. Сабаби шу, бирон ҳафта ичида Бадиа билан Зулфиқор тўйини ўтказажоғи, бу тўйда унинг иштирок этишини илтимос қилди. Ҳорунбек бунга рози бўлди. Лекин у ҳар кун карвон саройга қатнаб, от-араваларидан хабар олиб турди. У карвон сарой соҳиби орқали Бухорода бир неча косиблар билан учрашиб, ҳиротлик дўстларининг саломини топширди, ниҳоятда хуфия баъзи гапларни гаплашиб ҳам олдики, унинг ўз таъбири билан айтганда: бу гапларни фақат «бир худонинг ўзи биларди...»

Лекин Ҳорунбек бу сирни Меъмормга очди:

— Устод, мен араваларимда Хуросонга бирмунча кишиларни олиб кетмоқдаман. Улар савдогарлар эмас. адолатсизликка қарши жангга кирадиган баҳодирлар. Амирзодалар лашкари олдида биз озмиз, аммо

жафокаш раият бизнинг томонимизда. Аналҳақ, кишилари пиримиз Фазлуллоҳ учун, бошқа қурбон бўлганлар учун жангга кириб ўч оладилар! Низомиддин учун ҳам ўч оламиз. Интиқом кунлари яқин. Бизнинг бир қанотимиз мадраса талабалари ичида, бир қанотимиз хунарманду косиблар ичида... Биз, Шоҳруҳу Иброҳим Султон аталмиш аждарларнинг бошини янчмагунча ором билмаймиз!

Меъмор Ҳорунбекнинг сўзларини диққат билан тинглаб турарди. «Шоҳруҳни ўлдирсангиз, тахтга яна бир амирзода чиқади. Лекин у сизни эмас, амирзодаларнинг деганини қилади», демоқчи бўлиб турдию, бу сўзни тилига чиқаролмади. «Боринглар, истибдодни кунпаякун қилинглар!» демоқчи бўлди. Аммо бу сўзни ҳам тилига чиқармади. У ўз рўпарасида рустамворий бир паҳлавонни кўриб ўтирарди. Агарда Хуросону Мовароуннаҳрда шундоқ адолатпарвар одамлар яна кўп бўлса раият бахти эди. Илму фан камоли эди, деган сўзни кўнглидан ўтказди.

– Иним, эҳтиёт бўлинг, худо ёр бўлсин сизга, – деди Меъмор чин юракдан.

Келаси ҳафтада Бадианинг тўйи бўлди. Икки севишган қалб – Зулфиқор билан Бади бир-бирини топиб, муроду мақсадларига етишди. Меъморнинг шаддод қизи уста Нусрат хонадонига келин бўлиб тушгани ҳамманинг қулоғига етди...

Тўйни ўтказиб, Ҳорунбек яна Ҳиротга қайтиб кетди. «Агарда ҳаққингизни олмасангиз, мен бир кекса одамни қиёматгача қийнаган бўласиз, олинг, иним», деди Меъмор тилло тангалар солинган халтачани узатиб. Ҳорунбек олди. Нечундир тўйдан кейин анча бўшашиб қолган Фаввос Муҳаммад, агар усгод хафа бўлмасалар Ҳиротга, ота-онам ёнига қайтиб кетардим, деди. Аксинча, Меъмор ўзининг бундан кейинги ҳаёти хонанишинликда, илгаригидек катта бинолар қуриш нияти йўқ ва бунга ҳожат ҳам йўқлиги, шу сабабли истаса, шогирдлари ҳам хижолат бўлмай ўз жойларига қайтиб кетавериши мумкинлигини айтди. Оғир кунларда бирга фарзанд бўлиб келганликлари учун юракдан раҳмат айтди. У учала шогирдидан ҳам мингдан-мингга рози эканини айтди, энди мустақил иш қилаверишларингиз мумкин, деб фотиҳа ҳам берди. Фаввос Ҳорунбек билан бирга қайтишга тайёргарлик кўраётганида, Меъмор Заврак Нишопурийга ҳам мурожаат этди:

– Ўғлим, сиз ҳам хижолат бўлмай қайтаверинг. Менга йўлдош бўлиб, қузатдингиз. Келиб Бухорони ҳам томоша қилдингиз. Кунларимиз бекорга ўтмади – йўлда чўпонларга сардоба ҳам қуриб бердик. Энди уйингизга қайтишингиз мумкин.

– Мен қайтолмайман, – деди Заврак Нишопурий ранжиб. – Сиз қаерда бўлсангиз мен ҳам шу ерда бўламан. Менинг ота-онам ёшлигимда вафот этган, етим ўсганман... Мен шу атрофдан ўзимга жой топиб тураман, албатта.

— Йўқ, гап жойда эмас, — деди Меъмор, — мана жой, хоҳлаган хона сизники. Аммо мен сизнинг ёш вақтингиз, кунларингизга зомин бўлмаслигим керак. Мен энди илгаригидек донг таратиб, катта ишларга қўл уролмайман, ўғлим. Мен дунё ишларидан зерикдим. Қолган умримни чолу кампир бирга, хокисору ғарибликда, тоат-ибодатда ўтказмоқчиман. Мана, менинг бахтимга ўз ҳовлим ҳам бор экан, омон-эсон етиб келдим. Салтанатнинг фармони, Мирзо Бойсунқурнинг фикри ҳам шу: ҳажга кетмаганингизда ҳам қолган умрингизни сиёсатга аралашмай, тоат-ибодатда ўтказинг, деган. Ҳокимият фикрига амал қилмай яна илгаригидай ўзимни ўтга-чўққа урсам, кексалигимда гуноҳ орттираман, бўтам. Мен кекса одамни ҳурмат қилганингиз, сизнинг олижаноблигингиз. Аммо ҳадеб унга ёпишаверишингиз — ўз йўлингиз ва истиқболингизни ёпиб қўйиш демак. Менинг шавкатли кунларим ўтди, энди тунларим яқинлашмоқда. Мен сизнинг ниҳоятда иқтидору қобилиятли меъмор бўлаётганлигингизни билиб, бу гапларни айтяпман. Бир лаҳзалик ҳиссиётга берилмай, Ҳиротга қайтинг!

— Устод, мен сизнинг жонингизга тегдимми? Шуни айтинг фақат!

— Асло! Сиз кетсангиз менинг юрагим узилиб кетади. Лекин мен ҳақиқатни айтишим керак.

— Мен кетмайман! — деди Заврак Нишопурий қатъий бир оҳангда.

— Қийнаманг, уста, — деди Маъсума бека кўзига ёш олиб, — Заврак кетмайдилар. Мен фарзандим деганман, бизни ёлғиз ташлаб ҳеч қаёққа кетмайдилар!

Шу билан гап тамом бўлди. Фаввос Муҳаммад билан Зулфиқор Шоший, Ҳиротда, Меъморнинг «ертўла синови»дан ўтган эдилар-у, аммо етим ва юпун Завракни бу синовдан ўтказишга раҳм қилиб, Меъмор ўз хонадонидида олиб қолган эди. Заврак ҳаммадан кейин бўлса ҳам, Меъмор синовидан жуда ҳам аъло даражада ўтди.

Эрта билан саҳарлаб карвон саройда от-араваларни шай қилиб, катта карвонга қўшилган Ҳорунбек ёнига кузатгани келган Меъмор, уста Нусрат, Зулфиқор ва Заврак Ҳорунбек билан ҳам, Фаввос Муҳаммад билан ҳам кучоқлашиб хайрлашишди.

— Сизларга оқ йўл, омон-эсон боринглар. Борганингиздан кейин нома йўллаш ёдингиздан чиқмасин. Муҳтарам Қавом ҳазратларига мендан салом айтинглар. Эслаб, сўраганларга ҳам салом айтинглар. Иштиёридин қалъа томонга ўтсангизлар, Низомиддин арвоҳини ҳурсанд қилиб, дуо ўқиб қўйинглар... — деди Меъмор кўзига ёш олиб. Катта карвон дарвозадан чиқишида, Меъмор яна Ҳорунбек билан Фаввосга мурожаат этди:

— Келган йўлимиздан борасизларми?

— Албатта, устод.

— Сардобани бир кўра кетинглар. Мендан Чўли бобога салом денглар!

– Албатта у ерда тўхтаймиз, саломингизни Чўли бобога етказамиз, – деди Ҳорунбек.

Карвон жўнаб кетди. Улар ғамгин бир ҳолда ўз уйларига қайтиб келишди.

Кунлар бир хилда ўта бошлади. Дарҳақиқат, Меъмор хонанишин бўлиб, тоат-ибодатда кун ўтказарди. Баъзан жума кунлари маҳалла кексаларига қўшилиб, Намозгоҳ масжидига борар. маҳаллада жаноза ва таъзиядан четда қолмас, бирон маслаҳат сўраб келган усталарга нимаики билса шуни айтиб, ёрдам берар. аммо катта мансабдорлар тўйларига, дабдабадор зиёфатларга бормасди. Ўзини касалликка солиб, узр айтиб, уйда ётарди. «Диққинафас бўлиб ётгунча, борсангиз кўнглингиз ёзиларди, – дерди баъзан Маъсума бека, – сиз бормасангиз, уларнинг зиёфату анжуман мажлиси ўтмай қолармиди!»

– Бормайман! Мени навкар юбориб, зўрлаб олиб кетолмайдилар! Кўнглимга ёқмаган жойда нима қиламан! Мен у мансабдор ҳокимлардан жирканаман! Улар еб-ичиб, семириб, кекириб, бир қуртдек ўлиб кетадилар... Улардан фуқарога фойда йўқ, улардан из қолмайди, улардан...

– Ҳа, тушунарли! – дерди Маъсума бека, – «Улардан, улардан!» Сиз шунақа деб ўлиб кетасиз, улар кўп, улар яшайверади. Улар илгари ҳам кўп бўлган, бундан кейин ҳам кўп бўлади. Улар сизнинг жиғибийрон бўлишингизга парво қилмайди. Лекин сиз ҳам биладиганлардан хафа бўлинг-да, уларнинг нимасидан хафа бўласиз! Улар шунақа одамлар. Замон ўшаларники!

– Ўшаларга бош эг, демоқчимисан? Эгмайман! Шундоқ ўлиб кетаман, локин уларга бош эгмайман! Улар менинг хизматларимни билишмади! Улар ўғлимни ўлдиришди! Улар мени қувгин қилишди! Улар... Мана, Меъморнинг аҳволи қандай? Биз жой соламиз, улар тўрға чиқиб ўтирадилар! Биз буғдой экиб, нон қиламиз, улар ейдилар. Биз меҳнат қиламиз, иззату обрўни улар оладилар! Аблахлар!..

– Шуни билар экансиз, четда қолмай ўшаларга қўшилинг!

– Вой, нодон! Ҳали, мен келиб-келиб сенга гапиряпманми! Ке, бу гапларни қўй, носқовоқ қаерда, нос чекайлик!

Кунлар шундай бир хил ва бир меъёрда ўта бошлади. Ора-чора Бадиа келиб, ота-онасидан хабар олиб турарди. Заврак бўлса болохонада яшар, уста Нусрат қўли остида Зулфиқор билан бирга катта бир бой солдираётган ҳовлида ишлаб, Меъмор билан Маъсума бекани боқарди. Чолу кампирни хижолат қилмаслик учун баъзан ўзи бозорга борар, баъзан чолга пулни Бадиа орқали илтимос қилиб берарди.

Бир йилдан кейин Бадиа ўғил туғди. Икки хонадон ғоятда хурсанд бўлишди. Уста Нусрат чақалоққа катта буваси ҳурмати учун Меъмор деб ном қўйди. Катта бобоси унинг қулоғига «азон» айтиб, танглайини кўтарди.

Меъморнинг ғарибу ҳақирликда ўтаётган осуда кунларидан бирида Самарқандга – уруғлариникига бориб келган кулол Абутолиб «Даҳан носарон»нинг каттадан-кичигигача подшоҳнинг амри билан қатли ом қилинганини айтди. Бир неча кундан кейин яна эски «Қобус» дарди қўзғаб, тўшақда ётган Меъмор ёстиқдан бошини кўтариб, кулолга бақрайиб қаради:

– Не сабабдан?

– Ғайри динлар Самарқанд аҳли ичида ёмон одатлар тарқатиб, куфр ишлар қилган эмиш... Шу сабабли қатли омга фармон берилибди. Меъмор оғзини очиб, бақрайиб қараб қолди...

XXXVIII боб

МЕЪМОР ВА МУНАЖЖИМ

Бухорода тантанавор кутиб олинган Мовароуннаҳр подшоҳи Улуғбек мирзо, мана, учинчи кундирки, шаҳар марказидаги қадимий Аркда, унинг шарафига берилётган базмда ўтирибди. Ўнг томонда Бухоро ҳокими Шоҳ Малик тархон билан шайх Ҳожи Муҳаммад Порсо, чап томонида ўзи билан Самарқанддан ҳамроҳ бўлиб келган саркарда Амир Довуд барлос ва бошқа олий мансабдор шахслар. Мирзо Самарқанд тахтига ўтирганидан кейин, Мовароуннаҳрнинг иккинчи улуғ шаҳри – Бухорога биринчи бор келиши эди. У саркарда Амир Довуд барлоснинг минг чоғлиқ навкарлари ҳимоясида Каттакўрғон, Янгиработ, Кармана, Тошработ, Бўстон, Фиждувон, Вобкент... орқали келди. Шоҳ Малик тархон билан Ҳожи Муҳаммад Порсо бошчилигида Бухоро аъёнлари подшоҳни Фиждувонда кутиб олишди. Одамларнинг айтишича, Мирзонинг бобоси Амир Темур ҳам Бухорода бунчалик тантанавор кутиб олинмаган экан. Темурхоннинг юриши Бухоро, Қоракўл ва Фороб орқали ўтиб, Бухорода атиги икки кун бўлиб, шитоб билан қум йўлига чиқиб кетган экан. Мирзо Улуғбек масжиди Калонда жума намозини ўқиб, кейин мўътабар ерларни зиёрат қилди; Чашмаи Айюб, масжиди Намозгоҳ, Сайфиддин Боҳарзий, Буёнқулихон мақбараларига бориб фотиҳа ўқиди...

Подшоҳнинг Бухорога келиши муносабати билан кўчалар тозиланди. қоровулу ясовуллар тинмай йўлларга сув сепишарди. Бозорлар гавжум; ҳамма ёқда моллар – матолар уюб ташланган. Фуқаро ясениб олган, хонадонларда хурсандчилик. Одамлар подшони дуо қилишар. гўлаҳу гиёвандлар бозорга чиқмас, ғайри динлар масжиди Калон ва Арк атрофида, тоқилар тагида юрмас эди. Ҳар қандай жанжал ва тартибсизликлар қаттиқ жазоланиши айтилиб, ҳоким ҳазратларининг фармони растаю мадрасаларда, бозору тоқи телпақфурушон, тоқи заргарон, саррофон ва тимлар ичида жарчилар баланд овозда эълон қилган эдилар. Бозори Шаб ҳам обод ва туну кун миршабу ясовуллар

ҳамма ёқни тартибга солиб турарди. Баъзи кунлари Тархон подшоҳни шаҳар четидаги Боғи насимга олиб чиқар, истироҳат, базм авж олар эди.

Шу тантанавор кунларнинг бирида, кутилмаганда шаҳарнинг ичкари маҳаллаларидан бири – Намозгоҳдаги кўримсизгина эшик олдида Шоҳ Маликнинг ясанган мансабдорлари пайдо бўлди. Тор ва айланма кўчада ўйнаб юрган майда болалар отлиқларни кўриб, гурра уй-уйларига қочиб кетишди. Эшикка чиқиб ўтирган кексалар ҳам кучада пайдо бўлиб қолган сипоҳ амалдорларини кўриб, ҳайратомуз ўринларидан туриб, отлиқларга таъзим қилишди. Отлиқ амалдорлар сунъий илжайиб, қамчинлари дастаси билан эшикни оҳиста тақирлатди. Ичкаридан хотин кишининг овози чиққач, ёш мансабдорлар овоз чиқаришди.

– Биз, меъмор Нажмиддин Бухорий жанобларига келдик. Ишимиз бор, чақиринг!

– Нима юмушингиз бор? У киши бегоб.

– Эна, қўрқманг. Бизлар яхшилик билан келганмиз.

– Қўрқавериб зерикиб, қўрқмайдиган бўлиб кетганмиз. Эшик очик, ана, кириб, у кишининг ўзлари билан гаплашаверинглар!

Бир йигит отларни ушлаб, икки амалдор ичкарига кирди.

– Ассалому алайкум!

– Ваалайкум ассалом! – деди супачада кўрпа-тўшак қилиб ётган Меъмор.

– Сизни олиб кетгани келдик.

– Лаббай? – Меъмор чўчиш ўрнига кулди, – мен ҳам сизлар қачон олиб кетаркансизлар, деб кутиб ётган эдим.

– Ана, дилимиз бир экан. Қани, жаноб, кетдик!

– Зиндонгами?

– Аркка! – деди мансабдор гаажжубланиб, – биз сизни базмга, ҳоким ҳазратлари ҳузурига олиб борамиз.

– Базмга бормайман! Зиндонга бўлса бораман! Чунки мажбурман.

– И-би, бу жаноб девонами?!

– Ҳушим жойида, навкарлар, мен фақат «қобус» дардига мубтало бўлганман. Гапимга кирмай зўрласанглар...

– Гапимизга тушунинг, усто! Яхши ният билан келдик, – деди ўрта яшар, қирғий бурунлик иккинчи мансабдор. – Эҳтимол, сиз жаноб билан подшоҳ гаплашар. Бир зарур гапи бордир... Биз қаёқдан билайлик.

– Боринглар, кетаверинглар. Мени сўрашса, келмади, деб айтинглар!

Амалдорлар бир-бирларига қараб кулишди.

– Эй, усто, сизни бахту саодат кутади. Туринг ўрнингиздан, усто!

Шу пайт ҳовлига Зулфиқор кириб келди. У ҳам ясанган, шай мансабдорларни кўриб ҳайрон бўлиб қолди.

– Зиндонга бўлса бораман, аммо базмга бормайман, деяпман буларга, – деди кулимсираб Меъмор Зулфиқорга.

– Нима гап ўзи? – Зулфиқор юмшоқлик билан сўради. У шаҳарда бўлаётган подшо тантаналари ва умуман, зиёфату базмлардан хабари бор эди.

– Сиз ўғилларимисиз?

– Ҳа, ўғиллариман.

– Айтинг, биз билан борсинлар, – деди қирғий бурун, – ахир бизни Тархон ҳазратлари юбордилар. Отангиз ўз фойдаларини билмаётирлар.

– Борадилар. Локин бир яхши арава олиб келиш керак. Иккиламчи, сизлар эмас, кексароқ кишилар келсин, – деди Зулфиқор Меъморнинг кексаларни яхши кўришини ва унинг тажанг бўлиб турганини пайқаб, – мен ҳам отам билан бирга бораман.

– Жуда маъқул.

– Бориб, арава олиб келинглар.

Ёш мансабдорлар зудлик билан чиқиб кетишди.

Аслида гап мана бундоқ бўлган эди: бир йил муқаддам «Мирзо Бойсунқур мадрасаси», кўпригу сардобалар меъмори Нажмиддин Бухорийнинг Хуросондан чиқиб кетиб, Бухорода тургани Мирзо Улуғбек қулоғига етди. Меъморга катта ҳурмат кўрсатиб, ўз номидан мактуб йўллаб, уни Самарқандга чақирди. Аммо Меъмор ўзининг хастаю қариб қолганини, қолган умрини ҳилватда ўтказажани айтиб, жавобнома юборди. Номани олиб кетаётган Тархон амалдорларига подшо уни ҳурмат қилиб, нома ёзгани учун дуо қилиб, миннатдорчилигини изҳор қилди. Подшо Аркда, зиёфатда ўтириб негадир ҳаётида ҳеч учрамаган, терс жавоб ёзган бухоролик Меъморни иттифоқо эслаб қолди. У шу лаҳза бу гапни Тархонга айтиб, у билан бақамги ўтириб гаплашгиси келди. Чунки Нажмиддин Бухорий ҳақида унга Али қушчи ҳам, Машҳадий ҳам, Самарқандий ҳам бир неча бор гапирган эдилар. Бу гал ситам чеккан ўжар чол билан гаплашиш, ҳозир бу катта базмлару ва бошқа ишлардан кўра ҳам муҳимроқ кўринди. Иккиламчи, кеча Мирзо Бухородаги аҳли фузало – мунажжиму аҳли шуарони чорлаб, мулоқотда бўлганида уста Исмоил ибн Тоҳир Исфаҳоний иштирок этди-ю, аммо «Хуросондан ихрож қилинган» Меъмор кўринмади. Бу ҳол Меъмор Нажмиддин Бухорийни чақиртиришга даъват этган эди.

Кечга яқин Меъмор бир мударрис ва яна бир мансабдор ҳамроҳлигида шогирди Зулфиқор билан бирга кўҳна Арк дарвозасидан обхоналар ёнидан ўтиб, юқорига кўтарилди. Катта ҳовлидан ўтиб, кенг хоналардан бирида ўтирган Мирзога рўпара бўлиб, унга таъзим этди. Унга мулозимлар кўрсатган, подшоҳга яқин қўйилган курсилардан бирига ўтирди. Мударрис билан мансабдор ичкарига кирмади. Зулфиқор устод билан бирга кириб, пойгакда тик турди.

Мирзо Улуғбек ёнида Тархон ва яна бир меъмор ўтирарди. Зулфиқорнинг тахминича, бу зот — Исмоил ибн Тоҳир Исфаҳоний бўлиши эҳтимол. Мирзо салом-алик қилиб ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг, Меъморни дастурхонга, нозу неъматларга таклиф этди. Шу билан бирга Меъморга савол берди:

— Самарқандга чорлаб, сиз жанобга нома йўллаган эдик...

— Ташаккур! — деди Меъмор ўрнидан туриб, — Мен қимматли номангизни олдим!

— Жавобингиз бизни таажжубга солди. Биз, аҳли фузало бу жавобдан ўйланиб қолдик.

— Аҳли фузало ўйланиб қолган бўлса ҳам, ҳарқалай мен номага жавоб қилдим-ку, аъло ҳазратлари.

— Бу сўзни қандоқ тушунмоқ мумкин? — Мирзо Улуғбек таажжубланиб кулди. У негадир кекса Меъморни сўроқ қилаётганидан хижолат бўлиб, бу саволларни юмшатишга, аслида у билан бир нимани гаплашиб олмоқчи, иложи бўлса чолни Самарқандга олиб кетмоқчи эканини билдирмоқчи бўларди. Меъмор чолнинг кўрс ва тўнг жавоблари Шоҳ Малик тархонни андак ғазабга солиб, ора-чора унга хўмрайиб қараб кўярди. Мирзо Меъморга навозиш кўрсатгандай, унинг Ҳиротда қилган ишларига юксак баҳо бериб, у билан гаплашмоқчи ва эртага Самарқандга жўнаётгани сабабли уни чорлатиб олиб келганини айтди. Бу суҳбат — мунажжим билан меъмор суҳбати ҳисоблансин, деди у яна таъкидлаб. — Аниқроқ айтинг, ҳурматли Меъмор, сўзингизга тушунмадим?

— Ҳиротдалигимда сиз ҳазрати олийларига нома йўллаган эдим. — деди Меъмор жиддий бир тусда. — Паноҳ тортиб, фақат сизга йўллаган эдим. Ўғлимни қатл этилишдан олиб қолишни сўраган эдим. Жавоб бўлмади. Ўғлим қатл этилди...

— Мен ҳеч қандай нома олганим йўқ, — деди Мирзо Улуғбекнинг юзларидаги табассум бир лаҳзада ўчиб.

— Менга саройдаги мансабдорлар номани, албатта, Самарқандга, Мирзо ҳазратларига етказамиз, деб ваъда беришган эди. Таажжуб! — деди Меъмор Мирзо Улуғбекка тикилиб. — Локин менинг ўғлим Низомиддин, сиз, аъло ҳазратлари Фарғонага юриш қилганингизда салтанатимиз учун жанг қилиб, ярадор бўлган. У, Амир Довуд барлос сарбозлари ичида Ҳиротдан то Хўқандгача борди. Жангда баҳодирлик кўрсатгани учун сиз ҳазратнинг инъомингизга сазовор бўлган. Ўғлимнинг қиличи ҳамон уйимда сақланади. Гумону шубҳалар уни ўлимга маҳкум этди, аслида у Хуросону Мовароуннаҳрнинг яхши фарзандларидан эди. Менга ҳар қандай жазо берганингизда ҳам бари бир мен бу аччиқ ҳақиқатни сиз аъло ҳазратга айтмай иложим йўқ.

— Ҳақиқат айтилгани учун жазо берилмайди.

Мирзо Улуғбек чуқур сукутга толди. Меъморнинг кўрс сўзлари остида қатта норозилик борлигини, мансабдорлардан ёмонлик кўрганини пайқади.

Атрофда ўтирганлар унинг нима дейишини кутишарди. Тархон хўмрайиб ўтирарди. Мирзонинг ёдига «суиқасд» воқеаси келди. Бир-икки айбдор шахсни жазолаш ўрнига ўнларча киши қатл этилиб, фуқарога пўписса қилинганини ҳам биларди. Унинг кўз олдидан «қаттиққўл» укаси Иброҳим Султон ҳам ўтди. Лекин Мирзо сукутга чўмиб. Меъморга тикилганча қараб қолди. Ёлғиз фарзандининг қатли — бундан ҳам ортиқ ситам борми!

Мирзо Улуғбек ҳеч нарса демади.

— Сиз, тўло ҳазратлари, — деди яна Меъмор, — ўша қимматли номангизда уста Жўржийни ҳам, Абутолиб ва уста Ҳасанбек, Ҳусайнбекларни ҳам ўзингиз билан бирга Самарқандга олиб келинг. деган эдингиз?

— Ёдимда! — деди Мирзо Улуғбек.

— Жўржий бағоят моҳир усто эди. У Самарқандда «Даҳаи носарон»¹ қатли омида ўлдириб юборилган... Маҳалла тамоман қатли ом қилинган.

— «Даҳаи носарон»да ёмон кишилар салтанатга қарши иғвою бўхтон гаплар тарқатган. Зино ишлар билан машғул бўлиб, Самарқанд аҳлини бузишган ва ҳаром ишларга ружу кучайиб кетган. Шу сабабли биз пойтахтни улардан тозаладик...

Мирзо Улуғбек хаёлидан унга етказилган маълумотлар ўтди.

— Баъзи маълумотларга қараганда, «Даҳаи носарон» қирғинига уйдирма «Лў ва Ли қиссаси» ҳам сабаб бўлган эмиш. Саройга етиб келган маълумотларга қараганда: «Файри динлар ҳар ҳафта базм тузиб, эркак билан хотин кучоқлашиб, ўйинга тушар эканлар ва ҳар йили бир маротаба наврўз ойида «муҳаббат кунни» бўлиб, оиласи бошқа бўлишидан мустасно хушига ёққан эркак билан хотин кўшилишиб кетаверар экан...» Булардан ташқари, Лў деб аталмиш кимса ўз синглиси Ли билан эру хотин бўлгани тўғрисидаги «маълумот» сарой аҳлини оёққа турғазди. Бу гап Мирзонинг қулоғига ҳам етди. Бу гап уйдирма, асло бундоқ бўлиши мумкин эмас, деди Мирзо. Аммо сарой аъёнлари бу гапни «исботловчи» «пухта далиллар» кўрсатдилар. Шундан сўнг, Мирзо «Даҳаи носарон» аҳлини разолатга юзтубан кетган, деб ҳисоблади. Унинг кўзига уста Жўржий ҳам кўринмади. Жаҳоннинг энг улуғ шаҳри бўлмиш Самарқанд бағрида шундоқ «жирканч ҳодисалар бўлиб тургани» Мирзони ғазаблантирди. У қатли ом фармонига муҳр босди...

Меъмор ерга қаради.

Яна сукут.

Бир лаҳзадан кейин Шоҳ Малик тархон билан Ҳожи Муҳаммад Порсо: «Бу малъунни чиқариб юборайми?» дегандек Мирзо Улуғбекка қаради. Дарғазаб бўлиб: «Тили аччиқ бу ўжар чолни чиқариб юборинглар!» дейди хаёл қилиб турган Тархон бошқача бир ҳолни кўрди. Мирзо Улуғбек бош чайқади.

¹ Даҳаи носарон — Самарқанддаги христиан динидаги кишилар маҳалласи. (XV аср.)

Ҳиротда, «Мадрасаи Мирзо Бойсунқур» қурилишида жонбозлик кўрсатиб, астойдил ишлаган гуржистонлик усто Жўржий Меъмор кетганидан сўнг туролмай маъмуриятга бир неча бор мурожаат этиб, охири рухсат этилгач, хотини билан ўглини олиб, Самарқандга, бунда яшаб турган ватандошлари: гуржи ва қорабоғликлар ёнига — «Даҳаи носарон» маҳалласига кўчиб келгани сиз, азиз ўқувчиларга маълум. Бунга сабаб: ўзга юртда бўлса ҳам ўз юртдошлари орасида бўлиш нияти ва бунинг устига зolim Иброҳим Султон қўлидан чиқиб, олим — Мирзо Улуғбек қўл остига ўтиш эди. Қанчалаб устаю шоиру муҳандисларнинг Самарқандга жўнаб кетиши умумий тус олгани ҳам сабаб бўлди. Бу кўчиб кетишликлар Хуросон мансабдорларига унча ёқмаса-да, йўлдаги қанчалар тўғаноғу қийинчиликларга қарамай ўлиб-тирилиб Самарқанд сари — шам нурига интилган парвонадай учиб кетиша берди. Бу оқим, асосан. Ҳиротда ҳаммага маълум бўлган «меъмор Нажмиддин Бухорий воқеаси»дан кейин умум тус олди. Аҳли фузалонинг Меъмор орқасидан шувиллаб Мовароуннаҳрга оқиб кетиши, фақат Ҳирот мансабдорларинигина эмас, Шоҳруҳ Мирзони ҳам ўйлатиб қўйди. Бу ишда Самарқанд ҳокими — ўз ўғли Муҳаммад Тарағайнинг «қўли бормикан...» деган шубҳа ҳам пайдо бўлиб, Самарқанддаги, ўғли атрофидаги ўз кишилари — олий мансабдорларидан вақт-вақти билан Ҳиротга чақириб, суриштириб ҳам турди. Бу ишга жуда зийраклик билан қараб бормоқлик лозимлигини таъкидлаб, одам қўйган Шоҳруҳ назарида салтанатга нисбатан садоқати айниган мансабдор шахсларни йўқ қилиб юбормоқ унча мушкул иш эмас эдию, аммо айниган аҳли шуарони йўқотиб юбормоқ ғоятда мушкул ва бу иш авом орасида катта гап-сўзларга сабаб бўлиб, фуқаронинг салтанатга нисбатан комил ишончини барбод этарди, мисқоллаб йигилган обрў ботмонлаб тўкиларди. Шу сабабли Меъморнинг Хуросондан бадарга этилиши кейинчалик хато иш бўлиб чиққанини уни шу ернинг ўзида, вақт ўтказиб туриб, бирор сабаб билан йўқотиб юбормоқ мақсадга мувофиқ... эканини фаҳмлашди. Аммо иш кечиккан, тилни тишлашдан бошқа илож қолмаган эди. Бу иш Иброҳим Султоннинг шошқалоқлик билан чиқарган хато ҳукмининг оқибати, деб тушунди Шоҳруҳ.

Сукут ичида турган Мирзо Улуғбек яна бир фавқулодда куч билан юзларидан учиб кетган габассумини қайтариб олди. У Меъморга қаради:

— «Даҳаи носарон» фожиаси иккинчи бор эслатилди. Менинг энг яқин дўстим Али Қушчи ҳам сизга ўхшаб юзимга очиқ айтган эди. Худо ўзи кечирсин. Биз сиз билан бир мунажжиму меъмор сифатида гаплашаётирмиз. Ўғлингизни қатъ этилишига таассуф изҳор қиламан, тақдири азал шундоқ ёзилиқ экан. Тангридан сиз Меъмор ҳазратларига сабри чидам тилаймиз...

— Бу зот — Исмоил ибн Тоҳир Исфаҳоний жаноблари. Сиз Меъмор ҳазратларни, илтимосимизни қабул қилгайсиз, деб умид қиламиз. Сизнинг раҳнамолигингизда Исфаҳоний жаноблари хизмат қилишга илгарийқ розилик берган эдилар. Сизнинг розилигингизни ва лойиҳаларингизни мен энди Самарқандда кўрурман, деган умиддаман. Исфаҳоний жаноблари, эҳтимол, Самарқандга, бизнинг ҳузуримизга келиб кетарлар...

Гап шу ерга етганда, ҳурматли китобхон, диққатингизни бир лаҳза тарихий саналарга тортаман.

Вақтики, мелодий ҳисоби билан тўққиз юз тўқсон бешинчи йилга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда муҳим сиёсий воқеалар юз берди: қорахонийларнинг сиртдан берган зарбалари сомонийлар давлатини кучли ларзага солди ва оқибатда уни инқирозга олиб келди. Бу даврда Хоразмда Кот шаҳри, Мовароуннаҳрда — Бухоро энг йирик шаҳарлардан бири бўлиб, дунёга Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва Наршахийларни берган эди. Ундан анча аввал, халқ тилидаги ривоятларга қараганда, Кўҳиндузни қурган Сиёвуш ва унинг қайнатаси Афросиёб замонида, бу заминда мажусийларнинг муқаддас китоби — «Авесто» яратилди. Самарқанд, Кеш, Нақшаб, Гурганч ва Кот, Ғазнаю Исфаҳонлар ой атрофидаги юлдузлардек Бухоро теварагида ярқираб турарди... Мелодий ҳисоби билан 1220 йилга келиб, Бухорони мўғуллар босиб олди. Бухоролик саркарда Инончхон Ўғил Ҳожиб шаҳарни ташлаб, Урганчга қочди. Чингизхон ўғли Тули билан Бухорога кириб келди. Лекин тўрт юз бухоролик сарбозлар Арк дарвозаларини беркитиб, ўн икки кун душман билан курашдилар. Чингиз обдан шаҳарни талагач, тилла ва кумуш, қимматбаҳо буюмларни тортиб олиб, Бухорода ўзининг нўёни ва бир қисм кўшинини қолдириб йўлга чиқди. Ўзини Искандари Зулқарнайн деб атаган Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қочиб кетгани, шайху руҳонийларнинг Бухоронинг ўн икки дарвозаси калитини топширганликлари Чингизхонни андак хавфдан тушириб, нигоҳини Самарқандга йўналтирган эди. Аммо Бухорода қолган нўён Чингизхондан кейин шаҳарни талаш у ёқда турсин, хотин-қизларни тортиб олиб, зўрлаш, тажовузкорликлар авжга миқдириб юборилгач, оломон мўғул нўёнини ўлдирди. Бу хабарни эшитган Чингизхон яна Бухорога қайтиб келиб, тўппа-гўғри оти билан Жоме масжиди ичига кириб, меҳробда ўтирган имоми олий ёнига келиб, унинг соқолидан чангаллаб тортди: «Сенлар нега менинг одамимни ўлдирдиларинг?!» Имом эса, Чингизхон башарасига тунуриб: «Биз шаҳар вайрона бўлмасин, деб калитни топшириб таслим бўлдик. Аммо сен ва сенинг ноибинг бизни талаб, аёлларимизни зўрлади!» деди. Шу лаҳза Чингизхон буйруғи билан имомнинг боши кесилган

ва шу Жоме масжид меҳроб гумбази остида ўтирган юздан ортиқ кекса бухороликларнинг ҳам боши кесилиб қудуққа ташланди... Шу куни мўғул қўшини шаҳарга ўт қўйиб, биноларни вайрон қилди. Аммо қанчалик найзаю ойболта урганлари билан Минораи Калонни қулата олмаганлар...

Кейинчалик чингизийлар авлодлари орасида тахт талашув, низо кучайиб, салтанат тарқоқ давлатларга ажралиб кета бошлади. Гуюкхон даврида амакиваччалар жанги авж олди. Мўғулларнинг Эрондаги ҳукмдори Хулокухон катта қўшин билан Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб Кеш ва Нақшобни, ундан сўнг Бухорога бостириб кириб, талон-тарож этди, мадрасаларни бузиб, кутубхоналарга ўт қўйди. Кўп қон тўкилди. У чиқиб кетгач, бошқа мўғул ҳукмдори — Ангухоннинг ўғиллари — Чолай ва Қаранлар ўн минг кишилиқ қўшин билан Бухорога кириб, уч йил мобайнида ниҳоятда оғир ёвузликлар қилди. Ҳамма ёқ шипшидам бўлди. Шундан сўнг етти йил мобайнида бу шаҳарда ҳаёт буткул тўхтаб қолди, деб ёзган эди тарихчи Рашидиддин. Кебакхон, ундан сўнг Қозонхон ўлдирилиб, икки дарё оралиғи Қозогонхон қўлига ўтгач, мўғул хони Туғлиқ Темур томонидан Қозогонхон ҳам ўлдирилиб, шу билан юз эллик йилга чўзилган мўғул ҳукмдорлиги тугади.

Мўғуллар ҳукмдорлиги даври Бухоро тарихида ғоятда аянч ва вайронагарчилик, талон-тарож, мислсиз таноззул даври бўлгандирки, бу даврда на бир бино қурилди ва бир ариқ очилди. Бу давр Бухоронинг шўри бўлган. Аммо фалакка бўй чўзиб турган бобо минора — Минораи Калон Бухоронинг ёнган, вайрона бўлган, қонга беланган кунларини ҳам ўз кўзи билан кўриб, наслларга ҳикоя қилмоқчидай қад кўтариб турибди...

Зулму вайроналиклар, талон-тарожлар тинкасини қуриган бухороликлар. Мирзо Улуғбекнинг биринчи бўлиб Бухорода мадраса қурмоқчи эканини эшитиб, ғоятда қувонди ва фуқаро орасида баланд руҳ ҳамда ватанпарварлик ҳислари авж олиб, одамлар у ишга бош қўша бошладилар. Мирзо Улуғбекнинг бу режаси мўғул вайроналикларидан кейинги биринчи ва қалдирғоч бино бўлмоғи керак эди...

Гап шу ерга етганда, ҳурматли китобхон, қисқагина бу кириш сўздан кейин яна асосий воқеага ўтамыз:

Вақти-ки, Меъмор муҳташам Аркдан — Мирзо Улуғбек ҳузуридан чиққач, дарвозадан анча пастда уни кутиб турган Заврак Нишопурий югуриб, унинг истиқболига келди. Чолнинг бир қадар кайфи чоғ, чеҳраси очиқ эди. Меъмор ёнидаги Зулфиқорнинг ҳам чиройи очиқ, шод кўринарди.

XXXIX боб

ТИРИЛИШ

Дунё ташвишларидан холи — ўзи туғилиб ўсган ҳовлининг ярим қоронғи хоналаридан бирида Меъмор кун бўйи ёнбошлаб ётар, чўкиб, кавш қайтараётган нор туялардек кўрган-кечирганларини қайта бошдан эслаб, яхши-ёмон одамларни кўз олдидан ўтказар эди. Пар тўшагу пар ёстиққа ботиб, эрталабдан кечгача ўйлар эди. Баъзида Маъсума бека: «Ҳой, уста, бир мундоқ кўчаларга чиқиб келсангиз-чи», дерди. Меъмор энсаси қотиб: «Ҳа, кўчада маймун ўйнатаётибдими?! Ўтиролмаётган бўлсанг ўзинг чиқиб келгин, хурсанд бўласан!» дерди. Бу гапи билан у ўзига ўзи тасалли бермоқчи бўларди: «Қизимни чиқардим, шогирдларимни тинчитдим, масжиду мадраса, кўпригу минора, ҳаммому сардоба қуриб бердим. Энди менда ҳеч кимнинг ҳаққи қолгани йўқ. Яхшини ҳам, ёмонни ҳам кўрдим, энди ётаманми, тураманми, бировнинг иши бўлмайди...» У баъзан кампирига ҳам дағдаға қилиб қоларди: «Ҳа, топиб-тутиб турганимда керак эдим, энди «пуф сассиқ» бўлдимми! Замбилга солиб, гўристонга олиб бориб ташлаб кела қолинглар! Мен энди сенларга керак бўлмай қолдим!» дерди. Маъсума бека дарҳол паст келарди: «Э, отаси, ундоқ деманг, яхши-ҳам сиз борсизки, мен бу дунёда юрибман. Сиз бўлмасангиз, мен кимга керак бўлардим! Сиз уйда ўтириб ўзингизни ўзингиз билмаяпсиз, бутун Бухоро сизни дейди. Самарқанду Тошкенту Шаҳрисабзларда сизни танимаган одам йўқ. Меъмор Нажмиддин, деса одамлар соянгизга кўрпача ёзади».

Чол индамай қолар, бу гаплар унинг асабини юмшатиб, чиройи очилиб, хотинига:

— Бир кўчага чиқиб келайми? Нима дейсан? Қайтишда нос олиб келарман, — дерди.

— Чиқиб келинг, уни-буни кўриб ёзиласиз. Сиз келгунингизча мен кўрпачаларингизни қоқиб, супуриб қўяман.

Меъмор сарпойчан, кавушини кийиб, кўчага чиқиб кетарди.

Баъзи кунлари пар ёстиғу пар тўшак ҳам биқин-биқинига харсангтошдек ботиб, уҳ, деб ўрнидан турар, нима қилишини билмай, керишар, ҳовлида оби гиштлар орасидан тешиб чиқиб, ўрмалаб юрган чумолиларга тикилар, соатларча уларни томоша қилиб ўтирарди. Хотинига қараб: «Энди оёғимни уқалаб, ўтириб чумолини томоша қилишдан бошқа ишимиз қолмади. Шундоқ бўлгандан кейин худойи таоло ҳам омонатини вақтида олиб, ташвишлардан холи қилиб қўя қолса, нима қиларди» дерди. «Ношукур бўлманг, уста! Қачон олишини эгамнинг ўзи билади», дерди кўзини ола-кула қилиб Маъсума бека.

Шундоқ кунларнинг бирида шогирди билан совға-салом кўтариб, Исмоил ибн Тоҳир Исфаҳоний кириб келди. У эллик беш ёшларга

борган, қора соқол, новча киши бўлиб, ўзининг ўта хушфезъллиги, ширинсуханлиги билан таниқли эди.

— Ассалому алайкум, Меъмор ҳазратлари! — деди у эшиқдан кириб келиб, гўё кўп йиллик қадрдон кишилардек ўзини жуда яқин тутиб. Ваҳоланки. Меъмор уни иккинчи бор кўриши эди. — Тобингиз қалай? Гузарларга кам чиқасиз? Бухоро иқлимига ўрганолмаяпсизми?

— Иқлимда гап йўқ, бир оз бетобман, — деди Меъмор бошини кўтариб. Маъсума бека дастурхон ёзди. Исфаҳонийнинг шогирди — ёшгина муллавачча ошхонадан чой олиб чиқиб, пиёлага қуйиб устодларга узатди. Меъмор ортиқча гап, эзмаликларни ёқтирмаслигини эшитган Исфаҳоний жаноблари гапни чўзиб ўтирмай, мақсадга ўта қолди:

— Мен, сиз ҳазратнинг шогирдлигингизга яраб, ўз шаҳримизда подшоҳ ҳазратларининг илтимосларини ерда қолдирмай, мадраса бино этсак, деган ниятда келдим. Ўзингизга маълумки, мўғул вайроналикларидан кейин Бухорода бирон катта бино, бирон мадраса қурилгани йўқ. Ўша куни сизнинг келишингизни эшитиб, мен ҳаммадан аввал Аркка етиб келган эдим. Буни қарангки, Тархон жаноблари эмас, олий ҳазратнинг ўзлари дарҳол мени чақиртирдилар. Сизнинг Ҳиротдан оғир бир вазиятда келганингизни Мирзо ҳазратларининг ўзлари бизга маълум қилиб, Тархону Ҳожи Муҳаммад Порсо ҳазратларига: «Меъмор Нажмиддин Бухорийни парварини қилинглар. зора вақти соати билан юрагидаги гинаю андуҳ бартараф бўлса... Самарқанд ва Бухорода шу меъморлар ғайрати ила катта ишлар бошлаймиз», дедилар. Сиз, Меъмор ҳазратлари бу гаплардан ўша куни огоҳ бўлмаган эдингиз...

Меъмор Исфаҳонийнинг ҳаяжон билан гапираётган гапларига қулоқ солиб ўтирарди. Бир оздан сўнг, тўсагдан гап бошлади:

— Мен ҳокимларнинг сўзига ишонмайман! — Исфаҳоний бақрайиб қолди. — Алдашади! Менга айтгинчи, ҳурматли Исфаҳоний жаноблари, сиз ўзингиз асли қаердансиз?

— Мен — Бухороданман. Бухорода туғилганман. Отам Тоҳир Ҳожи ҳам бухоролик. Бобомиз Исфаҳон шаҳридан экан...

— Тушундим, — деди Меъмор Исфаҳонийга ўткир қараб. — Биргаликда мадраса қуришни ўйлаяпсиз. Олий ҳазрат ҳам ўша куни шу гапни айтдилар. Менинг қартайиб қолганимдан, янги бир лойиҳа тузишга ожизлигимдан хабарингиз борми? Мени ўзингизга шерик қилсангиз, ютқизасиз, азизим! Бу ишни ўзингиз мустақил бошлайверинг. Мен подшоҳлар учун битта ҳам фишт қўймасликка қасам ичганман. Мана, бор гап шу!

— Биз, ҳокимлар учун эмас. Меъмор ҳазратлари, бухороликлар учун фишт қўямиз.

— Сиз қандай қилиб бу сўзни айтдингиз? Ахир бу сўз учун бош кетадию?!

— Мен ҳамма вақт, ҳурматли Меъмор, фуқаро учун гишт қўйиб келганман. Ҳокимлар бир сабаб, холос. Иккиламчи, олий ҳазрат ҳам ҳоким, ҳам мунажжим, у зот бундоқ ҳақ гаплар учун аҳли фузалонинг бошини олмайдилар, аксинча, онҳазрат аҳли илмга тараққий бермоқдалар. Инчунун сиз, ҳазратнинг ўша кунги «Даҳан носарон» қатли омини эслатиб, танбеҳ беришингиз бошқа амирзода ёнида бўлганида ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Мирзо ҳазратлари бу нарсага анча совуққонлик билан қараб, сиздан ранжимадилар-ку!

Меъмор Нажмиддин Бухорий Исфаҳонийга тикилганича ўйланиб қолди. Бир муддатдан кейин, ишга қўшилиши ҳақида уни кўп шоширмаслик, у бетоб эканлиги, бир ҳафталар ичида ўйлаб, жавоб айтишини маълум қилди. Исмоил Исфаҳоний хурсанд бўлиб, Меъморга сихат-саломатлик тилаб, хайрлашиб чиқиб кетди.

Исфаҳонийнинг келгани ҳақида шу куни кечкурун Заврак билан Зулфиқор хабар топишди. Икки шогирд ҳам бу илтимосни қабул қилиш кераклигини баробар айтишди. Меъмор ҳайрон бўлиб қолди:

— Сизлар менинг иш билан овора бўлишимни истаяпсизлар! Шундоқ эмасми?

— Йўқ, устод, биз сал бошқачароқ ўйлаяпмиз. — деди Зулфиқор.

— Хўш?

— Юз йилдан бери Бухорога ҳали бир катта бино тушгани йўқ. Борларини мўғуллар вайрон қилди, янгисини қуришгани йўқ. Ёмон ҳукмдорлар ўтди. Аммо бу ҳукмдор фуқаро учун бино қураман, дер экан, азбаройи Бухоро шаҳримиз фойдаси учун бўлаётганини тушуниб, бош қўшиш керак бўлади.

— Дарҳақиқат, бор биноларни ҳам Қовар¹ гиёҳи босиб кетибди. Бу, қаровсизлик оқибати. Сиз ҳам шу фикрдамисиз, Заврак Нишопурий? — сўради Меъмор кўзларини ўткир қалаб. Меъморнинг бундоқ кескин қарашлари илгари кўнгилсиз гап билан тугарди. Лекин бари бир Заврак ўз фикрини очиқ айтди.

— Ҳа, устод. Шу фикрдаман.

— Фикрларингизни дадил айтганингиздан мамнунман. Ўйлаб кўришим керак.

Бу ўжар чолнинг анча бўшашганидан дарак берарди. Эски ярасига қалампир сепган Қарши бегининг номуносиб ҳаракати то қиёмат Меъморнинг ёдидан кўтарилмаслигини шогирдлари яхши билишарди. Меъмор соқол-мўйлаби шаъну шавкатга зеб берган бу нодон бекнинг туриш-турмушидан жирканган, ўша куни Улуғбек мирзога, Тархону Муҳаммад Порсоларга худди шундоқ назар билан қараган эди. Унинг кўз олдида қориндор, тез-тез кекириб турадиган,

---

¹ Қ о в а р — бу ўсимлик тарихий ёдгорликларнинг қушандаси. Европада уни Каперс спиноза деб аталади.

чўнтагида яхши тиш ковлагичлар сақлаб, тишини ковлаб турадиган, мақсади емоқ-ичмоқ, кийинмоқ ва обрўталаб бўлган нодон бек турарди...

Индамай овқат тайёрлаб юрган Маъсума бека билан холи ўтиришганида, Меъмор очилиб, шогирди билан куёвининг дадил гапиришаётгани, уни ўрнидан турғазмоқчи бўлаётганини айтиб, унга сен нима дейсан, дегандек қараш қилди.

– Шоҳ ҳам ўтади бу дунёдан, гадо ҳам. Ҳаммамизнинг бориб ётадиган еримиз бир. Бизга зулм қилиб ёмонлик қилган. Низомиддинни ўлдирган подшоҳ битта ёки иккита. Фуқаро кўп. Фуқародан биз ёмонлик кўрганимиз йўқ. Бас, шундай экан, бошингиздаги илм, юрагингиздаги жавҳарни гўрга олиб кетиб нима қиласиз! Сиз бу меъморликка осонликча етибсизми? Шогирдларингизни гаплари тўғри!

– Бунчалик доно бўлиб кетганингни пайқаман эканман, турмуш сенинг ҳам ақлингни ошириб, аллома қилиб қўйибди.

– Такаббур бўлиб кетгансиз, чол! Доимо ўзингизни билагон, бошқаларни нодон ҳисоблайсиз. Бугун мен билан маслаҳатлашаётганингиз кўнглимни кўтарди. Ҳандаса ҳисобини билмаганим билан одамгарчилик ҳисобини биламан...

– Тушундим. Дарҳақиқат, гапларинг тўғри, – деди Меъмор. Маъсума бека буни фаҳмлаб гапни тўхтатди, Меъмор яна сўради. – Қалин дафтарим бор эди, кўрмадингми?

– Дафтар, китобингиз кўп, қайси бирини сўраяпсиз?

– Халач бўрони пайтида мен ўша дафтарга бир лойиҳа чизган эдим, хабаринг бор, қалин муқовалик дафтар. Андхуддан ўтгач, Калиф даштида кўзимга бир нималар кўриниб, лойиҳалар чизиб қўйган эдим. Равоқлар, арку «гулчамбар»лар тасвирини...

– Топиб бераман. Ўнча дафтарингиз бор, ҳаммасини олиб келаман, ўзингиз топиб оласиз.

Меъмор дафтарларини титкилаб, ўша бўрон бошланадиган куни, гирдибоду узоқдаги тепаликларга қараб, хаёлан чизган лойиҳаларини кўздан кечирди...

Эртасига эрта билан Ҳасанбек билан Ҳусайнбеклар ишлаётган бой ҳовлисига келиб, улар билан бир муддат гаплашиб ўтирди. Улар ҳам Меъморга лойиҳага киришишини маслаҳат беришди. Устодларни ишдан қолдирмаслик ниятида кўп ўтирмай, ундан чиқиб Абутолибникига кирди. Ота-бола тинмай лой ийлаб, идиш ясашаётган эди. Улар билан ҳол-аҳвол сўрашгач, маслаҳатлик гапни айтди: Тажанг кулол ҳам ҳалигиларнинг гапига қўшилди: «Сиз ўз Бухоронгиз учун қанча иш қилсангиз шунча оз», деди у. Меъмор ундан чиқиб тўппа-тўғри қизиникига борди. Уста Нусрат ҳам, куёви ҳам ишлаётган жойга кетишган экан. Чолнинг қизи билан гаплашадиган муҳим гапи борлигини пайқаган қудагайлар уларга халақит бермай ташқарига чиқишди.

— Дадажон, бу ишни дарҳол қулингизга олинг! — деди Бадиа, — бизга Хуросон ҳоқимлари ёмонлик қилди, Улуғбек мирзодан ёмонлик кўрганимиз йўқ...

— Ҳаммаси ҳам бир гўр, улардан шафқат кутиш...

Бадиа ўйланиб қолди.

Ҳамманинг фикри бир ердан чиқяпти, — деди ичида Меъмор. — тўғри, мен бу ишни зиммамга оламан. Мени катта қилган, ўқитган, одам қилган Бухоро учун ҳеч нарса қилганим йўқ. Мен она шахримдан қарздорман. Шунинг учун ҳам шу ишга киришаман. Улар бир томондан Низомиддиннинг отаси ҳуруфияга алоқадор кимса сифатида ва яна бунинг устига Ҳиротда қурган мадрасадан бошқа ерга ҳам қурмасин, деган ниятда мени йўқотиб юборишмоқчи бўлдилар. Биламан, улар бу ишни қилиша олмади. Аммо Мирзо Улуғбек мени ишга чорляпти, энди хавф йўқ, у менинг йўқолишимни эмас, иш кўрсатишимни истайди. Бизга ўхшаганлар унга керак, энди хонадонимизга ажал кўз тикмайди. Энди бемалол ишлаш мумкин. Мен энди, лойиҳалар устида бош қотираман, бирон ой кетади. «Турва қоқди» ишимни кўпдан буён пишиқлаб, ўйлаб юрардим. Яхшики, Бухорога буюрган экан. Эрта ё индин уста Исмоил Исфаҳоний келадилар, у кишига розилигимни айтаман...

Меъмор қизиникида ҳам кўп ўтирмай, ўз ҳовлисига қайтиб келди.

Шу ҳафта ичи у мунажжим ва подшоҳ номи билан боғлиқ бўлган янги мадраса лойиҳаси устида бош қотирди. Кенг хонтахта устида чизғичу қаламлар, паргору бурчаклар, лосу учлари ҳар хил қирқилган қамишу савағич қаламлар, Тусий ва Фисоғурсларнинг китоблари, ҳандасавий ўлчов асбоблари, уч бурчакли чизғичлар, бир неча яхлит хитойи қоғозлар тахт турарди. Меъморга халақит бермаслик учун Заврак ҳам ҳовлида кўп юрмас, устод ўзи чақирмагунча кирмасди. Маъсума бека ҳам баъзан чолнинг керакли нимарсаларини ҳозирлаб бергач, қўшненикига чиқиб кетар, кўчада майда болаларнинг чувиллашларига йўл қўймай, уларга обаки улашиб, алдаб, нарироққа олиб кетарди. Меъмор ғоятда жимликни ёқтирар, тақир-туқур, ғала-ғовурга асло тоқати йўқ эди.

Бирон ҳафталардан кейин у ўз шогирдларини истаб қолди. Заврак кечга яқин югуриб Зулфиқорни бошлаб олиб келди. Меъмор, икки шогирд ёнида, ярим тунгача лойиҳани муҳокама қилишди. Баъзи кунлари Меъмор туни билан ухламай, лойиҳа устида тонг оттириб чиқарди. Чолнинг бир ишга киришса қаттиқ ишлашини билган шогирдлари ҳам, хотини ҳам обдан ўз ҳолига қўйиб беришарди. Бундоқ кунлари у намози жумага бориш, масжидга чиқишни ҳам унутарди. Сўраганларга чол бетоб деб айтишарди.

Иккинчи ҳафтага ўтганда тоқати тоқ бўлган Исмоил Исфаҳоний одам келишини кутиб ўтирмай, яна Меъморнинг ҳовлисига кириб келди. Ўзини ҳовли юзида ишшайиб кутиб олган Меъморга қараб туриб, аввал ҳайрон бўлди. Кейин айвонда, катта хонтахта устида бир неча лойиҳаларни, бўлак-бўлак қоғозларда равоқу «гулчамбар», ангобу

шикофта чизиқлари, пештоқу хонақоҳ шарафалари лойиҳаларига кўзи тушиб, жилмайди:

– Мени ҳам қанотингизга оласизми?

– Бирга бўламиз, уста, – деди Меъмор Исмоил Исфаҳонийни айвонга, лойиҳалар ёнига таклиф этиб. – Бирон нималарни чизиб ўтирибман. Сиз ўша келишингизда менинг юрагимга учқун ташлаб кетдингиз...

– Офарин, уста, офарин! – деди хурсанд бўлганидан Исмоил Исфаҳоний, – шу кеча яхши туш кўриб, кўнглимга келган эди. Сиз ҳазрат рози бўласиз, деб ўйлаган эдим. Эрақларнинг туши ўнг келади, дегани рост экан. Бу қарорингиздан мен бағоят хурсандман.

– Мана бу машқ лойиҳаларимга бир кўз ташланг.

– Офарин, офарин!

– Мен, Мирзо Улугбек мадрасаларини тамоман бошқача ўйлаяпман. Бу мадраса – фалакиёт илмининг сардори, риёзиёт, илми дунёвийнинг устози номига ярашқ, бошқа мадрасаларга нисбатан кўркам қулай бўлмоғи лозим. Мен гулчамбару пештоқларга ложувард кошинларни, зарду сиёҳларигача кўпроқ ишлатмоқчиман. Кошин устаси – ҳиротлик Абутолиб кулол ҳам ҳозир Бухорода...

– Офарин, офарин!

– Бўлмаса, яна икки ҳафтага рухсат этасиз, токи мен ишни охирига етказиб, сиз жанобнинг ҳукму мунозарангизга ҳавола қилай.

Исмоил Исфаҳоний кулди. У мамнун эди.

– Сиз жаноб, шогирдларимиз Зулфиқор Шоший, Заврак Нишопурийлар, бу ишга киришиб, ёрдам беринглар. Лойиҳани олий ҳазратнинг ўзлари ҳам кўрмоқлари зарур. Чогимиз келса уч, бўлмаса икки лойиҳа билан Самарқандга бориш керак. Худо хоҳласа, ўзингиз бориб келгайсиз. Мақбул топилган лойиҳа устида сиз билан биз оғани бўлиб, иш бошлаймиз.

– Жон-дилим билан...

– Азизим, сизга яна бир гапни ҳам айтиб қўяй, мен нимаики десам, шуни маъқул кўраверадиган шерикни ёқтирмайман. Маслаҳат ва мунозара бўлиши керак, биз сиз ҳурматли Меъмор билан бирга беш-олти йил учун эмас, абадул-абад турадиган бино қураимиз. Бунинг учун бизнинг анча-мунча мунозараларимиз бўлмоғи керак.

– Албатта, – деди Исфаҳоний қизаринқираб.

Чолнинг эшикдан келган меҳмон билан қаттиқ гаплашаётганини кузатиб турган Маъсума беканинг юраги шифиллаб ичида ранжиб, тишини тишига қўйиб ўтирарди. Сўхбатнинг охири яхши бўлиб чиқди.

– Келаси ҳафта Самарқандга тайёргарлик кўраверсак бўладими?

– Бўлади, азизим, – деди Меъмор устага чой узатиб, – лекин иккаламиз, агар рози бўлсангиз, бориб Деггарон маҳалласи ва ўша Ҳинд саройи ёнидаги – мадраса учун мўлжалланган майдонни яна бир қарра кўриб келсак. Нима дейсиз?

– Жуда маъқул, – деди табассум қилиб Исфаҳоний. – Бу гапга эътироз билдирилмайман ва мунозара ҳам қилолмайман...

Икки меъмор баробар хахолаб кулишди.

– Қани, кетдик, устод! – деди Исфаҳоний.

Икки меъмор кўчага чиқишди. Улардан бир қадам орқада Заврак ҳам келарди. Худди шундай, Ҳирогда, Мирзо мадрасасини қуришда, бориб майдонни кўриш жараёнида Заврак ўзи билан ўлчов асбоблари, дафтари чизгичлар, аргамчию газларни лозим бўлмади, деб олиб келмагани учун танбеҳ эшитган эди. Бу гал Меъмор айтмаса ҳам, у ҳамма керакли ўлчов асбобларини жилдига солиб олди. Ҳатто обтароз билан шовунни ҳам олди. Ўртада Меъмор, ўнгда Исфаҳоний, чапда – Заврак улар айланма тор кўчалардан ўтиб, қадимий Арк майдонига, ундан сўнг, Минораи Калону Жоме масжиди ёнидан ўтиб, Деггарон маҳаллага келишди. Ҳинд саройи ёнида, тепаликда туриб бу ердаги майдонни, майдон атрофидаги дўкончаларни кўришди. Атрофни айланиб, ерларнинг пасту баландлигини кўздан кечиришгач, бу ерда ҳам ҳали майдон сатҳини очиб олгунча анча-мунча иш борлигини сезган Меъмор Исфаҳонийга мурожаат этди:

– Тархон ҳазратлари бир ғайратлик, инсофлик одамни корфармо қилиб белгиласалар яхши бўларди. Вақтдан ютар эдик. Корфармо одамларни жалб этар эди...

– Корфармо белгиланган «Ғайратлик» ва «инсофлик» корфармо ёнингизда, – деди кулиб Исфаҳоний. – Лекин у сиз айтган, ҳазрат айтган икки фазилатга эгами-йўқми, бунисини айта олмайман.

Меъмор қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Заврак ҳам Исфаҳонийга ҳайрат билан қаради.

– Бундоқ денг! Икки ишни бирлаштирасизми?

– Авваламбор, сиз устод, бош меъморсиз. Бизлар сизнинг ёнингизда бўламиз ҳамда ҳазрат менга бутун маблағу ақча ихтиёрини бердилар. Мен – корфармолик вазифасини ҳам бажараман. Бу олий ҳазратнинг шахсан илтимослари.

– Жуда маъқул иш бўлди, – деди Меъмор мамнуният билан, – Ҳиротда меъморчиликни билмайдиган бир кимсани бизга корфармо қилиб қўйишиб, тоза қийнашди. Унинг нияти пул топиб, шу баҳона билан бир нималик бўлиб қолиш экан. Бизнинг мадраса қураётганимиз билан унинг бир чақалик иши йўқ эди. Шундоқми, Заврак Нишопурий?

– Худди шундоқ. У бизни жуда қийнади. Устод, сиз ҳамма гапни айтганингиз йўқ. У жуда ёмон одам эди...

– Қачонки, илму фанга алоқаси йўқ одам бир нималик бўлиб қолмоқ, бойимоқ, текин обрў олмоқ ниятида орамизга суқилиб кирса, барчани қийнайди, фирибгарлигу бўхтон авж олиб кетади. Худо шундан сақласин!

Орадан анча вақт ўтгач, Меъмор номига Ҳиротдан мактуб келди. Уни устод Қавом йўллаган эди. У дўстининг Бухорога кўчиб келиб,

соғ-саломат яшаб турганини, қизига тўй қилганини Ғаввос Муҳаммаддан эшитиб, хурсанд бўлиб. Мирзо Улуғбек Бухорода мадраса қуришга жазм этганлари, бу мадрасанинг меъмори этиб, уни белгилаганликлари билан ҳам муборакбод этиб, сиҳат-саломатлик, ҳатто истаклар билдирарди. Меъмор ҳали лойиҳаларини Самарқандга юбормай туриб, бу гапнинг Хиротга қандай етиб борганидан таажжубланди.

– Йўқ, устод, – деди бу масала мағзини чақиб Заврак Нишопурий, – мунажжим ва Меъмор, бари бир аҳли фузало. Олий ҳазрат сиз билан келишиб, бир тил топишга кўзи етган. Наҳотки, икки олам бир-бирини тушунмаса!

– Бу гапнингизда жон бор, – деди фикри ёришиб Меъмор, – лекин ҳарқалай ризо бўлганимиз тўғри бўлибди. Бу ишни меъмор Қавом ҳазратлари ҳам мақбул кўрибдилар.

– Устод, биз ахир бирон савдогар ҳовлисига пешайвон солаётганимиз йўқ, – деди Заврак, – биз мадраса солаётимиз.

Меъмор сукут ичра жим бўлиб қолди. У жуда ҳайратланиб, ҳаяжонга тушган онларида сукут ичра жим бўлиб қоларди. Бу ҳолатни сезган шогирдлар «пинакка кетган» устоднинг ҳозир аъзойи бадани мумдай юмшаб, дили яйраб турганини пайқашарди.

Бир ҳафтадан кейин Исмоил Исфаҳоний лойиҳани олиб Самарқандга жўнади. Бу лойиҳалар атай уч нусха бўлиб, бирини Меъмор, иккинчисини Меъмор ва Исмоил Исфаҳоний, учинчисини эса Меъмор раҳбарлигида Зулфиқор Шоший билан Заврак Нишопурий тузишган эди.

XL боб

ДАСТЛАБКИ ҚУВОНЧЛАР

Исмоил Исфаҳоний Самарқанддан Бухорога қайтиб келди, у уйига ҳам кириб ўтирмай, отда тўппа-тўғри Меъмор ҳовлисига йўл олди. Эшик олдида кутиб олган Заврак Нишопурий дарҳол отни кўчадаги бир ёғочга боғлаб, корфармонни ҳовлига олиб кирди. Меъморнинг ҳовлиси ҳам, эшиги ҳам кичик бўлганидан от киролмасди. Меъмор ичкари хонадан чиқиб, ҳовлида турган Исфаҳоний билан қўл сиқнишиб, илиқ омонлашди:

– Омон-эсон келдингизми, хуш келибсиз!

– Шукур! Ўзингиз бардаммисиз, устод! Мана, ҳамма иш ҳал бўлди! – деди Исфаҳоний, – хазина бизга ланг очилди, лойиҳага олий ҳазратнинг ўзлари муҳр босдилар...

– Муборак бўлсин! – деди ҳаяжонланиб Заврак.

– Пойдеворни кўяверамиз энди! – деди Исфаҳоний.

– Ҳа, албатта, – деди сиполик билан Меъмор. Кейин хўрсиниб кўйди.

– Лойиҳага боқинг! – Исфаҳоний айвондаги чорси хонтахта устига Меъмор лойиҳасини ёзиб, ёнига босилган Улуғбек мирзо нигин – муҳрини курсатди. – Самарқандда, ҳазрат ҳузурда ўтирган ўн чоғлик меъморлар бир қарашдаёқ уч нусха лойиҳадан мана бу лойиҳага диққатлари жалб бўлди. Мен ҳеч сўз айтмасимданоқ. Мирзо ҳазратлари: «Бу лойиҳани меъмор Нажмиддин Бухорий жаноблари тузганлар. Бу Ҳирот мадрасаларини асло эслатмайди, локин Самарқанд услубларини сақлабдилар. Пештоқу равоқларда, гулчамбарларда ложувард кошнингнинг кўплиги ҳамда тўғри чизикларнинг мўллигидан меъмор Нажмиддин Бухорий услубини пайқадим», дедилар. Бошқа икки лойиҳага ҳам боқиб, шогирдларингиз лойиҳасидан баъзи ҳужраларнинг икки қават бўлиши, менинг лойиҳамдан хонақоҳ билан дарсхонанинг дарвоза ёнида бўлишини маъқулладилар. «Агар Меъмор жаноблари фикримизни маъқул кўрсалар, мана шу жузъий ислоҳлар билан бирга биз лойиҳани тасдиқ этдик», дедилар. Ақча жуда мўл берилди. Биз энди кўпгина усталарни ишга жалб этиб, шитоб билан қурилишни бошламоғимиз лозим...

– Офарин! – деди Меъмор, – икки лойиҳадаги гулларни олиб бу лойиҳага қўшамиз! Дарҳақиқат, жуда адолатли фикр айтилган, – деди яна Нажмиддин Бухорий умрида биринчи марта мағрур туриб, – сиз, Исфаҳоний жаноблари, бориб дам олинг. Эртанги келишингизда, агар имконияти бўлса, менга фалакиётга доир нимаики китоб бўлса, ола келинг. Айниқса, Абу Райҳон Беруний ва ёки Жалололдин Румий китобларини келтирсангиз, ғоятда миннатдор бўлурман. Яна бир ўқиб чиқишга иштиёқмандман. Халач бўрони китобларимни йўқотди. Улуғбек мирзо мадрасалари қурилишига алоқадор томонлари бор бунинг. Ҳазратнинг «тўғри чизик» ҳамда «ложувард кошнинглар мўл» демоқларида ҳикмат бор. Лойиҳада мен атай тўғри чизикларни кўп ишлатганман. Гириҳ¹ нақшлар ҳам кўп. Меҳроб равоқиға ложувард кошнинглар устига субҳи содиқ кавкаблари нақшланган.

– Буни кўриб, Мирзо табассум қилдилар, – деди яна Исфаҳоний. – Меъмор бизнинг ниятимизни тушунибдилар, дедилар Мирзо ҳазратлари.

– Ёмон даллол ёнидан беради, деганларидек, сиз жаноб, Самарқандга бориш харажатларини ўзингиз кўтардингиз. Менда, дарҳақиқат, ақча ҳам йўқ эди.

– Устод, – деди Исфаҳоний, – хайрли ишга пул эмас, жонимни бераман.

Инсон гўзал. На чаман боғлару на товусу шалолалар, на юлдузлару жавоҳир тошлар гўзалликда унга тенглаша олади! Аммо инсон танида бебаҳо юрак билан бирга беҳис тирноғу аччиқ ичаклар ҳам бор. Биз кўпроқ юракка қулоқ солишимиз керак. Юрагу онг инсонни ғоятда гўзал қилиб турибди.

---

¹ Г и р и ҳ – мураккаб геометрик нақшлар бўлиб, асосан, Самарқанд наққошлари кашф этган.

Исфаҳоний ҳақида баъзилар ундоқ, баъзилар бундоқ, деб Меъморнинг бошини қотиришган эди. Иккиламчи, худди шундоқ бошқа корфармо унинг тамоман энка-тинкасини чиқариб, «нафосату илм саройига кириб олган эшон»дай оз бўлмаса мадрасани ўзига мослаб қуриб, усталар ҳаққини шилиб, айшу ишрат тузмоқчи бўлди. Худо бир асраб, бу шилимшиқни ўз вақтида меъморчилик танидан сидириб ташлади. Меъморнинг хаёли ўша шахсга кетиб Бухорога келганидан сўнг атрофида айланишиб юрган Исмоил Исфаҳонийдан бир қадар чўчиб юрган эди. Аммо Исмоил Исфаҳоний у ўйлагандек эмас, акси бўлиб чиқди.

«Инсон кўзи тушган нуқтага етиб бориши мумкин...» Меъмор Нажмиддин Бухорий улуг мунажжим Улуғбек мирзо таълимотидаги бу сўзнинг маъзини чақиб, хаёл ичида ўтирарди. Ҳа, мен равоқу пештоқларга сипеҳр тасвирини нақш этарман. демак, қўлим юлдузларга етади, улар ҳам фалак сипеҳрлари каби абадул-абад чақнаб туради!

Отасининг гўшанишин бўлиб ётмай, ғусса узлатидан чиқиб, меъмор сифатида қайтадан тирилаётгани, мунажжим Мирзо билан Исмоил Исфаҳоний чолниинг сўниб бораётган ғайрат гулханига қайта оташ ташлаганликлари фақат шогирдларни эмас, Бадиани ҳам оёққа тургазиб эски шодликлари қайта бошлади. Бадиа Низомиддин фожиасидан кейин, отасининг фақат қизи эмас, ҳам ўғилу ҳам шогирди, ҳам маслаҳатгўйи бўлиб қолган эди. Хуросонда энг буюк меъмор устод Қавом ҳисобланса, Мовароуннаҳрда меъмор Бухорийнинг ундан ҳам ўткир эканлигини эътироф этишларини Бадиа билар эди. Аммо унинг бухоролик, ҳуруфияга «алоқадор» экани Меъморнинг салтанат олдида ярқираб турмаслигига сабаб эди. Бу адолатсизликни яхши биладиган Бадиа отасига юз чандон меҳрибон бўлиб, унга қанот бўлишга, бало-қазолардан муҳофаза қилишга тайёр эди. Отасига манфаати тегадиган ҳар бир ишга ўзини урар, бунинг акси бўладиган ҳар қандай ҳаракатдан ўзини тияр эди. Зулфиқордан буваси ва амакиларининг Бухорога нома йўллаб қайнатасини Шошга¹ чорлаётганликларини эшитган ёш келин кечга яқин ҳеч ким йўқлигида эрининг бўйнига осилди:

— Огажон, мени ҳам олиб бординг!

— Мен эмас, қайнатангиз таклиф этилган, — деди Зулфиқор хотинининг хипча белидан қучиб. Дераза пардалари ёпиқлиги, ҳовлида ҳеч

---

¹ Мелоддан илгари, II ва I асрларда Тошкент ва шу атроф ерлар Чоч деб аталган. VIII асрга келиб, араб истилоси даврида Шош дейилиб, йирик савдо ва ҳунармандчилик маркази булган. Эронийлар уни Бинкент, деб ҳам атаган. Шаҳар баланд деворлар билан уралган бўлиб, ички қисмини — Рободи доҳил, сиргини — Рободи хариж дейилган. XI—XII асрга келиб, қорахонийлар Тошкент, деб атаган. Шаҳар XIII асрда Хоразмшоҳ, ундан кейин мўғуллар ҳамда 1214 йили Кучликхон томонидан вайрон этилган. XIV асрга келиб яна қайтадан тиклана бошлаб, Темур ва темурийзодаларнинг муҳим иқтисодий ва стратегик нуқтасига айланган.

ким кўринмаётганини сезган Зулфиқор Бадианинг дудоқларидан ўпди. У эрининг кучоғидан сирғалиб чиқишга ҳаракат қилиб, тагин эркаланди:

– Оғажон! Отамлардан илтимос қилинг, Шошга иккимиз ҳам борайлик. – Бу сўзни у шу қадар чиройли айтдики, ёзмоқ билан ифодалаб бўлмас эди. Зулфиқор Бадианинг бундай чиройли талаффузини фақат Хуросонда, Кўҳисийёх этакларига равоқ сайлида эшитган эди, холос. – Биз Ҳиротдан Бухорогача ғам-ғусса чекиб келдик. Бухородан Шошга сафар гоё қувончли бўлса, мен сафарни яхши кўраман, оғажон. Сизнинг бобокалонларингиз Шошдан, менинг ҳам онамларнинг асли уруғлари ўша томондан экан. Қадимий Шошни кўргим келади.

Зулфиқорнинг қариб қолган буваси ва амакилари бу томонларга бир келиб кетишларини, айниқса, жигарлари уста Нусратни илтимос қилишган эди. Устанинг Ўқчи маҳалласидаги ҳовли-жойи ҳам амакилари қўлида эди. Маъсума бека Бухорода туғилганлигига қарамай, узоқ уруғлари шошлик экани, шаҳарнинг Шаршин таги маҳалласига бориб, Ёрлақаб Ҳожининг уруғларидан борми, деб сўралса, бирон қариндоши чиқиб қолишини биларди. Уруғларидан топилса, ўзининг соғ-саломат бор эканини маълум қилишни жуда-жуда истарди. Мирзо Улугбекнинг машриқдаги сарҳад-азм шаҳарларидан бири бўлмиш Тошканд, Астрободу мовароуннаҳрликларнинг «Султоним» зиёратига боришдаги энг катта боргоҳлари экани ҳам маълум эди.

Келинининг ниятини эшитган уста Нусрат мамнун кулди:

– Она шаҳримиз Тошканд кейинги йилларда биз учун жуда овлоқ бўлиб қолган. Бир неча бор Дашти Қипчоқ хони Бароқ ўғлон қўлига ўтди. Суюкли келинимиз у ердаги қариндошларимиз ёнига борар экан, биз жуда қувонамиз.

Бу гапни эшитиб Меъмор ҳам кулди:

– Қизлар узатилган жойидан ота-онасиникига келса, ҳовлида ётган супурги ҳам титраб кўрқиб тураркан; мени олиб кетиб қолмасалар яхши эди, деб... Бадиа Шошни бунда кўчириб олиб келмаса, денг ҳали!

Заврак Нишопурий гапга аралашди:

– Бу иш бекамнинг қўлларидан келади. Бутун Хуросонни Қораилон ваҳшатидан халос этган одам учун Шошни бунда олиб келиш ҳеч гап эмас.

Маъсума бека ҳам тиззасига уриб кулди.

Чой олиб кирган Бадиа гап ўзи ҳақида кетаётганини, бу қочирим гаплар Нишопурийдан чиқаётганини пайқаб, яна ишни бузиб қўймасин, хаёл қилди:

– Отажон, Тошкандга боришимга рухсат беринг. Нишопурий жаноблари ҳамма вақт бир ҳунар чиқариб, йўлимга тўғаноқ бўладилар.

– Нишопурий жаноблари ҳеч нима деяётганлари йўқ, қизим, – деди кулиб Меъмор. – аксинча.

– Бекам ҳамма вақт ёмонликни мендан ахтардилар, – деди Заврак қизариб, – бу ерни Бухоро дейдилар! Тошканд ҳам Бухорога ўхшаган.

Ҳурматли бекам, сиз йигит либосини кийиб, от чопадиган Хуросон орқада қолиб кетди!

Бадиа бир нима демоқчи бўлдию қайнатаси ёнида дарҳол ўзини қўлга олди. Қизишмасдан оҳиста гапирди:

– Кичик отамлар ҳам, катта отамлар ҳам рухсат бердилар. Биз, Зулфиқор оғам билан бирга мустақиллик олганмиз. Сизни ҳам, Нишопурий жаноблари, отам узатганларидан кейин мустақиллик оласиз...

Ўтирганлар гурра кулиб юборишди. Завракнинг ўзи ҳам.

– Шош хусусида мавлоно Фирдавсий: «Бимолид Чочи камонро ба даст, ба чарми гавазн андар овард шаст» деганлар. Шош – буюк шаҳар, – деди гапни бошқа томонга буриб Меъморо.

Бир ҳафтадан кейин Зулфиқор билан Бадиа катта карвонга қўшилиб, Шошга кетишди. Унда икки ойча туриб, куз киришига яқин Бухорога қайтиб келишди. Улар билан бирга уч амакилари ва катта амакилари уста Қудратнинг бўйи етган қизи – Қорақиз ҳам келди. Амакилар йигирма йил деганда ўз жигарлари уста Нусрат билан дийдор кўришиб, кўп шоду хуррам бўлишди. Бу яхши ишларнинг сабабкори Бадиа бека ҳақиға дуо қилишди. Яна бир яхши иш шу бўлдики, орадан бирон ҳафта ўтгач, отасиникида Бадиага рўпара келган Заврак Нишопурий ўз синглисига йўлиққандай, бачканаликни қўйиб, сиполик билан Қорақизни суриштирди.

– Ҳа-а, Нишопурий жаноблари! Кесақдан ҳам товуш чиқаркан-ку! – деди Бадиа ҳаяжонланиб, – ўзимнинг Нишопур шаҳримга бориб уйланаман, демабмидингиз? Нишопурлик кўзи кўк, эроний қизлар доно бўлади, демабмидингиз?! Менинг томирларим – қорақўз туркий қизлар кам ақл бўлади! Қорақиз яқинда кичик амакисин билан Тошқандга қайтиб кетади, унда тўйи ҳам бўлади...

– Жуда сайраб юбордингиз, бекам! – деди илжайиб Заврак, – сизни бир қадрдон синглим деб ҳурмат қилиб гапирмоқчи бўлган эдим. Бир зумда шунча гап! Дарҳақиқат, мен Нишопурга борганимда уйланаман. Бунда мен бир ғариб мусофирман, нимамага ҳам уйланар эдим. Мен бутун эътиқодиму умримни устодимга бағишлаганман, уйланиб нима қиламан! Уйланадиган кишининг бирон нимаси бўлади. Менда эски коржомадан бўлак нима бор! Худо мени ёлғизлигу ғарибликка яратган. Майли, мен шундоқ ўтиб кетаман! Бу дунёда кўрмасам, у дунёда менга аталган ҳури-ғилмонлар бордир...

– Ҳа-а, муғамбир Нишопурий! Сиз уйланаман десангиз, устодингиз қарши бўлармидилар! Ўзингизнинг ҳафсалангиз йўқ! Бунақа нолангиз энди чиқди.

– Ҳафсала бор... Нима қилай, шунча йил оҳ-воҳ уриб юрдим, сиз тегдингизми? Менинг ҳам ҳеч бир йигитдан камлик ерим йўқ...

– Ҳей, Нишопурий! Чегарадан чиқиб кетаяпсиз!

– Туғрисини айтаман-да! Мен бир бедаво... бир кўзлик одамга сиз тегармидингиз! Мен устодимдан бўлак ҳеч кимга керак эмасман! Итдек шу остонада ўлиб кетаман...

– Гап ҳуснда эмас!

– Қизлар учун биринчи галда керак бўлган ҳусн деган нарсадан худо мени қисган, ғариб хизматкорингизни бахтини очмай сарсону саргардон қилиб қўйган. Менга ким ҳам тегарди. Қора майиздаккина бўлса ҳам шу тошкентлик қиз менболга ўхшайди...

– Қора майиз эмас, бу жавоҳир! Бунақа қиз Бухорода йўқ. Бунинг донолигини, бунинг оташлигини асло сўраманг. – деди ҳаяжон билан Бадиа. – Ниятингизни ойимларга айтаман. Отам ўртага тушиб, оғиз солсалар, менимча, яхши бўлади. Бир ҳаракат қилиб кўрамиз, оға!

Чақнаб, йигитларга ўхшаб елка ташлаб юриб кетаётган Бадианинг орқасидан Заврак «бутун умидим, бекам, сиздан. Менинг ҳам бошимни икки қилиб, шу сержозиба Қорақизни олиб беринглар», дегандек, боши қуйи, илтижо билан қараб қолди.

XLI боб

БЕҲАЛОВАТ КУНЛАР

Бу йил Бухорода ёғин-сочин кам бўлиб, куз ойлари қуруқ келди. Ақраб ойи ўрталарида қора совуқ бошланди. Жума куни майда «тўгмача» қор ёғиб, эрта билангача том ва мўриларни, йўл четларини юпқагина қор қоплади, айланма кўчалар бўйлаб баданга игна санчувчи аччиқ изғирин турди. Юпун кийинган ғариб-ғурабо ўзини тим ва тоқилар ичига урар. кўчага чиқиб, офтобда, эшик тағларида ўтирадиган кексалар ҳам, югуриб-елган болалар ҳам хоналардаги сандаллар атрофига тикилишган, бозорлар товсилган, зарур бир иши бўлмаган кимса изғиринда юрмас эди. Мадрасалар ҳовлиларини тўлдирадиган муллаваччалару карвон саройларни тўлдирган мусофирларни ҳам қора совуқ, ҳужраларга ҳайлаб киритган эди. Ақраб, қора совуқ ойида Бухорода ўлим кўп бўлди – баъзи илиниб юрган кексалар куз япроғидек чирс-чирс узилиб кета бошлади. Айланма кўчаларда, эшик олдида бел боғлаб турган кишиларни кўп учратиш мумкин эди. Баъзилар бу йил илон йили бўлгани учун ўлим кўп, дерди... Бу сўзни бозор кезиб юрган қаландарларнинг «маҳшар куни» деб саннашидан пайқаш мумкин эди. Мавлавия, жаҳрия зикрларида ҳам «илон йили» даҳшати айтиларди. Аммо қорахонийлар шаън-шавкатида ёдгор – Минораи Калон шаҳар ўртасида фалакка бўй чўзиб, мана неча юз йилдан буён қад кўтариб турибди. У на қора совуқни ва на «илон йили»ни писанд қилади! У бухороликларга далда бериб, қаддингизни букманг, бошингизни баланд тутинг, демоқчи бўлаётгандай пурвиқор гавдасини баланд тутиб, ҳаммаёқдан кўриниб турарди.

Шу қора совуқ кунларининг бирида Меъмор икки шогирдини етаклаб қозик қоқилган майдонда кезарди. Исфаҳоний бошлиқ усталар билан қилинган маслаҳатта мувофиқ, Деггарон маҳалласидаги кенгликда, улардан узоқ бўлмаган бу ерни танлашган, муҳандислар Арк, Минораи Калон.

Жоме масжидларига мўлжаллаб, қуёшга ўнг, шаҳарнинг ғарбидан доимо эсиб турадиган насимга юз очган ҳолда қозик қоқишни маслаҳат беришган эди. Меъмор яна бир карра ўлчаб, қоқилган қозикларни маҳалла томларига чиқиб кўздан кечирар, узоқ бўлмаган Минораи Калон, Арк дарвоза — пешпоқлари билан қиёс этиб, ўлчагич тахта асбобларини том устига қўйиб, тахтача устидаги чизиклар, даражаю рақамларни айлантириб, яна бир карра ўз ҳисобларини текшириб кўрарди. Ундан сўнг пастга тушиб, бир ҳафтадан бери Қарноб тоғларидан аравалардан ташиб олиб келинаётган харсангтошларни кўздан кечирар, Заврак билан Зулфиқорга уларни бир ерга уймай, пойдевор қазиладиган жойдан узоқ бўлмаган жойга қатор теришни таъкидларди. Ўзи бўлса, анча иссиқ кийинганига қарамай совуқда дилдирар, икки шогирди совқотиб, қулоқ-бурунлари кўкариб кетганини пайқамасди. Заврак билан Зулфиқорнинг «бозиллаб турган сандал» ҳақидаги қочирим гапларини ҳам фаҳлამасди. Бугун жума кунини бўлиб, ҳамма уй-уйида дам олиб ўтиргани, қариндош-уруғлар хаста кишиларни кўриб, кўнгил сўраб келаётган бир пайтда ўжар чол Деггарон маҳалласида, совуқда изғиб юриши шогирдларга ҳам ёқинқирамасди. У на қор изғиринларини, на эшикларга чиқиб, таажжубланиб қараб турган одамлару ва на оёқларидан совуқ ўтиб кетган шогирдларининг «бозиллаган сандал» ҳақидаги қочиримларини фаҳлларди. Унинг хаёли эрта-индин бу ерда қазиладиган мадраса пойдеворида эди.

— Ҳо-о-й, уста, дунёга неча марта келмоқчисиз? — эрта билан наридан-бери кийиниб, асбобларини кўтариб кўчага чиқиб кетаётган Меъморга хотини Маъсума бека гап қотди: — Бугун — жума... Бошқа чолларга ўхшаб тоат-ибодатингизни қилиб, худо деб ўтирсангиз бўлмайми?!

— Яна тилимни қичитяпсан-а!

— Бу мадрасани ҳам кўриб берарсиз... Бошингиздан тилла сочишар... Ахир, менинг ҳам тилим қичийди-да, ҳақиқатни айтмай иложим йўқ! Қариган чоғингизда кўчаларда йиқилиб қолсангиз нима қиламан!

— Итнинг ўлигидек чўзилиб қолсан демоқчисан-да, а? — деди Меъмор бир лаҳза ҳовлида тўхтаб, — Аммо сен шуни эсингдан чиқармагинки, бошимдан тилло сочадилар, деб иморат кураётганим йўқ! Ҳамма вақт кунимиз шу! Сен, нодон хотин менинг мулк орттириш ниятида югуриб-елмаётганимни билсанг ҳам гапирасан-а! Ё қудратингдан, э худо! Оғиз деганни гапга чиқарган деб қақшай-верасанми?! Гапирганинг билан йўлимдан қолармидим! Хотин деганни худо мунча кам ақл қилиб яратди экан!

— Э, билганингизни қилинг, чол! Сизга гап тушунтириб бўладими! Сиз Афлотуну Арастусиз, сизга ақл ўргатиб бўлмайди. Бухоронинг эгалари Ҳожи Муҳаммад Порсо ҳазратлари ҳам сизчалик жонини жабборга бераётгани йўқ!

— Ҳа, балли! Ана энди ўзингга келдинг! Агар сен кеча жабру жафолар чекмаган бўлганингда мана шу қўлимдаги тешам билан бошингга бир тушириб, миянгни мажақлаб ташлардим!

— Боринг, чиқиб кетаверинг, — деди Маъсума бека ҳам аччиқланиб. Чолнинг яна қаттиқ ўжарлиги тутиб, кўзлари ола-кула бўлаётганидан, эски «қобус» дарди тутиб қолаётганга ўхшайди. Қора совуқда дилдираб, шамоллаб касал бўлиб қолса яна азобини тортиш ва айниқса Ҳиротда шунча югуриб-елиб қилган ишларини бир пақирга олмаганликлари, ҳозир Маъсума бека тилига куч бериб қақшатган эди. Чолнинг йўлидан қайтмаслигини пайқаган Маъсума бека илжайгандай бўлиб, ошхонага кириб кетди.

Меъмор ҳовли ўртасида серрайиб қолди. Ҳозироқ хотини кетидан ошхонага кириб, бошлаб сўкиб чиқсамикан? У бу ишдан фойда йўқлигини пайқаб, ўзини тутиб, индамай кўчага чиқиб кетди. Чунки Деггаронда уни икки шогирди кутиб турган эди. Хотинининг аччиқ сўзини йўлакай ўйлаб келди: «Дунёга неча марта келмоқчисиз, дейди-я! Уч марта келмоқчиман! Билдингми? Уч марта! — Чол яна газабланиб, ўзига ўзи дерди: — Бир марта келиб, мана бу мадрасани қураман. У битгандан сўнг, яна бир келгандек бўламан! Мен дунёга қайта-қайта келавераман! Сен нодон нодонлигингча қолаверасан!»

Қор ҳам ҳаловат экан, эртасидан бошлаб қаттиқ қора совуқ бошланди. Кексалар «туф» деса тупук қотадиган бундоқ қаҳратон қишнинг бундан ўттиз йил илгари бўлганини айтишарди. Бунақа совуқ Бухорода камдан-кам бўлади. Одамлар уй-уйларига кириб кетишган. Оёғи ачиб, устод ёнида юрган Зулфиқор бундан бир неча йил муқаддам Ҳиротга борганида сув сепилиб, яхлатиб қўйилган ертўлага эрталабгача қамаб қўйилганини эслади. Шу лаҳза унинг совқотиб кетаётган оёқлари исиб кета бошлади, у негадир совқотмай. Меъмор кетидан эргашиб юраверди. Аммо очик майдонда, катта харсангтошлар ёнида юрган Меъмор тез-тез бошидан қалпоғини олиб бўйнини қашиши, қулоғига қўйган қамиш қаламни сиёҳга богиришини кўриб турган Зулфиқор устодига қалпоқни бошдан олмасликни, ҳаво жуда совуқлигини айтди. Меъмор мулойимлик билан «Ҳа, дарвоқе», деб қўя қолди. Зулфиқор хаёлидан Дашти Қипчоқда боши шамоллашдан қазоси етган Амир Темур воқеаси ўтди...

Бухоро усталаридан бири Деггарон маҳалласида корфармо маҳкамаси учун вақтинчалик ижарага олинган ҳовлида, кўпчилик ичида: «Шу ишни баҳорга қолдирилса маъқул бўлмасмиди?» — деган гапни айтди. Ер қаттиқ музлаган, қиру ганччок қориш машаққат, деб ўз фикрини исботлагандек бўлди. Маслаҳат мажлисида, хона тўрида ўтирган Меъмор ялт этиб у одамга қаради. Бир нима демадию, аммо унга бир лаҳза тикилиб хаёлга чўмди. Меъморнинг зардаси қайнаб кетади, хаёл қилиб турган Заврак Нишопурий хоҳласа-хоҳламаса бирдан гапириб юборди:

— Жаноб, ернинг фақат тўрт энлик юзи музлаган, таги юмшоқ.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Заврак Нишопурий яна гап қотди:

— Корфармо жанобларининг хабар беришларича. Самарқандда мадрасани бошлаш ва тугаллаш муддати аниқ айтилган, уни тезроқ тугаллашни Меъмор ҳазратларидан илтимос қилинган. Биз, усталар

совуқдан қўрқмай Меъмор ҳазратлари нима десалар, шунга рози бўлмоғимиз шарт. Кўз – қўрқоқ, қўл – ботир!

Бухорога келиб, Зулфиқор билан Завракка «уста» деган унвон берилди. Улар мустақил иш қилишлари мумкин эди. Бу усталик «тахсили»ни Меъмор, уста Нусрат, меъмор Исфаҳонийлар берган эди. Аммо Заврагу Зулфиқор ҳеч қачон устод ёнидан кетмаслик ва у зотга шогирдликни давом эттираверишга аҳд қилишган эди. Бухорога келгандан сўнг Заврак Нишопурий Меъмор номига «ҳазрат» сўзини қўшиб атай бошлади. Агар бундан кўра ҳам улуғроқ ном бўлса, у билан атарди. Унинг фикрича, Ҳожи Муҳаммад Порсою амирзодалар эмас, бу зот «ҳазрат» эканлигини ўзига яқин кишиларга айтарди.

Меъмор бу гапларга индамади. Кейин яна ўз ишида давом этди – хонтахта устига ёзиб қўйилган лойиҳа бўйича усталарига гап тушунтира кетди.

Эртасига эрта билан пойдевор қазииш бошланди. Меъмор режасидан ҳеч ким чеккага чиқолмади; уч юздан ортиқ мардикор азамат йигитлар ер ўйишга тушиб кетишди. Улар тепасида усталар туришарди. Лойиҳага биноан, ер қазииш ўн бир бўлакка бўлиниб, ўн бир уста ўз одамлари билан иш олиб борарди. Меъмор корфармо билан ерга ташланган ёғочлар устида – мадраса олди, дарвозаю гулчамбарлар пойдевори қазилаётган ерда туришарди. Баъзи кишилар араваларда ташиб олиб келинаётган харсангтошларни уриб икки, учга бўлишарди. Баъзилар оби фишларни синдирмай аравадан тушириб, текис ерларга тахлашарди. Меъмор, корфармодан бўлак ҳамма ишга тушиб кетган. Қўл қовуштириб ўтирадиганларни Меъмор ёмон кўришини билганлар бир лаҳза тинмай ишлашарди. Бу қандайдир ҳайиқиш, ишдан ҳайдаб юборишдан қўрқиш эмас, балки нуроний чолнинг салобати босиб ишлашарди. Ҳамма ёқдан йиғилиб келган мардикорлар орасида «Нажмиддин Бухорий ҳазрат»нинг донғи тарқалиб, бу алломаи замонга ишлаб туриб, узоқдан дамо-дам қараб қўйишарди ҳам.

Кечқурун Меъмор корфармо Исмоил Исфаҳоний, уста Нусрат, куёви Зулфиқор билан хайр-хўшлашиб, Заврак ёнида, ўз ҳовлисига қайтиб келди. Йўл-йўлакай кечаги маслаҳат мажлисидаги бир устанинг «Шу ишни баҳорга қўйсак бўлмасмиди?» деган гапи хаёлини чулғаб олган эди. Меъмор чарчаган пайтида камгап ва умуман, индамай қолишини биладиган Заврак устодининг то Намозгоҳ маҳалласига етиб келгунча индамаганига таажжубланмади. Бу одатий бир ҳол эканини биларди. Йўқ, аслида меъмор бошида фикрлар талоши авжга минган эди. «Шу ишни кўкламга қўйса бўлмасмиди? Бўлади! – деди Меъмор гўё рўпарасида ўша одам тургандай, – бўлади, нега бўлмайди! Сиз учун бу мумкин! Аммо мен учун бу мумкин эмас. Мен кўкламни кутиб ётадиганлардан эмасман! Менга ишлаган вақтимнинг ўзи кўклам! Ўша кўклам мени кутсин!»

Бухоро шаҳрининг ҳар ерида турли қурилишлар бошланиб кетди. Уларнинг энг йириги ва ҳатто мўғул истилосидан кейинги энг улкани

Улубек мадрасаси эди. Меъмор Нажмиддин Бухорийнинг бевосита таклифи билан уста Ҳасанбек, Ҳусайнбеклар, кулол, кошинпаз Абутолиблар ишга тушиб кетишди. Меъмор ёнида Зулфиқору Заврак ҳамда корфармо Исмоил Исфаҳоний шай турарди. Меъмор бу мадраса алоҳида курку ҳуснга эга бўлади, деб Абутолиб ва Абуалиларга ҳозирданоқ ложувард зард кошинларни ясаб, пиширавериш лозимлигини айтган. Нома ёзиб, Косондан уста Обид ва уста Худойберганларни ҳам чақирди. Улубек мадрасаси қурилаётганини эшитиб, Қаршидан нажжор Абдулазиз Намангоний ва бошқалар ҳам етиб келишди. Бадиа билан Зулфиқор Тошканддан бошлаб келган уста Қудрат, уста Исмат, уста Ҳикматлар оғалари уста Нусрат билан бирга ишга тушиб кетишди. Бухоро шаҳри атрофидаги ўнга яқин хумдонларда гишт пишириларди. Уба ва Қарнобдан қуму тошлар келтирилди. Шаҳардаги энг яхши сангтарошлар, наққошу ганч усталари бевосита Исфаҳоний ташаббуси билан бу ерга жалб этилди. Бошқа ердаги қурилишларга нисбатан бунда иш ҳақи кўпроқ тўланарди. Усталардан ташқари бу ерга оқиб келаётган мардикорларнинг ҳам саноғи йўқ.

Мадраса қурилишининг пойдевори қўйилиб, гишт терила бошлаганида, Фаввос Муҳаммад Ҳирий ҳам етиб келиб қолди. Бу гапни эшитган Фаввос Ҳиротда ортиқ туrolмай яна халтачасини ақчага тўлдирган эди. «Мени чол бўлиб, алжиб қолди деб ўйлабмидингиз, йўқ, мен чинакам мадрасани энди қураман», дегандек. Меъмор унинг кўз олдида мағрур турарди. Меъмор Фаввосни илиқ кутиб олиб, яна ўз қаноти остига олди. «Мен ҳам, онангиз ҳам бу хабарни эшитганингиз ҳамон Ҳиротда туrolмай қоласиз, деб ўйлаган эдик. Шунча йўл юриб, бизга тирак бўлмоқ ниятида келганингиздан гоёта миннатдорман», деди Меъмор Фаввос Муҳаммаднинг елкасига қоқиб.

Фаввос Муҳаммаднинг гапига қараганда, бир қўл, бир оёғи шол бўлиб қолган Аҳмад Чалабий кейинги пайтларда Ҳирот четидаги рофизийлар маҳалласига кўчибди. У аввал таносил дардига мубтало бўлиб, кўз жияклари, лаблари, бурун учлари яллиғланиб, яра бўлиб юрар экан. Анча ирганчиқ ва исқирт бўлиб қолган Аҳмад Чалабийдан таниш-билишлари ўзларини четга тортган. Аҳмад Чалабийнинг дарди кейинчалик ўзгариб, башаралари қизариб, ола-була бўлиб қолган... Унинг корфармо бўлиб олиши ҳам қиморга боғлиқ экан... У яқинда ўлибди.

Ҳиротлик, тошкандлик, самарқандлик, бухоролик ҳамма уста ошнолари яна Меъмор атрофига тўпланишди.

Бадианинг таъбирича, сочилган дурлар қайта тўпланди... Шу қиш ойларида Хуросондан катта карвон билан келган савдогарлар орасида Ҳорунбек ҳам бўлиб, у Талаба, Фармон қал, Али мешкобчиларни ҳам бошлаб олиб келибди. Улар Меъморнинг Бухорода яна мавқеи барқарор бўлганини эшитиб, хурсандликларидан бир муддатга ҳашарга келишибди. Улар эл кўзига мардикор бўлиб ишлаётган бўлсалар-да, аслида Меъмор ёнида эканликлари, салоқату этиқодлари илгаригидай мустаҳкам экани, қатл этилган бир Низомиддин — юз Низомиддин бўлганини билдир-

моқчи бўлардилар. Уларни Меъмор оиласидан бўлак ҳеч ким танимасди. Ўзларини бошқаларга маълум қилмасликни Меъмордан ҳам, Завраку, Зулфиқору Бадиадан ҳам илтимос қилишган эди.

– Уста, сиз бизнинг суянган тоғимизсиз, – деди ёлғиз турган Меъморга Ҳорунбек бир куни. – Сиз бизнинг қаторимизда туриб, золимларга қилич кўтармасангиз ҳам, бари бир ўзингизнинг олижаноб дилингиз, фуқаропарварлигингиз билан бизнинг суянчигимиз, тоғимизсиз, Фазлуллоҳ Астрободий, Саййид Имомиддин қатл этилди. Амир Қосим Анвар бадарга қилинди. Каклик ўз тоғини қандоқ яхши кўрса, биз ҳам Ҳирот деган қафасдан учиб, соғиниб, ўз «тоғимиз»га келдик. Бир муддат сиз ҳазратни зиёрат қилиб, соғ-саломатлигингизни кўриб, яна Хуросонга учиб кетамиз.

– Сизларни соғ-саломат кўрганимга юз қатла шукур қиламан! Сизларни кўриб ўғлимни кўргандек бўлдим. Доимо саломат бўлинглар!

Аммо кейинчалик Ғаввос Муҳаммаднинг отасидан келган номада ёзилишича, баҳор ойларида Хуросонга қайтиб борган Ҳорунбек ва яна бир қанча одамлар ушланиб, осиб ўлдирилган. Бу одамлар ичида «Талаба» номи билан юрган Абдулрашидхон Ҳиравий, ўзларини «Саркарда» ва «Интиқом» деб юритган ҳуруфийлар – Қулмуҳаммадхон, Оллобердихон ҳамда Али мешкобчи, Фармон кал ва Парфи сўтаклар ҳам бор экан. Сарой жарчилари «Маймана шаҳарида исён кўтарган Ҳорун бўзчи шериклари билан қўлга тушиб, осилди...» деган гапни бир ҳафта жар солган.

Бу гапни эшитган Меъмор бирдан бўшашиб, хомуш бўлиб қолди. У дуо ўқиб, ўлган ошнолари арвоҳига бағишлади. Шу куни ишга ҳам чиқолмади...

Баҳор кириши билан «Улғбек мирзонинг Бухорода қураётган мадрасаси» донғини эшитган устод Қавом ўғли билан бирга Бухорога келди. Бир ой мобайнида меъмор Нажмиддин Бухорийнинг азиз меҳмони бўлиб, ундан сўнг Самарқандга жўнаб кетишти. У Меъмор лойиҳасию ишнинг боришини кўриб, дўстига таҳсинлар ўқиди. Гарчи тилига чиқармаса ҳамки, дилида фарзанди қатлидан кейин руҳий тушкунликка тушиб, уйга тиқилиб, ғам ичида ўлиб кетади, хаёл қилган устод Қавом Меъморнинг ғайрату инжоот билан, иштиёқу баланд руҳ билан иш олиб бораётганини кўриб, таажжубланди. Ошнасига худодан мададу ривож тилади. Хўмрайиб юрган Худододбек катта мансабдор бир хонадонга куёв бўлганига қарамай, Зулфиқор қаршисида маънос бош эгди. Аслида Зулфиқору Бадианинг бахтига ҳасад билан қараётган бўлса-да, Бухоро унинг кўнглига ёқмаётганини айтиб, отасини бундан тезроқ кетишга қўстади.

Ёз ойларида Бухорога келган Хўжа Юсуф Андугоний билан Жаъфар Табризийлар ҳам Меъморнинг азиз меҳмони бўлиб, мадраса қурилишини томоша қилишти. Бир муддат туриб, сўнгра улар ҳам Самарқандга жўнашди.

Меъмор Бухорийнинг илгариги қурилишларини тасвирлаганимиздек, бунда ҳам қизгин меҳнат жараёни бошланди. Мадрасанинг гиштин деворлари ҳамманинг кўзи олдида қад кўтара бошлади. Меъморнинг пар тўшакда ётиб оқ-воҳ уришлари тугаб, нос чекишга

ҳам вақт тополмас, уни гоҳ лойиҳа устида, гоҳ ганчхоқ қораётганлар ёнида, гоҳ фишт тераётганлар, гоҳ аравакашу нажжорлар орасида кўриш мумкин эди. Ҳамма ишлар Меъморга келиб туташган; ҳамма жойда бош-қош, ҳамма унинг маслаҳати билан иш қиларди.

Улуғбек мадрасаси жадаллик билан қурилаётган бир кўтаринки пайт эди...

Меъмор ҳеч қачон бунчалик ғайрат ва иштиёқ билан ишга киришмаган, уста Ҳасанбек, уста Обидлар буни кўриб ҳайратланишарди. Меъморнинг шижоати уларга ғайрат бағишларди.

Баъзан Бадиа ҳам овқат тайёрлаб, қайнатаси, отаси ва эрига қолдириб кетарди; Меъмор қизининг бунда пайдо бўлиб қолиши бухороликларга анча эриш туюлиб, ёш, келишган жувоннинг одамлар ичидан ўтиб, Зулфиқор ёнига бориши кўпларнинг ғашини келтирарди. Гарчи Ҳиротда бу одат одамларнинг унча эътиборини тортмаса, ортиқча ўраниш одати бўлмаса-да, Бухоро бунга асло йўл қўймасди. Зулфиқор ўз онасию сингилларига: «ҳиротликлар эркинроқ, кейин-кейин жойига тушиб кетади, ҳайратланманглар», дерди. Бадиа бўлса, мадраса қурилишига бориб, отасининг ишларига аралаштирдан асло тортинмас, бу мадрасанинг катта равоқларига кошин билан юлдузлар тасвири тушажаги, бунда Улуғбек мирзо фармони билан йигит-қизлар ҳам илм олажаги... ҳақидаги гаплар унинг қулоғига етган. Отасининг янгидан бошланиб келаётган шаъну шавкати, кўтаринки руҳ Бадиянинг яна илгаригидай шаддодлигини кўзгаб турарди. Қайнана, қайнсингилларининг баъзи таажжубланишларига ҳам парво қилмасди. «Самарқанд шаҳрини мўғуллардан ҳимоя қилишда, сарбадорлар орасида эркаклар билан бир қаторда аёллар ҳам яроғ кўтариб кўчага чиққан бўлса. Сароймўлкхоним, Гавҳаршодбегим давлатни идора қила олган бўлсалар... нечун мен ўз отамга қарашолмайман! Мен ҳамма бино қурилишларида аралашганман...» дерди.

Ҳарқалай, бу шаддод қизнинг энди ўзини қўлга олиб, фақат ўз хонадонининг бекаси бўлишини бу ердагилар жуда-жуда истарди. Бухоро Хуросон эмаслигини ётиғи билан тушунтиришга ҳаракат қилишарди.

Лекин энг муҳими — ғайрат ва иштиёқ билан меҳр қўйиб ишлаётган Меъморнинг Бухоро шаҳри ўртасида, Минораи Калоннинг шундоқ биқинидаги Дегтарон маҳалласида кун сайин қад кўтараётган мадрасаси эди. Унинг кўз олдида кўркам равоқлар, ложувард кошинлар, беқиёс шарафалар ўзини кўрсата бошлаётган эди.

Иш қизғин кунларнинг бирида Меъмор билан уста Нусрат ўртага тушиб, Заврак билан Қорақизни унаштириб қўйди. Меъмор бу икки ёшнинг никоҳ тўйини кечиктирмай, шу яқин кунларда ўтказишни тайинларди.

Бу воқеа ҳаммадан кўра Бадияни шод этди, у ўз оғасидан ҳам аъло кўрадиган Заврак Нишопурийнинг бахт топаётганидан ниҳоятда хурсанд эди.

XLII боб

ИЛОН ҚАСДИ

Жуфти ўлдирилган илон ўч олармиш...

Пайшанба кунни тушга яқин юпқа пишириб, мадраса қурилишига кетаётган Бадиани айланма тор кўча муюлишида турган довдирнамо бир бола тўхтатиб, Зулфиқор оға сизни мана бу ҳовлида куятпти, деди. Бадиа аввал ҳайрон бўлиб болага қаради, Зулфиқорнинг номини эшитгач, рўпарасидаги очиқ эшик ёнига келиши билан қандайдир бир кучли қўл унинг оғзини маҳкам бекитиб, қучоқлаганча қоронғи бир хонага судраб кетди. Унинг баркашдаги юпқалари ҳам қоронғи далонга сочилди. Капалаги учиб кетган Бадиа нотаниш бир бадбашара одам рўпарасида турганини кўрди. У одам дарҳол эшикни қулфлаб, этиги кўнжидан пичоқни суғуриб олди. Бадиа нимқоронғи хона охиридаги эшикка тисарилди; бу ланг очиқ ҳовлига олиб чиқади, хаёл қилиб қочди. Кетидан пичоқ ушлаган одам ҳам кирди. У хона гиштин бир қоронғи ҳужра бўлиб, ҳовлига очилган биттагина туйнути бор, чиқиб кетадиган биронта ҳам эшик ёки деразаси йўқ эди.

— Қўлга тушдингми? — деди одам пичоғини ярқиратиб, эшикни гавдаси билан қошлаб. — Мени танимаяпсанми? Мен сени анча вақтдан бери пойлаб юрган эдим. Мен сенинг изингдан қанча ақча сарфлаб бу ерга ҳам келдим. Равоч сайлига изингдан чиқиб, сени ўтирлаб кетмоқчи бўлдим, аммо ошнам пичоқ еб ўлиб кетди. Мен сени қумда тутиб, олиб кетмоқчи эдим, аммо овчи тирандозлар менга халақит берди. Мана, изингдан Бухорога ҳам келдим... Аммо отанг сени ўз шогирдига берди... Мен сени ўн уч яшар вақтингдан яхши кўраман, ҳамма вақт сени кузатиб юрганман. Сенинг қилиқларинг, гапларинг, сенинг қошу кўзларинг... Мен Ҳиротдаги бир гўлаҳнинг ўғлиман, ортиқча давлатим йўқ, ақчам ҳам. Энди гап битта! Мен билан бир лаҳза бирга бўласан! Шунда умр бўйи омадсизлигимни ювиб юборган бўласан! Бир умрга сендан ризо бўламан. Мен сени деб неча ўлимга дучор бўлдим, азоб чекдим, ақчаларим кетди... Мен ҳозир мадраса қурилишида мардикор бўлиб ишляпман. Ҳиротда ҳам Аҳмад Чалабий жаноблари қўлида ишлаган эдим. Кел, Бадиа!

— Яқинлашма! — деди Бадиа ўрнидан туриб, ҳозироқ сапчишга тайёрланаётган ёввойи мушукдек. Унинг кўзлари катта очилиб, ҳужумга шайланди.

— Гапларимни тушунмадингми?

Бадиа миқ этмади.

— Гапир!

У яна тикилганча, ҳозироқ ҳужум бўлишини пойлаб миқ этмай тураверди.

— Бизнинг овозимизни ҳеч ким эшитмайди. Дод солсанг ҳам бу ердан овоз чиқмайди!

- Номард экансан!
- Нима десанг ҳам майли. Фақат...
- Ўлдиришинг мумкин, лекин ниятингга етолмайсан!
- Етаман! Агар сен ҳозироқ рози бўлмасанг, бу ерда қолиб кетасан!

Бир-икки кундан кейин, бари бир сенинг номинг қора бўлади. Очикда юролмайсан! Отанг ҳам бу шармандаликка чидолмай ўлади. Оғанг Низомиддиннинг ўлдирилиши – отангнинг номини қора қилган. Бу воқеа хонадонингизни эмас, динсиз амирзода Улуғбек қурдираётган мадрасани ҳам таққа тўхтатади. Одамлар тарқаб кетади, гишт хумдонлар совийди...

– Йўқол, аблаҳ!

– Ўйлаб кўр, бекам! – деди ҳалиги одам нариги хонага ўтиб, йўлақда ерга сочилиб ётган юпқаларини баркаши билан Бадианинг олдига ташлаб, иккала эшикни ҳам қулфлаб ташқарига чиқиб кетди.

Бадиа шу турганча қотиб тураверди.

Нима бўлди ўзи? Оёқ остида қопқон бор экану бун пайқамай қўлга тушиб ўтирибди-я! Бир қўлга тушдинг, ханжар ёрдам берди. Икки қўлга тушдинг, яна ўша ханжар қутқарди. Энди сени ким қутқаради? Ўлимдан ҳам шармандалик оғир. Ҳатто унинг сўйиб ташланган ҳолда бир ҳужрадан топилиши – қандай даҳшат! Зулфиқор бош кўтариб юролармикан?! Ота-оналари ҳам тамом бўлади. Дарҳақиқат, мадраса қурилиши ҳам тугайди. Наҳотки, бу газандани Аҳмад Чалабий йўллади экан? У Мирзо Улуғбекни ҳам динсизликда айбламоқда, демак, унинг ҳам душмани. Бу ерда катта гап бор... Яна отамнинг шўри. Мен нодон қизга, ялвиллаб юрма, бу ер сенга Ҳирот эмас, деб неча маротаба тайинлашган эди. Мен нима иш қилиб қўйдим?

У атрофига, гиштин деворларга кўз югуртирди. Қалин деворнинг кичкина туйнугидан ҳовлига қаради, жимжитлик. Эшик ниҳоятда мустаҳкам, қалин ёғочлардан ясаиб, зулфинида каттакон қулф турарди. Эгалари кўчиб кетган ҳовлига ўхшарди.

Бадиа эшикнинг маҳкам қулфланганини кўргач, зах хонани яна бир айланиб, қўлга илинадиган бир нима қидирди. Бўйраю наматдан бўлак ҳеч гап йўқ. Гиштин деворни титкилаб кўрди – девор метин. Ҳамма вақт нимчаси ичига тақиб қўядиган кичик ханжар ҳам йўқ. Келин бўлганидан сўнг бундақа ишларни йиғиштириб қўйган. Пичоқ олиб юришни, ўгил болаларга ўхшаб кийинишни Зулфиқор ёқтирмасди. У ёқтирмайдиган ишни қилмас, чунки азамат Зулфиқор уни ўз аслига – хотинлигига қайтарган эди... Бадиа қўрқув ичида яна ҳужрани айланиб чиқди; девор гиштлирини жон-жаҳди билан тортди. Бўйра тагидан бир ҳовуч тупроқ йиғиб олиб, уй бурчагига қўйди. Туйнукдан ҳовлига қаради, ҳовли жимжит. Туйнук атрофини тимирскилай бошлади. У тирноқларининг қонаб кетганига ҳам қарамай, туйнук ёнида бир синиқ гишт парчасини кўчириб олди. У ҳозир пичоқ ушлаган

бадбашара одам унга ёпишиб наMATга босишини кутар, қулидаги гишт парчаси билан мўлжалга уришга чоғланарди.

Бир муддатдан сунг ўша одам яна қулфларни очиб, қўлида пичоқ, ичкарига кирди. Бадиа қўлидаги гиштни орқасига бекитди.

– Ўйлаб кўрдингми? Гапимга уна! Бир лаҳзадан кейин сени чиқариб юбораман...

Бадиа миқ этмай, ўқрайганча турарди.

– Кел энди, жаҳдингдан тушгандирсан. Ҳеч нима бўлмайди, бир лаҳза... Тақдирга тан бериш керак. Гўзал бўлишнинг, шўх бўлишнинг мана шунақа томонлари ҳам бор, мен сени фақат кучоқлайман. Мен ҳам дунёга умид билан келганман. Орқангдан юриб шунча азоб чеқдим, бир лаҳза мени хурсанд қилсанг, умримдан розиман. Мен сени қийнамайман, кела қол. Бир лаҳза мени подшоҳ қил, Бадиа!

– Яқинлашма!

– Ҳали шундоқми? Бўпти! – у эшикларни қулфлаб яна ташқарига чиқиб кетди. Шу кетганича кечгача кўринмади.

Уйида юпқа пишаётганини, ҳали замон Бадиа олиб келиб қолишини кутиб, деворда гишт тераётган Зулфиқор дамо-дам кўча томонга қараб кўярди. У отасини, устодни, Заврагу Ғаввосни юпқа келишидан огоҳлантириб, бирга овқатланишажagini айтган эди. Вақт тушдан оғиб кетган, Заврак бетоқат, узоқдан Зулфиқорга ишора қилиб, қорнини кўрсатди: «Пиёзнинг пўчоғи бўлиб кетди... Юпқа қачон келади?» «Бир оз сабр қилинг, ҳозир келади», деди Зулфиқор кўчадан кўз узмай. Бадиадан ва сингилларидан дарак бўлмагач, Зулфиқор ҳайрон бўлиб отасига қаради.

– Бетоқат бўлиб ўтиргандан кўра югуриб уйга бориб кела қолсанг бўлмайдими! – деди уста Нусрат ўғлига қараб. У терлаб-пишиб ганчхок ташлаб, гишт терар, ёнидаги гишт олиб бериб турган шогирдларни ҳам шошираётган эди. У ишни қўйиб, уйга жўнади. Келса, Бадиа йўқ.

Онаси унинг баркашга юпқа териб, олиб чиқиб кетганини айтди. Улар ҳайрон бўлишди. Қаёққа бориши мумкин?

– Қудагайимизнинг ёнларига кетдимикин?

– Эҳтимол... – деди Зулфиқор ҳайрон бўлиб турган онасига тикилиб. – Мен югуриб бориб келай, – Зулфиқор шу лаҳза яна кўчага чиқди. Атрофга аланлаганча жадал қадам ташлаб Намозгоҳ маҳалласига жўнади.

Эшикдан шошиб кириб келаётган Зулфиқорни кўрган Маъсума беканинг ранги ўчди. Зулфиқор ўзини қўлга олиб, салом-алиқдан кейин сўради:

– Бадиа келмадими?

– Йўқ! – деди айвонда ўзига тикилиб турган қайнанаси.

– Тушда юпқа қилиб, мадрасага олиб бораман, деб чиқиб кетган эканлар. Анча кутдик, келмадилар. Бу томонга ўтдиларми, деб ўйлаган эдим.

– Йўқ, болам, келгани йўқ. Қаёққа кетганийкин?

– Эҳтимол, қушнимизникига киргандир, – деди Зулфиқор, – хабар олай.

– Бунақа одати йўқ эди-ку? Наҳотки сизларни куттириб, қўшникига кириб ўтирса! Тавба, бундай одати йўқ эди-ку?

– Мен яна хабар қиламан, – деди эшикдан чиқа туриб Зулфиқор.

– Албатта хабар қилинг! Мен кутиб ўтираман.

Зулфиқор кўчаларни айланиб, яна мадраса қурилишига келди. Давра куриб чой ичиб ўтиришган Меъмор ҳам, отаси ҳам, Заврак ҳам, Ҳасанбек-Ҳусайнбеклар ҳам, уста Обид ҳам... бу ерга келмаганини айтишди. Зулфиқор яна югурганича уйга келди.

– Борми? – жонҳолатда сўради кампир.

– Йўқ.

– Наузамбиллито!.. Ё қудратингдан! Қаёқдайкин?

Зулфиқорнинг ҳам, онасининг ҳам ранги ўчди.

– Билмасам! Унга ҳадеб кўчага чиқаверишни ким қўйган? Оч қолаётгани йўқ эди-ку! Укалари олиб бора қолса ҳам бўларди-ку! – Зулфиқор тутақа бошлади.

– Бир оз сабр қил, болам.

– Нимасини сабр қилади? Унинг бу ерда борадиган жойи йўқ! Қаерга боради?! У ҳали шаҳарни ҳам яхши билмайди!

– Сабр қил, келиб қолар.

Зулфиқор боши қотган, лаблари гезарган, секин пешайвон зинасига ўтирди.

– Қаёққа кетган бўлиши мумкин? Тавба!

У яна ўрнидан дик этиб туриб, мадраса қурилишига югурди. Чой ичаётганлар ўринларидан туриб, ишга тушиб кетишган эди. Девор тепасида турган Меъмор «Борми?» дегандек Зулфиқорга ишора қилди. Зулфиқор бош чайқади.

Ҳамма ҳайрон.

Кечгача Зулфиқор зир югурди, аммо ҳеч ерда Бадиа йўқ. Кечқурун Меъморнинг бетоқат бўлаётганини кўрган корфармо Исмоил Исфаҳоний унинг рухсати билан отга миниб, ҳоким маҳкамасига жўнади. Муҳим ишлар билан келган мансабдорларни дарҳол қабул қилишини билиб, муншига маълум қилди. Кўнгилсиз гапни эшитган маҳкама амалдорининг ўзиёқ шу лаҳза, ҳовлида шай турган олти отлични шаҳар дарвозаларини бекитиб, шубҳали кимсаларни ушлашни топширди. Отлиқ навкарлар чопганча, дарвозабонларга хабар қилгани жўнашди. Айниқса, Шайх Жалол ва Мозори Шариф дарвозаларига одам қўйиш кераклигини уқтириб, илгари ҳам шундай бир қиз олиб қочиш воқеаси бўлган, бу ишни бухороликлар қилмайди, қумдан келган қароқчилар қилади, деди маҳкама мирзоси. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ Тархон ҳазратлари номидан ясовулбоши раҳбарлигида Дегарон, Сўфиён, Заргарон, Равгангарон, Намозгоҳ маҳаллаларини тафтиш қилишни, хонадонларни ҳам тинтишни, қандай бўлмасин, Меъмор қизини тезда топиш кераклигини буюрди. «Сиз бориб дам олаверинг. бу иш учун

ҳазрат ёнларига кириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, биз топмай қўймаймиз! — деб Исфаҳонийни тинчлангирди. — Қдёлққа кетарди?!»

Исфаҳоний маҳкамадан чиқиб, Меъморикига келди.

Зулфиқор тун бўйи Бухоронинг у дарвозасидан бу дарвозасигача югурди. Ясовулбоши одамлари билан шубҳали ҳовлиларга кириб ҳам чиқишди. Бадиа ҳеч қаерда йўқ.

Эртасига Меъмори ишга чиқолмай, уйда ётиб қолди. Юраги ёмон бўлиб, юришга ҳам мажоли келмади. Қурилишда ишлаётган кишилар орасида парокандалик, ҳар хил миш-мишлар пайдо бўлиб, ишнинг мазаси қочаётганини сезган Меъмори хотини ва Заврақнинг қаршилик кўрсатишига қарамай, тагин мадраса қурилишига келди. У индамай, ўтган кунги ишни давом эттираверди. Пастда, деворлар устида ишлаётган одамлар Меъморга қараб қўйишар, у юрагида мислсиз алам билан гишт терарди. У кўп вақт лойиҳа чизиб, одамларга буйруқ ва маслаҳат бериб ўтирмай, ўзи бир ердан ишга тушиб кетарди. Дарвоза ва хонақоҳ тепасидаги гумбазларни, меҳроб равоқи гишпларини аксар ўзи қўярди. Меъмори миқ этмай ишлаётганини кўрган уста Нусрат, уста Обид, уста Худойберган, уста Ҳасанбек-Ҳусайнбеклар, шогирд ва мардикорлар ҳам миқ этмай ишлашарди...

Кеча кечқурун яна эшик очилиб, рўпарада ўша даҳшатли башара пайдо бўлди: бир қўлида пичоқ, бир қўлида косада сув эди. У сувни Бадиага яқин ерга қўйди.

— Кел энди...

Бадиа миқ этмади.

— Бекорга нобуд бўлиб кетасан!

— Яқинлашма! Пичоқ уриб ўлдиришинг мумкин! Бундан бошқа нарса қўлингдан келмайди.

— Нодон! Мен сени аллақачон чиқариб юборган бўлар эдим.

Бадиянинг кўзлари катта очилган, у ўзига ташланиб ғажимоқчи бўлаётган қашқирни кузатиб турарди. У ниҳоятда чанқаб, лаблари қуриб кетган эди. Ўйламай ташланган бир қадам уни не ҳолга солиб қўйди? «Нега мен ўйламай-нетмай у йўлакка кирдим? Наҳотки мен шу даражада нодонман! Энг даҳшатли пайтларда ҳам қон тўкиб бўлса ҳам қутулиб чиққан эдим-ку? Иштириқдин қалъасидан ҳам қутулиб чиққан эдим-ку? Наҳотки шу ҳужрада қопқонга тушиб шармандаларча ўлиб кетаман!»

— Ётавер бўлмаса! Ана, сувни ич! — ҳалиги одам яна эшикларни қулфлаб чиқиб кетди.

Бадиа сувни ичмоқчи бўлдию дарҳол ўзини тўхтатди, сувга доруйи беҳуш қўшилган бўлса-чи? У сувни тўкиб юборди.

Туннинг ўрталарида эшик очилиб, бир қўлида шам, бир қўлида пичоқ билан яна ўша одам кирди.

Бадиа яна ўша ерда турганича индамай, ҳужумни кутди.

— Тўкиб юборибсан-ку, нодон! — у Бадиага бошдан-оёқ тикилди. Бадиа титрар, аммо ҳозироқ қурбон бўлиб кетишга тайёр экани,

пичоқдан қўрқмаётганини пайқаган ҳалиги киши дағдаға қилди. —
Ётавер! Шу ерда чириб кетасан!

У яна ташқарига чиқиб, эшикларни қулфлади.

Тонг отганда бадбашара одам яна кирди. Яна ўша ҳол. Куннинг
ўртасида, кечқурун ҳам аҳвол бир хил бўлаверди.

— Сен нима, шу ерда ўлиб кетасанми? — Бадиа индамади. — Гапир!

— Мени чиқариб юбор!

— Сен менинг ошнамни ўлдиргансан!

— Ошнанг мени олиб қочмоқчи эди. Мен ўзимни қутқараман деб...

Бу ишингдан наф чиқмайди. Зўр келса пичоқ уриб ўлдирарсан. Агар
ниятинг шу бўлса, ур пичоғингни!

— Ёш жонингни хазон қилма! Ота-онангга зомин бўласан...

Бадиа миқ этмади.

— Ётавер шу ерда! Сўзимга кирмадингми, ўзингдан кўр!

Бадиа миқ этмай тураверди.

У одам яна ташқарига чиқиб, эшикларни қулфлади. Ҳовлига чиқиб
туйнук ёнига келди:

— Эшит! Агар гапимга кирсанг, мен сени Бухородан олиб чиқиб
кетаман. Сен мени мардикор деб ўйлама, мен ҳам катта мансабдор
кишининг ўғлиман... Ҳали тунда бу хонага каламушлар, жинлар келади.

Яна жимлик.

Номаълум одамнинг ҳовлидан чиқиб кетаётган шарпаси се-
зилди.

Ҳолатдан кетган Бадиа унинг қораси йўқолиши билан ерга
ўтириб, деворга суянди. Беҳол бўлиб, чўзилиб қолмаслик учун ўзи
пиширган юпқадан бирини олиб еди. Чўнқайиб ўтирганича яна тонг
оттирди.

...Икки кундан бери югуриб, ҳолдан кетган Зулфиқор эрта билан
яна уйдан чиқиб, Мозори Шариф, Шайх Жалол дарвозалари томон
кетаётганида уйларида унча нари бўлмаган тор кўча муволишида ўтирган
девона бола уни тўхтатиб, қўли билан рўпарадаги бекик эшикни кўрсатди.

— Ажина, ажина... — деди у кўзларини ола-кула қилиб. Девона
болага қўл силтаб, эътибор бермай шошиб кетаётган Зулфиқор анча
нарироққа борганда тўхтаб, унга қайрилиб қаради:

— Ажина?

— Ҳа, ажина бор, — у тошга ўтирган жойидан туриб бориб, эшикка
қулоқ осди, — ана, ажина!

Зулфиқор ҳам бир муддат тўхтаб беихтиёр бориб, эшикка қулоқ
осди. Ичкаридан хотин кишининг «Ким бор! Қутқаринглар!...» деган
товуши секин эшитиларди. Зулфиқор эшикни итарди, зич танбалаган.
У сакраб деворга, ундан томга чиқиб, ҳовлига тушди. Яна жим қулоқ
осди. Чап томонда, кичик бир туйнукдан яна ўша овоз эшитиларди:
«Қутқаринглар... қутқаринглар...» Зулфиқор югурганча бориб, эшикка
ёпишди. Эшик зулфинига отнинг тақасидек қулф солинган. У

жонҳолатда эшикни итариб, кесакиси билан бирга бузиб кирди. Иккинчи хона эшигини ҳам тепиб, бузилган эшик билан уриб, кесакиларини бушаштирди. У югуриб бориб уйдан тешами, болта олиб келишга ҳам сабри чидмай, киравериш эшикка тираб қўйилган танба ёғоч билан бир неча бор уриб, ичкари эшикни ҳам қулатди. Ярим қоронги хонага кирди. Унинг рўпарасида гиштин деворга суяниб, қўлида гишт парчаси ушлаб турган Бадиа Зулфиқорга тикилиб қолди. Зулфиқор ерда ётган баркашу юпқаларга, ундан сўнг телбасифат, кўзларини ола-қула қилиб турган Бадиага тикилди:

– Нима бўлди?

Бадиа индамди.

Зулфиқор бориб Бадиани кўтариб олди. Ўзини аранг тутиб турган Бадианинг қўлидаги гишт ерга тушиб кетди. У Бадиани кўтарганча, қоронги хоналардан зингиллаб борарди. У то уйга етиб олгунча ўша девона бола билан яна бир хотин кўрди. Бадиани ўз хонасига олиб кириб ётқизиб қўйди. У сув сўради. Бадиа сувни ичиб, беҳол Зулфиқорга қаради: «Чалабий кишилари» дедию ҳушидан кетди. Зулфиқор Бадианинг олдига онасини, сингилларини қолдириб, табибга, шунақаси мадрасага бориб, устодга, отасига, ундан сўнг, Намозгоҳга югуриб, «оҳ-воҳ» қилиб ётган Маъсума бекага хабар етказди.

Орадан бир муддат ўтмасданоқ ҳамма қариндошу қадрдонлар Бадиа топилганини эшитиб, Зулфиқорларникига югуришди. Корфармо Исфаҳоний орқали хабар топган ясовулбоши от чоптириб келиб, ўша уйга бостириб кирди. Уй эгасини қидиртиришди.

Тушга бориб кўзини очган Бадиа ҳамма гапни Зулфиқорга айтиб берди. Машъум ниятига етолмаган одам асли хуросонлик бўлиб, отасининг душмани Аҳмад Чалабийнинг одами экан, Меъморнинг қўлини ишдан совутиб, оҳу надомат билан ўлиб кетишини кўзлаб, анчадан буён Бадианинг изига тушгани маълум бўлди.

Маҳкамдан: «Қизил чопон, иягида ямоғи бор, япасқи бурун, ўттиз-ўттиз бешларга кирган одам қайси дарвозадан чиқиб кетишга ҳаракат қилса, ушлансин! Чиқиб кетаётган карвонлар ҳам пухта тафтиш этилсин!» деган фармон берилди. Ўша тор кўчада юрадиган девона бола ҳам маҳкамага олиб келиниб тафтиш этилди. Уй эгаси Галаосиёда тегирмончилик қилаётганини аниқлаб, у томонга одам юборилди.

Бир ҳафта ичида ҳаммаёқ қидирилиб, тафтиш этилди. Аммо «Чалабий одами» ҳеч қаердан топилмади.

У учинчи кунёқ шаҳарда отлиқ ясовуллар тинтув қилаётганини сезиб, Қарши дарвозасидан эшақда чиқиб кетаётган шу атрофлик деҳқонлар орасида Қоровулбозор томон жўнаган эди.

Шу кунлари, Меъморнинг янги мадраса қуришга киришганини эшитган Ҳожи табиб атай Меъморни кўргани Бухорога келган эди. Бу воқеа устидан чиқиб, Меъморнинг илтимоси билан уста Нусратникига келиб, Бадиани кўрди. У ҳар кун икки маҳал келиб, Бадиани даволай бошлади.

Хуросонлик мансабдор шахсларнинг Мовароуннахрга тумшуқ тиқиб душманлик қилаётгани Шоҳ Малик тархон орқали Самарқандга, Мирзо Улуғбек қулоғига етказилди. «Меъмор қизининг йўқолиши»дан ташқари яна бир неча шунга ўхшаш хатти-ҳаракатлар содир бўлган эди. Айниқса, Ҳожи Муҳаммад Порсо ҳазратлари ва аҳли уламанинг фуқаро орасида эътибори ниҳоятда кучайиб, маҳкама фармонлари эмас, шайхулислом сўзларига қулоқ солаётганликлари Самарқандга етиб борган. Бу ишларда узоқдаги ўз укаси Иброҳим Султон кишилариининг қўли борлиги маълум бўлди.

– Хайрият, худо бир асради, – деди Меъмор Бадиани кўргани келганида, кўрпачада Ҳожи табиб билан бақамти ўтириб, – бўлмаса сен икки амирзода фитнасининг қурбони бўлиб кетардинг. Амирзодалар тахт талашиб, саройда фитнани авж олдирадилар ва лекин унинг азобини фуқаро тартади. Шундоқ эмасми, Абдуласад ҳожи?

– Худди шундоқ, – деди табиб, – Қарши беги асли кешлик бўлиб, ота-боболари сарбоз ўтган. Улар Иброҳим Султонни маъқул кўришади, улар салтанатни илм билан эмас, қилич билан кенгайтирмоқчи бўладилар. Улуғбек мирзо рўйи заминда қанча шаҳарлар туриб, фалакка тикилиб ўтирибдилар, дейишади. Бекнинг ўшандаги қилган ноинсофлигидан қаттиқ ранжидим. Кела туриб, бур муддат Чўли бобо сардобасида тўхтадим. Сиз ҳазратни дуо қилмаган чўпон йўқ. Сардоба қад кўтариб турибди.

– Бухоро Ҳирот эмас, қизим. Бу ерда очилиб-сочилиб, ялвиллаб юриб бўлмайди. Бу ернинг феъли менга маълум; сенга неча маротаба айтган эдим. Мана оқибат!

– Хайрият, худо бир асрабди, – деди Ҳожи табиб.

– Сизни кўзлаган одамлар бор экан, – деди Бадиа, – ўша Чалабий... Уни ўлди, дейишган эди-ку?

– Чалабий бўлмаса бошқалари бор. Улар мени ўлдиришлари мумкин. Бу жуда осон. Аммо улар менинг илдиз-томирларимни узиб, секин-аста қуритмоқчи. Шу йўл билан мени: «у меъмор эмас, шунчаки жўн одам эди. Мана, Бухорода мадраса қурмоқчи бўлди, қурби етмай, иш бузилди. Ҳиротдагини меъморлар меъмори устод Қавом раҳбарлигида, Аҳмад Чалабий кўмагида қурган эди...» деб гап тарқатмоқчи бўлганлар. Бу йўл билан илмпарвар Мирзо Улуғбекни ҳам «бизга ўхшаган шубҳалик» одамлардан ҳазар қилишга чақирмоқчилар. Ҳали жанг тугагани йўқ. Мен тирик эканман, жанг тугамайди. Жон қизим, энди ўзингга эҳтиёт бўл, кўчаларга кўп чиқма!

Бадиа хўп, дегандай бош қимирлатди. Лекин эртасига хонада ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб, чиройли бахмал нимчаси ёнига латтадан билинмайдиган кичик ғилофча тиқиб, сандиқнинг бир чеккасида ётган кичкина ханжарини солиб қўйди. Бу ишни ҳеч ким билмайди, деб ўйлади. Дарҳақиқат, уста Нусрат хонадонида бу ишни ҳеч ким билмади. Фақат Зулфиқор сездию, ўзини билмаганликка солди.

– Қўлингда гишт бўлмаганда, қароқчи бир-икки мушт урганда, нима бўларди? – деди Зулфиқор тунда Бадиага тикилиб.

– Фақат ўша уйда ўлигим қоларди.

– Ҳиротда ҳам хушторларинг бор эди.

– Ҳа, мана! – деди у қўли билан Зулфиқорнинг ўзини кўрсатиб.

Улар эру хотин Чўли бобо берган қаттакон почча-пўстин устида бир-бирларига хумор кўзларини тикиб, талпинишар эди...

XLIII боб

ТАРИХГА БИР НАЗАР

Қанча йиллар ўтиб кетди...

Талон-тарож, босди-босдилар товсилиб, Самарқанд ёнида Бухоронинг ҳам бир қадар осойишта тургани туфайли йиллар тез кечаётгандай туюлар эди. Мана, орадан қанча йиллар кечибди, Меъморнинг икки невараси ва бир эвараси бор. Катта невараси Меъморбек, бобо касбини давом эттирди. Яқинда у ҳам уйланиб, ўғил кўрди. Ўғлига тоғаси – Низомиддиннинг номини қўйишди. Иккинчи невара қиз бўлиб, унга бир кам тўқсонга кириб ўтирган бувиси – Маъсума беканинг исмини қўйишди. Меъмор қариб, мункиллаб юрибди. Унинг қадрдон дўстларидан биргина Ҳусайнбекдан ташқари ҳаммалари соғ-саломат.

Меъмор қариб қолганига қарамай, уни зарбоф чопонларга ўраб, араваларда катта маъракаларга олиб боришар, унинг бир оғиз сўзюю маслаҳатига умидвор кишилар Бухорода тўлиб ётарди. У пиру бадавлат қариди, шаҳарнинг улуглари – ҳоким қушбегию шайхулислому Жоме масжид имомию ҳамма казо-казолар улуг ҳамшаҳарлари Меъморни бениҳоя ҳурмат қиладилар. Кечмишлари кўп аламли бўлган, донишманд Меъмор Мирзо Улуғбек даврида қад кўтариб, фуқарою салтанат эҳтиромига сазовор бўлди. Унинг амали бўлмиш Мирзо Улуғбек мадрасасида таҳсил кўрган қанча талабаю муллаваччалар Меъморни яхши билишар. Бухоронинг кўрки ва энг гавжум ерларидан бири бўлган Улуғбек мадрасаси ярқираб турар эди. Меҳнат билан қаригани сабаблими, ҳар жума Меъмор қўлида ҳасса, пиёда битта-битта қадам ташлаб Жоме масжидига келарди. Унинг келаётганини кўриб, ёшлар, қариялар югуриб эшикдан чиқишар, янги гиламу шолчаларини Меъморнинг оёғи остига ташлашарди, унинг шу қаторлашиб қолган гиламлар устидан босиб ўтишини, кўтариб чиқишган гўдақларига бир қараб ёки унинг бошига қўл тегизиб, силаб ўтишини иташарди. Бизнинг фарзандимиз ҳам Меъмордек бўлсин, деб ирим қилишарди.

Нажмиддин Бухорий бўлса, Мовароуннаҳрда меъморчиликка, илму адабга, фалакиёт илмига равнақ берган жангу жадалларга ружу қилмаган, осойишталикни сақлаб турган Улуғбек мирзо номини хутбага қўшиб ўқир, у теурийзодаларнинг энг адолатлиси дерди. У Улуғбек мирзога

гойтада камоли эҳтиром билан қарарди. Унинг «Зижи Кўрагоний» жадвалию китоблари хонасининг тўрида турарди. Мамлакат ободлиги осойишталик, меъморчиликнинг тараққий этиб кетгани туфайли Зулфиқору Бадиа, Заврагу Фаввос, Ҳасанбегу Абутолиблар ҳам Меъмор каби ўз нияту орзуларига етгандек, Бухорою Самарқандни дунёдаги энг адолатли шаҳар, деб ҳисоблардилар...

Аммо шу йиллари Мовароуннаҳрда ва унинг пойтахти – Самарқандда нима гаплар бўлмоқда, баъзилар билиб, баъзилар билмасди.

Гап шу ерга етганда, ҳурмагли китобхон, Сизнинг диққатингизни яна тарихий саналарга тортаман:

...Улуғбек мирзо билан Дашти Қипчоқ ҳокими Бароқхон ўртасидаги муносабатлар тез орада бузилди. Бароқхон мустақил хон бўлишга ҳаракат қилиб, ўша вақтда муҳим савдо шаҳари ҳисобланган Сигноқ, Сирдарё бўйидаги ерларни даъво қилиб чиқди. Бароқхон Сигноқ шаҳри унинг бобоси Ўрусхон қўлида бўлиб келганлигини ва бу шаҳарни бобоси обод қилганлигини даъвоси учун асосий важ қилиб кўрсатди.

Бунга жавобан Улуғбек Сирдарё бўйида яшовчи кўчманчи Дашти Қипчоққа қарши юриш бошлади, унинг кўшинига укаси Муҳаммад Жўкийнинг навкарлари ҳам келиб қўшилди. Юриш Улуғбек мирзо кўшинининг тор-мор бўлиши билан тугади. Бу мағлубиятдан кейин Улуғбек Самарқанд тахтидан ва Мовароуннаҳр ҳукмронлигидан ажралишига сал қолди. У юзи шувут бўлиб пойтахтга қайтиб келганида, душманлари бўлмиш руҳонийларнинг фитнаси билан шаҳарда унга қарши ҳаракат бошланади. Мутаассиб руҳонийлар шаҳар дарвозасини беркитиб, Улуғбекни пойтахтга киритмасликни талаб қиладилар. Бу мағлубият Улуғбекка шу қадар ёмон таъсир этадики, то отаси вафотига қадар ва ҳатто қипчоқлар ҳужум қилган пайтларида ҳам уларга қарши ҳеч қандай юриш қилмайди.

Шоҳруҳнинг вафот этиши билан Хуросонда ва Мовароуннаҳрда тўполонлар бошланиб кетди. Гавҳаршодбегим невараси Алоуддавлани Темур тахтига ўтқозиш ниятида бўлса ҳам, бироқ бу ниятни очиқ айтолмади, чунки одатга кўра бу тахтга Шоҳруҳнинг катта ўғли Улуғбек ўтириши керак эди. Улуғбек мирзо Хуросон тахтини босиб олмоқчи эканини ҳеч кимдан яширмади. Жуда мушкул бир пайт эди. Гавҳаршодбегим Улуғбек мирзо билан аччиёлашиб, лашкарга сардорлик қилишни Улуғбекнинг ўғли Абдуллатифга топширди. Орани бузмасликнинг ҳеч қандай иложи йўқ эди. Чунки Улуғбекка қарши, Алоуддавла билан Абулқосим Бобир (бу ҳам Бойсунқурнинг ўғли) ўзича ҳарбий ҳаракат бошладилар. Алоуддавла Машҳадни, Абулқосим Бобир эса Мозандаронни босиб олди.

Алоуддавла Абдуллатиф кўшинини тор-мор келтириб, ўзини асир олди ва Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасига қамаб қўйди. Улуғбек ўз ўғлининг қурбон бўлишини истамай, Алоуддавлага ярашишни таклиф қилди. Алоуддавла бу таклифни қабул этди, чунки ҳеч кимга бўйсунмай қўйган укаси Абулқосим Бобир Ҳиротни босиб олиши мум-

кин эди. Тузилган битимга кўра Абдуллатиф Самарқандга юборилди. Улугбек эса Ҳиротга ва Хуросонга қилган даъволаридан воз кечди.

Шартноманинг қайси бир моддаси бузилганлигини ваҳ қилиб, Улугбек 1448 йилда Абдуллатиф билан биргаликда яна уруш ҳаракатларини бошлади. Ҳиротдан 14 фарсах нарида, Тарноб деган жойда Алоуддавланинг қўшини тор-мор келтирилди ва Улугбек мирзо ўғли билан бирга Ҳиротга киради. Хуросоннинг босиб олинишига амирларнинг исёни ва Абулхайрхон бошчилигида кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннаҳрга бостириб киришлари халақит берди... Улугбекнинг Хуросонга юриши Самарқанд ҳокими ҳаётида бурилиш нуқтаси ва унинг шухратпараст ўғли Абдуллатиф билан душманлигининг бошланиши бўлди. Манбаларда ёзилишича, Тарноб ёнидаги жанг вақтида Улугбек мирзо адолатсизлик қилиб, ғалабани ҳақли равишда иш кўрсатган Абдуллатиф номидан эмас, балки иккинчи ўғли Абдулазиз номидан эълон қилган. Абдуллатиф Шоҳруҳ даврида ҳурматда ва шухратда яшаган эди. Ота билан ўғли ўртасидаги бундай совуқ муносабатларнинг вужудга келишига қора кучлар сабаб бўлди, албатта. Улугбек Абдуллатифни Ҳиротнинг беги қилиб қолдириб, аҳолига бу шаҳар ва вилоят Темур даврида бўлганидек яна кичик беклигича қолади, деб кўрсатди. Ҳазабланган Абдуллатиф отасининг душманлари билан яширин тил бириктирди. Отасининг қийин аҳволда қолганини пайқаб, унга қарши уруш бошламоқ учун қулай фурсатни кутди. Абдуллатиф ўз беклигида «тамға»ни, яъни савдо-сотикдан олинадиган йиғинни бекор қилди. Улугбек Ҳиндистонга борадиган савдо йўли ўтган Балхдаги бу йиғинга катта эъгибор берарди. Давлатнинг яхлитлигини сақлаб қолмоқ учун ўзининг исёнкор ва маккор ўғлига қарши юриш қилишдан бошқа иложи қолмади. У иккинчи ўғли Абдулазизни Самарқандда ноиб қилиб қолдирди. Аммо Абдулазиз Улугбек қўшинидаги амирларнинг оилаларига нисбатан зўрлик сиёсатини юргизди ва бу эса пойтахтда катта норозиликка сабаб бўлди. Ҳазабланган амирлар Улугбекни Абдуллатиф қўлига топширмоқчи бўлдилар.

Кейинчалик Абдуллатиф қўшинига қарши Жайхун бўйида лашкар тузиб турган Улугбек Самарқандда тартиб ўрнатиш учун пойтахтга қайтади ва Самарқандда Мироншоҳ қавчинни ноиб қилиб қолдириб, яна юришга чиқади. Бу вақтда Абдуллатиф Амударёдан ўтиб Термизни босиб олади ва йўл-йўлакай Шахрисабзни қўлга олиб, Самарқандга қараб йўл олади. Куз кунларида Самарқандга яқин Дамашқ деган қишлоқ яқинида қаттиқ жанг бўлади ва жангда Абдуллатиф ғолиб чиқади. Самарқанд амири Мироншоҳ шаҳар дарвозаларини беркиттириб Улугбекни шаҳарга қўймайди... У Шоҳруҳияга ҳам киролмайди ва Абдуллатифга таслим бўлишга мажбур бўлади. Абдуллатиф отаси устидан яширин суд уюштириб, ўзи суднинг чиқарган қароридан «четда туради» – ҳақиқатда эса мелодий ҳисоби билан 1449 йилнинг 27 октябрида отасининг ўлдирилишини уюштиради. Орадан бир неча кун ўтгач, Абдуллатиф ўз укаси Абдулазиз ва Улугбекка содиқ бўлган амирларни ўлдиртириб, темурийлар тож-тахтини эгаллайди. Ўзаро тож-тахт талашлари Абдуллатифни ёвуз инсонга,

отасининг қотилига айлантиради. Абдуллатифнинг қисқа муддатли ҳукмронлиги даврида қора дарвешчилик катта имкониятга эга бўлди. Янги ҳукумат расмий мусулмон руҳонийларининг ашаддий қисми орасида ўзига мустаҳкам таянч топганидек, бу дарвешлар ҳам уни қўллаб-қувватладилар. Ўз отасини ўлдирган қотил ҳукмдорни халқ ҳам, зодагонлар ҳам жуда ёмон кўрардилар, бу эса ўтакетган шуҳратпараст Абдуллатифнинг жигига тегар ва андаккина бўйин товлаган кимсаларни қаттиқ жазоларди. Сарой зодагонлари орасида Абдуллатифга қарши фитна тайёрланади ва бу фитна 1450 йилнинг 8 майида катта тўнтаришга олиб келади. Шаҳар хандаги ёнида, Боғинавдан сал нарироқда Абдуллатиф ўлдирилади. Тарихчи Мирхонд ёзганидек, қасоскорлар ҳеч кимдан яширинмай Абдуллатифнинг калласини Самарқандга олиб келиб, Регистонга илиб қўядилар.

Абдуллатиф ўлдирилгандан сўнг ҳокимият Иброҳим Султоннинг ўғли Абдулло мирзога ўтади...

Қирқ йил ичида бу гаплар бўлиб ўтди. Қариб қолган Меъмор хаёлидан аввалги уч йилу кейинги ўттиз етти йил ҳам бир бўлди; умрга татийдиган алам чеккан Меъмор кейинги йилларни осойишта ўтказиб, оёғини узатиб, тинч ва обрў билан фоний дунё галваларидан қутулиб, боқий дунё фароғатига ўтиш, бола-чақасини орқада қолдириб, бу дунё билан видолашиш тараддуида эди.

Аммо...

XLIV боб

АБУСАИД ҲУЖУМИ

Темурийзодалардан бири, Мироншоҳнинг невараси Султон Абусаид мирзонинг кучли қўшин билан бостириб келаётгани хабари Бухорони ларзага солди... Улуғбеги Абдуллатиф, — ота-бола ўртасидаги ифвою жанжал оқибатида Абусаид мирзо Бухорода яна ҳам куч тўплаб, Дашғи Қипчоқ ҳокими Абулхайрхон билан аҳдлашиб, бу ердан Самарқандга ҳужум бошлашни кўзда тутарди. Шайхулислом Ҳожи Муҳаммад Порсо, Самарқандда Хўжа Аҳрорлар ҳам уни қўллаб-қувватлашини илгаридан биларди.

Жума кунидан бошлаб Бухоро дарвозалари беркитилиб, бир қисм навқару сарбозлар шаҳардан ташқарига чиқди. Тезликда Самарқандга Улуғбек мирзога чопарлар орқали нома жўнатилади. Қариб қолган Шоҳ Малик шиддаткор ва айни вақтда анча тадбирқору серғайрат бу ёш темурийзодани биларди, унинг баъзи эътиборли одамлар билан тил бириктиргани-ю, тўсатдан ҳужум қилишини ҳам сезарди. Абусаид мирзонинг ҳужумига бардош беролмаслик хавфи юрагига гўлгула солиб, Самарқанд олдида шарманда бўлишдан ҳам қўрқарди. «Абусаид мирзога дарвозаларни очиб қўйиш керак, деган Ҳожи Муҳаммад Порсо.

Бу хиёнат-ку», – деди ичида ҳоким, аммо бу сўзни тилига чиқара олмади. Шайхулисломнинг Улуғбек мирзога очикдан-очик тескари бўлиб олганини кўрган Тархон ёқасини ушлади, ҳазратнинг оғир кунларида бу дини ислом пешволарининг сотқинлик йўлига ўтиб олишгани ҳам тасодиф эмаслигини сезарди.

Мовароуннаҳру Хуросондаги танглик, амирзодалардан Алоуддавла, Абулқосим Бобир ва Абдуллатиф, Абдулазиз, Абдуллолар... ўртасидаги жанг ва бунинг устига Абусаид мирзонинг катта қўшин тузгани Тархон танидаги жонини суғуриб олди. Мўғуллар яъжуж-маъжуждек бостириб келгани каби яна шаҳарда қиргину вайронликлар бошланади, Улуғбек Мирзо тузган сиёсату салтанат вайрон бўлади, содиқ кишилар, уламою фузало қатли ом этилар экан-да! Абусаид мирзони Бухорога киритмаслик тadbир-чораларини кўра бошлади. Шаҳар аҳлини кагтадан-кичиги қўлга қурол олиб, Бухорони мудофаа этишга чақирди. Шу кезлари Абулхайрхоннинг Сайхун бўйида қипчоқларга қарши қалъага айлантирилган Ясси шаҳрини босиб олгани-ю, ундан сўнг Самарқандга келаётганидан Тархоннинг мутлақо хабари йўқ эди...

Якшанба куни шаҳарнинг Қарши дарвозасидан уч фарсаҳ нарида икки томон сарбозлари тўқнашиб, бир муддатлик тўс-тўполон жангдан сўнг бухороликлар тор-мор этилди. Ярадор Шоҳ Малик тархонни олиб, бир тўда отликлар шаҳарга қочиб кириб, қалъа деворлари ва айниқса Қарши, Самарқанд, Мозори Шариф дарвозалари ёнида мудофаани кучайтиришди. Ярадор Тархон тўдаси шаҳарга қочиб кирган отликлар ичида Заврак Нишопурий ҳам бор эди. У юзбоши сардорнинг руҳсати билан от чоптириб Деггарон маҳалласига келиб, қариб қолган уста Нусратга ўғли Зулфиқор билан невараси Меъморбек ҳалок бўлганини маълум қилди. Ўлганлар жуда кўп эканини шоша-пиша айтиб, ҳал-лослаб, бир ёғлоги сув ичди, отига ҳам сув тутди. Бу гапни эшитган Зулфиқорнинг онаси оҳ уриб, дод сола бошлади. Ҳовлида ўтирган Маъсума бека, Завракнинг хотини – Қорақиз, қариб қолган меъмор Нажмиддин Бухорийлар саросимага тушишди. Ранги оқариб кетган Бадиа югуриб уйга кирди-да, Зулфиқорнинг этигини, устидан чопонини кийиб, сочини қалпоқ билан бостириб олди. Қалин камар билан белини танғиб боғлаб, этиги қўнжига ўзининг ўткир ханжарини тикди, қўлида акаси Низомиддиннинг ўша димишқий қиличинини филофдан суғуриб, ҳовлига чиқди.

– Сизлар энди мени йўлдан қайтаролмайсизлар! – деди Бадиа худди эри Зулфиқорга ўхшаб кийиниб, қилич яланғочлаб ҳовли ўртасида туриб. – Онажон, йиғламанг, мен ўғлимни ўлдирганлардан ўч оламан!

У сақраб Завракнинг отига минди.

– Сиз, Нишопурий, пиёда боринг! Мен Тархон ҳазратлари хизматига пиёда борсам бўлмайди. Қани кетдик! – У отга қамчи босиб, Қарши дарвозаси томон чопди. Бадианинг орқасидан белига осиглиқ қиличинини

қулига ушлаб олган Заврак Нишопурий айланма тор кучалардан ўтиб, дарвоза томон ҳаллослаб югурарди.

Кўчалар жимжит. Тархоннинг қаттиқ яраланиб шаҳарга қочиб кирганини эшитганлар уй-уйларига кириб, бекиниб ўтиришарди. Шаҳар қамал қилингани бу ваҳимани яна ҳам кучайтириб юборди. Дарвозалар ёнидаги сарбозлар юриб туриши, бостириб кириб қолажак душманга қарши тадбир-чоралар кўрилаётганини ҳисобга олмаганда, шаҳар ўлик ҳолда эди. Фақат Минораи Калон ўртада бошини баланд кўтариб, хўмрайиб турарди. Мадрасалар ҳам жимжит, фалакиёт мударрислари, ҳандасаю риёзиёт муллолари учун сичқоннинг ини мишг танга бўлиб кетган эди.

Сардор от чоптириб келган Бадиани танимай, ҳайрон бўлиб турди. Шу лаҳза Заврак Нишопурий ҳам пиёда етиб келди.

— Сен кимсен? — сўради отда турган сардор.

— Мен Бадиуззамонман!

— Бадиуззамон бўлсанг шу пайтгача қаёқда юрган эдинг?

— Суриштирадиган пайт эмас, сардор жаноблари!

Сардор пешонасидаги жароҳатни ушлаб таажжубланиб, Заврак Нишопурийга ишора қилди:

— Бор, иним, анави отлардан бирига миниб ол!

Бир муддатдан сўнг Арк томондан от чоптириб келган сарбоз йигит сардорнинг қулоғига бир нима деб шивирлади. Сардор отда турган ҳолда юзига фотиҳа тортди.

— Тархон жаноблари дунёдан ўтибдилар, — деди сардор ёнидаги отлиққа. У ҳам юзига фотиҳа тортди.

Сардор йигитларга тезда дарвоза тепасига қайноқ қорамой, харсангтошлар олиб чиқиб қўйишни, қоринни тўйдириб, отларни ҳам суғориб олишни буюрди.

Қош қорайишига яқин ҳовлиқиб келган бир отлиқ Шайх Жалол дарвозаси очилиб, душман шаҳарга бостириб кираётганини айтди.

— Ё алҳазар! Ичимизда хоин бор экан! Дарвоза нега очилади! — деди сардор. Кейин жадаллик билан ўз сарбозларини бошлаб ўша томонга от солиб кетишди.

Шайх Жалол дарвозасига етмасданоқ кўчада икки томон отлиқлари тўқнашиб, бир-бирларига ҳамла қилишди.

Титраб, от чоптириб келаётган Бадиа кўчани тўлдириб келаётган ғолиб ва мағрур душман отлиқларидан бирига рўпара бўлиб, жон-жаҳди билан қилич солди. Отлиқ ялт этиб тушган ногаҳоний қилични пайқамай ҳам қолди. У гурсса ерга қулади. Шу дамнинг ўзидаёқ Бадиа чап томонидаги отлиққа ҳам қилич урди. Димишқий исфaxon Абусаид сарбозининг орқа бўйнига тегдими, у салом бергандек боши ерга эгилди-ю, кўзларини ола-кула қилиб йиқилди. Бадиага қилич уришга қўл кўтараётган отлиқнинг орқасидан дарҳол Заврак қилич урди. Аммо отлиқлар орасида қолган Завракнинг елкасига ҳам қилич тушиб, ерга қулади. Бу ҳолни Бадиа кўрмади. У рўпара келган сарбозга қилич уриб қулатарди. Унинг танида

қандайдир фавқуллодда, ғайри табиий бир куч пайдо бўлиб, мушукдек олазарақ кўзлари косасидан чиқиб кетган, ҳеч нарсани сезмас, фақат рўпара келган душман сарбозига қилич билан човут соларди. У баъзан тагидаги отнинг бўшлиғига қарамай, икки кўзи душманда, пайдарпай шарақа-шуруқ қилич урарди. У ҳозир қиличини ҳам қўйиб, душманга санчиб, тишлари билан томоғини узиб ташлашга ҳам тайёрланарди. Душман сарбозлари рўпараларида қандайдир бир телба, эркакларга ўхшамай ҳаракатлар қилаётган кимсага кўз ташлашиб, юракларига ваҳима тушди. Бу телба сарбоз ҳозирнинг ўзидаёқ тўрт кишини чопиб кулатди. Орқароқда жанг қилиб, чекинишни мўлжаллаётган сардор «Бадиуззамон»нинг астойдил жанг қилаётганини кўриб, миясидан яшиндек бир фикр ўтди: «биров Бухоро учун жон бериб жон оляпти, биров хоинлик қилиб дарвозани очиб беряпти...» Сардор ўз бошига қилич келиб тушмаслиги учун агрофига аланглар, бақирар, «Ур, ур!» деб ўз йигитларига қичқирарди.

Ҳозироқ қилич тушиб калласи узилиб кетишини хаёлига келтирмай, жуда ҳам эпчиллик қилиб, сарбозларга ҳамла қилаётган, рўпара бўлишмаган чоғда унинг ўзи отлиқлар устида бостириб бораётган, ҳеч нарсадан тап тортмай қилич солаётган «бухоролик»дан Абусаид сарбозлари чўчиди. Тор кўчага кириб келган душман сарбозидан уч киши ерга қулаб, бошқалари оти бошини қайириб, катта кўча томон қочди. Бу ҳолни кўриб, танига жон кирган сардор: «Ҳа, ҳа! Қочишди, қувиймиз!» деди. Бадиа қочиб кетаётганларни қувиб, катта кўчага, ундан мадраса рўпарасидаги майдонга чиқиб, орқасидан етиб келган бухоролик сарбозлар билан бирга жангга қўшилиб кетди. Улуғбек мадрасаси ёнидаги жанг қисқа бўлди; бу ерга қўйилиб келган Абусаид сарбозлари бир лаҳзадаёқ бухороликларни чопиб ташлади. Отдан қулаб, ерда оғзидан қон оқиб ётган сардорга кўзи тушган Бадиа: «Мана энди, сардор ҳазратлари, мени суриштирасиз...» деди ичида. Шу лаҳза унинг қўлига тушган кучли бир зарба қилични учуриб юборди. У сўл қўлини этиги қўнжига тиқиб, ханжарини олаётган эди, отига қилич тегиб, икковлари ҳам баробар ерга қулашди. Йиқилган Бадиа узангидан оёғини чиқариб олаётганида атай уни ўртага олган уч-тўрт сарбоз отдан сакраб тушиб, қўлларини бураб ерга босишди. Қўлларини маҳкам боғлаб, бўйнига арқон ташлашди. Бадиа тор кўчадаги жангдан душманни суриб, катта кўчага ва ундан Улуғбек мадрасаси ёнидаги майдонга чиққанида узун сочлари елкасига тушиб қолган эди. Қочиб чиққан сарбозлар бухороликлар тамом саваланиб, чопиб ташлангандан кейин бу «бухоролик»нинг сочига кўзлари тушиб, таажжуб билан ишора қилиб сардорларига кўрсатишди. Унинг ғайри инсоний бир куч ва жуда усталик билан жанг қилаётганига ҳайратланишарди. Уни Шоҳ Малик тархоннинг қизи хаёл қилишиб, тутиб олишди. Жанг тугаб Абусаид мирзо қўшини ҳамма дарвозалардан кириб, шаҳарни босди.

Қилич яланғочлаб, от чоптириб кетган Бадиадан дарак бўлмагач, Меъмор ҳассасига таяниб, тўппа-тўғри шаҳар ўртасига — Арк томонга

юра бошлади. У кўчаларда ағанаб ётган ўликлар тепасига келиб, шу Бадиа эмасмикан, деб юзига тикилиб қарар эди. Назарида, фавқулодда куч кашф этган жигарпораси Бадиа ҳам мана шу одамлардек қаердадир калласи учиб ётгандек бўларди. Уни «Борма!» деб тўхтатиш асло мумкин эмас эди, унинг феълени отаси яхши биларди. Чол ҳассасига таяниб, Арк томон борарди. Кўчаларда югурган отликлар, у ёқдан-бу ёққа қўли боғланиб олиб кетилаётган мансабдорлар... Чолни назар-писанд қилмай ўтиб кетишар, уни кўр деб ўйлашар эди. Йўқ, унинг кўзлари очик! У ҳамма нарсани кўриб борарди; у эртанги вайроналик, эртанги таъқибу таъналарни ҳам кўриб борарди. Кимга тўю кимга аза! Лекин ҳаммадан ҳам даҳшатлиси — Шайх Жалол дарвозасининг очиб берилиши бўлди. Бу ишни ким қилган экан? Кимнинг буйруғи билан дарвоза очилди экан? Абусаид мирзонинг кучли қўшини ҳозирги пайтда Бухорога кириб келиши муқаррар эди ва лекин Улуғбек мирзодан жавоб олмай туриб, шаҳар дарвозаларини очиб бериш — хиёнат! Эҳтимол, Мирзо Улуғбек ўз амакиваччасининг ўғли Абусаиднинг катта лашкар билан интилишини билиб, бежанг Бухорога ҳоким этиб тайинларди. Йўқ, Мироншоҳнинг димоғдор ва тadbиркор, айёр невараси Улуғбекка тобе эмас, уни ағдариб, Амир Темур тахтига ўтиришни истарди. Бу мақсад кўпдан Мирзо Улуғбекка, унга содиқ одамларга маълум эди. Аммо Хуросен томонда Алоуддавла, Абдулқосим ва Абдуллоларнинг маҳкам тургани, Сайхуннинг нариги томонида Бароқ ўғлон ва Абулхайрхонлар қиличи ярқираб турганини мунажжим подшоҳ Самарқанддан туриб яққол кўрарди.

Меъмор, орқасидан етиб келган уста Нусрат билан Арк томон бурилмай Шайх Жалол дарвозаси томон юрди; дарвоза атрофларини қарашди, Бадиа йўқ. Ундан сўнг Улуғбек мадрасаси томон юришди, бу атрофда шиддатли жанг — қиличбозлик бўлган эди. Ерда ётган ўликлар орасида Заврак Нишопурийни таниб, Меъмор ёнидан рўмолини олиб, мурданинг энгагини танғиди. Икки чол Қарши дарвозаси томон ланг очилиб, йўлларда думалаб ётган қорамой куйилган қозонлар орасидан ўтиб, шаҳар ташқарисига чиқишди. Биринчи тўқнашувдаёқ катта қўшин ўраб олиб чопиб ташланган ўн-ўн беш чоғлиқ сарбозлар мурдаси ёнига келишди. Далада сочилиб ётган мурдалар ичидан Зулфиқор билан неваралари Меъморбекни ҳам топиб олишди. Нажмиддин Бухорий неварасининг мурдасини бағрига босиб, нола қилиб йиғлади. «Э, худо, қандоқ кунларга қолдим! Гуноҳларимиз шунчалик кўпмидики, бирварақайига фарзандимни ҳам, неварамни ҳам, шогирдимни ҳам қонга беладинг! Дод, фалакнинг дастидан! Менинг қайси гуноҳларим учун бунчалик азоб берасан, фалак!!!» Уста Нусрат бўлса Зулфиқорнинг бошини тиззаси устига қўйиб, пешанасини силаб, ағрайиб жим ўтирарди. Унинг хаёли оғиб гўё «ухлаб ётган ўғли» бошини силаб ўтирарди.

Тунда бухороликлар янги ҳоким, мансабдор кишиларнинг фармони билан алангалар ёруғида мурдалар йиғиб олиниб, шаҳар кўрғони четидаги қабристонга дафн этилди. Бухороликлар ўз кишиларини

уйларига олиб кетишди. Ярадор сарбозлар ҳибсга олинган баъзи мансабдорлар ҳовлисига жойлаштирилди.

Меъмор билан Уста Нусрат арава топиб келиб, ота-бола мурдани, Деггарон кўчасида ётган Заврак Нишопурий жасадини йўл-йўлакай уйга олиб келиб ётқизиб, тепаларига шам ёқишди. Эрта билан шу ҳолда кафансиз – кийимлари билан дафн этишди. Кечга яқин маълум бўлишича, кулол ўғли Абуалию Фаввос Муҳаммад ҳам шу жангда ҳалок бўлган. Аммо баъзи одамлар Деггарон кўчасида, ундан кейин мадраса олдида жуда қаттиқ жанг қилган эркак либосидаги аёлни кўрганларини айтишди. Бу аёл ё от чоптириб шаҳардан чиқиб кетди, ё бирон хонадонга яширинди, дейишди. Бу аёл сарбозларга қоплондек ташланиб, савалаб, чопиб, мўйлов бураган неча йўгон сарбозларни отдан ағанатгану, лекин унинг қаёққа гойиб бўлганини билишмасди. Ҳозир кўчаларда керилиб юрган Абусаиднинг отлиқ навқарлари ҳам, аёл киши ҳам шундоқ қиличбозлик қиладими деб таажжубланишарди. У ё Тархоннинг қизи ва ёки Мирзо Улуғбек келинларидан бири, дейишарди. Лекин ҳамма шу аёл тафсилотини аниқроқ билишга қизиқарди.

Ўша уни, яқшанба оқшомида Шайх Жалол дарвозаси шайхулислом Ҳожи Муҳаммад Порсо топшириғи билан очилган. Сўнг Қарши ва Самарқанд дарвозалари ҳам... Бир неча отлиқ уламолар билан бирга Қарши дарвозасидан ташқари чиққан Ҳожи Муҳаммад Порсо Султон Абусаид мирзони оқ отта миндириб, шаҳар ичига олиб киришди. Абусаид тўппа-тўғри Аркка кўтарилиб, катта ҳовлидаги қадимий тахтга ўтирди.

Шаҳарнинг ҳамма томони эгалланиб, Абусаид кишилари тили билан айтилганда, «тинчиб, саранжом» қилиб олингач, саркардаларнинг бу ҳақдаги ахборотларидан кейин, шу Аркнинг ўзида «улуғлар учун» зиёфат берилиб, тўрда Абусаид мирзо ёнида Ҳожи Муҳаммад Порсо ўтириб, кўп нарсаларни гаплашиб олишди...

Эрта билан Султон Абусаид мирзо Бухоро шаҳрининг кўпгина руҳоний ва номдор кишиларини чорлаб, улар билан кисқа мулоқотда бўлди. Саркардалар томонидан кечаги жангда бухороликлар ичида бир хотин киши бўлгани, жуда яхши жанг қилиб, тахминан етти-саккизта ном чиқарган сарбозни ер тишлатганини айтишди. Бу гап кечадан бери Абусаиднинг диққатини тортиб, ҳайрон бўлиб ўтирган эди. Эрта билан у ўша хотинни олиб келишни буюрди. Орадан бир соатча вақт ўтгач, ясовулхонада қўллари боғлоқлик Бадиани аравага солиб Аркка олиб келишди. Унинг қўлларини ечиб, бир коса сув ичиришди. Ўзини бир қатор тартибга солиб олгач, оёғида этик, белида камар – эркакча кийинган, аммо сочлари елкаси билан битта тўзиган аёлни икки қилич яланғочлаган навқар Абусаид мирзо ёнига олиб кирди. Тахтда ўтирган Абусаид навқарларга, аёлни яқинроқ олиб келинлар, деди. Бадиани тахтга жуда яқин олиб бориб, Мирзога қамти қилишди. Абусаид мирзо аёлга тикилиб қаради. Ўрта яшар бўлишига қарамай, қандайдир келишган, ингичка бел, елкаю кўкси кенг эканини кўрди. Унинг оппоқ юзи, тўзиган сочлари ва

қонли қўлларига қарамай учиб кетаётган қалдирғочдек қошлари... аёлнинг қандайдир асилзодалар оиласиданмикан ёки бу Улуғбек мирзонинг ё кичик қизи, ё неварасимикан, деган хаёл ҳам кўнглидан ўтди.

Ўз навбатида мағлуб Бадиа ҳам рўпарасида, тахтда ўтирган Абусаидга қаради; унинг юзлари гўштдорлигидан маккорлик билан тутиб олиб, уни зах ҳужрага қамаб қўйган қароқчига ўхшарди. Агар бошидаги жигаю тахту заррин камари бўлмаса ўша қароқчининг ўзгинаси эди.

Бир лаҳзадан кейин Абусаид Бадиага савол берди:

– Кимнинг заифасисан? Нечун мардум ишига аралашдинг?

– Юртни босқинчидан ҳимоя қилиш ҳамманинг иши! – деди босиқлиқ билан Бадиа. – Мен, меъмор Нажмиддин Бухорийнинг қизиман!

– Меъморнинг фарзанди меъмор бўлмоғи лозим. Агар қизи бўлса, эрининг хотини бўлмоғи керак. Нечун сен илкинга қилич тутдинг!?

– Сенинг сарбозларинг фарзандимни ўлдирди. Мен – онаман! Кучим етганда ҳамма амирзодаларни қириб ташлардим!

Абусаид дарғазаб, навқарларга ишора қилди:

– Бу жангари макиённи олиб чиқиб, бошини узиб ташланглар!

Навқарлар Бадиага ёпишиб, қўлларини бураб, судраганча ташқарига олиб чиқишди. Шу фурсатнинг ўзидаёқ уни аравага босиб, Арқдан ташқаридаги бир эгасиз ҳовлига олиб киришди. Навқарлардан бири қиличини филофидан чиқариб, Бадианинг бўйнига чунонам зарб билан урдик, унинг боши узилиб кетди. Абусаиднинг бешафқат сарбозлари дунёдаги энг гўзал аёлни ўлдиришди. Улар муштипар бир онани ҳам ўлдиришди. Қисматинг ғоятда оғир бўлди, Бадиа!

Уста Нусрат Бадиани ҳам Зулфиқор билан Меъморбек қабри ёнига дафн этди. Икки кун ўтгач, шу ерга Маъсума бека ҳам қўйилди...

Бухорода ўлди-ўлди кўпайиб, фуқаро орасида Абусаид мирзонинг келиши бехосият бўлди, деган гаплар тарқалди. Лекин «қари қузғун» деб ном олган Ҳожи Муҳаммад Порсо Султон Абусаид салтанатида ҳам илгаригидай шаъну шавкат билан яшайверди. У бу ҳокимга ҳам мос келиб, Бухоронинг устунларидан бири бўлиб тураверди.

Орадан кўп вақт ўтмай Самарқанддан юқори мансабдор бир одам келиб, подшоҳ Улуғбек мирзо ҳазратлари Султон Абусаид мирзони тан олганлиги, Мирзо «адолатли» темурийзодалардан эканини, бари бир яқин фурсат ичида қариб қолган Шоҳ Малик тархонни Самарқандга чақариб олиб, ўрнига Абусаид мирзони ҳоким этиш ниятлари ҳам бор эди, деган гапни айтди. Арқда бўлган катта зиёфатда Самарқанддан келган мансабдорга заррин тўн кийгизилиб, катта обрў билан Самарқандга жўнатилди.

Бу тадбирлар тепасида Ҳожи Муҳаммад Порсо туриб, у Абусаидга: «Мана шу йўл билан, яъни бир ўқ билан икки қарғани урасиз», деди. Чўнончи, фуқаро тинчийди ва Абулхайрхон, Бароқ ўғлон бир томон,

ўғиллари бир томон, тангликда қолган Улугбек мирзо сизга шубҳа билан қарамайди, Бухоро унинг наздида тинч ва осойишта бўлиб туради. Бу, сиз ҳазрат учун қулайлик туғдиради, куч тўплайсиз. Лашкар қудратга гўлган бир муддатда Самарқандга юриш қилиб бобонизнинг тахтини даъво этасиз.

Бу гапларни эшитган Абусаид илжайиб шайхулисломга меҳр билан қаради. Чунки Ҳожи Муҳаммад Порсо унинг юрагидаги гапларини айтган эди.

Яна бир йил ўтди. Бухоро гўё гинчиди...

Ҳар пайшанба Меъмор эвараси Низомиддинни етаклаган ҳолда қабристонга кириб, бунда ётган куёви, невараси ҳамда хотини Маъсума бека, қизи Бадиа қабрлари ёнига келиб, тиловат қилар, ундан сўнг, «Қабристони мусофирон»га бориб, Заврак Нишопурий, Фаввос Муҳаммад Абутолиб, Абуали, Ҳасанбек, Ҳусайнбеклар қабри тепасида ҳам дуо ўқиб, уйига қайтиб келарди. Эртасига жума куни катта масжидга бориб, намоз ўқирди. Кунлар мана шундай бир хил хафақонликда ўта бошлади. Чол жуда ҳам мункиллаб қолган, бола-чақаларидан ажралиб, ёлғиз ўзи Намозгоҳдаги ҳовлисида турарди. Амакиваччаларнинг болалари, қўшнилари чолдан хабар олишиб туришарди.

Шу йиллари Бухорода деярли бирон катта қурилиш бўлмади. Усталар ҳам, меъморлару наққошлар ҳам ҳар томонга тўзғиб кетишди. Меъмор гоятда қариб, юз ёшига яқинлашгани сабабли бирон одам уни иморат солишга раҳбарлик қилиш у ёқда турсин, маслаҳатга ҳам чақиримасди. Дастлабки йиллар фарзандларининг Абусаид мирзога қарши жангда ўлганини билган ҳар бир бой ёки мансабдор Меъмордан ўзини олиб қочар, бу девонасифат бўлиб қолган машҳур устага яқин йўлашмасди.

Келаси жума куни Меъмор бир қўлида ҳасса, бир ёнида эвараси Низомиддин билан катта масжидга келди. Намози жумани ўқиб бўлгач, масжиддан чиқиб кетаётганида эшикда кутиб турган мутавалли Меъмордан бир лаҳза сабр қилишни, бугунги намозда ўзлари имомликка ўтган Ҳожи Муҳаммад Порсо зоти поклари уни ўз ҳузурларига, хонақоҳ меҳроби ёнига чорлаётганини маълум қилди. Меъмор эварасига кўчада кутиб тура тур, деб ўзи ҳассасини дўқиллатиб, мутавалли билан бирга масжиднинг оби гишт ётқизилган кенг ҳовлисига юра бошлади. У меҳробга етиб келгач, ичкарида, гумбаз остидаги салқин, ярим қоронғи хонада гилам устида тасбеҳ ўгириб ўтирган уч-тўрт кишига кўзи тушди. Энг юқорида Ҳожи Муҳаммад Порсо ўтирарди.

— Ассалому алайкум! — Меъмор кириши билан ўтирганларга салом берди.

— Ваалайкум ассалом! — деди тўрда ўтирган Ҳожи Муҳаммад Порсо, — келинг, Меъмор, ўтиринг!

Меъмор этакроққа чўкиб, қўлини фотиҳага жуфтлади...

— Саломат юрибсизми, Меъмор? — Ҳожи Муҳаммад Порсо жуда қариб қолган Меъморга, атай эшитсин деб, шанғиллаб гапирди. Уни яхши эшитмайди, деб ўйлаган эди.

– Шукур, тупроқдан ташқари...

– Чақиртирганимнинг боиси, эртагами, индингами янги либосларингизни кийиб келинг, сизни Аркка, Султон Абусаид мирзо хузурларига олиб кирмоқчиман. У ҳазрат ҳам, иншоолло, аҳли уламою фузалога яхши қарайдилар.

– У ҳазратга учрашадиган ҳеч юмушим қолмади энди, тақсир, – деди сиполик билан Меъмор. – Мен энди фақат мункар-накирга йўлиқиб, сўроқ беришдан бошқа нарса ўйламайман.

– Ноумид шайтон, ундоқ деманг, Меъмор!

– Шу ёшгача хоинлик қилганим йўқ, энди қолган умримда мени бу ишга тортолмайсиз!

Ҳожи Муҳаммад Порсо ҳам, ўтирганлар ҳам жим бўлиб қолишди.

– Куфр гапни айтдингиз! – деди Ҳожи Муҳаммад Порсонинг ранги ўчиб бир зумдан кейин. – Елкангизга шайтон минибди.

– Ҳақ гапни айтдим! – деди Меъмор Ҳожи Муҳаммад Порсога ўқрайиб. – Сиз хиёнат қилиб, Улуғбек мирзо юзига оёқ тирадингиз! Бухоро дарбозаларини босқинчига очиб бердингиз! Маҳшар куни Мирзо Улуғбек юзига қандай қарайсиз?!

– Улуғбек дини исломга зид ишлар қилди. У кофир!

– Улуғбек мирзо жоҳил ва хиёнаткор кимсаларга зид иш қилди! – деди ўрнидан туриб Меъмор. Сўнг ҳассасини тўқиллатиб Жоме масжиди ҳовлисидан ўтиб, кўчага чиқиб кетди. Масжид дарвозасидан уни кузатиб турган эвараси Низомиддин дарҳол бобосининг қўлидан ушлаб, уйга бошлаб келди.

Шу воқеа сабаб бўлиб, Меъмор катта масжидга мутлақо бормай қўйди. Ўша куни масжид аҳли уни ур калтак-сур калтак қилиши мумкин эди, аммо бу ишга Ҳожи Муҳаммад Порсо руҳсат беролмади: «Қўяверинглар, унинг ўзи эътибордан четда қолиб, итдек ўлиб кетади...» деди.

ХОТИМА

Сен гарчи гуҳар дўкони очдинг,
Лекин бу гуҳарни элга сочдинг.

Навоий

Юз ёшлардан ошиб, мункиллаб қолган меъмор Нажмиддин Бухорий ҳассасига таяниб Бухоро кўчаларида юрарди. Юзини қоплаган соқол-мўйлаби, кўзлари устига ўсиб тушган бароқ қошлари оппоқ оқарган, тарам-тарам суяклардан иборат кўкраги ҳам мадраса оби ғишги каби сарғиш эди. Бошида эски малла ранг салла, устида кўкси очиқ оқ кўйлак-лозим, оёғида кавуш... Ҳеч ким билан иши йўқ, эрта билан Намозгоҳдаги ўзининг кўҳна ҳовлисидан чиққач, харсанг ётқизилган чет роҳаларда битта-битта босиб

мадрасалар ёнига келарди. Минораи Калон атрофидан ўтиб, Масжиди Калоннинг баланд деворлари остидаги сояда тўхтар, ундан сўнг қубба гумбазлар — Тоқи Заргарон остидаги одамлар ғужғон урган бозорга кирар, салқин тимлар остидан ўтиб, лимиллаб турган Тошҳовуз лабида бир лаҳза нафасини ростлаб оларди. Ортдан атай ирим қилиб эргашиб юрган мешкобчининг заранг косадаги сувидан мириқиб ичар, «девона чол» деб атрофини ўраган майда болаларга ҳам эътибор бермасди. У яна ўрnidан турарди-да, ҳассасига тираниб йўлида давом этарди. Чолнинг келаятганини кўриб, баъзилар эшак араваларини бир дам тўхтатиб, ўтиб кетгунича қараб туришар, баъзи бесабрлар эса мункиллаб қолган Меъморни туртиб ўтиб кетишар, аммо чол бунга асло парво қилмасди. Рўпарадан келаятган аравакаш ва ёки ҳаммоллар албатта унга йўл беришарди; елкаларида оғир юк бўлишига қарамай, бир лаҳза сабр этиб, Меъмор ўтиб кетгунича қараб туришарди.

Меъмор баъзи кунлари эрта билан Улуғбек мадрасаси «гулчамбар»ига суяниб, ожизлашган хира кўзлари билан қўёшга тикиларди. Нурсиз кўзлари ёшланиб, қоронғилашиб кетганига қадар тикилиб турар, нималарнидир пичирларди: «Мадраса гумбазини устидан қовар ўсиб чиқибди, уни йўқотиш керак!» дерди ўзига ўзи. Ғиштин бинолардаги қовар унинг кўзига илон бўлиб кўринарди. Кўчадан ўтиб кетаётган кишиларга ҳам парво қилмас, уни бухороликлар ўзларининг улуғ ҳамшаҳарлари эканини билиб, ҳайратланиб, тикилиб ўтиб кетишарди. Баъзан бу табаррук чол ва улуғ мутафаккирнинг оёғи остига янги гиламини уйдан олиб чиқиб ташлайдиган хотин-халажлар ҳам учраб қоларди. Аммо у бу ишни сезиб қолиб дарҳол тупроққа ўтар, одамларга бундоқ қилиш керак эмаслигини айтиб, йўлида давом этарди. У ёқ-бу ёқдан келганлар уни танимай девона бўлиб қолган хаёл қилишарди; баъзан айланма тор кўчаларга кириб қолганида эшикдан чиқиб турган хотин-халаж кўрса-кўрмаса ҳам чолга эгилиб салом бериб, ўз болаларига, «бу бобо дадангнинг дадасининг дадаси...» деб тушунтирар, чол уларни яхши кўрмаса ҳам озгина илжайиб, қўли тегиб кетган қай бирининг бошини силар, қай бирининг елкасига қоқиб ўтиб кетарди. Баъзан битта-битта қадам ташлаб, мадрасалар тагидан ўтиб кетаётганида майдонда варрак учираётган бир қайнови ичида болалар мутлақо бу эски кийимдаги чолни танимай, растаю тимлар орасида юрадиган девона хаёл қилиб, унга кесак ҳам отишарди. Этаги барларига, ёнларига теккан кесакларни сезган чол қайрилиб, шўх болаларга қарарди-да, илжайиб қўярди. Баъзан бу ҳолнинг шоҳиди бўлган катта ёшлик кимсалар югуриб бориб, кесак отган болани ҳайдаб, танбеҳ бериб, уйига киритиб юборишарди. Уларни яхши кўролмаса ҳам сезиб турган Меъмор, «майли, кўяверинглар, болани хафа қилманглар, — деб бир лаҳза тўхтаб, ожиз кўзларини кулдириб, у ёқ-бу ёққа қарар, — мени девона деб кесак отишяпти. Ўз замонидан ажралиб қолган шумтака чолни ҳайдашяпти. Дарҳақиқат мен...» дерди ўзига ўзи. Баъзи кунлари бир келин чевара боласини кўтариб келиб, Меъморнинг уст-бошларини ювиб, жойларини супуриб, тартибга солиб кетарди. Баъзан чол ҳовлисига кириб, азим тут

тагига тўқилганларини териб еяётган майда болаларни айвон ёқасидан аранг кўриб, чуғурлашишларини эшитиб, завқланиб ўтирарди. У ўзига ўзи: «Ҳарқалай амирзодалар Иброҳим Султон у Абусаид мирзолар шунча ўлдиргани билан авлодимни йўқотиб юборолмади. Катта тутнинг бир томонини қирқса, бир томонидан новда чиқариб ўсаверадил... Меъморни ҳеч қачон йўқота олмайсизлар!» — дерди.

У баъзан ўз айвонининг ўймакор устунига суяниб, тепасида — пештоқ пирамонида «ғув-ғув...» қилаётган ёввойи каптарларга тикилар, қачонлардир болалигида қурилган бу устундаги михга дўппи ва салласини иларди. Бу мих қоқилганида Шаҳрисабздаги барлослар уругида дунёга келган Темур уч яшар бола эди. Икки дарё оралигида Кебакхон ҳукмдорлик қиларди. Улар ҳам ўтди... Қирқ йил ҳукмдорлик қилган Шоҳруҳ мирзо ва Улуғбек мирзолар ҳам ўтди.

Жаҳонгиру Мироншоҳу Султон Суюрғотмишлар, Бароқ ўғлонлар ўтди... Бир-бири билан қирпичоқ шаҳзода Алоуддавлаю Абдуллатифу Муҳаммад Жўқийлар ўтди. Дунёга устун бўламан деганларнинг бари кулаб кетди, аммо Намозгоҳ даҳасидаги кекса меъмор Нажмиддин Бухорийнинг қийшайган айвонию ундаги устунлар ҳамон мустаҳкам турибди. Кебакхон даврида қоқилган мих ҳамон хизмат қилиб, қалпоқни кўтариб турибди... Мана, Абусаид мирзо ҳам абадулабад Самарқанд тахтида ўтираман, деяпти. Бу ҳам ўтади! Жаллод ҳам ўтади, жарроҳ ҳам ўтади — ўтмайдиган одам йўқ бу дунёда! Лекин одамлар бир-бирини ҳақорат қилмаса, бир-бирини ўлдирмаса нима қиларкин! Беш кунлик дунёда бир-бирига азоб бермаса нима қиларкин! Бир-бирига панд бериб, ҳасад қилмаса нима қиларкин!

Яна жума келди.

Чол яна ҳассасини дўқиллатиб кўчага чиқиб кетди. Бугун Бухоро осмонида улкан оқ булутлар сузарди. Фарби-жануб томондан эсаётган кучли шамол кўчаларда чанг кўтариб, мадраса бинолари бурчагида гирдибод бўлиб қоларди. Куз эргароқ тушиб, одамлар устларига пешмат, оёқларига кавуш-маҳси кийиб олишган. Баъзи кунлари ёгин-сочин ҳам бўлиб қолар, каппонда, мева бозорларида ўтирган атрофдан келган деҳқонлар қовун-тарвузлар, қоплардаги дон-дунлари устини ёпишиб, ўзларини панага уришарди. Тим тагидаги баззолар, косибу заргару дўппидўзлар ҳам ёмғир тина бермагач, дўконлари олдидаги чийни тортиб, уйларига жўнашарди.

Ҳавонинг авзойи бузилиб, осмонда булутлар қуюқлашаётган жума кунини Меъмор яна катта масжидга бормай, мадраса бинолари атрофида айланиб юрди. Унинг устида эскигина кўйлаги, оёғида кавуши... У куз салқинини ҳам сезмагандек, баъзан нимагадир сўкинар, кўзига чўққи соқол, қозон салла Ҳожи Муҳаммад Порсо билан Аҳмад Чалабий кўрингандек бўларди. Чол ҳассасини дўқиллатиб келиб, Минораи Калон тагида бир лаҳза тўхтаб у ёқ-бу ёққа аланглар, кимнидир кутгандек, бир лаҳза ҳассасига тираниб турарди-да, яна тош йўлкалардан юриб

кетарди. Одамлар уни кузатаётганларига мутлақо эътибор бермасди. Ҳар куни аҳвол шу бўлгани сабабли мадраса ҳовлисию дарвоза атрофини тулдириб юрадиган талабаю муллаваҷчалар чолга эътибор беришмасди. Ваҳолонки, улар дарс олаётган улкан мадрасани қурган уста – Меъмор мана шу чол эди. Ҳатто бу майдон – Ҳинд саройи атрофида тентираб юрадиган катта кўппак итлар ҳам уни танишар, чолнинг келаётганига бир қараб қўйиб, яна бамайлихотир ухлаша беришарди. Ҳаво айниб, битта-яримта томчилаб тургани сабаблими, итлар ҳам, товуқлар ҳам ўзларини панага олишган эди.

Куннинг ўрталарига бориб, чақмоқ чақиб, момақалди роқ бўлди. Кўп ўтмай ёмғир ёға бошлади. Меъмор ҳам ўзини чеккага олди – мадраса дарвозаси ёнидаги равоқ остига утди. Хиралашган кўзлари билан осмонни қоплаган қуюқ қорамтир булутга тикилди. У гиштин деворга суюниб осмонга тикилар, қўлда ҳассаси, ичдан тангрига мурожаат этгандай бўларди: «Эй, тангрим, болаларимни олдинг, уруғ-аймоғимни, ёр-биродарларимни, шогирдларимни олдинг. Замондошларимдан ҳеч кимса қолмади... – Меъмор бир лаҳза тўхтаб, яна фалакка тикилди, у на булутни, на шамолни ва на ёмғирни сезарди, унинг рўпарасида бутун осмонни қоплаган «парвардигори олам» тургандай бўларди. – Мен қартайдим, дунё ташвишларидан ҳам зерикдим. Ёлғизман, ҳеч кимга керагим қолмади. Умр бўйи меҳнат қилиб яшадим. Ҳеч кимга даъвойим йук, бир ғариб бандангдан омонатингни ол!»

«Йў-ў-ў-қ! – дегандай ғайри инсоний, титроқ ва йўғон бир товуш Меъморнинг қулоғига етиб келгандай бўлди. – Сен ғариб эмассан! Бу дунёда кўп ишлар қилдинг! Сенинг жонингни олиш қўлимдан келмайди!»

«Сенга умр бўйи сиғинган Ҳожи Муҳаммад Порсо, Хўжа Убайдулло Аҳрор, Ҳасан Аттору Чархийларни, Баҳовуддин балогардону Хўжа Исомиддиндек зоҳиду обид, эрка бандаларингни олдинг. наҳотки мен бир осий банданга қудратинг етмаса?!»

«Улар у дунёдаги жаннат тамаси билан эртаю кеч менга сиғиниб, сажда қилиб, пешаналари билан тошга из туширдилар. Улар тамағир ва обрўталаб бандалар эди. Сен бўлсанг, тамоман бошқасан. Йў-ў-ў-қ! Сенинг жонингни ололмайман!»

Меъмор Нажмиддин Бухорий мадрасанинг гиштин деворларига ёпишганича бақрайиб қотиб қолди.

Мана, шамол ва довулларга, ёмғир ва қорларга, зилзила ва оташларга бардош бериб, неча юз йилдан буён у қурган бинолар қад кўтариб турибди. Шу улкан биноларнинг бири тагида гиштин деворга суюнганча меъмор Нажмиддин Бухорий ҳам тирик турибди.

(Т а м о м)

1971–74, Тошкент.

Адабий-бадий нашр

Мирмуҳсин

МЕЪМОР

Роман

Муҳаррир *Илҳом Зойиров*
Бадий муҳаррир *Шухрат Мирфаёзов*
Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*
Мусаҳҳиҳ *Фотима Ортиқова*
Компьютерда саҳифаловчи *Сурайё Раҳмедова*

Нашриёт лицензия рақами АІ № 154. 14.08.2009.

2014-йил 17-январда босишга рухсат этилди.

Бичими 60x90 $\frac{1}{16}$. Таймс гарнитураси. Офсет босма.
19,0 шартли босма тобоқ. 21,0 нашр тобоғи. Алади 2000 нуска.
39 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
100128. Тошкент. Шайхонтоҳур кучаси, 86.

Телефонлар: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29

Факс: (371) 241-82-69

Бизнинг интернет манзили: www.gglit.uz,
E-mail: iptd gulom@sarkor.uz, info@gglit.uz.